

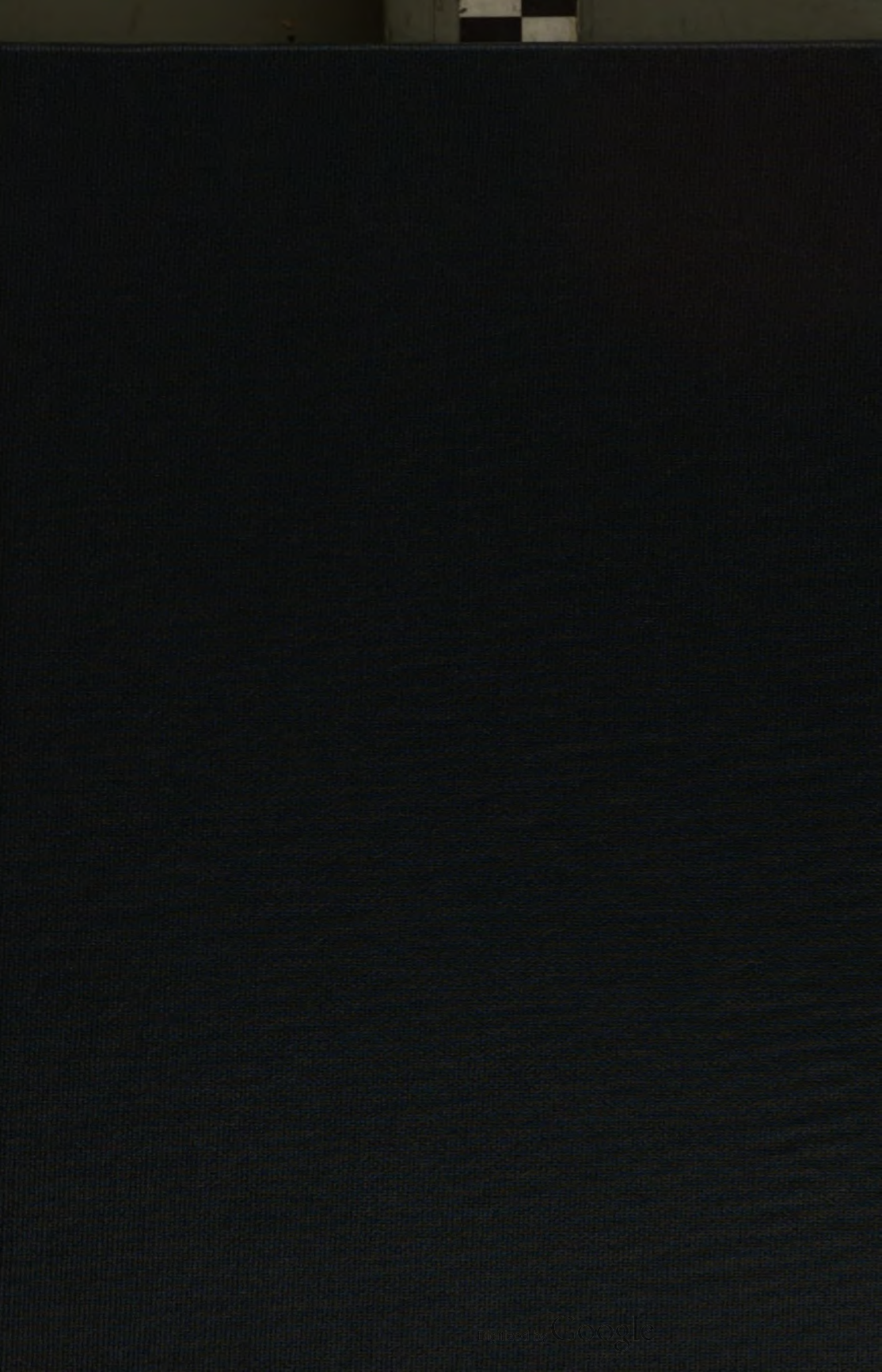

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<http://books.google.com>

1

~~Indt 212.69~~ Bd. Nov., 1887.

Harvard College Library

FROM

*The Asiatic Society
of Bengal.*

12 Sept., 1885 - 17 Jan., 1887.

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 539, 546, 554, 563, 580, and 583.

61-12-5

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. III.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.
1886.

1000

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

जम्बूमार्गाश्रमवासि-भगवद्गुर्गाचार्य-विरचितया

ऋष्वर्थाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्समाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्चधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

तृतीयो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाग्निप्रसिद्धमन्थने मुद्रितम् ।

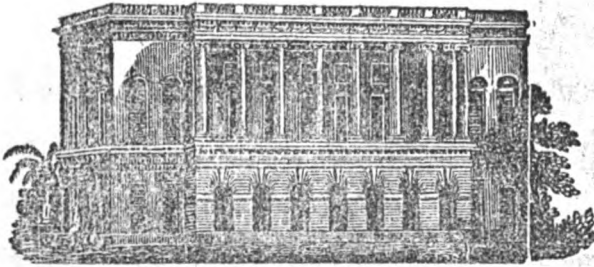
शकाब्दाः १८०८ ॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 539.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.
VOL. III.
FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Akharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	Rs. 3	2
Kīvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each ..	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc: ..	28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each ..	11	9
Lālita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	8

(Continued on third page of cover.)

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐश्म् । सच्चिं मविन्दुच्चरणे नृदीनाम् । संज्ञातं
 मेघम् । वाहिष्ठो वां इवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा* ।
 वोढृतमो† ज्ञानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरो‡ नरा
 मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वार-
 यतेर्वा (दूतो देवानां मसि मर्त्यानामित्यपि निगमो
 भवति।§) वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसुर-
 रुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृषोतेर-
 थापि वर्तमम् । तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।
 तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो॥ ।
 यूयं स्थ युष्मभ्य मिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयुं
 भवति । आमचेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः । आसिञ्चता-
 मचैर्मदनीयान् मन्धोऽमत्रं पात्र ममा अस्मिन्नदन्यमा

* “इवं नरा” क, च, न ।

† “वोढृतमो” क, च, न ।

‡ “इवं नरा” क, न । “इवन्नरो” च ।

§ वान्धनोपिज्ञानमेत मेतन्न दृश्यते क-च-न-पुस्तकेषु (सं० सं० ०, ६, ११, १) ।

॥ “गोपायितारो” क, च, न ।

¶ “मद्य” क, च, न ।

पुनरनिर्मितं भवति पाचं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते
नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शनं मन्थन्तम इत्यभिभाष-
न्तेऽय मपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षुष्वान् न वि-
चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

“सद्धिम्^(१)”—इति* । एतदनवगतम् । अर्थाप्रतीतिरप्यनव-
गम्य इत्युच्यते । लक्षणासम्पन्नस्य संस्कारः खल्वपि अविज्ञात मित्यु-
च्यते । तथैवं सति, कश्चित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः ; कश्चिदर्या-
प्रतीतिरेव ; कश्चिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सद्धि मिति ;
न विज्ञायते किं मयुक्तं भवति ? प्रकरणादत्र मेधाभिधेयम् ; अन्य-
चान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षित-
व्यम् । प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते । “सद्धिं मविन्दुष-
रूपे नदीना मपी०—०जानादुहीनाम्” † । विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येय
कार्षम् । घर्मोत्सादने विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिषिक्ते गन्धर्वनामभि-
द्वपतिष्ठन्त खल्विजो यजमानस्येति । तासा मुपस्थानर्षा मियं मध्ये
मैचायणीयके । ‘सद्धिं’ ‘संज्ञातम्’, अद्धिः परिवेष्टितं, सर्वतः
परिच्युतं, धौतं वा “मेघम्”, ‘अविन्दत्’ अलभतेऽः । का पुन
रलभत ? ‘सरणे नदीनां’ यत्र नदना आपसरन्ति, गच्छन्ति, तत्रा-
लभत ; अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । आह ;— लन्धानन्तरं किं मकरोत् ?

* १भा० ४०२ ४० ४४० १४० (१), सिद्ध ४०४४० १५ पं० ।

† “सद्धिं मविन्दुषरूपे नदीना मपी इषोदुदो अर्षान्जानाम् । प्राचा नन्वे
च्युताभि वोचदिको इत्तुं परि जानादुहीनाम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, ७, १०, १ ।

इति । उच्यते ;— ‘अपावृणोत्’ अपावृतवाम्, उद्घाटितवानित्यर्थः ।
‘दुरः’ द्वारः । आह ;— कस्य ? उच्यते ;— ‘अश्वप्रजानाम्’ अपा
मश्यां मेघः, त मधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो गोष्ठ-
भूतः, ता अश्वप्रजा आपः ; तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत् ।
या एता एवंलक्षणा आपः, ‘आसाम्’, अस्य च इन्द्रस्य ‘गन्धर्वः’ विश्वा-
वसुः ‘प्र वोचद्’,—‘अमृतानि’ नामानि, छान्दसस्तुतियुक्तानि ; तानि
हि नित्यत्वादमृतानि । आह ;— कस्मान्पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्रावो-
चदासाञ्चापाम् ? इति । उच्यते, इतः ;— यस्मादसाविन्द्रः ‘दक्षं’
दातारं मेघम् । अथम् आसाम् ‘अहीनाम्’ अथनानाम्, अपां द्वारेषु
अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति ;—इत्येवं ‘परि जानात्’ परि-
ज्ञातवान् । परिज्ञाय च ‘अपावृणोत् दुरोऽश्वप्रजानाम्’ । तस्मादस्येन्द्र-
स्यामृतानि नामानि प्रावोचदङ्घ्रिश्चानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वं मेवेदं जगद्
ध्रियत इति आसा मपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति । एव मीतस्मिन्
मन्त्रे ‘शरणे नदीनाम् अविन्दत्’ अपावृणोच्च दुरोऽश्वप्रजानाम्,
दक्षञ्च परिजानात्—इत्येकवाक्यतार्थसम्बन्धात् “सञ्चि”—शब्दो मेघ-
विशेषणम् उपपद्यते ॥

अथ वा अय मयस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् ;— संज्ञातं मेघ
मविन्द दक्षभतेन्द्रः पर्येध्यमाणः, काविन्दद् ? शरणे नदीनाम्, अपाम्,
अन्तरिक्षलोके । लब्धा च स एव इन्द्रः, तं मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम्
अपां परिजानात् । परिज्ञाय च समर्थोऽय मिति ततस्तस्य द्वाराण्य-
पावृणोत् । अश्वप्रजाना मया मधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्ग-
तानि, अमृतानि उदकानि, सस्य-सम्यक्तराणि प्रावोचदिव प्राकथय-

दिव ;— असाविन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्व मेभिरुदकैरस्माहर्नै रिति । “इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽश्वरसः”—इति श्रूयते * । तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वं सुपपद्यत एव ; स च गोः वज्रस्य धारयिता इति गन्धर्वः † ॥

“वाद्दिष्ठः(१)”—इति ॠ । एतदमवगतम् । “वोदृतमः”—इत्यवगमः । “वाद्दिष्ठो वां०—०भृत्वग्निना” ॥ । गायत्री । विश्वमनसो वैद्यश्चस्येय मार्घम्; पितुर्वा व्यश्वस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः श्वस्यते । ‘नरा’ हे नरौ ! सर्वेषा मेव वोदृणां स्तोमानाम्, आङ्गाहृणाश्च । य एव एष ‘वाद्दिष्ठः’ अतिशयेन वोढा, आङ्गाहृतमः, अय मेव ‘दूतः’ इव युवां ‘ऋवत्’ आङ्गयदित्यर्थः । योऽय मेवंलक्षण; ‘सोमः’ अस्मत्-प्रेरितः, स नित्यकाल मेव ‘युवाभ्यां’ ‘भृत्’ भवत्वित्यर्थः । हे ‘अश्विना’ अश्विनौ ! इति सम्बोधनम् । ‘स्तोमो दूतः’—इत्येताभ्यां समान-विभक्त्यन्तत्वाद् “वाद्दिष्ठ”—शब्दः सोमविशेषण मित्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्त मित्युच्यते ;—“मनुष्याः” अपि हि “नराः” उच्यन्ते ; ते हि “नृत्यन्ति” गात्राणि, पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति “कर्षासु” उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

* “त्रोषेन्नस्य धारयितेन्द्रः । * * * । गन्धर्वते चरैयति द्विनक्षि देवमनुमिति गन्धर्वः इन्द्रः ।”—इत्यादि प्रहस्यम् । १भा० ७०४० ११ पं० ।

† गोः—१भा० १, २१, ७०, २४५, २७८, ४०२ । १भा० १०५, १११, ४०१ । प० १५० १पा० १५०, ११५० १पा० ७५० ।

‡ “गान्धर्वीः”—शब्दार्थो द्रष्टव्यः । १भा० १५० ११५० (१) ।

§ १भा० ४०५४० ४पं० ।

॥ “वाद्दिष्ठो वां ववानां सोमो दूतो ऋवन्नरा । युवाभ्यां भृत्त्वग्निना ॥”—इति च० सं० १, १, १८, १ ।

“दूतो^(१) जवतेर्वा गत्यर्थस्य ”* ; स हि गच्छति । “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव । “वारयतेर्वा” ; स हि वारयत्यनर्थान् ॥

“वावश्चानः^(२)”—इति अगवगतम् † । “वष्टेर्वा” काम्यर्थस्य, “वाश्चतेर्वा” शब्दार्थस्य वावश्चानः स्यात् । “सुप्रखसुररुषीर्वावश्चानः ०—० पूषणस्य” ‡ । चित्तस्याप्रख्येय मार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘सप्त’ ‘खसुः’ खसारो भगिन्य इव पाद्मार्षिषः समानजन्मात्वात् । अथवा सह सर्पणात् खसारः ; ता हि सह सर्पन्ति ‘अरुषीः’ अरोचनाः, दीप्ता इत्यर्थः । या एवंलक्षणाः अर्षिषः, ताः, अग्निः ‘वावश्चानः’ कामयमानो वावश्चयमानो वा, शब्दं कुर्वाणः स ‘विद्वान्’ आत्मीय मधिकारान् जानानः, ‘मध्वः’ घृतस्य इविषः पूर्णः, ‘उज्जभार’ ऊर्द्धं हतवानेषां लोकानां ‘दृष्टे कं’ दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्द्धं ऊत्वा दर्शन मभिव्यञ्जयित्वा जना- नाम् ‘अन्नः’ आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, ‘येमे’ तत्रोपनि- यमितवान् तद्भुविः ‘पुराजाः’ अग्निः ; स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः^(३), । ‘इच्छन्’ ‘वत्रिं’ रूपं ‘पूषणस्य’ पूषणः, आदित्यस्य । कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तद्वा-

* १ मा० ४०५४० ऋपं ।

† १ मा० ४०५४० ऋपं ।

‡ “सुप्रखसुररुषीर्वावश्चानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृष्टे कम् । अन्नयेमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वत्रिं भविदत् पूषणस्य ॥”—इति ऋ० सं० ०, ५, २२, ५ ।

§ तथा चैतरेयकम्,—“अग्निर्वै देवशानिः”—इति १, १, २ । किञ्च “सह मसि
११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११
प्रथमजा अतस्य पूर्व देवेभ्यो अन्नतस्य नाम ।”—इति सा० चा० चार० १, १, २ ।

सावेत मर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः । स एव दीप्तरूप आदित्यः
संवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ एव मच "स्वसृवावशानः"—इत्यनेन सामा-
नाधिकरण्याच्छब्दधारुण्याच्च "वावशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थ-
त्वञ्च उपपद्यते ॥

"वार्यम्^(१)"—इति * अनवगतम् । वृषोतेर्यद्भरयितव्यं भवति,
तद्वार्यमित्युच्यते । अथापि कदाचिद् वार्यशब्देन यद्भरतमं श्रेष्ठतमं
किञ्चिद्भवति, तदुच्यते । "तद्वार्यं^१ वृषीमहे०—०यद्वार्यमा"^१ ।
विश्वमनस इय मार्षम् । मैत्रावरुणे सुक्ते । 'तद्वार्यं वृषीमहे'
वरयितव्यं वरुणाहं धनं वृषीमहे । हे सोतारः! 'वरिष्ठ', 'गोप-
यत्यं' "गोपायितव्यं", यद्रूचणाहं मित्यर्थः । अथ वा गोपयत्यं
गोपितारो यस्य धनस्य यूयं भविष्यथ, तद्वृषीमहे । अथ वा युष्मभ्यं
द्यौन्माकीणं यद्भवति, तद्वृषीमहे । किञ्च ; नित्यकालं मेव मित्रा-
वरुणार्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद्वृषीमहे । एव मच च
मित्रावरुणार्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्यं"—शब्दो
धनविशेषण मित्युपपद्यते ॥

"अन्धः^(१)"—इति! अनेकार्थं मनवगतम् । आध्यानीय मित्यर्थ-
प्रतीतिः । प्रार्थनीय मन्त्रं भवति सर्वस्वीव । "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय
०—०देष वष्टि" १ । गृत्समदस्येय मार्षम् । रात्रिपर्याये शस्यते ।

* १ भा० ४०५ ४० १५ पं० ।

† "तद्वार्यं^१ वृषीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत् पान्ति वरुणो यद्वार्य-
मा ॥"—इति ऋ० सं० १, १, १२, २ ।

‡ १ भा० ४०६ ४० १ पं० ।

§ "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोम मार्षमेभिः सिद्धता मसु मन्त्रः । कामी चि वीरः
सर्वं मया प्रीतिं ज्ञोतु हस्ते तदिदेष वष्टि ॥"—इति ऋ० सं० १, १, १२, १ ।

हेतुः ब्रह्मे विनियुक्ता । अस्त्येव च ब्रह्मस्य याव्येषा । हे 'अध्व-
 र्थवः।' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्', एतस्माद्ब्रह्मविर्जानादुत्तरवेदिम्,
 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् । अथ वा 'भरत' धारयताग्रेरुपरि । ततश्चैनम्
 'अमचेभिः' अमचैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आ
 सिञ्चत' तस्मिन्नग्नी । 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः' ।
 कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः— यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत
 वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकालं मेव 'पीति' पान
 मित्यर्थः । तस्मात् कारणात् 'जुहोत', तस्मै 'वृष्णे' वर्षिचे इन्द्राय,
 एतं सोमम् । किमेत मेव केवलं सोम मेष कामयते? ने त्युच्यते;—
 'तदिदेष वष्टि' तन्तसोमप्रदान मेष इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः;
 न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः । तस्मादासिञ्चत इमं सोमं मा
 त्रिलम्बध मित्यभिप्रायः । एव मत्र दानसम्बन्धात् "अन्धः"—शब्दो-
 ऽस्वार्थं उपपद्यते । पठितमपि चाश्रनामसु * अनेकार्थत्वात् तु सन्दि-
 श्यते इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ।—“अमचं पाचम्; अमा अस्मिन् अदन्ति”
 अश्रन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्थदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद्
 भवति, तदुच्यते; न हि तेषां परिमाणं मस्ति, यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति ।
 “पाचं पानात्” पीयते हि तेन ॥

ततोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम्? “नास्मिन्” “ध्यानं” दर्शनं
 कृतं “भवति” चक्षुषो दृष्टि-निरोधासौकिका अपि दर्शननिरोधे
 सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “स्त्रियः सतौस्तां उ मे०—०

पिता संत”* । अस्यवामीये । चायतेः पासनार्थस्थाच स्त्री-शब्दे
 निरुच्यते । पासाद्यथ्यः एवैतः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः । एत एव रश्मयो
 माङ्गीभिः आध्यात्मिकीभिः अनुपविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति,
 ततः स्थितिरुपजायते; एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् चायन्ते;
 तस्मात् चाणात् ‘स्त्रियः’ एताः । ‘नान्’-इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’-
 इति पदपूरणे एव । तानेवंलक्षणाश्रमीन् पासाद्यित्वात् सतः । ‘मे’ ममेति
 मन्त्रदृग्गात्मानं निर्दिशति । ममेतान् पुंस आऊः । एत एव रश्मयो
 ‘ब्रह्मप्रजानाः’ इत्येवं ब्रह्मविदः आऊः । एत एवान्नपक्त्वादिनोप-
 कारेणोपकुर्वन्ति । जगन्नायन्ते एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोप-
 कुर्वन्तीत्यभिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्याधिदेवता, तद-
 वयवभूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम्
 उपहरन्ति । अतस्तेषां ब्रह्मप्रजानस्य सुपपद्यते । आह;— कः पुनरे-
 तान् रश्मीनेवब्रुणयन्तान् पश्यतीति? ‘पश्यदक्षुषान् न वि चेतदुज्यः’
 यो हि अक्षुषाम् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
 वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
 पश्यन्नास्ते नित्यकाष्ठं नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽज्यः अध्यानवान्,
 अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् ‘न विचेतत्’ गैतान् याथा-
 क्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः । यः पुनः एवम् एतान् याथा-
 क्यतः पश्यति, स एव ‘कविः’ क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य-

* “लियः सुतीक्षां उ मे पुंस आऊः पश्यदक्षुषान् न वि चेतदुज्यः । कृपियेः
 पुषः स रसा चिकित् यथा विजानात् स पितृश्रितासन् ॥”—इति अ० सं०
 १, १, १०, १ ।

इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुषो ब्रह्मज्ञोऽहसत्तातः ।
 यथाय मेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम्' आ चिकेत' । 'ईम्'—इति पदपूरणः ।
 'आ चिकेत' स एवैतानेवम् आभिसुख्येन यथावत् पश्यति ; नेतरो
 मूढः । यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः ;
 स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्यन्तो भवति ; न हि
 तस्य पिता नाम कश्चित् ; स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवती-
 त्यभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षणा भवति । स एव
 पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः'—शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं
 तमः 'अन्धः'—शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥ १ ॥

असञ्चन्ती मूरिधारे पर्यस्वती । असञ्चमाने इति
 वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्ह-
 न्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयामं वनुष्यत
 इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयञ्चु मति यो वनुष्यति
 वयं जयेम पृतनासु दूष्यः । दीर्घप्रततयञ्च मभि
 जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूष्य दुर्धियं
 पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङ्मेव
 पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरर्ष्येवङ्गुम्भी ।
 इन्द्रेण युजा तरुषेम वृच मित्यपि निगमो भवति ।
 भन्दना भन्दते स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः
 क्विरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियर्त्ति

प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाहनेन याहि तूर्यम् ।
 अन्येन मदाहनेन गच्छ क्षिप्र माहंसीव भाषमाणेत्यसभ्य-
 भाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनाः स्या* हविर्नदो
 भवति नदते स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः काम
 आ गन् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्
 संरुद्रप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं
 वेदयन्ते ॥ २ ॥

“असञ्जन्ती(०)”—इति अनवगतम् । “असञ्जमाने इति वा”
 —इत्यर्थप्रतीतिः; “अव्युदस्यन्त्याविति इति वा”—इति । “असञ्जन्ती
 भूरि ०—० यन्मनुर्हितम्” † । भरद्वाजस्येय मार्षम् । अभिज्ञवस्य
 षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे ब्रह्मे छावापृथिवीये
 निविद्धानीये सूक्ते शस्यते । ‘असञ्जन्ती’ असञ्जमाने असंश्लिष्य-
 माणे परस्परतः, एते छावापृथिव्यौ । ‘भूरिधारे’ बह्मदकप्रचरण-
 स्वभावे एव; अथवा बह्म भूतं धारयिष्यौ । ‘पयस्वती’ उदकवती ।
 ‘घृतम्’ उदकम्, द्वे अष्येते ‘दुहाते’ प्रपूरयेते; इतरेतारसभोगेन ।
 ‘सुकृते’ शोभनकृते; अथवा शोभनागं स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां
 कर्त्र्यौ । ‘शुचिभ्रते’ शुक्लकर्मणी इत्यर्थः । ‘राजन्ती’ दीप्यमाने
 स्त्रैः स्त्रैः तेजोभिः । ‘अस्य’ भुवनस्य भूतजातस्य ‘रोदसी’ रोधसी,

* “०तस्मादाहना स्या”—इति च, न ।

† १ भा० ४०९ ४० ८ पं० ।

‡ असञ्जन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिभ्रते राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी स्त्रैः तेजः सिद्धकं यन्मनुर्हितम् ॥ इति च० सं० ४, १, १४, १ ।

रोधयिष्यौ । ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मे' अस्मभ्यं 'रेतः' उदकं 'सिञ्चन्तम्' अभिमते काले । किंलक्षणं पुनः सिञ्चन्तम् ? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अचारं, सख्य-सम्पत्करमित्यभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'-इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् "असञ्चन्तौ"—इति द्यावापृथिवीविशेषणमुपपद्यते । "असञ्च्यमाने इति" न हि ते सञ्च्येते परस्परतः "अव्युदसन्त्यौ वा" अनुपलियन्त्यौ अपिपर्यस्यन्त्यौ वा ; न हि ते उपचीयेते विपर्यस्येते वेति ॥

"वनुष्यति^(८)"—इति "इत्तिकर्मा" इत्यर्थे वर्तमानः, "अनवगतमंस्कारो भवति" । "यदिन्द्राग्नी जना इमे—मन्युके संमे" । नाभाकस्यार्धम् । महाव्रते महदुक्थे ब्रह्मते । अस्याः पुनरष्टाचराः षट् पादाः । छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां श्रौतकेनाग्निं मस्योषीत्यत आरभ्य जागतानि चीणिं सूक्तानि अनुक्राम्तानि, तेषां मपीयं मध्ये हे 'इन्द्राग्नी!' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयास्तु उभयेऽपि 'विह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरतरम् आह्वयन्ते विजिगौषुतया । 'तना' सन्ततया 'गिरा' वाचा ; अथ वा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतयेन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते । तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते

* १भा० ४०९ ४० १९ पं० ।

† "यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तनां गिरा । अस्माकेभिरुभेभिर्यं संहितौ धनं धनं वनुष्यते नभन्ता मन्युके संमे ॥"—इति ऋ० सं० ९, २, १५, १ ।

‘वयं’ युवाभ्यां सद्धिताः ‘सासङ्ग्राम’ पुनःपुनरभिभवेम । कान् ?
 य एते ‘वृत्तन्वयः’ वृत्तना मस्माभिः सह कर्तुम् इच्छन्ति, तानभि-
 भवेम । किञ्च, ‘वनुयाम वनुष्यतः’ ये च एतेषाम् अस्माभिः
 सह सन्पन्ना एव सम्प्रहारीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् व्रन्थेव, एतांश्च
 वनुष्यतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः । कथं पुनर्हन्म ? उच्यते
 यथा,—‘नभन्ता मन्यन्ते समे’ युवयोरनुयहाङ्कम् इत्यभिप्रायः ।
 एव मेतस्मिन् मन्त्रे “सामङ्ग्राम वृत्तन्वतः”—इत्येतस्मिन् सङ्ग्रा-
 माधिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थं सुपपद्यते ; न हि सङ्ग्रामे हननादन्यत्
 कर्त्तव्यं मस्ति, यत् क्रियते ॥

“इन्द्रावरुणा युव मध्वराय ० — ० सु दूष्यः”* । वसिष्ठस्यैव
 मार्षम् । जगती । तार्त्तीयसवनिकीये मैत्रावरुणस्य ब्रह्मे विनियुक्ता ।
 हे ‘इन्द्रावरुणौ !’ ‘युवम्’ युवा मित्यर्थः । ‘अध्वराय नः’ यज्ञाय
 अस्माकं ‘विश्वे’ जनाय सर्वस्वै मनुष्यजनाय, अस्मात्सर्वकामाय
 ‘महि’ महत्, ‘ब्रम’ सुखं ‘यच्छतम्’ दत्त मित्यर्थः । ‘दीर्घप्रयक्तुं’
 “दीर्घप्रततयज्ञं”, नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् ‘अति यो वनुष्यति’
 “अभि जिघांसति” यो निहन्तु मिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,—
 ‘वयं जयेम’ ‘वृत्तनासु’ सङ्ग्रामेषु ‘दूष्यः’ “दुर्हित्यं” पापधियं,
 पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञं मभि जिघांसति । एव मचापि
 प्रकरणाद् “वनुष्यतिः” इत्यर्थः । अन्यप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण
 निगमद्वयं पठितम् ॥

* “इन्द्रावरुणा युव मध्वराय नो विश्वे जनाय महि ब्रमं यच्छतम् । दीर्घप्रयक्तुं
 मति यो वनुष्यति वयं जयेम वृत्तनासु दूष्यः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १, १ ।

व्याख्यानप्रसक्त मुच्यते;— “पापः पाताऽपेयानाम्” अपेयान्य-
लेह्यानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः । “पापत्य-
मानः” पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा । “अवाडेव”
नरक मेव प्रति “पतति” असौ, तस्माद् “वा” पापः ॥

“तरुष्यतिः^(९), अण्येवङ्कर्मा” हन्तिकर्मैत्यर्थः* । “अभुभुभिः
•—• तरुषेम वृत्रम्”† । वसिष्ठस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । अविवाक्ये
द्वितीयसवने, वैश्वदेवे ब्रह्मे, आर्भवे सृते, निविह्वानीये ब्रह्मते ।
अभवः उरुभाषो वयम्, उरुभाभिः ‘अभुभिः’ देवैः सहिताः ‘अभि
वः स्याम’ अभिभवेम युष्मान् वयम् । हे ‘विभः!’ ‘विभुभिः’ प्रभृत-
षकैः युष्माभिः ‘अवसा’ खेन बखेन, एतेषा मभिभवितृष्णां ‘अवांसि’
बलान्यभिभवेम । किञ्च; ‘वाजः’ ‘अस्मान्’ ‘अवन्तु’ । कस्मिन् ?
‘वाजमातौ’ सङ्ग्रामे; ‘इन्द्रेण’ च ‘युजा’ संयुक्ताः सन्तो वयं ‘तरुषेम’
इन्द्रीनं ‘वृत्रं’ शत्रु मित्यर्थः । अभिभवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ
उपपद्यते ॥

“भन्दमा^(१०) †, भन्दतेः स्तुतिकर्मणः” स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य ।
“पिता यज्ञानां—•धामभिः कविः” ‡ । विद्यामित्रस्येय मार्षम् ।

* १मा० ४०१३० १४ पं० ।

† अमुभुभिः इति वः स्यात् विभो विभुभिः अवसा अवांसि । वाजो युजा
अवत्त वाजसाता विन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥—इति ऋ० सं० ५, ४, १५, १ ।

‡ १मा० ४०१ ३० १८ पं० ।

§ “पिता यज्ञानां महारा विपश्चिती विमानं सृष्टिवैयुमं च वाचताम् । आ वि-
वेश रादसौ भूरिवपेसा पुरप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥”—इति ऋ० सं०
१, ८, १०, ४ ।

पृथग्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्वानीये, वैश्वानरीये स्तुक्ते शस्यते । ‘पिता यज्ञानां’ पालयिता यज्ञानाम्, ‘अग्निः’, ‘असुरः’ प्रज्ञावान् ‘विपश्चितां’ प्रज्ञावता मपि मध्ये प्रज्ञावान्, ‘विमानं’ विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः ; अग्निनैव द्यग्निषोचादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्धिनिर्मायते । ‘वयुनश्च’ प्रज्ञानमय मेव ‘वाघताम्’ ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्यय मेवाग्निः विशिष्टं यज्ञसाधन मित्येवं मन्यन्ते । योऽय मेवंलक्षणाऽग्निः ‘आ विवेश्च’ ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘भूरि-वर्षसा’ बज्ररूपत्वेन, त मेवङ्गुणयुक्त मग्निं ‘पुरप्रियः’ बज्रकामप्रियः स्तोता, ‘भन्दते’ स्तौति, ‘धामभिः’ नामभिः अनेकैः प्रकारैः, ‘कविः’ क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुतेः कुर्यात्? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्व मस्य ॥

“स भुन्दन्ना उदियन्ति० — ०याचनात्”० । भौमोऽग्निः, तस्येय मार्षम् । जगती । “प्र त आश्रवः पवमान धीजवः”—इत्यष्टाचत्वारिंशत्के महास्तुक्ते । एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी । यदिम मद्याञ्च कर्मोपनमेत्तत्सुयामह मेतं सोमं तचेति, य एवं नित्यकाल मास्ते ‘सः’ एष साम्प्रत मस्मिंस्तोमकर्मणि उपनीते हे सोम ! तव ‘भुन्दनाः’ स्तुतीः ‘उदियन्ति’ उदीरयति । ‘प्रजावतीः’ प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः । ‘विश्वायुः’ विश्व मयतीति विश्वायुः, सर्वचाप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः ; सर्वतो वा विश्वायुः । ‘विश्वः’ सर्वप्रकाराः, नाम-बन्धु-

* “स भुन्दन्ना उदियन्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा च उदियि । प्रजा वङ्गुधि मन्त्रपक्षं पीत इन्द्रविन्दुसंश्रयं याचतात् ॥”—इति ऋ० सं० ७, २, १०, १ ।

† ऋ० सं० ८, ४० ५, ४० १४० (= ११—११०) १—४८ ऋ० ।

कर्म-रूप-सम्बन्धात् स्तुतीताम् ; नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति
 द्युक्तम् । 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः ; स्थानकरणानुप्रदानवत्यो
 युष्मद्गुणैरलङ्कृताः । 'अर्हर्दिवि' अर्हन् वा रात्रौ च, रात्रिपर्यायाभि-
 प्रायेण नित्यकालं मेवेत्यभिप्रायः । कं पुनरर्थं सुपेत्य स्तुतीरुदीर-
 यति ? 'ब्रह्म प्रजावत्' अन्नं प्रजासंयुक्तम् भोक्तृसहितम् । अपि च
 'रयिम्' धर्मं गो-हिरण्यादि । 'अश्वपत्न्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः श्वीघ्रैः
 संयुक्तम् । 'पीतः' त्व मस्माभिरस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम !
 इदं मस्मदर्थं 'याचतात्' याचस्वेत्यर्थः । एतं मर्थं मभिप्रेत्य स्तुती-
 रुदीरयति । भन्दना उदियर्त्तित्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः
 "भन्दना"-शब्देनोच्यन्ते इत्युपपद्यते । पूर्वं माख्यातपदसम्बद्धं सुदा-
 हरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति (१३५० २१ पं०), इदन्तु
 नामरूप-सम्बद्धं "स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः"—इति (१४५०
 २१ पं०) च । उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभयं सुप्रदर्शितम्, अल्प-
 प्रयोगविषयत्वाच्च ॥

"आहनः(११)"—इति * । एतत् पदं सम्बोधनं मनवगतम्,
 अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आ हंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः । "न तिष्ठन्ति न
 निर्मिषन्त्येते०—० रथ्येव चक्रा" † । यमस्य यस्याश्च संवादसूक्तम् ;
 तत्र यमस्येयं मार्षम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति ;— हे
 यमि ! मामंस्थां साम्प्रतं रक्षो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' सुहृत्सं

* १ भा० ३०० ५० १ पं० ।

† "न तिष्ठन्ति न निर्मिषन्त्येते देवानां स्वर्गं इह ये चरन्ति । कुन्त्ये न मदाहना
 पादि नृत्यं तेन वि बहू रथ्येव चक्रा ॥"—इति अ० सं० ०, १, ०, १ ।

मपि, एते जनाः रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च, 'न निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः । के पुनस्ते ? इत्युच्यते;—'एते देवानां' स्वभृताः; य इह एतस्मिन् लोके 'स्यशः' स्थाश्रयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम् । के पुनस्ते ? इति । उच्यते;— अहस्य, राचिस्य, उभे च सम्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुस्य, अन्तरपुरुषस्य इत्येवमादयः ; न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षमस्ति इत्यभिप्रायः । अतो ब्रवीमि;—'अन्येन' अन्यकुलजेन केन चित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वम् हे 'आहनः!' मैथुनं 'द्याहि' 'त्वयं' "क्षिप्रम्" । "आ हंसि इव" असभ्यमेतद् "भाषमाणा" त्वम्, नाह मेतदसभ्यं ओतु मणुत्सहे तव ; किं पुनः कर्तुम् ? तस्मान्मत्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर । 'तेन' एव सह 'वि वह' अभ्युद्यच्छस्व आत्मानं मैथुनकर्मणि । 'रथेव चक्रा' रथचक्रे इव ; यथैकं मत्तं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः, एव मेकमनस्त्व सुपपाद्य तेनैक-भृतेन मनसा अक्षेणैवोभे ऽपि शरीरे, त्वस्य तस्य कामिनः सक्रमं, स च तव, तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्व मस्त्विति, न मया सार्द्धं मेतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्यसे कम्पयितु मित्यभि-प्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वात्मैथुनसमाचारस्य "आहनः"— इत्येतद् यमौ-विषयं सन्धानम् । आहन्यत "इव" हि स यमं तयाऽनेन दुर्वचनेन । तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहनः । इति । "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्", यो ऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्यते, स आहन्यत इव असभ्य-त्वात् ; तस्य अयश्चियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनः स्याज्जायत इति विज्ञायते ॥

“नदः(१९)”—इति * एतदनवगतम् । “ऋषिः नदो भवति”
—इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “नदतेः स्तुतिकर्मणः” इति
द्युत्पत्तिः । नदिता वा नदतीवेत्यर्थप्रतीतिः । “नदस्य मा रुधतः ०
—० धयति अमन्तम्” † । अगस्त्यलोपामुद्रा-ब्रह्मचारिसूक्त-
संवादे लोपामुद्राया इय मार्षम् । सा अत्रवीदगस्त्यं भर्तारं मभि-
प्रेत्य ‘नदस्य’ ‘नदनस्य’ नदितुर्वा देवतास्रोतुः अस्यागस्त्यस्य ‘रुधतः’
संरुद्धवतः इन्द्रियग्रामं ‘मा’ माम् अयं ‘कामः’ ‘आगन्’ आगतवान्,
येनाहं साम्प्रतं पीड्ये । सा पुनरेवं न जाने । किम् ‘इतः’ एव ‘आ
जातः’ अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीडनाय,—
अथ वा ‘अमुतः’ अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः
कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च ख्यनुस्मरणात् । अत एव
“स्मरः”—इति काम उच्यते । तस्मादुपपद्यते इतो वांस्मच्छरीरात्,—
अमुतो वा नद-शरीरात्, कुतः? इति न जाने इति । अथ वां
अन्यत एव ‘कुतश्चिद्’ अथ मागतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न
जाने । इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता ‘लोपामुद्रा’ राजर्षिपुत्रिका
‘रुषणं’ रेतसो वर्षितारम्, अगस्त्यं ‘नीरिणाति’ निश्चयेनाधिकं वा
दोषेण गच्छति; यदि न ममासावुपरि प्रजननं निरोक्ष्यात्, ततो
नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति । “रिणाति”—इति
गतिकर्मसु पठितम् ‡ । अथ वा चेनसा ‘नीरिणाति’ उपगच्छ-

* १भा० ४०१ घ० १ पं० ।

† “नदस्य मा रुधतः काम् चामन्तित्वा जातो अमुतः कुतश्चित् । लोपामुद्रा
रुषणं नीरिणाति धीरु मधौरा धयति सुसक्तम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ४ ११, ४ ।

‡ १ भा० १२० घ० १४७० (५८) ।

तीत्यर्थः; इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव । तस्मादेव मप्युपपद्यते । 'धीरं' स्त्रिरबुद्धिं ब्रह्मचर्यं 'अधीरा' सङ्कुम्भसर्वेन्द्रियगामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चतुर्भा वा पश्यति । 'असन्तं' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्यं कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । "असति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम्* । एवं लोपासुद्रावाक्ये "नदस्य रुधतो मा मागमत् कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते । "संरुद्ध-प्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्युषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति निदानप्रस्थापनम् ॥ ९ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अक्षाः । अश्रोतेरित्येके । अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । लोपाशः सिंहं प्रत्यश्व मत्साः । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके ऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः आच मिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति । स पतचीत्वरं स्या जगद्यच्छाच† मग्निरक्षोऽज्जातवेदाः‡ । स पतचि चेत्वरं स्थावरं जगमश्च यत्तत् क्षिप्र मग्निरकरोऽज्जातवेदाः ।

* १ भा० १८० ४० १८४० (८); तद्वीप्यनी च इत्यथा ।

† "जगद्यच्छाच" च, न ।

‡ "मग्निरक्षोऽज्जातवेदाः" च, न ।

जतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो
 भवति । हासमाने इत्यपरिष्ठाद्यास्थास्यामः ।* वृद्धकः
 पृङ्भिरुप सर्पदिन्द्रम् । पानैरिति वा स्याश्रनैरिति
 वा (स्यश्रनैरिति वा †) । ससं न पक्व मविदच्छुचन्तम् ।
 स्वपन मेतन्माध्यमिकं ‡ ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्वावि-
 दज्जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ।
 द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ।
 मृगं न ब्रा मृगयन्ते । मृग मिव ब्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

“सोमो अचाः(१२)”—इत्येते द्वे पदे । अत्र अचा इत्येतत्
 पदं अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् । अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं
 सोमशब्दोऽत्र समान्नातः । कथं नाम “न यस्य चावापृष्टिवौ”—इत्येत-
 देवोदाहरण मत्र उपलक्षितं स्यात् ? अत्र हि अचा इत्येष शब्दः,
 सोमशब्देन सम्बद्धः; यथा भूतशब्देन, मेघशब्दः—“मेघो भूतो-
 र्भियन्नयः”—इत्यत्र, यथा वा “अग्निर्नयै”—इत्यत्राग्निशब्दः ॥ अत्र
 वाओति-पक्षे अचा इति अस्य शब्दस्य सुपृष्टतर उदाहरणार्था
 भवति । तस्मादय मनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य
 मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समान्नात एकपदसमान्नाते प्राप्ते सति ॥

* क-ख ग-पुलकेष्विदं तृतीयस्य समाप्तः ।

† वन्वनीषिःकानामेत मेतन्न दृश्यते क-ख ग पुलकेषु ।

‡ “सन्न मेतन्माध्यमम्”—इति क, ख, ग ।

§ १ भा० ३३० प्र० १३४० (८) ।

॥ १ भा० ३३० प्र० १३४० (१) ।

“न यस्य द्यावा० —० स्थिराणि” * । रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्येयं मार्षम् । ऐन्द्रे सुक्ते सूर्यस्तन्नामैकादशः, तत्रेयं निष्कै-
वल्ल्यशस्ते निविद्धानौये शस्यते । ‘न यस्य द्यावापृथिवी’ न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिवी महिमानं ‘अश्रुवाते’ व्याप्तुत इत्यर्थः । ‘न’
‘धन्व’ उदकम्; तद्धि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात् । ‘न अन्तरिक्षम्’, ‘न’
‘अद्रयः’ पर्वताः अश्रुवाते महिमानम् । किं तर्हि? सोम एवाद्याः
महिमानं मश्रोतीत्यर्थः । कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महि-
मानं मश्रोतीति ? इतः,—‘यद् अस्य मन्युः अधि नीयमानः’ यस्मा-
दस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां
नीयमानः प्राप्यमाणः शृणाति । ‘वीळु’ । यदपि ‘वीळु’ दृढं सन्नद्धं
शत्रुबलं भवति, तदपि शृणायैव, हिनस्तीत्यर्थः । ‘रुजति’ च
‘स्थिराणि’ अपि दृढानि मेघवृन्दानि भिनस्तीत्यर्थः । एव मेत-
स्मिन् मन्त्रे व्याप्यर्थस्य “अश्रोतेः” अद्या इत्येष शब्दो निरुच्यते
“इत्येव मेके” मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ॥

“अनूपे गोमान्० —० तोशते”† । सप्तर्षीणां मार्षम् । इहती ।
पावमानौ सौमी । ‘अनूपे’ देशे ‘गोमान्’ गोभिः सहितो यदा
‘अद्याः’ क्षियति, निवसति; अथ तदा सुयत्रसत्वात् तस्य देशस्य ‘सोमो
दुग्धाभिः’ पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः चरत्येव ॥ कथं पुनः
चरति ? इति । उच्यते,—‘समुद्रं न संवरणानि’ समुद्रं मिव

* “न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नांतरिक्षं नाद्रयः सोमो अद्याः । यदस्य
मन्यु रधि नीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि ॥” इति ऋ० सं० ८, ४, १५, १ ।

† “अनूपे गोमान् गोभिरद्याः सोमो दुग्धाभिरद्याः । समुद्रं न संवरणान्यम्
मन्त्रो मदाय वेगवे ॥” — इति ऋ० सं० ०, ५, १९, ४ ।

संवरणान्युदकानि; उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्र माभिमुख्येन 'अग्गन्' गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः प्रति चरति मदायेन्द्रस्य । अथ यदैवं प्रचरति, तेन सोमेनामावास्यायां सास्त्रा-
 ख्येन तप्त इन्द्रो 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'तोषते' हिनस्तीत्यर्थः । "नितोषयति, निवर्षयति"—इति ह्निकर्मसु पठितम् * । एव मेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिरत्ताः"—इत्येषः (२०४०२०५०) "चराति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरत्ताः"—इत्यत्र (२०४०२०५०) । एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्च तथैवोपव्याख्यातम् । "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते । न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः; किं तर्हि ? सोम एव इन्द्रस्य निवासः । तस्य सोमस्य किम् ? इति उच्यते,— यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणोति वीक्षु रजति स्थिराणि । समान मन्यत् पूर्वेष्वेवार्थेन । "अनूपे गोमान् गोभिरत्ताः"—इत्यत्र निवा-
 सार्थतैव पूर्वस्मिन्नेवार्थे । अथ सोमो दुग्धास्त्रपि गोषूधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः । एव मेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षियति-निगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते ॥

"श्यात्रम्^(१४)"—इति एतदनवगतम् । "आशु अनंतं

* १ भा० १८१ ४० १८५० (२८), २० । तद्वीथिनौ च ब्रह्मणा ।

† १ भा० ४०० ४० १८५० ।

भवति"—इति शब्दसमाधिः । "क्षिप्र नाम"—इत्यभिधेयवचनम् ।
 "यो होतासीत् ०—० जातवेदाः"* । इयं हविष्याङ्गीये सृक्ते ।
 तत् पुनर्मूर्द्धन्वताङ्गिरसेन दृष्टम् ; वामदेव्येन वा । पृष्ठस्य पञ्चमे-
 ऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे निविद्वानीयं तद्भवति । 'यः' अग्निः
 'होतासीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्यहेतुः
 सकाशात् । 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः । 'यं' 'समाञ्जन' समुचित-
 वन्तः । केन? 'आज्येन' 'आवृणानाः' सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः ।
 तस्य किम्? इति । उच्यते;—'सः पतचीत्वरम्' षोऽग्निः पतचिः,
 यदेतदितस्येतस्य पतति ; इत्वरञ्च पक्ष्यादि, 'स्या' स्यावरञ्च वृक्षादि,
 'जगत्' यदेतज्जङ्गमादि । तस्य किम्? इति । उच्यते;— तत् सर्वं
 प्रसूयकाले 'श्वाचं' क्षिप्र मात्मसाद् 'अरुणोत्' "अकरोत्" 'जात-
 वेदाः' अग्निः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे "श्वाच मिति" इत्येतत् "क्षिप्र-
 नाम" । पतचि-स्यावर-जङ्गमानां क्षिप्रदक्षनादग्निः किं मन्यत कुर्यात्?
 तस्मादुपपद्यते क्षिप्रनामेति ॥

"जतिः(१५)"—इति † अनवगतम् । "अवनम्"—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 "अवनाद्" रक्षणादित्यर्थः । आ त्वा रथं यद्यो ०—० सत्पते" ‡ ।
 प्रियमेधस्यार्धम् । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'आ वर्त्तयामसि' आव-
 र्तयामहे । किमर्थम्? 'जतये' अस्माकं रक्षणाय, 'सुखाय' सुखाय

* "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जनाहोताङ्गिराः । स पतचीत्वरं
 स्या जमयच्छाच मुग्धिरुक्तेवाजातवेदाः ॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १०, ४ ।

† १ भा० ४०८४० १ पं० ।

‡ "आ त्वा रथं यद्योतये सुखाय वर्त्तयामसि । तुविद्वमि सन्तीपद् मिन्द्र शविष्ठ
 सत्पते ॥"—इति ऋ० सं० १, ५, १, १ ।

च । कथं पुनरावर्त्तयामहे ? इति उच्यते,—‘रथं यथा’ शक्तो हि कश्चिद् यथा रथं मावर्त्तयेत्, एव मावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः । किंलक्षणं पुनर्भवन्त मावर्त्तयामहे ? उच्यते;—‘तुविकूर्मिम्’ बह्वना मनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम् । ‘स्यतीषहम्’ च, आर्त्तानां मभिभवितारम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ ! ‘मत्पते’ सतां पते ! । एव मावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन “ऊति”-शब्दो रक्षणार्थं इत्युपपद्यते ॥

“हासमाने(१९)”-इति * । “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” ; “प्रपथितानां सुश्रुती उपस्थात्”-इत्यत्र † ॥

“पङ्भिः(१०)”-इति ‡ अनवगतम् । “पानैरिति वा स्पृशैरिति वा”-इति शब्दसमाधी । “एवा म॒हो असुर०—० विश्वमाभाः” १ । वस्रो नाम वैखानसः, तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । य एष एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिष्ठितः ‘एवा’ एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान ! हे इन्द्र ! ‘असुर’ असुमन् ! प्रज्ञानवन् ! बलवन् ! वा ‘वक्षथाय’ स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय ; पूर्वकल्पान्तरीण एव ‘वस्रकः’, ‘पङ्भिः’ सोमपानैरभ्युदितैः, अथ वा गुणस्याश्रनैः स्तुतिगतैः, ‘उपसर्पत्’ उपसृष्टवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् ‘इन्द्रम्’ । ‘सः’ तेन तथा ‘इयानः’ ईयमानः, अनुस्त्रियमाणः ‘करति’ कृतवान् । किम् ? ‘स्वस्तिम्’ स्वस्त्ययनम् । ‘अस्मै’ यज-

* १ भा० ४०८ प्र० ५ पं० ।

† प० दै० का० ९, ४, ५ ।

‡ १ भा० ४०८ प्र० ८ पं० ।

१ ‘एवा म॒हो असुर० वक्षथाय वस्रकः पुङ्गिरुपं सर्पुदिन्द्रम् । स इयानः करति पृश्निस्त्रया इमे मूर्जं सुस्त्रितिं विश्वमाभाः ॥’-श० सं० ८, ५, १५, १ ।

मानाय । यतो ब्रवीमि,—साम्प्रत मह मेतस्मिन् कल्पे वसकः,
त्वष्ट्रेन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, याभिरह मुपासय्यं साम्प्रतं भवन्तम्;
स त्व मेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय यजमानाय स्व मधिकारं
जानानः, कुरु स्वस्थयनम् । किञ्च ; 'इष मूर्जम्' । 'इषम्' अन्नं
ब्रीहियवादि, 'ऊर्जम्' क्षीरादि । 'सुचितिं' च, शोभननिवासञ्च ।
'विश्वम्' एतत् सर्वम् 'आ भाः' आभिसुख्येनास्मै यजमानाय भाव-
यस्व ॥ एव मेतस्मिन्नन्वे शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "पङ्भिः"—
इत्येतत् पानाभिधानं स्यान्नाभिधानं वेत्युपपद्यते ॥

"ससम्^(१८)"—इति * अनवगतम् । "स्वपनम्"—इत्यवगमः ।
"प्र मातुः प्रतरं ०—० उपस्थे अन्तः" † । अग्नेर्वैशानरस्य, अग्नेर्वा
सूचीकस्य, सप्तेर्वा जम्बरस्य इय मार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रात-
रनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'प्र मातुः प्रतरम् गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं
गङ्गरं, मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः 'वौरुधः' दग्धुम् 'उप
सर्पत्' 'उर्वीः' ऊर्षुवत्यः, प्रच्छाय भूमेर्निर्झरप्रदेशम्, तस्मिन्
निर्झरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तच्च हि ताः सुविदुद्भास्य भवन्ति । कथम्युन-
रुपसर्पत्? इति उच्यते,—'प्र मातुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् कुमारो न'
स्नानपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गैः
स्नानप्रदेशम्, स्नानपानम् इच्छन् उपसर्पत्; एवं थोऽग्निः बङ्गो-
षधिके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव स्नानप्रदेशे मिथोपसर्पत् । तत्रैव

* १ भा० ४०८ ४० १२ पं० ।

† "प्र मातुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् कुमारो न वौरुधः सपेदुर्वीः । सर्वं न पृथ
सविदच्छर्मा रिटिकां रिटिप उपस्थे अन्तः ॥"—इति ऋ० सं० ८, २, १४, २ ।

च निर्झरप्रदेशे 'रिरिक्कांसं' पुनपुनराखादयमानम्, ओषधीः 'रिपः' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने; निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः । तस्या एव 'अन्नः' मध्ये इत्यर्थः । तस्मिन्नेवंक्षणणे प्रदेशे, त मग्निम् 'अविदत्' कश्चित् अग्निः अन्यो वा । ओषधीराखादयन्तं कथं पुनरविदत्? इति उच्यते,— 'ससं न पक्वम्' अविदत्, यथैव स्वपनघ्नौसं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्व मभिव्यक्तम्; वर्षासु उपर्यवस्थानादयन्नेनैव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्ट मपि सन्त मग्नि मतिमहत्त्वादर्थिषोऽविददे-
वापश्यत्* । 'शुचन्तं' दीप्यमान मित्यर्थः । निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्या विज्ञायत एवे-
त्यभिप्रायः । य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव माग्नीर्योऽप्या । न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः
"अनित्यदर्शनम्", तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते ;
पक्वं नामाभिव्यक्त मित्युच्यते ॥ एव मिह शब्दसारूप्यात् अर्थोप-
पत्तेश्च "समम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपन मुच्यत इत्युपपद्यते † ॥

"द्विता^(१९)"—इति ‡ अनवगतम् । "द्वैधम्"—इत्यवगमः ।

"यस्त्वद्भोता पूर्वो अग्ने ० — ० देववीतौ" § । कतस्य वैश्वामि-
षस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भग-

* "ससं न पक्वम्, पक्व मन्न मिद"—इति सा० भा० ।

† सायबवाख्यया विरोधोऽत्र दृश्यम् । यास्माभिप्रायोऽप्यनासकः ।

‡ १ भा० ४०८ पृ० १० पं० ।

§ "यस्त्वद्भोता पूर्वो अग्ने यजोऽयान् द्विता च सता स्वधया च मृषः । तस्मानु-
पमं प्र यजा चिकित्वाऽर्षा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥"—इति ऋ० सं० १, १,
१०, ५ ।

वन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान! * 'त्वत्' लक्षः, 'यः' 'पूर्वः' होता
 मध्यमस्थानो वायुः †; असावपि हि दूतो देवाना मिति श्रूयते,—
 "आ दतो अग्नि मभरद् विवस्वतः"—इति ‡ । वैद्युतोऽग्निरिति
 केचिन्नन्यन्ते । 'यजीयान्' यष्टृतरः । 'दिता च सप्ता' द्वैधं यस्य
 विद्यमानता;—“मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन, “उत्तमे च”
 स्थाने सूर्यभावेन । 'स्वधया च' अग्नेन, सर्वभूतानां वर्षाद्वारेण ।
 यः 'ब्रह्मः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता । तस्य किम्? इति
 उच्यते,—‘तस्य अनुधर्म’ वायोर्दन्तिलाभ मन्वात्मनो दीप्तिस्तृचर्णा
 दन्ति मन्तिलाभ माप्नुवन्; “वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्नि
 मन्वेति”—इति इ विज्ञायते । हे अग्ने! 'प्रयज' प्रकर्षण यज,
 देवान् । हे 'चिकित्' चिकित्स्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः । 'अथ' एवम्, 'नः'
 अस्माकं यागं कुर्वन्, तं गृह्ण, यं कुरुस्व । 'धाः अध्वरं' धारय यज्ञम् ।
 'देववीतौ' देवतर्पणाद्येत्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसाहचर्यादर्थापपत्तेः
 "दिता"—इत्ययं द्वैध मित्येव सुपपद्यते ॥

"प्राः(१०)"—इति १ अनवगतम् । "प्रात्याः"—इत्यवगमः ।
 "गोभिर्यदी मन्वे०—०धेनुभिः" ॥ । काण्डस्य मेधातियिः,
 प्रियमेधाङ्गिरसः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः । तर्षेवाभिप्लवस्य षडहस्य

* "अग्निः पृथिवीस्थानः"—इति प० दे० का० ०, १, १ ।

† "वायुर्वेन्दो वाक्तरिचस्थानः"—इति प० दे० का० ०, १, १ ।

‡ अ० सं० ४, ५, १०, १ । किञ्च, 'यदूतो अमभरद् विवस्वतः' (अ० सं० १, ४, १२, १)— इत्याद्या अपि ब्रह्म्याः ।

§ १भा० ४० २४० २५० ।

॥ "गोभिर्यदी मन्वे सुखभूतं न प्रा जतमन्ने । सुभिर्यदी धेनुभिः ॥"—इति
 इति अ० सं० ५, ०, १८, १ ।

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये व्रत्ते अनुचरत्त्वे व्रस्यते । हे भगवन्निन्द्र !
 'यद् ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, स्तुति-
 लक्षणाभिः 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभि त्वरन्ति'
 अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं
 कारणम्? इतः,— यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽन्येभ्यो यजमा-
 नेभ्यः सकाशात् 'त्राः' "त्रात्याः", "प्रैषाः" शुभ्रत्सवसंयुक्ताः प्रति-
 प्रहिताः 'मृगं न' "मृग मिव" इतरे शुभ्रकाः त्रात्याः 'मृगयन्ते'
 मार्गयन्ते त्वाम् ; तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषहेतोरस्मानेव प्रत्य-
 भ्येहि ॥ एव मेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धाद् "त्राः"— इति ब्रह्मेण शुभ्रका
 उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर माहार माहा-
 र्शीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहन्तिरो अद्रि मस्तै-
 त्यपि निगमो भवत्यय मपीतरो वराह एतस्मादेव
 वृहति* मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति† वा । वराह
 मिन्द्र एमुष मित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा
 उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्य-
 मका‡ देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्य-
 चक्रानयौदंष्ट्रान् विधावतो वराहन् ॥ ४५ ॥

* "वृहति" क, न ।

† "वृहतीति" क, च, न ।

‡ "माध्यमिका" क, च ; परं इतिपाठविद्वदः ।

§ क-च-पुस्तकयोर्नाम सङ्ग्राह्येः, अथसङ्ग्रह-वाक्यविद्वद्वैयः ।

“वराहः(१)”—इति °, अनवगत मनेकार्थञ्च । “मेघः” तावद् वराह उच्यते ; स हि “वराहरो भवति” तस्य वर सुदक माहारः । “वर माहार माहार्षीरिति च ब्राह्मणम्” ; निर्वचनस्य दृढप्रती-
त्यर्थं ब्राह्मण माचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैष निगमः;— “अस्येदु मातुः सवनेषु °— ° अद्रि मसा” ।
नोधा नाम गोतमपुत्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । चिष्टुप् । अभिजिद्विच्यजिन्-
महाप्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्म-
णाच्छंभिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘अस्य इत् उ मातुः’ अस्य जगन्निर्मातुः
यज्ञस्य ‘सवनेषु’ प्रातःसवन-माध्यन्दिन-द्वितीयसवनेषु, ‘महः’ महतः
यज्ञस्य, ‘पितुं’ महान्तं सोमभागं ‘पपिवान्’ पौतवान् । पौत्वा ‘सर्व-
म्ना’ चारुणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा,
तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विष्टुङ्खलः, सद्यः एव ‘पचतम्’ ; परिपक्व
सुदकदान समर्थं मेघं हि ‘विष्णुः’ इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राण-
भावेन ‘सुषायद्’ असुष्यादित्यर्थः । ‘सहीयान्’ अभिभविद्वतमः ।
कथम्युनरसुष्यात्? इति उच्यते,— “विध्यदराहं तिरौ अद्रि मसा” ।
‘वराहम्’ मेघं ‘विध्यत्’ । कथम्युनः विध्यदराहम्? इति उच्यते,— ‘तिरः
अद्रिम् असा’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रिं’ वज्रम् ‘असा’ क्षेप्रेत्यर्थः ॥
एव मेतस्मिन् सुषायच्छब्दसम्बन्धाद् “वराहः=मेघः”—इत्युपपत्तिः ॥
“अथ मपीतरौ वराह एतस्मादेव” अथौ अपि हि वरं मूलाख्यं
माहार माहारत्येव । “वरं वरं मूलं दहति”—उच्यन्तीत्यर्थः ॥

* १भा० ४०८ ४० ०५० ।

† “अस्येदु मातुः सवनेषु सुखी मृचः पितुं पपिवाचार्षम्ना । सुषायद्विष्णुः पत्नरं
चरी शुन् विध्यदराहं तिरौ अद्रि मसा ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १८, १ ।

यथा अय मपीतरो वराह-ब्रह्मः कन्दसि वराह इत्युच्यते, तथैष निगमः;—“विश्वेत्ता विष्णुरा०—० एमुषम्”* । काण्डस्य पुरुसुतेरार्थम् । ऐन्द्री । ‘विश्वो इत् ता’ विश्वानि एव तानि ‘विष्णुः आभरत्’ । ‘उरुक्रमः’ षड्विक्रान्तः, ‘त्वेषितः’ सन्दीपितः इन्द्रः वाक्येन । यदि ‘त्वा’, ‘देषितः’—इति पदविभागः †; तथापि तु ‘त्वेषितः’—इत्येकं पदं क्वचित् निरुक्तम्, परोक्षज्ञतत्त्वान्मन्त्रस्य; नान्यथार्थं उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वस्तूनि आहरत्? इति उच्यते;—‘शतं महिषान्’ वस्तून् महतो यज्ञान् आहरत् । किंलक्षणम्? इति उच्यते;—‘क्षीरपाकम् ओदनम्’ प्रायणीयाख्य मादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमक्रतून्तित्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरत्? इति उच्यते;—‘वराहम्’ असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम् । सर्वेषा मसुराणां मध्ये ‘एमुषम्’ मोहस्थानीयम् ॥ “माययाय मिश्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत्; यदयं वराह मिन्द्र एमुष मेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते”—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके; तदनुवादिनी शैवा ऋक् ‡ । तस्माच्च वराह एवाच्यत इत्युपपद्यते ॥

* “विश्वेत्ता विष्णुराभरदुब्रह्मस्येषितः । शतं महिषान् क्षीरपाकं मोदनं चराह मिन्द्र एमुषम्”—इति ऋ० सं० १, ५, २०, ४ ।

† “त्वाऽदेषितः ।”—इत्येवं पदकाराः पठन्ति ।

‡ “अस्या ऋचो मिश्रैतिहासिकमतमेदेन द्विधा योजना । वैरुद्रपद्ये तावत्,—* * * । ऐतिहासिकपद्ये चरकब्राह्मणे ऐतिहास आलायते ।”—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ५, २०, ५) । “आपो वा इदं मये सखिस मासीत्, तस्मिन् प्रजापतिवैयुर्भूत्वाचरत्, स इमा मपद्यत्, तां वराहो भूत्वाचरत्”—इति तै० सं० ७, १, ५ । “स वराहो कर्पं कृत्वापन्यमव्यत्”—इत्यादि तै० ब्रा० १, १, २ । “उद-तासि वराहेश कृत्वा जतवाजना”—इत्यादि तै० सा० १०, १, ८ । “ता मेमुष इति वराह उच्यवान्”—इति ब्रा० ब्रा० १५, १, १, ११ । इत्याद्येतिहासिकानाम् ।

“अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते” । “स ईं सत्येभिः ० — ०
 व्यानट्” ० । आर्यासस्याङ्गिरसस्येव मार्चम् । ब्राह्मणस्यत्यस्य काम्यपत्रौ
 षड्र्शे विनियुक्ता मैत्रायणीयके । ‘सः’ ‘ब्रह्मणस्पतिः’, ‘सत्येभिः’
 सत्यवादिभिः, ‘सखिभिः’ समानख्यानैः, ‘शुचिभिः’ द्वापिमङ्गिः,
 ‘वि धनसैः’ विविधधनवङ्गिः, ‘वृषभिः’ वर्षङ्गिः वर्षिदभिः, ‘वराहैः’,
 ‘घर्षास्त्रेदिभिः’ घर्षतापथिदभिः, प्रवर्ग्यकर्षणि ; अथ वा यज्ञस्त्रेदिभिः,
 यज्ञस्त्रादथिदभिः, यज्ञसङ्गिर्वा । एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरसैः सद्धितो
 ब्रह्मणस्पतिः ‘गोधायनं’ गोः वाचः धायितारम्, अपां वा ; मेघम् ।
 ‘अददः’ अदारयदिति । विपरिणामपरोत्कृतत्वान्मन्त्रस्य । दारयित्वा
 च ‘द्रविणम्’ उदकं ‘व्यानट्’ व्याप्नोतीत्यर्थः । एतस्या नृचि अङ्गिरसां
 विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतास्मान्ङ्गिरसो लिङ्ग
 मस्तीत्यर्थः ।—

“सूतं शंसन्त ० — ० मनन्त” । ‘सूतं शंसन्तः’ सूतं सत्यं वा प्रशं-
 सन्तः, अपि च ‘सूजु’ अकुटिलम् अतिकाल मेव ‘दीध्यानाः’
 ध्यायमानाः, सर्वभूतानां सुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः । ‘दिवस्यु-
 चासः’ द्योतनवतः, ‘असुरस्य’ प्रज्ञावतः पुचाः, ‘वीराः’ विविधाना

* “स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचिभिर्मैत्रायणसु वि धनसैरददः । ब्रह्मणस्पतिर्-
 वभिर्वराहैर्घर्षास्त्रेदिभिर्विष्टं व्यानट् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, १ ।

† ऋ० सं० १०, ५, १० सू० प्रष्टव्यम् ।

‡ तत्रैव सूक्ते रयं द्वितीया, अत रसां दग्मयति ; अथ तु ‘अङ्गिरसः’—इति
 पदस्य समुत्पत्तय एव दग्मनीयः । ऋत्पाठस्त्रेयः,—“सूतं शंसन्त सूजुदोधाणां दिव-
 स्यावासी असुरस्य वीराः । विप्रं पृद मङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धामं प्रभूतं
 मनन्त ॥”—इति (ऋ० सं० ८, १, १५ सू०, १.—१०, ५, १० व०, १) ।

मर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात् । 'विप्रं पदं' वि प्राप्तं सर्वतः प्राप्तं 'अङ्गिरसो दधानाः' । यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, ता मङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा ; विद्वद्भ्रमज्ञत्वात् । "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" 'यज्ञस्य' यत् 'प्रथमं' मुख्यं परमात्माख्य मनादृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थः ॥ एतदेवेतस्या मृचि अङ्गिरोल्लिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाव्यकारेणोदाहृतः ;—“अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते”—इति ॥

“अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते” ; “मह-
तः, रुद्राः”—इत्येवमादयः* । अङ्गिरसो ह्युषिसमाख्या मपि लभन्ते,
तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्भृत्योक्ताः । ये तावन्मरुतो वराह-
शब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः ;—एतत्त्यन्० —० वराहन् । राहग-
णस्य गीतमध्येय मार्षम् । “आविद्युन्मङ्गिर्मरुतः”—इतीयश्चैतस्मिन्नेव
सुक्ते † । हे 'मरुतः !' 'एतद्' 'त्यद्' बलं यौष्माकीणं 'न योजन मचेति'
न योग मागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः । तस्य
बलस्य किम् ? इति उच्यते ;—'सखर्हं यन् मरुतो वः' । अन्तर्हितं
यत् सर्वेषां मनव्याणाम् । यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहन्' परेषां
ब्रह्मणा उदहृतम्, उदहर्णान्, 'द्विरण्यचक्रान्' सुवर्णविक्रतचक्रान्,
'अयोदंद्धान्' अयोमयान् रथानधिहृद्धान् 'विधावतः' नानाप्रकारं

* १ सा० ४८१ प्र० ५५० ५५० (८), (९) ।

† “एतत्त्वन्न योजन मचेति सुखर्हं यन्मरुतो वः ततो वः । पश्यन् द्विरण्यचक्रा-
नयोदंद्धान् विधावतो वराहन् ॥”—इति ऋ० सं० १, ९, १४, ५ ।

‡ ऋ० सं० १, १४, ४ सू०—१, ९, १४ व० ।

धावतः, 'पश्वन्' स्तौति, 'गौतमः' * । तदेतन्न योजन मचेति । अचे-
तिर्गत्यर्थः ; अच्यतेर्गत्यर्थस्य साहचर्यात् । एव मच्च प्रकरणे महतो
वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुतादयो हि सर्व एव माध्यमका
देवगणा वराहव उच्यन्ते † । तेषां आखान्तरेषु मृग्या निगमाः ।
निगमानुपलब्धौ च "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद्
बहुवचनं मरुत्त्वेव योज्यम् ; तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते ;
—"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मय्युपपद्यते ।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराह-
ब्रह्मो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“दिवो वराह मरुषं
कपर्दिनम्”—इति ‡ रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरा-
दित्यो भवति स एनानि § सारयति । उक्त्वा इव
स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुलयो भवन्ति
(सृजन्ति कर्माणि ॥) शर्या इषवः शरमय्यः शरः
शृणातेः शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो
भवत्यर्को देवो भवति यदेन मर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* "अथावो मध्यस्थाना देवमथाः । तेषां सप्ततः प्रथमनामिना भवन्ति"—इत्यादयो
द्रव्याः । प० दे० का० ५, १, १ ।

† मरुतपाठसु 'गौतमः'—इति ।

‡ अ० सं० १, ५, ५, ५ ।

§ "एतानि" क, च, न ।

॥ बभूवीषिज्ञानार्जतपाठोऽयं दृश्यते क-च न पुनश्चेत्येव ।

यदनेनार्चन्त्यर्क* मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति संवृत्तः † कटुकिन्ना ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि(११)”—इति‡, अनवगतम् । “स्वयं सारीणि”—इत्य-
वगमः । “अहानि”—इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वयं मेव सरन्ति
गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्यः” अत्र उच्यते । “स एनानि सार-
यति” तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते । “विश्वेदेवामो०—०स्वसरा-
णि”१ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्निष्टोमे प्रथमे ब्रह्मे गायत्रे त्वष्टे
वैश्वदेवे शस्यते । हे ‘विश्वेदेवाः!’ ‘अप्सरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः; ते
हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते । अतएव मामन्वृते ‘सुतम् आगन्त’
अस्माभिः श्रमिषुत मेतं सोमं प्रति ‘आगन्त’ आगच्छत ।
हे ‘तूर्णयः’ त्वरणशीलाः ।। कथं पुनरागच्छत ? ‘उक्षा इव स्वस-
राणि’ । यथा ‘उक्षाः’ रश्मयः, ‘स्वसराणि’ अहानि प्रति, शीघ्र
मागच्छन्ति, एव मागच्छत ॥ एव मस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् “स्वसराणि”
—इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“अर्याः(१२)”—इति॥, अनवगतम् । “शरमय्यः”—इत्यवगमः ।
“इषवः” अभिधेयाः । “शरः, शृणुणातेः” हिंसार्थस्य (क्रा० प०); हिंस्यन्ते

* “यदनेनार्चन्त्यर्क” क, ख, ग ।

† “संवृत्तः” क, ख, ग । “संवृत्तः” च ।

‡ १भा० ४०८५० ८५० ।

§ “विश्वेदेवामो अप्सरः सुत मागन्तु तूर्णयः । उक्षा इव स्वसराणि ॥”—रत्नि
क० सं० १, १, १, १ ।

॥ १भा० ४०८ ५० ११५० ।

हि तेन । “अर्धंभि हि०—०गभस्त्योः” । अरण्यः चसदस्युस्य
 “पर्य्युषु प्र धन्व वाजसातये”-इति पावमानं सौम्यं सृक्तां ददृशतुः ।
 पिपीलिकमध्यास्तिहोऽनुष्टुभः षड्दूर्द्ध्वहृत्त्यः, तासा मिथं द्वितीया ।
 ‘अभि ततर्दिथ’ एतं सोमं हे अभिषोतारः ! पुनःपुनरभिहृतेत्यर्थः ।
 ‘अवसा’ अवणीयेन मन्त्रेण । कथं पुनरभिततर्दिथ ? इति,—‘अर्धा-
 भिः न भरमाणः’ शरमयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्द्दयेत्
 धनुर्द्वारयमाणः, एव मेतं सोमम् एभिः यावभिः ‘गभस्त्योः’ बाहोर-
 वस्थितैरभिततर्दिथ धूमम् । किञ्च ; एव मेतं सोमं अभितर्द्दयन्तो
 धूमं वसतीवरीभिरङ्गिराष्याथ ‘उत्सं न कश्चित् कूपमिव कश्चित्
 ‘अगपानं’ महतः ‘अचितम्’ अचीषं कुरुत ; महतो देवजनौघस्य-
 पानाहं प्रभृतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एव मिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात्
 “अर्धा”-शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ॥

“अर्कः(१४)”-इति †, अनेकार्थम् । “देवः” तावत् सर्व्व एवार्कं
 इत्युच्यते । आह किं कारणम् ? उच्यते ;—“यत्” यस्मात् “एनं”
 देवम् “अर्चन्ति” स्तोतारः । “अर्को मन्त्रो भवति” । किं कारणं ?
 “यत्” यस्मात् “अनेन” मन्त्रेण “अर्चन्ति” तस्मादर्कः । “अर्कं
 मन्त्रं भवति” । किं कारणम् ? तद्धि “अर्चति भृतानि” यो हि
 पूज्यः, तस्माद् त मपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं

* “अर्धंभि हि अवसा ततर्दिथोत् न कश्चित्कूपान् महितम् । अर्धाभिः न
 भरमाणो गभस्त्योः ॥”-इति ऋ० सं० ७, ५, १२, ५. — ८, ७, ७, ५.

† ऋ० सं० ८, ७, ७, ५ ।

‡ १भा० ४०८४० १४पं० ।

च सर्वस्वैः मन्त्रम् । “अर्को वृषो भवति” च एष प्रसिद्धः । आह किं कारणम्? इति, उच्यते ;—“संवृत्तः” सङ्गतः, संव्याप्तः ; “कटुकिञ्चा” कटुकभावेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्मणास्त्वा
शतक्रत उद्दंश मिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः
प्रार्चन्ति तेर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा* शतक्रत उद्येमिरे
वंश मिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छूयत इति वा
पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत पृथ्वा
रथाना मद्रि† भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्य-
युरित्यपि‡ निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं
धन्वन्त्यस्मादापः । तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो
भवति । सिन मन्त्रं भवति सिनाति भूतानि । येन स्म्रा
सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्या-
मुथेत्येतेन व्याख्यातं सूचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचा-
भुवा । वसुभिः सहभुवै । चिदिति निपातोऽनुदात्तः
पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चि-
दसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ
इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथाप्यध्यर्थे

* “ब्रह्मणास्त्वा” क, च, न ।

† “क्षुरपविनाध्युरित्यपि”—इति क, च, न ।

‡ “भवतीत्या-” क, च ।

दृश्यते । अ॒भ्र आ॑ अ॒पः । अ॒भ्रे आ॑ अ॒पोऽपोऽभ्रेऽधीति*
 द्यु॒मं द्यो॑ततेर्य॒शो वा अ॒न्नं वा† । अ॒स्मे द्यु॒म मधि॑ रत्नं
 च धेहि । अ॒स्मासु॑ द्यु॒मं च॒ रत्नं॑ च धेहि ॥ ६ (५) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १. ॥

यथा तावद्देवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैष निगमः ;— “गायन्ति
 त्वा गायत्रिणो०—०येमिरे”‡ । मधुच्छन्दस्य आर्षम् । अनुष्टुप् ।
 ऐन्द्रो । हे भगवन्निन्द्र ! ‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः’ सृवन्ति त्वां
 सामगाः, सामभिः । ‘अर्चन्त्यर्कं मर्किणः’ पूजयन्ति त्वाम् ष्टाग्मः
 हेतारो मन्त्रिणः । एव मनेन प्रकारेण सर्व एते “ब्राह्मणाः”
 याज्ञे कर्मणि हे ‘शतक्रतो !’ । ‘उदंश मिव येमिरे’ उद्येमिरे
 वंश मिव त्वां सृतिभिः हविर्भिस्र ; यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्द्ध-
 यन्तोत्यर्थः ॥ “वंशो वनशयो भवति” ; वने शयित इवास्ते ।
 “वननाच्छ्रूयत इति वा” सम्भजनाद् वा वलिभिः ॥ एव मच देवः
 “अर्क”-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे “अर्चन्त्यर्कं मर्किणः” —इत्येष एव निगमः
 (इ ५, ५० ४ पं०) ; अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ॥

वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

* “अभ्र आ अपोऽभ्रेऽधीति” क, च, न ।

† “येमो वात्रं वा” क, च ।

‡ “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्कं मर्किणः” । इत्यार्षत्वा प्रतक्रतु उदंश मिव
 येमिरे ॥—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

“पविः(१५)”—इति*, अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “यद् वि पुनाति भूमिम्”; सा हि विपुनाति भूमि
मिति पविः ॥ “उत स्र ते० —० भिन्दन्त्योजसा”† । श्वावाश्व-
स्येय मार्षम् । हे मरुतः ! येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च
काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् ‘उत स्र’ अपि च कस्मिंश्चन काले
‘शुन्ध्यवः’ मद्गाव इव ‘परुष्ण्यां’ नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्व-
वत्यां यूयमेव ‘शुन्ध्यवः’ शोधयितारः ‘जर्णाः’ चित्राः, तिरोहिताः
‘वसथ’ एतस्मिन्नन्तरिचलोके । ‘उत’ अपि च ; कस्मिंश्चिद्भुङ्गमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पव्याः’ या रथनेमयः, ता एव ‘अद्रिम्’
एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘ओजसा’ बलेन, किं सुत यूय मित्यभिप्रायः ॥
एव मेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभिसम्बन्ध्यते । ब्रा-
ह्मण मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपनं हविरधिकृत्य
‘देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदंश्-“तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः”
सान्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्तपनाः’—इति । एतस्मिन्नपि च
ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृतिस्त्रीक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते ।
अन्यप्रयोगविषयत्वाद्दाहरणद्वयम् ॥

“वचः(१६)”—इति‡, व्याख्यातम् । “उपा अदर्शि शुन्ध्यवः”—
इत्यच० ॥

* १भा० ४०६ पृ० १८ पं० ।

† “उत स्र ते परुष्ण्या मूर्षां वसथ शुन्ध्यवः । उत पृष्या रथाना मर्षि भिन्द-
न्त्योजसा”—इति ऋ० सं० ४, १, ६, ४ ।

‡ १भा० ४१० पृ० १८ पं० ।

§ १भा० (४११ पृ०) ४७० १ पा० ऋ० ।

“धन्व(१०)”—इति *, अनवगतम् । “धन्वन्ति”—इत्यवगमः ।
 “अन्तरिक्षम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्त्यस्मादापः”—इति नाम-
 प्राप्ता हेतुनिर्द्देशः;—“यः परस्याः०—०दति द्विषः”† । अग्नि-
 पुत्रस्य वत्सस्येय मार्षम् । ब्यूढस्य दशराजस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुतस्य
 शस्त्रस्य जातवेदस्ये सूक्ते निविद्धानीये शस्यते । ‘यः’ अग्निरादित्या-
 त्मनावस्थितः, ‘परस्याः परावतः’ परस्या मपि परावति वर्तमानः,
 ‘तिरः’ तीर्णतम मेतन्महदन्तरिक्षं ‘धन्व’ खेन प्रभावेन दौष्ट्या
 ‘अति’ अतीत्य, अस्मान् प्रति ‘रोचते’ एव, प्रकाशत एव । अने-
 नैव मतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किम्? इत्यु-
 च्यते,—‘स नः’ षोऽस्माकं ‘पर्वत्’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु नाशयतु
 ‘द्विषः’ द्वेषुन् इत्यर्थः ॥ एव मस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धात् ‘धन्व’
 शब्दोऽन्तरिक्षाभिधान मित्युपपद्यते ॥

“सिनम्(१५)”—इति †, अनवगतम् । “सिनाति”—इति शब्दयुक्तिः ।
 “अन्नं भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति भूतानि” वधा-
 तीत्यर्थः; अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते । “इमा उ वां ०—०
 सखिभ्यः ३ । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । तार्तीयसवनेषु उच्यथपर्यायेषु

* १भा० ४१० ४० १ पं० ।

† “यः परस्याः परावतश्चिरो धन्वन्ति रोचते । स नः पर्वदति द्विषः ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, १ ।

‡ १भा० ४१० ४० ८ पं० ।

§ “इमा उ वां भूमथो मन्यमाना युवावन्ते न तुष्ठा अभूवन् । क १_त्यदिन्ना-
 वववा यज्ञो वां येन स्था सिन् भर्षः सखिभ्यः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, १ ।

सोमाभिः संसने मैत्रावरुणस्य ब्रह्मे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !'
 'इमा उ वां' युवयोः 'भृमयः' स्तुतयः यायास्त्रीस्त्रीस्तोऽभिर्द्वीरथा-
 महे, तां पुनरेता अस्मै 'युवावते' युष्मदते, भवद्वां तदते यज-
 मानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमताना मर्थानाम् 'अभ्रुवन्'
 बभ्रुवुः । यतो ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क त्यत्' क तत्,
 युवयोः 'यज्ञः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः
 स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समान-
 ख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत
 इति "सिनम्"—शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः । व्यभिचारि-
 त्वादभिधानानां "सिनम्"—इत्यादीनि स्त्रेस्त्रेऽभिधानवर्गे पठितान्य-
 न्यपि * सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समान्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके
 प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्थाभिप्रायेण ॥

"इत्या(१८)"—इति †, एष निपातः ; "असुथा"—इत्यनेन व्या-
 ख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡ ॥

"सचा(१०)"—इति §, अप्रतीतार्थो निपातः । "सह"—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । "अग्निनेऽङ्गण० —० मश्विना" ॥ । श्यावाश्वस्येय मा-
 र्षम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अश्विनौ !' एताभिः अग्न्यादिभिः
 देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भुत्वा, 'सजोषसौ च' सहप्रतीतौ, इमं

* "सिनम्"—इति नि० १७० ० शब्देऽहमं पदम् (१भा० १०२ ३०) ।

† १भा० ४१० ३० १० पं० ।

‡ यास्त्रीयस्मतीये इति भावः । १भा० १७० १पा० ४७० (११० ३०) इत्यत्रः ।

§ १भा० ४१० ३० १० पं० ।

॥ "अग्निनेऽङ्गणं वरुणेन विष्णुनादित्येवैवेष्टुभिः सचा भुवा । सजोषसा च उवसा
 सचैव च सोमं पिबत मश्विना ॥"—इति ऋ० चं० १, १, १४, १ ।

‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पौत्रा चैतन्नामास्माक मर्थं मभिप्रेतं कुरुत मि-
त्येव माग्नीर्योऽज्या ॥ एव मिहान्यादिदेवताभिषम्बन्धात् “सचा”—
इत्येष सद्व्योगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“चित्”(११)—इति*, एष “निपातः”; “अनुदान्तः” । तद्यथा,—
“सद्यस्मिद् यः श्वमा पञ्च कृष्टीः”—इति † ! स “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
चिदित्येषोऽनेककर्मा—इत्यत्र ‡ । “अथापि” अय मेव “उदान्तः”
आद्युदान्तो भवति, ततः “पशुनाम भवति” । तद्यथा,—“चिद-
सि मनासि धीरसि—इति राजकयणी? गोस्तुतौ । सैवोच्यते;—
“चिदसि मनासि”—इति ॥ । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—
“चिदधीति यद्वाव विचिकित्सते”—इत्येव मादि आध्वर्यवे ॥ ॥

“आ(११)—इति **, आकार उपसर्गः; पुरस्तादेव व्याख्यातः”—
“आ इत्यर्वागर्थे”—इति †† । “अथाप्युपमार्थे दृश्यते” निपात-
त्वेन “जार आ भगम्”—इति ††† । “अथापि” कदाचित् “अध्वर्ये
दृश्यते”,—“अधीत्युपरिभाव मैश्वर्ये वा”—इति । यथाय मध्यर्धेऽपि
भवति, तथा “अन्न आं अयः”—इत्येष निगमः । “कडु प्रियया

* १भा० ४११ प्र १पं० ।

† अ० सं० ८, ८, ११, १ ।

‡ १भा० ४८ प्र० १अ० १पा० १अ० ।

§ राजकयणी = सोमकयणी, यथा नवा सोमः ज्ञोतो भवति, “सोमो वै
राजा”—इति अुतेः (१, ५, १. रे० ब्रा०) ।

॥ य० वा० सं० ४, १८ इत्यत्र ।

॥ अ० ब्रा० १, १, ४, १—१० ।

** १भा० ४११ प्र० ०पं० ।

†† १भा० ४१ प्र० १अ० १पा० ५अ० ।

††† १भा० ११० प्र० १अ० १पा० ४अ० ।

धाञ्जे०—० वितृनेति मायिनी”० । अधुना पदविभाग मस्य भाष्य-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, आं, अपः”—
इति । अधुना “आं”—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति”
यजुषां स्वान्तदेवोक्तं भवति “अभ्र आं अपः”—इति । प्रतिभानो
रात्रेयस्येय मार्षम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगतौ । अत्र पुनः प्राये-
णापः स्तूयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः”—
इत्यनेन । ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तत् पुनः स्तूयं
अभिज्ञवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसत्रने वैश्वदेवे ब्रह्मे ब्रह्मते ।
“कद् प्रियाय धाञ्जे मनामहे” । ‘कद् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च
‘धाञ्जे’ स्वानाय वैश्वदेवाय, तत्राप्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान्
यो ‘मनामहे’, त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्वानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्वानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वस्वपादीनि । ‘स्वस्व-
चाय’ च धाञ्जे स्वस्वसायेत्यर्थः । यत्र स्व मेव बलं भवति, न तत्र
परकीयं बलमाशास्यते ; यथेह लोके । ‘स्वयन्त्रसे’ यत्र स्वमहिम-
कृतमेव यज्ञो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धाञ्जे । मत्-प्राप्त्यर्थमेव ‘वयं’ मनामहे ; मत्त्वा चोपास्यह इत्यभि-
प्रायः । ‘आमेत्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र ; तस्य । ‘रजसः’
रजो लोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः ; तस्य । ‘आं’ उपरि । ‘यद् अभ्रे’
यो मेघः ; तत्र । या आपः अवस्थिताः, ताः ‘अपः’ । ‘वृषाना’

* “कद् प्रियाय धाञ्जे मनामहे स्वस्वचाय स्वयन्त्रसे महे वृषम् । आमेत्यस्य रजो-
यो यद् अभ्रं आं अपो वृषाना वितृनेति मायिनी” —इति ऋ० सं० ४, १, १, १ ।

† “आपो वै सर्वा देवताः”—इति रे० ब्रा० १, १, १ । “विश्वेदेवाः—सर्वे देवाः”
—इति च प० दे० का० १, ४, ५ ।

सम्भजमाना 'वितनोति' विसृणाति वर्षभावेन । 'मायिनी' प्रज्ञावती, माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासां मेव सर्वगतस्य धात्वः प्राप्स्यर्थं 'मनामहे' याचामहे ॥ अत्रे एव हि अधिष्ठापः वर्तन्ते इति आकुर्यर्थं इत्युपपद्यते ॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः सात्;—'कदु प्रियाय' सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धास्त्रे' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे । कथं नामैतत् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वत्तच्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येव मर्थं विश्वान् देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—इति याज्ञाकर्म्मसु पठितम्* । कतमाः पुनरपि याचामहे? इति उच्यते;—'आमेन्यस्य रजसः' अभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदत्र सुपरि वर्तते, तस्मिन् अत्रे 'अपः' 'दणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' दृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"युजम्^(११)"—इति, अनेकार्थम् । "यत्रो वा अन्नं वा"—इत्यभिधेयवचनम् । "श्रुतं ते श्विप्रिभूतयः ०—० रत्नं च धेहि"[†] । वसिष्ठस्यार्थम् । त्रिष्टुवेव । महाव्रते महदुक्त्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'श्विप्रिन्!' इन्द्र! 'श्रुतं' 'ते' तत्र 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क्व? 'सुदासे' सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तद्यैव मनुग्दहाण, यथा नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव 'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० १५१४० १४० १८८० (१४), (१९) ।

† १भा० ४११४० १९५० ।

‡ श्रुतं ते श्विप्रिभूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु । अत्रि वर्षवेनुरो मत्संस्त्राणे युज मधि रत्नं च धेहि ।"—इति ऋ० सं० ४, २, ८, २ ।

इतिर्दत्तिरस्त्रित्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्व मागत उपसृष्टः सन् शृणु,
 यत् कुरुस्व । हे 'वधः' वधयितः ! 'वनुषः मर्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तु
 मिच्छति मर्त्या मनुष्यः ; तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । इत्वा च
 तस्य वीर्यम्, निरुक्त महत्त्वा 'अस्मो' अस्मासु 'द्युम्' "अस्त्रं यशो वा"
 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एव मेतस्मिन् शत्रुवधसम्ब-
 न्धात् "द्युम्"-शब्देन "यशो वा अस्त्रं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः ; इते
 हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति ॥ "द्युम् द्योततेः"—इति, अस्त्रं मेव हि
 भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युम् द्योतयित् च, यश्चसु दीप्तं प्रकाश-
 खभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तकृतौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रं मुच्यते । येन देवाः
 पवित्रेणात्मानं पुनते सदैत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पवित्रं मुच्यन्ते । गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः
 पवित्रं मुच्यन्ते । शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः ।
 अग्निः पवित्रं मुच्यते वायुः पवित्रं मुच्यते सोमः पवित्रं
 मुच्यते सूर्यः पवित्रं मुच्यते इन्द्रः पवित्रं मुच्यते । अग्निः

* "गभस्तिपूतो हभिरग्निभिः पुन इत्यपि"—इति क, च ।

पविचं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पविचं
ते मा पुनन्वित्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यतेः
॥ १ (ई) ॥

“पविचम्^(१४)”—इति*, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पविच मुच्यते”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “येन देवाः ०—० पुनन्तु नः”† । मन्त्रस्य पविचत्व-
प्रख्यापको नियमः । पविचस्य वसिष्ठसहितस्य वा श्रावम् । पावमानो
शौमी । ‘येन’ ‘पविचेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्-यजमानाः ‘आत्मानं
पुनते’ ‘सदा’ सतत मेव । प्रस्तुते कर्षाणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्,
‘तेन’ मन्त्रेणैवं वीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रवरेण प्रविरलेन
‘पवमानः’ पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-
यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्व मिति ; न हि
इतरेषां देवानां पाप मस्ति, यत् पूयेत । “न च वै देवान् पापं गच्छ-
ति”—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनाच ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते ।
ते हि इविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
देवत्वम् ॥

“रश्मयः पविच मुच्यन्ते” ; ते हि स्यर्शनेनैव पावयन्ति । “वाचस्य-
तये पवस्व वृषो अशुभ्यां गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४११४० १५४० ।

† “येन देवाः पविचेणात्मानं पुनते सदा । तेन सचस्रधारेण पावमानोः पुन-
न्तु नः ॥”—इति सा० सं० अ० आ० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि” †—इत्येषा उपांशुग्रहग्रहणे विनियुक्ता । हे सोम ! वाचस्यतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मयं पुरस्कृत्य ‘दृष्णाः’ वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताडत्या दृष्टिं कर्तुरादित्यस्य ‡ चार्थे ‘पवस्व’ पूयस्व ; यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवामौ निषिच्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागण्यभिषवात् ‘गभस्तिपूतः’ एव रश्मिपूतः । किञ्च ; ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः । देवानां मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्र मसि पावयितासि । किं सर्वेषां मेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वा मभिषवादिप्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः ; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात् ; न हीतरेषां देवानां पाप मस्ति । पूर्व्ववत् किञ्चित् ॥

“पवमान् मद्दक्षो—०धन्वसि” * । एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिगणैरकृष्टमायादिभिर्व्यसैः समस्यैश्च त्रिभिः “प्र त आश्रवः”—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशद्बृहस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृषां दशदशर्षां दृष्टाः ; तत्रेषा चतुस्त्रिंशत्तमौ ‡ । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अव्ययानि’ ‘पथ्यया’ पविमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् ‘महि’ ‘अर्षः’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभाव मुपगतः,

* ऋ० वा० सं० ७, १ ।

† “अग्नौ प्रास्ताडत्याः सस्यमादित्य मुपतिष्ठते ।”—इति म० २५० ७९ श्लो० ।

‡ ऋ० सं० ७, २, १८, ४ = ८, ५, १, २४ ऋ० ।

§ ऋ० सं० ८, ५, १४० ।

॥ पवमान् मद्दक्षो वि वाचसि ह्यरे न पिवो अव्ययानि पवसा । गभस्तिपूतो ऋत्विर्द्विभिः सुवे वाजाय धन्वसि ॥”—इति ।

निर्घञ्जीषः, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'वि धावसि' ।
 कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे त्वम्? इति,
 उच्यते;— पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रग्निपूतः सन् ।
 ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्वरूप-विकथ-विधानेन, 'नृभिः' अत्विग्यज-
 मानैः 'अद्रिभिः' यावभिः 'सुतः' अभिषुतः । ततो 'महे' 'वाजाय'
 अन्नाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगद्भारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम कृत्स्न-
 जगदुपकारित्व मभिनिष्पद्येत, वृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्कृत्य रस-
 भाव मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सुरो न
 चित्रः' सुर्य इव पूजनीयः ॥ एव मस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येत-
 स्मात् पावनसम्बन्धाद्भस्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः
 परि वाच मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति । "शतपवित्राः
 स्वधया०—० जुहोत"† । अन्वेवत्या । चिष्टुप् । वसिष्टस्वार्थम् । 'शत-
 पवित्राः' षड्रपावयित्र्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अग्नेन सहिता
 भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादि-
 गुणयुक्ताना मेव 'पायः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि
 गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति
 च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तर मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रचर-
 न्तीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽङ्गः 'मिन्धुभ्यः'

* ऋ० सं० ७, १, १८, १ ।

† "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानां अपि यन्ति पायः । ता इन्द्रस्य न
 मिनन्ति शतानि धिन्धुभ्यो वृषं धृतवज्जुहोत ॥"—इति ५, ४, १४, १ ।

स्यन्दमानाभ्यः 'हृद्यं' हविः, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः!
अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्रापः "पवित्र"-शब्देनोच्यन्ते,
अद्वैतत्वात्स्य मन्त्रस्य ॥

अन्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्व्व एव
पावयन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" । निगदप्रसिद्ध
एवैष निगमः (?) ॥

"तोदः(१४)"—इति *, अनवगतम् । "तुदः"—इत्यवगमः ।
"तुद्यतेः" व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्द्देशः । भूमेर्विलं तोद
इत्युच्यते; तद्धि तुसं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वाञ्चोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वांस्त्वा मेवाभिह्वयाम्यरिर-
मिच ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्यन्त इत्येतद् दृष्ट्वैव मवक्ष्यत् । तोदस्यैव
शरण आ महस्य । तुदस्यैव शरणोऽधि महतः स्वश्वाः
सु अञ्चनः । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वश्वा इत्यपि निग-
मो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्देशे नामनी
भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे० —० महस्य" † । दीर्घतमस

* २भा० ३१२ पृ० ७पं० ।

† "मवक्ष्यत्" क, च, ग ।

‡ ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ग्रस्यते । 'पुं त्वा दाश्वान्' बज्र दागवान् अहं भृत्वा हे अग्ने ! त्वा महं 'वोचे' त्वा माङ्ग्या-मीत्यर्थः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा माङ्ग्यामि ? इति, उच्यते ;— यस्मात् 'अरिः अग्ने ! तव स्मित् आ'—इत्येतद् विवक्षां सुचिरमपि विचार्य तवाह मरिरेव खोमाना सुधारणे । अर्थः ईश्वर एव, समर्थोऽह माङ्ग्यामि त्वां खोतुं बज्र च दातु मित्यभिप्रायः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा मेवाङ्ग्यामि ? इति, उच्यते—इतः ;— यस्मात् 'तोदस्य इव वरणे आ महस्य' तुन्नस्येव विदीर्णस्य कस्य चिच्छन्नस्य कूपस्योपरि । आह् अर्धर्थः । 'महस्य' महत इत्यर्थः । 'वरणे' विले । "भृ" ईशायाम् (क्र्या० प०), तस्य वरणं विलम्, तद्विदारितं भवति ; तथाहि अग्ने विले कस्मिंश्चिद् बह्य आपो गच्छन्ति, न च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाद्यानेकदेवतास्याजती-रस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाण मस्ति, अतो देवताना मस्माकं त्व मेवातिविशिष्टोपकारे प्रयत्नः, अतः त्वा मेवाङ्ग्यामि ॥ एव मच शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद"-शब्दस्य भू-प्रदेश-स्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, "तोदमध्ये निर्हत्याहुं-चतुर्दशशतं निखन्यात्"—इति * सदसो निर्घाणे ॥

स्तित्वा अपि च असत्-प्रदेशः † तोद इत्युच्यते । तस्मादेतदपि तुन्नस्य भू-प्रदेशस्याभिधायक मित्युपपद्यते ॥

* "योऽस्या मिति निवपति पूर्वाहं शङ्कुसहितम्"—इति का० ५, १, १८ ।

† असत्कथन मेवासदित्यस्माकम् ; "प्रजापतेर्भुञ्जतेतद् द्वितीयम् (म० ब्रा० १ प्र० १८० १८०)"—इत्यादिभ्यः ।

“अरिः, अमित्रम्; अश्चतेः”—इति निगमप्रसक्तम् । अश्चतेः
हिंसार्थस्य (भृ०प०) । “ईश्वरोऽपरिः एतस्मादेव” धातोः । यदन्य-
देवत्या अग्नावाहुतयो ह्यन्ते, यस्मादन्यदेवतास्य अन्यदेवतास्या-
परिसङ्ख्याया अग्नावाहुतयो ह्यन्ते; न चाग्नेस्तासां यदणशक्तिपरि-
हाण मस्ति; न च ज्ञायते श्वभ्रे विल इव निषिक्ता आपः कापि
गच्छन्ति, ता आहुतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैव भवोच्यन्तदृक्;—
“तोदस्येव शरण आ महस्य”—इति; “तुदस्येव शरणेऽधि महतः”
—इत्यर्थः ॥

“स्वप्नाः(१९)”—इति, अनवगतम् । “सु-अश्चनः”—इत्यव-
गमः । “सं भानुना०—०मेत्याह”† । अत्रैराशम् । ऐन्त्री । त्रिष्टुप् ।
यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः
‘आ जुह्वानः’ आह्वयमानः, अभिह्वयमानो वा, ‘घृतपृष्ठः’ घृताक्तपृष्ठः,
‘स्वप्नाः’ शोभनगमनः, स्वेन प्रकारेण ‘भानुना’ सता सूर्येण ‘संय-
तते’ संश्लिष्टते, संस्यद्धते वा; सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
किम्? इति, उच्यते;—‘तस्मै’ एव ‘अमृधाः’ अमृताः, अश्चानाः,
‘उषसः’ ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । यस्यैव अभिह्वयमानोऽग्निः
नित्यकाल मेव सूर्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो
भवन्ति,—नेतरस्य यज्वनः इत्यभिप्रायः । अपि च य एवम् ‘आह’
अयज्वापि शुद्धाद्वितीयो दरिद्रः कश्चित् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन-

* १भा० ४१२४० ११पं० ।

† “सं भानुना यतते सूर्येण आहुतयो घृतपृष्ठः स्वप्नाः । तस्मा अमृधा उषसो
व्युच्छान् इन्द्राय सुनवानेत्याह ॥”—इति ख० सं० ४, १, ८, १ ।

वाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः
सुप्रभाता एषोषसः,—किं सुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्
“सुर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वप्नाः = स्वप्नः” अस्मतेः
(भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति”, एते “विष्णोः” एव “दे नामनी
भवतः” । अत्र “शिपिविष्टः(१७)” —इति*, एतद् गुणपदं मनवगतम्;
पक्षेण चानेकार्थम् । शिपिविष्टः, श्रेय इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः ।
अस्य सम्बन्धाच्च “विष्णु(१८)” —अर्थः † समान्नातः । यथा “अन्नाः”—
इत्यस्य सम्बन्धात् “सोम” —अर्थः “सोमो अन्नाः”—इति † । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णु-अर्थः समान्नातः, देवतापदत्वात् ? । अनयोर्द्वयो-
रपि नाम्नोः यत् “पूर्वम्”, तत् “कुस्मितार्थीयं भवति”—“इति”
“सोममन्त्रवः” आचार्या मन्वते । यथा च कुस्मितार्थीयं तथोदा-
हरणार्थं मेव निर्भ्रुवन् दर्शयिष्यति ॥ ॥ २ (७) ॥

किं मित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्ष्ये शिपि-
विष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदुन्धरूपः
समित्ये बभूय ॥ किं ते विष्णोऽप्रस्थात मेतद्भवत्यप्रस्था-
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे श्रेय इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा० ४११ पृ० ११पं० ।

† १भा० ४११ पृ० ११पं० ।

‡ १भा० ४०२ पृ० ४५० पं० (११) ।

§ यद्यपि च प० दे० का० १, १, ७, ५ ।

॥ इत उभरसिद्धेय चकोपेय ।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो
प्रख्यात मेतद्भवति प्रस्थापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो-
ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिथे सङ्ग्रामे भ-
वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनार्थम् ॥ ३ (८) ॥

“किं मित् तै”, “प्रतनै अद्य—इति” । वसिष्ठस्यैते श्रावै । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भरणीये चरः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये ; वाजपेये च
सप्तदशे ब्रह्मे ब्रह्मते ; सोमातिरेकब्रह्मे च तृतीयसवने च किं रूपः
त्वम् ? इति पृष्ठः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते ; “किं मित्
तै विष्णोः”—इति † । किं मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं ‘परिषष्ट्यं’
परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनेवं “प्र
ववले” पुनःपुनर्ब्रूषे । अस्माक मद्यतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति,
“श्रेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति” ; “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदय-
काले निर्वेष्टितः श्रेप-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्वा
मकुत्सितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्”
प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह ;—
कथम् ? इति, उच्यते ;—“शिपयः”, “अत्र” अस्मिन् प्रशंसापत्रे
“रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुद्गर्ततः “तैः” शिपिसङ्घैः वास्त-

* अ० सं० ५, १, १५, १ ; ५ ।

† अ० सं० ५, १, १५, १ ।

रश्मिभिः “आविष्टः”, तस्मात् “शिपिविष्टः”—इत्युच्यते* । एव मेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति ; नास्त्रीलोपमासम्बद्ध मित्यभि-
 प्रायः । हे ‘विष्णो !’ किं मेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्य’ “प्रख्याप-
 नीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि
 रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । “यदुत्” एवं “प्रब्रूवे—शिपिविष्टो-
 ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्त-
 वैतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रूमः ;—“मा वर्षो^१ अस्मादपगूह एतत्” । ‘मा’
 एतद् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मात्’ अस्माक मयतः प्रख्यापय । किं तर्हि ?
 ‘अप गूह एतत्’ संबन्धं कुरुष्वैतद् “शिपिविष्ट”-शब्दवाच्य सुपमेय
 रूपम् ; अथ वा वासरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्यरूपः”
 घेनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “सङ्गामे” ‘बभूथ’ “भवसि”† । “संयत-
 रश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूप मनेक-
 रश्मिविक्रमं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः । तद्विनाद्यष्टं सङ्गामेषु भवति ॥
 “तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा”
 ष्टगत्या एव प्रकृताया षष्ठः “भूयसे निर्वचनाय” ; अत्र हि
 षष्ठशब्देनैवाप्य प्रशंसानामत्वमुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि व्युनानि
 विद्वान् । तन्वा मृणामि तवस् मतव्यान् क्षयन्त मस्य

* ऋ० सं० ५, १, १४, ० ऋग्व्याख्यायां सा० भा० एव मेव ।

† “पुरा षष्ठु विष्णुः सं रूपं परित्यज्य क्वचिन्मं रूपान्तरं धारयन् सङ्गामे वसि-
 ष्ठस्य साहाय्यं चकार । आनङ्गुपिरनया प्रत्याचष्टे ।”—इति षष्ठ्या एव ऋषो व्याख्या-
 रणे साचष्टः ।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा-
म्यर्थोऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्त्वा
स्तौमि तवस मतव्यास्तवस इति महतो नामधेय
मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त
आष्टणिरागतहृणिः । आष्टणे संसंचावहै । आगतहृणे
संसेवावहै । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिना-
दायुर्दस्योः प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ४ (६) ॥

“म तत् ते अद्य”—इति † । हे ‘शिपिविष्ट!’ विष्णो! ‘तत्’ ‘ते’
तत्र ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि; यदन्ये कुत्सिता-
र्थीयं पश्यान्ति । ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विदान्’
जानानः । किञ्च; “अर्थोऽह मस्मि” यस्मादीश्वरः स्तूतीना मुदीरणे,
युष्मद्गुणाभिज्ञः; तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्थस्त्व मसि”
अर्थ ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति
विस्फुटतरं प्रशंसानामत्व मिति । यत्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’
‘त्वा’ त्वा महं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवस’ महान्तम् । ‘अतव्यान्’
अमहानहम्; आत्मनिन्दया स्तूयते । क्व वर्त्तमानं निवसन्तम्? ‘अस्य
रजसः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके’ पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे
निवसन्तं स्तौमि ॥

“आष्टणिः^(२६)”—इति ‡, अत्रवगतम् । “आगत-हृणिः”—इत्य-

* “तत्ते अद्य”—इति क, ख, ग ।

† अ० सं ५, १, १५. ५ ।

‡ १भा० ४१२ घ० २५० ।

वगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वां विमुषो •
—०नो भव” * । भरद्वाजस्येय मार्षम् । गायत्री । पौष्णे सूक्ते ।
‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुषः’ विमोचयितः ! प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् !
सूर्य्य ! ‘नपात्’ नप्तः । अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः,—इत्यनया-
पेक्षया नपान्तं सूर्य्यस्य । अथ वा मनुष्याणां मेव नप्ता स्यात् ; नृभ्य
ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते ; यदुक्तं
मन्युपस्थाने,— “एष प्रातः प्रसुवति”—इति † । ‘आघृणे’ आगत-
दीप्ते । ‘सं सचावहे’ “संसेवावहे” । ‘वाम्’ आवां परस्परतः ।
‘रथीन् ऋतस्य’ रंइयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘भव’ । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत् त्वं मुदिहि,
त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव मयं मयं सूर्य्य-
सम्बन्धात् “आघृणि”—शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्ति-कर्मसु च पठितं
एवायं “हरः(८), हृणिः(१०)” —इति ‡ । क्रोधोऽपि हृणिरित्युच्यते,
—“हेऋः(१), हरः(२), हृणिः(१)” —इति § ; तदपि प्रकरणवद्भादुपे-
क्षितव्यम् ॥

“पृथुञ्जयाः(४०)” —इति ॥, अनवगतम् । “पृथुजवः”—इत्यवगमः ।

* ‘एहि वां विमुषा नपादाघृणु सं सचावहे । रथीञ्जतस्य नो भव ॥’ —इति
च० सं० ४, ८ ११, १ ।

† ‘अग्निं नादित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दृष्टरात्रं दृष्टमे । उभे हि तेजसो
सम्पद्येते, उद्यमं नादित्यं मग्निरनु समारोहति, तस्मात्स एवाग्निर्दिवा दृष्टमे ॥’ —
इति तित्तिरित्युक्तिः (च० वा० सं० १, ८ जी०) ।

‡ १भा० १५८ ४० १च० १० च० (८), (१०) डीप्यन्वाम् ।

§ १भा० १२२ ४० १च० १२च० (१), (१), (१) डीप्यन्वाम् ।

॥ १भा० ४१२ ४० ८ पं० ।

“यं नु न किः पृतनासु० — ० दायुर्दस्योः”* । विश्वामित्रस्येय मार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सुक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि महत्त्वतीये ब्रह्मे
 ब्रह्मते । ‘यं नु न किः’ य मिच्छं न कश्चिदपि ‘पृतनासु’ सङ्ग्रामेषु
 ‘स्वराजम्’ अपराधीनराज्यं ‘द्विता’ द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
 धीरसेन च, ‘तरति’ जयति; सर्वथा योजेतुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 अथवा; ‘द्विता तरति’ द्विधैरुधा वा, बलधुधा वा वर्त्तमानं ‘पृतनासु’
 ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति ‘नृतमं’ मनुष्यतमं ‘हरिष्ठा’
 हर्ष्याः स्यातामर्म् । ‘हनतमः’ ईश्वरतमस्य यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, ‘सत्वभिः
 यो ह प्रह्वैः’ अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः
 बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव । अथ वा; सत्वशब्दविशेषणमेव “शूष”-
 शब्दः स्यात्,— सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति । ‘पृथुञ्जयाः’ विसृष्टीर्णजवः
 ‘अमिनात् आयुः’ । कस्य ? ‘दस्योः’ मेघस्य, असुरस्य; त म हं स्तौमि ।
 स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यात् वधाधि-
 काराच्च “पृथुञ्जयाः = पृथुजवः”—इत्युपपद्यते ॥ ४ (८) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिर्रण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रश-
 स्तम् । दूरेदृशं गृहपति मथ्युम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
 भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वराणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणा-
 ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
 दूरे दर्शनं गृहपति मत्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

* “यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् । हनतमः
 सत्वभिर्भैः ह प्रह्वैः प्रबलया अभिनादायुर्दस्योः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

“अथर्युम्^(१९)”—इति *, अनवगतम् । “अतनवन्तम्”—इत्यव-
 गमः ॥ “अग्निं नरो०—०मथर्युम्”† । वसिष्ठस्यार्धम् । विराट् चिद्युप् ।
 महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्‡ । व्यूहस्य दशराचस्य चतुर्थेऽहनि
 आग्निमावृते शक्ते जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव § । ‘नरः’
 मनुष्याः ‘दोधितिभिः’ अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च
 ‘हस्तच्युती’ हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रस्थावयन्तः ‘अरण्योः’ सकाशा-
 दग्निं ‘जनयन्त’ । ‘प्रशस्तं’ प्रशस्य मित्यर्थः । ‘दूरेदृशं’ दूरे दर्शनम्
 ‘गृहपतिम्’, ‘अथर्युम्’ “अतनवन्तम्” गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र
 अततेः गत्यर्थस्य (भृ० प०) सारूप्यादन्यधिकाराच्चापि “अथर्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दोधितयोऽङ्गुल्यो भवन्ति”; ता हि “धो-
 यन्ते” “कर्म्मसु” अनुष्ठीयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यूतः” प्रतिगतः ।
 “एने”, “अग्निः” वा स्यात् “समरणाज्जायते—इति वा”; अरण्योः
 हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः
 सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहे-
 त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
 कान्तकानीति (वा हतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त
 इति वा कण्णे घात इति वा कण्णे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१२ ४० ११५० ।

† ऋ० सं० ५, १, २९, १ ।

‡ “आन्ध्रप्रदेशे विश्वजितः”—इति रे० भा० ५, १ ।

§ “अग्निश्चर इत्याग्निमावृतम्”—इति भा० ८, ८ ।

॥ वननीचिञ्जामर्तमेतन्न इत्येते च-पुस्तके ।

स्तत्रैतद्याज्ञिका वेद्यन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने
 सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधा-
 नेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहो-
 रात्रा स्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य
 आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति
 तथापि निगमो भवति । य मंश्चि * मंश्चितयः पिब-
 न्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति ॥ ६ † ॥

“काणुका^(४९)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थं च । “कान्त-
 कानीनि वा, क्रान्तकानीनि वा, कृतकानीति वा”—इत्येवमाद्याः
 शब्दममाधयः । “एकया प्रति०—०काणुका” ? । काणुस्य कुरुसुतेरिथ
 मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन, सक्त-
 प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत् पिबतीन्द्रः ‘साकं’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः
 पिबति ? ‘सरांसि’ । कियन्ति ? ‘त्रिंशतम्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ?
 ‘सोमस्य’ । किङ्कुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि”, प्रियाणीत्यर्थः ।
 अथ “वा” सोमस्य “क्रान्तकानि”, अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णा-
 नीत्यर्थः । अथ “वा” “कृतकानि” संकृतानि, षड्विंशतिः इन्द्रार्थ
 मेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः” तस्मादपि-

* “य मंश्चि”—इति च पाठो दृष्टिकृत्यस्तः । ५९ ४० १९ पं० दृष्टव्यम् ।

† नाचैकादशखण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

‡ १भा० ४१२ ४० १९पं० ।

§ अ० सं० ९, ५, १९, ४ ।

वत्। अन्यथेन्द्रविशेषणमेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—“आघातः इति वा” आ कणे घातं पिबतीति यावत्, कणे इत्यत इत्यर्थः; “कणे हतः”=“कान्तिहतः”—इत्यर्थः। कामः, प्रार्थना, कणे,—इति समानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स ‘कणे हतः’—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः। एवमेतत् काणुकेति सरो-विशेषणमिन्द्रविशेषणं वा? पानविशेषणं वा? सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात्। एवं चास्य विकल्प्यमानस्थानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतद्रूपमस्मिन्मन्त्रे “सरांसि चिञ्चतम्”—इति, अस्याभिधेय-विषयप्रस्थापनप्रसक्तमिदमुच्यते;—“तच्चैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तच्चै-तस्मिन् चिञ्चच्छब्दे एतदभिधेयमर्थवस्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’ कथयन्ति। “चिञ्चद्रूपपात्राणि माध्यन्दिने सवने एकदेवानानि”—इति; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्यायाः चयोऽथैन्द्रा एव भवन्ति, चिञ्चपि चैतेषु दग्धा चमसाः, तदभिप्रायेण चिञ्चत्-सरांसौत्युक्तं मन्त्र-दृशा। ते ह्यचेन्द्रस्य “सरकाः” अभिप्रेताः †। सौधु-सरका इवेतरस्य कस्यचित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थमन्त्रद्वानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यच सरांस्युच्यन्ते”—

* “कमति”—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात्। १भा० १८८ ३० इत्यस्यम्।

† “पश्चात्त्वं वा एतत् प्रथमं नव प्रातर्यदा गृह्यन्ते। नवभिर्वेदिष्यमाने सुवते, सुते कोमे दशमं गृह्णाति।”—इति रे० ब्रा० १, १, १।

‡ चमसाः चमसाः इति पर्यायवचनम्। ‘यद् विभं पदेऽवेष्टकत, तद् पश्चात् पश्यन्तम्।’—इति रे० ब्रा० १, १, ८।

§ सरकाः = मद्यपानपात्रम्। तथा हि—“सरकाऽप्यमृतवचम्”—इति ष० को० १, १०, ४२। सौधु, इत्यादिजन्यो मद्यविशेषः (Vinegar)। तथा हि द्विवचं सौधु माह,—“त्रेयः शौतरसः सौधुरपकमधुरद्वयैः। द्विः पकरसः सौधुः सप्त-मधुरद्वयैः।”—इति। “मधुरद्वयैरेचुरसादिभिः”—इति आ० वि० सू० ७ ५०।

इत्येष याज्ञिकानां मभिप्रायः । “त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत्-
पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “याः एताः” “चान्द्र-
मस्यः” चान्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, “आगामिन्यः” प्रतिपद्-
द्वितीयाद्यासु तिथिष्वगच्छन्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते ;
—“रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष
“निगमः” ;— “य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति । चान्द्रमस
मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति”
आ-पूरयन्ति । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष “निगमः” ;—“यथा
देवा अंशु माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्व-गृह्यौतस्य वैश्वदेवश्चरुर्निरूप्यते, तत्र प्राक् खिष्टकृतो
ऽनेन याज्याहुतिर्ह्ययते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशुं’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एव मनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’, ‘वरुणः’, ‘बृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’
भूतजातस्य ‘गोपाः’ गोप्तारः । ‘आप्याययन्तु’ आयुषा धनेन च ।
किञ्च ; ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘मक्षितिम्’ अक्षीणं सोमम्, ‘मक्षि-
तयः’ सूर्यरश्मयः ‘पिबन्ति’, तथा त्वा मपि इविर्दातारं सन्तं
पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु “य मक्षितिम्”—इति
पाठः, तेषां य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति, स च त्वा माप्याययन्त्वि-
त्येवं योज्यम्* ॥

* य० वा० सं० पञ्चमाध्यायीयसप्तमकण्डिका, तादृश्या च महीषर-कृता इति ।

आह ;—“एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे • “माकं सरांसि चिञ्जत मिन्द्रः” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—“तद् या एतास्यान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति”—इति ; तदेतद्भस्मिषु पादेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वं मेवेद मसम्बद्धं भवति ?—इति, “एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति रश्मिनां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्दे-नोच्यते एव—“अधावादित्य इन्द्रः”—इति विज्ञायते । तद्वयव-भृतासु रश्मयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः † । सरः-शब्दः खल्वपि उदके एव वर्तते ; “पयः(१०), सरः(१८), भेषजम्(१९)”—इत्युदकनामसु पठितम् ‡ । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः-सम्भृतानि साकं मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एव मेतत् सर्वं सुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥

अधिगर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशासनं मेवाभिप्रेतं § स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमोध्वं मधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतन्यधिगो शचोवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

* पु० ११ प्र० १४ पं० ।

† “तासां भक्तिसाक्षर्यं चाद्यास्यामः”—इत्यादि । प० दे० का० ०, १, १-४ ।

‡ १भा० ८१ प्र० १७० ११ पं० (१०) ऋष्यन्याम्, (१८), (१९) ।

§ “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं” + इति क, ख, ग ।

ऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव आह मिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवति । आङ्गूष* स्तोमं आघोषः । एनाङ्गूषेण वय
मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वय मिन्द्रवन्तः ॥ ७(११) ॥

“अधिगुः(४१)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “अधिगुर्मन्त्रो
भवति” । आह, किं कारणम्? उच्यते;— “गवि अधिकतत्वात् ।
सोय मधिगुः सन् अधिगुरित्यर्थः । गवि योऽधिकतो मन्त्रः स
अधिगुः । “अपि वा” गोरनित्यत्वात् “प्रशासन मेव” एतत् “अभि-
प्रेतं” स्यात् । अधिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं
स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथा
ह्यस्य मन्त्रस्य अधिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तं सुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन
“अधिगो शमीध्वम्”—इति § । हे ‘अधिगो !’ सर्व्व एव यूयं ‘शमी-
ध्वम्’ “शमयध्वम्” एनं पशु मिति । “दैव्याः शमितार आरभध्वम्
•—•आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्•—•नेदस्तोके तमये
रवितारवच्छमितारः•—•अधिगो शमीध्वम्”—इति ॥ प्रैषः । हे

• “भवत्याङ्गूष”—इति क, ख ।

† १भा० ४१४ प्र० ५ पं० ।

‡ “अधिगुं देवानां होताऽऽसीत्, स रत्नं वाचा अशाद्, वाचा वा रत्नं होता
विशक्ति”—इति रे० त्रा० १, १, ० ।

§ रे० त्रा० १, १, ० ।

॥ “दैव्याः शमितार आरभध्व सुत समुष्ठाः * * * उपमयत मेधा दुर आशा-
साना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्राणा अग्निं भरत * * * क्षुणीत बर्हिः * * *
अन्वेनं माता मन्यता सन् पिताम् आता सगर्भ्याऽनुसन्वा सयूयः * * * दौचीना
मस्य पदे निषत्तात् हृद्यं अक्षुर्भेमयताद् वार्तं प्राण मन्ववहजतादकारिच ससुं
दिमः शोचं शशिवीं शरीरम् * * * रक्षषास्य मस्य माच्छ्रान्तात् पुरा नाभ्या अपि-

‘दैव्याः !’ ‘श्रमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आरभध्वम्’
 ‘उपनयत’ च एनं पशुम् । एताः ‘मेधाः’ * ‘दुरः’ यज्ञगृहद्वार
 इत्यर्थः । ‘आशासनाः’ प्रार्थयमानाः, ‘मेधपतिभ्याम्’ † आभ्या मग्नी-
 षोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं श्रमयितुम् । किञ्च; ‘प्र असौ अग्निं
 भरत’ प्रभरतासौ पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं सुल्लमुकम्, पुरस्ताद्द्वार-
 यतेत्यर्थः ‡ । किञ्च; ‘स्तृणीत वर्हिः’ असौ पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय,
 उपाकरणं मेनं दर्भं मपास्यतेत्यर्थः § । किञ्च; ‘अश्वेनं माता मन्यताम्’
 एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘पिता’ । ‘भ्राता
 सगर्भः’ ‘अनु’मन्यतां सहगर्भीयः, सहोदर इत्यर्थः । ‘अनुमन्यतां’
 सैनं ‘सखा सयूथः’ सहदूथचारी; ‘अनु’मन्यता मेन मेभिः सञ्ज्ञपयते-
 त्यभिप्रायः । किञ्च; ‘उदीचीनाम् अस्य पदे निधत्तात्’ उदक्-
 पाद् मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च; सूर्यप्रभव मस्य चक्षुः, ततः ‘सूर्यम्’

श्वेनो वपा मनुषिदत्तादनरेवीश्वारं वारयध्वात् * * * श्वेन मस्य वक्रः कृष्णतात्
 प्रशसा वाङ्ग मला दोषयो कश्चपेवांसाः श्विद्रे श्रीषी कवषो क खेकपर्णाः श्वीवन्ता बहिं
 श्रितिरस्य वक्रयखा अनङ्गीश्वारयताद् गावं गाव मश्वानूनं कृणुतात् * * * ऊव-
 ध्यशेषं पार्थिवं जगतात् * * * ॥ १ ॥ अथा रचः संज्ञजतात् * * * वनिष्ठु मस्य
 मा राविष्टीरुक्तं मन्यमाना मेदस्त्रोके तनये रमितारवश्रमितारः * * * अग्निगो
 श्रमीध्वं सुश्रमि श्रमीध्वं श्रमीध्व मग्निगो * * * ॥ ० ॥” —इति रे० ब्रा० १, १ ।

* “पशुर्वै मेधाः”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

† “यजमानो मेधपतिः, * * * यजमान मेव तत् खेन मेधेन समर्द्धवति; अथो
 जल्लाजः अथै वाव कस्यै च देवतायै पशुराज्यभ्यते संव मेधपतिरिति । स यदेक-
 देवत्या पशुः स्यात् ‘मेधपतये’—इति ब्रूयाद् यदि द्विदेवत्यो ‘मेधपतिभ्याम्’—इति,
 यदि च उदेवत्यो ‘मेधपतिभ्यः’—इति; एतदेव स्थितम्”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनुप्राश्वतेति तस्मादस्माग्निं पुरस्ताद-
 रन्ति”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

§ “श्वोवध्यात्मा वै पशुः, पशु श्वेव तत् स्वैत्मानं करति” इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

एव 'गमयतात्' । 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अश्ववसृजतात्' । 'असुं' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अश्ववसृजत । 'दिशः' 'ओचम्' अश्ववसृजत । किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य लचम्' 'आच्छ्रयतात्' आच्छ्रातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर मेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशसात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खि- दतात्' उद्धरत । किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उप्राणम्' अस्य शस्यमानस्य 'वारयध्वात्' । 'श्येन मस्य' श्येनाकृति श्येनवर्षं वा पाकेन 'वचः' उरः 'कुरुत' । 'प्रशसा बाह्व', 'शला दोषणी'—इति बाह्वो- रेवैतदभिधानम् अवयवशः; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते, आ आरद्विसन्धानौ बाह्व प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्याकृती,—इत्येकः । शलाशब्दः अरव्या मेव वर्त्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणी कुरुतेत्येके । "श्येन-शला- कश्यपा-कवषा-स्त्रेकर्षोव्याकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंशौ कुरुत । किञ्च; 'अच्छिद्रे ओणौ' अविकले कुरुत । 'कवषोरु' कवषे गति- समर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गति- कर्माणः* । पिण्डिकाख्ये उरु अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्त्रेक- पर्णा' करवीरपर्णाणीव 'अष्टीवन्ता' अस्थिसंयुक्तौ कुरुत । 'षड्विंशति- रस्य वङ्कयः†, ता अनुष्ठयोच्यावयताद्' या एता वङ्कयः पर्शवः‡, ता अनुष्ठया अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत । किञ्च;

* १सा० २११३० १७० १४७० (११), (१०), (१८) ।

† "षड्विंशतिरस्य वङ्कयः"—इति कौषि० ब्रा० १०, ४ ।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्त्री,ने षड्विंशद्व्यानि"—इति मत्स्य०, य० बा० १४, ४) ।

‘गात्रम्’ ‘अस्य’ ‘अनूनम्’ अविकलं ‘कृणुतात्’ कुरुत । किञ्च ;
 ‘ऊवध्यगोहम्’ ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्त्तः, प्रकृष्टं संरणोति, तम् *,
 उत्तरञ्चात्वालस्य ‘खनतात्’ । ‘अस्त्रा रत्तः संसृजतात्’ असृग्भाञ्चि रत्तांसि
 कुरुतेत्यर्थः । किञ्च ; ‘वनिष्टुम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ मा शब्दं करि-
 ष्यथाः । ‘उरुकं मन्यमानाः’ उलूकवन्तं वनिष्टुं मन्यमानाः ; उलूको हि
 भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराव्यते,—अयं सुलूकोऽयं सुलूक इति ।
 तदाशङ्कया उलूकसारूप्यादनिष्टोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः !
 ‘नेदस्त्रोके तनये रमितारवच्छमितारः’ नैतत् कर्म कुर्वतां रवितारवत्,
 पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात् ; अरवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यती-
 त्यभिप्रायः । हे ‘अभिगो !’ ‘शमीध्वम्’ एनं पशुः ‘सुशमि शमीध्वम्’
 यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं ‘शमीध्वं’ हे ‘अभिगो !’ मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एव मेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अभिगोः† प्रशासन मित्येत-
 दुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रेषः‡ यथासम्भवं प्रशासनानि
 द्रष्टव्यानि ;—“प्रास्मा अग्निं भरत”—इत्येवमादीनि १ ॥

“अग्निरप्यभिगुरुच्यते” अष्टतममनोऽसावित्यभिगुः । “तुभ्यं स्रोत-
 न्य० —० मेधिर” ॥ । कुशिकपुत्रस्यार्थम् । विराट् । पाश्चिष्ट-

* “ओषधं वाऽऊवध्यं मिथं वा ओषधौर्जां प्रतिष्ठा”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

† “अभिगुर्वै देवानां शमिता पापो निपभिता शमित्यस्यैवेनं तं निपभौदभ्यश्च
 सम्यचश्चति”—इति रे० ब्रा० १, १, ० ।

‡ प्रेषः=अग्निर्जा प्रेषणं कार्येषु । तथा स्रोतरेयञ्चुतिः,—“प्रेष मेधम् तत् प्रेषा-
 चा प्रैवलम्”—इति १, १, ९ । “प्रैवेभिः प्रैवानाम्प्रोति (य० वा० १९, १९),”—
 इत्यादयश्च द्रष्टव्याः ।

§ रे० ब्रा० १, १, १ । प० ११४० ११५० (टीपन्याम्) ।

॥ “तुभ्यं स्रोतन्यभिगो शचीवः स्तु कभिः अग्ने मेदंश घृतस्य । कृविशसां वृच-
 ता भानना चागा च्चुवा ऊवध्य मेधिर ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ४ ।

सोके * सूक्ते विनियुक्ता । हे 'अभिगो' अष्टतगमन ! 'ब्रह्मैवः' कर्मत्रम् ! 'तुभ्यं' त्वर्थं मेते 'सोकासः' विन्द्वो वपा मतीत्य ओतं चरन्ति । 'मेदसः' च 'घृतस्य' च । यस्य तवैतद्वर्त्तते, स त्वं 'कविश्रस्ताः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिषुतः, 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ । आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि सोका-
स्थानि, त्वर्थं मेव चरन्ति 'जुषस्य' संसेवस्य । हे 'मेधिर' यज्ञवन् ! इत्यर्थः । एव मत्र "अभिगो"—इत्यग्निहस्तः, तस्माद्ग्रेरभिगुत्व मुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यभिगुह्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु०—०राततमा" † । नोधस इय मार्षम् । अहीन-
सूक्ते ब्रह्मते । 'असौ' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'सोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्न मिव ; यः सोमः तस्मिं करोति, तं प्रभरामि । 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय हेतवे । किञ्च ; 'ब्रह्मैवमाय' ब्रह्मसमाय, स्तुतिसमाय ; यावती स्तुतीहदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात् । 'अभिगवे' अष्टतगमनाय, अप्र-
तिहृतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्येषावेवार्हति, तामीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्नभिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभि-
धान मित्युपपद्यते ॥

* पशौ लोकानुवचन इदं सूक्तम् । आ० २, ४. ३० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि सोमं माहिनाय । ब्रह्मैवमायाभि
मव सोह मस्मिन्नय ब्रह्माणि दाततमा ॥"—इति आ० सं० १, ४, १०, १ ।

“आङ्गूषः^(४४)”—इति *, अनवगतम् । “सोमः” अभिधेयः ।
 “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “एनाङ्गूषेण०—० उत स्योः” † ।
 चिष्टुप् । कुत्सस्य चितस्य वा कूपे पतितस्यार्धम् । वैश्वदेवस्य चरोर्भाह-
 स्यवतो आघोषा । ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गूषेण’ आघोषणीयेन
 सोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विश्वे
 ‘सर्वे’ एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भ्राह्मणान् ‘अभि’ भवेम ।
 तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मिचः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्त’ पुनःपुनर्मह-
 यन्तां पूजयन्तु । ‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘सिन्धुः’ च पूजयतु ।
 ‘पृथिवी’ च पूजयतु । ‘उत स्योः’ पूजयन्त्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एव
 मच सोमोऽयम् “आङ्गूष”-शब्देनोक्तः, शब्दधारण्यादर्थोपपत्तेश्च ॥
 ७(११) ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा
 ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
 मानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी (क्षिप्रप्रहा-
 री स्तृपलप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्दूनोतेः शिमीति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्तोतेर्वर्ज्जीषी सोमो यत्सोमस्य
 पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष मपार्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ प्र० १२ पं० ।

† “एनाङ्गूषेण वयं मिन्द्रवन्तोऽभि सोम इजन्ते सर्ववीराः । तन्नो सिन्धो वरुणो
 मामहन्ता अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत स्योः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, ४ ।

‡ वज्रनीचिकान्तगतं मेतन्न दृश्यते क-च म-पुस्तकेषु “क्षिप्रप्रहारी”—इति
 रोह-सम्पादित M-पुस्तकपाठः, “स्तृपलप्रहारी”—इति रोह-सम्पादित A-पुस्तक-
 पाठश्च । “क्षिप्रप्रहारी क्षिप्रहारी”—इत्येव इति-सम्पातः पाठः ।

ज्जीषी सोमोऽथायैन्द्रो निगमो भवति* । ऋजीषी
वृज्जीति । इर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे
द्विता भवन्ति फले द्विता भवन्तीति वा । बृध्यां ते † इरी
धाना उप ऋजीषः ‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-
दिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा
सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि
दद्भुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दद्भुवन्त्यर्वागे-
वैन § मप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं
सोमकर्माभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्रुत इति वा
श्माश्रुत इति वा । अत्र श्मशा रुध्दाः । अवारुधच्छ्म-
शा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २० ॥

“आपान्तमन्युः^(५५)”-इति ॥, अत्रवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।

“आपातितमन्युः”-इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः”-इति ¶ । वैशा-
मिचस्य रेणो रिय मार्षम् । चिद्युप् । सूर्यस्त्यैकाहे निष्केवल्ये वि-
नियुक्ता । आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा अत्रुभिः संपामे, ‘द्वपल-
प्रभर्मा’ “द्वप्रहारी चिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा” । ‘धुनिः’ धूनयिता

* “भवति”-इत्यग्रव एव च-पुस्तके ।

† “बृध्यां रात्” च ।

‡ ऋजीषि” क, ख । “ऋजीषिन्” ग ।

§ “दद्भुवन्त्यर्वागेवैन” क, ख ।

॥ १५- ४१४ ४० १० सं० ।

¶ अ० सं० ८, ४, १४, ५ ।

कम्पयिता शत्रूणां पाचाणाम् । 'शिमिवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्षवान् । 'शरुमान्' हिंसावान् । 'अजिषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य अजिषित्वं सुपपद्यते ; अथेन्द्रोभिप्रेतः, तस्य तयोरशयोः अजिषभागाः * इत्यनयापेक्षया अजिषित्वम् । एव मय मर्द्धर्षः सोमस्येन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्षः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धितव्यः ;— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्यत्याख्यानि, स्वैर्न महिम्ना व्याप्नोति ; स हि तेषां मधिपतिः । एव मेते चयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उन्नर ऐन्द्र एव,—“नार्वगिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दध्नुवन्ति, नाभिवितुं शक्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति”, नोपमार्थं कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः । एव मेव पाद ऐन्द्रः । एव सुभयप्रधानत्व मस्या अक्षयः ॥

अथ वैव मन्यथाख्या अक्षय उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रेण व्याख्यायेते, तृतीयपादं सुक्त्वर्थं चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धितव्यः । शोऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः द्रष्टारो, धुनिः, शिमिवान्, शरुमान्, अजिषी च ; त मेन मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दध्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्तमानानि विनश्यन्ति । एव मेते चय ऐन्द्राः पादाः ;—दा-

* “अजिषी नीरपं सोमस्यतापूर्वम्”—इति मही० (य० वा० स० १६, ७१) । नीरपं पापभिर्निष्कामितरस मित्यर्थः ।

वाच्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतुसा वनानि”
—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतुसानि वनानि” महिम्ना व्याप्नोति,
यश्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दक्षुवन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता
मित्याग्नीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेय मृक् “इति” एवं मन्यन्ते;—
“नैषण्डुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति ; तेषां मिथं योजना,—य इन्द्र
आपातितमन्युः ; तद्वहारी, धुनिः, शमीवान्, शरमान्, ऋजीषी च,
स सोम इव अतुसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति; । न चैनं प्रतिमानानि
दक्षुवन्ति । किन्तर्हि ? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति । एव मिन्द्रप्रधानैव
भवति । एव मस्या ऋचः त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः । तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीषिलोपपादनार्थं माह भाष्य-
कारः *,—“यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदसार मति-
रिच्यते, “तद्दृजीषम्”—इत्युच्यते । तद् “अपार्जितम्” अपवर्जितं
“भवति”, कस्मिन्भवत्वात् “तेन” संयोगाद् “ऋजीषी सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “इन्द्रः” अर्द्धर्षी भवति, एतस्मिन्
पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषिलाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
ऋजीषिल मनपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति;—“ऋजीषी वृञ्जी
दृषभः—०मदित्सुन्द्रः” † । अत्रेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऋजीषेण

* यास्कः (निषण्डु-भाष्यकारः = निबन्धकारः) ।

† पाषाणिः पिष्टत्वादिति भावः । तथा हि,—“इयं मार्कं शिलापिष्टं शुष्कं वा
सजसं भवेत्”—इत्यादि कथकस्यस्यम् । आ० वि० सू० १५० ।

‡ “ऋजीषी वृञ्जी दृषभकुं टापाद्वृञ्जी राजा इन्द्रा सोमपावा युक्ता हरिभ्या
मुप यासद्वैवाङ् माध्यन्दिने सर्वाने मत्सुदिन्द्रः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ११, ४ ।

तद्वान् 'ऋजीषी', वज्रेण तद्वान् 'वज्री', 'दृषभः' वर्षिता कामा-
नाम्, 'शुभी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'दृचहा' ब्रह्महा,
'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्ता'
'हरिभ्याम्' अश्वभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपागच्छत्।
'अर्वाङ्' अस्मानाभिसुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप'
उगमस्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषिल
मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थं माह,—
“इर्योरस्य स भागः”—इति। इर्योरेवाश्वयोरिन्द्रस्य स भागो यदृ-
जीषम्। “धानास्य”। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः*। तदुक्तम्,—“इर्यो-
र्द्वाणा हरिवतोः”—इति†। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण क्षवित-
क्षवणया इत्या इन्द्रस्य ऋजीषिलम्॥

आह ;—“धानाः” कस्मात्? उच्यते ;— ता हि “भ्राष्ट्रे हिताः”
भवन्ति‡ ; अथ “वा” भ्राष्ट्रादवतार्य “फले” फलके “हिताः”
निहिताः “भवन्ति”। तत्र हि ता विसर्चन्तेति दाहभयात्। यथा
ऋजीषं धानास्य इर्योरश्वयोरिन्द्रस्य स भागस्तथैव निगमः ;— यथा ते
इरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्—इति। अत्र 'बभ्याम्'—इत्ये-
तस्मिन्पदे य एषः “वभस्तिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भवणार्थः?। सः

* “धानाः कर्त्तव्यः सक्त्तवः परीक्षापः पूजा इधि। सोमस्य रूपं इविषं आ-
मिष्टा वाजिन् मधु” —इति य० वा० सं० १८, ११।

† “हरिवतो इर्योश्चाय धानाः”—इति य० सं० १, १, १८, १।

‡ “धाना अहयने क्षियः”—इति य० को० १, ७, ४०।

§ १ भा० ११४ प० १ पं० प्रथमस्य।

“आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते” आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा
 मादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार मादत्ते, लुप्यति ।
 “घसिभसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)” — इत्यकारलोपः, ततो धत्वे
 कृते, जगत्वे च कृते, बभ्वा मित्येतद्रूपं भवति ॥ “धानाः सोमाना
 मिन्द्राद्भि च पिब च बभ्वा ते हरी धाना उप ष्ज्जीषं जिघ्रता मा-
 रथचर्षणे सिञ्चस्व । यत्त्वा पृच्छाद् दृषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन्
 सुप्ति यजमाने तस्मै किं मरास्याः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्रुचं
 यद्यदचीकमतां तत्तथाभूद्धेत्यर्थः” । “हारियोजनास्यायं प्रैषः । हे
 इन्द्र!” ‘अद्भि’ भवत्य ‘धानाः’ । ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं रसम्
 ‘पिब च’ अस्य हारियोजनस्य सोमस्य * । किञ्च ; ‘बभ्वाम्’ भवत्यतां
 ‘ते’ तव एतावस्यै ‘हरी’ एताः ‘धानाः’ ; ‘उप ष्ज्जीषं जिघ्रताम्’
 उपजिघ्रता गृहीषस्व । ‘आ रथचर्षणे सिञ्चस्व’ जठरे सोम मेमम्
 हे ‘रथचर्षणे’ रथगमन ! आसिञ्चस्व । किञ्च ; ‘यत्त्वा पृच्छात्’ यदि
 त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्यद्यज्ञात् हे ‘दृषन्’ वर्षितः ! ‘पत्नी
 कामीमदथा’ क पीतवांस्वम् ? अतो ब्रूयाः,— त्व मस्य यजमानस्य
 नाम गृहीत्वा ; ‘अस्मिन्’ ‘सुप्ति’ सोम मभिषुण्वति ‘यजमाने’ ।
 ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्टः त्वं ‘किं मरास्याः’
 किं दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः,— ‘सुष्ठु’ ‘सुवीर्यं’ शोभनं
 वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान् । ‘यज्ञस्य आगुर उद्रुचम्’ यदसावनेन

* “हारियोजन मेतत्सुचक्षकं धानानिहितम्” — इति सा० भा० (श्र० सं० १,
 ८१ ४) । किञ्च ; “हरोरश्वेरीयोजनं यस्मिन्नुषे च तथोक्तः, तस्य सामित्येन
 सम्बन्धौ हारियोजनः । हे ‘हारियोजन !’ इन्द्र !” — इति च सा० भा० (श्र० सं० १,
 ११, ११) ।

यज्ञेन आगूर्ष्वान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं मह मदाम्;
 'यज्ञस्य' चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिं मह मदा मस्यै । किं बज्रना, 'यद्यत्
 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फल मस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थितं मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो
 बभूवेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्व मपि योऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 तं सहरिभ्यां 'यज *—इति ॥ एव मच "हरौ उपजिघ्रताम्"—इत्ये-
 तस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजीषित्व मशयोः; अशयोगाच्च ऋजीषित्वं
 सचितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

“श्रग्ना”^(४९)—इति, अनवगतम् । “श्राग्निनी”, “श्राग्निनी”
 —इति वावगमः । श्राग्निनी = श्रीघ्राग्निनी = श्रीघ्राग्न्यापिनी कुस्या,
 नदी वा । श्राग्निनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति ।
 एव मेतद्दिह विगृह्यमान मनेकार्थं मपि भवत्येव ॥ “कृदा वसो
 स्त्रोचं—०वाताप्याय”—इति † । कुत्सपुत्रस्य दुर्मिचस्थार्थम् । उष्णि
 क् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! 'कदा'
 कश्मिन् काले 'स्त्रोचम्' एतन्मथोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य
 'ह्यर्थतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति ।
 'श्रग्ना' इव 'वाः' कुल्लोवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* “यजेति धय्यारूपम्”—इति य० वा० सं० १८, १४ । तत्रैव “यजेतिशब्दो
 धय्याया रूपम्; निष्केशो स्त्रोचियानुरूपयोरनकारं धय्या शब्दते यजेतिशब्दो
 ज्ञेयः”—इति महीधरः ।

† १भा ४१५ ४० ५पं० ।

‡ “कृदा वसो स्त्रोचं ह्यर्थतः चान् श्रग्ना रुधदाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥”—
 इति अ० सं० ८, ५, १९, १ ।

आध्यात्मिको नाडी, शरीराश्रितं रसम् । आह, कतमत् सोत्रम् ? इति, उच्यते;—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' सोमं सचाख्यं सुतं मभिषुतं प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्थम् ॥ एव मेतस्मिन् "ग्मशा"—इत्ये-
तत् नाद्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्ते-
श्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, ९ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्या मश्रुत उरुर्वा वशो-
ऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सा-
तेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
येति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिन-
स्तद्रा भवति रूपवती तदनयान्न मिति वा तदस्यै दत्त
मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कुन्द तद-
भिवादिन्येषगर्भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४०)—इति *, अगवगतम् । “अप्सराः”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “उर्वभ्यश्रुते”—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद् यशोऽभि-
व्याप्नोति । अथ वा “उरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम् “अश्रुते” व्या-

* १ भा० ४१५ पृ० १० पं० ।

प्रोतीति उर्वाग्निनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ “वा” “उरुः” महान् “अस्याः” “वशः” कामः, सेय मुरुवग्निनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अपसराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति । आह;—“अपसराः” कस्मात्? उच्यते;—सा हि “अपसारिणी” भवति, अपः प्रति नित्य मेव सरति; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रिय मुदकम्, तस्मात्पसराः । अथ वा अश्वः सृतेत्यपसराः । “अपि” चैव मन्यथा स्यात्;—“अपः—इति” एतत् “रूपनाम” । “अ-प्सातेः” प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्त्यर्थस्य (अदा० प०); तद्धि “अ-प्सान्नीयम्” अगदनीयं “भवति”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? “आदर्शनीयं” तदाभिमुखेन स्थित्वा द्रष्टव्य मेव भवति चक्षुषा; न पुनर्मुखेन भक्त्यित्य मित्यर्थः । “व्यापनीयं वा” व्यापन मर्हति । “आञ्जुव्याप्तौ (स्त्रा० प०)”, तस्य वा अपसः; तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति” “शाकपुषिः” आचार्यो मन्यते; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्ट मेवेत्यर्थः । “यदपः—इत्यभक्तस्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप इति रूप नाम, अप्सातेः”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति । तच्च “अभक्तस्य” अपसः—शब्दवाच्यत्वप्रस्थापक एष निगमः;—“यदेनसकृमा यदपसकृमा वयम्”—इति । “यद्गामे यदरणे यत्सुभायां यद्विन्द्रिये । यदेनसकृमा वयं यदपसकृमा वयं यदेकस्यापि धर्माणि एनस्ततोऽवयजन मसि स्नादा”—इति * । वरुणप्रघा-

* य० वा० सं० १०, १० । तत्र च पाठे भेदः ।

सेषु करम्भपात्रहवने पक्षीयजमानयोर्मन्त्रः; 'यद्गामे' 'वयं' किञ्चित्
 'एनः' चक्षुम, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये'
 प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्गामादिभ्यो
 'वयम्, 'एनः' 'चक्षुम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'असुः' 'चक्षुम' यदभक्ष्य-
 भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चित्त्रेणानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-
 स्येतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्माणि' तदनेक-
 प्रकार मेकस्यावयोः कर्माणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्,
 यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-
 ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'श्रवयजन मसि' मरुतां हे इतिः!
 करम्भपात्राख्यं प्रघासान् इवामहे । "मरुतः"—इत्यतो विज्ञेय-
 लिङ्गान्मारादतल मस्यावसूयते ॥ यद् "असुः"—इत्येष ऋधः अभ-
 क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूकं "अपि वास इति रूपनामा-
 ष्यातेः"—इति (७३ पृ० ११ पं०) ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३ पृ० १२ पं०), "आम्नु व्याप्नौ
 (स्वा० पं०) इत्यस्य वास इति तस्यार्थस्य ख्यापकं निगमं ब्रवीति;—
 "अप्नो नामेति व्यापिनः"—इति । यथा आप्नोतिः अभिव्याप्यर्थः,
 तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैव निगमः;— "पृथिव्याः पुरीष
 मस्यस्यो नाम, तां त्वा विश्वे अभिष्टणन्तु देवाः । सोमं पृष्टा घृतवती-
 सौद प्रजावदसौ द्रविणा यजस्त्राग्निनाधुर्यु सादयता सिह त्वा"०—
 इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाग्निन्यो नामेष्टकाः, तासा मेकस्या
 मय सुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरसिच्यसि । हे इष्टके !

‘अस्यो नाम’; ‘तां’ ‘त्वाम्’ एवङ्गुणयुक्ता सती ‘विश्वे’ सर्वे ‘अभि
गृणन्तु’ अभिष्टुवन्तु ‘देवाः’ । किञ्च ; सा त्वं सोमपृष्ठादेव उदीरितेन
सोमेन स्पृष्टा ‘घृतवती’ उदक-संक्षेपिता ‘इह’ अग्निचक्षणे ‘आसीद्’ ।
किञ्च ; ‘अश्विना’ अश्विनौ देवौ ‘अध्वर्यू’ ‘सादयताम् इह त्वाम्’ ;
तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एव मन्त्रापे-
क्ष्याप्यर्थस्यास्य इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात् ॥

एवं तावदस्मिन् इत्यस्याभिधानस्यास्य इत्ययं मेकदेश उपपादित ;
अधुना ‘रा’—इत्येकदेश उपपादयिष्यन्नाह ;—“तद्रा भवति रूप-
वती” । रा मत्वर्थे, तेनास्यशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तदती सा भवत्यस्मिन् ;
तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थानां न गृह्यत इति मन्य-
मानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थं माह ; यदुक्तम् रूपवतीति रूप-
संचुतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वयोषिज्ञः प्रति विशिष्टं रूपं मित्यभिप्रायः ।
अथ “वा” एव मन्यथा स्यात्,—“तदनया” अस्य-शब्दवाच्यं रूपम्
“आप्तं” गृहीतं मेव कुतश्चित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्ययं मादा-
नार्थः । अथ ‘वा’ एव मन्यथा स्यात्,—“तत्” अस्यशब्दवाच्यं रूपं
मतिरिक्तं मिव “असौ” “दत्तम्” विधात्वा । तथाहि ते तस्मादति-
शयेनानयापि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः* ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसो “दर्शनात्”
“मिवावहणयोः रेतः”† “सस्कन्द” स्कन्धम् । “तत्” तस्यार्थस्य
“अभिवादिनी” “एषा ऋग् भवति”—१(१३) ॥

* १ भा० २५५ प्र० २ अ० १० अ० (४) ।

† “मिवावहणं प्रगाथं संसत्यहर्वै मित्रो राचिर्वहणः”—इति रे० ब्रा० ४, १, ४ ।
उदकनामस्य (१भा० १०४ प्र०) ‘रेतः’ इत्यर्थः ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-
जातः । द्रुषं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्म-
न्मनसोऽधिजातो द्रुषं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुषः
संभृतः स्नानीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधार-
यन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा-
करं पूजयितव्य मिद मपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं
वपुष्करं वा पुष्यं पुष्यतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा
वा ॥ २ (१४) ॥

“उतासि मैत्रावरुणः”—इति † । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम् ।
तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’-शब्दार्थे वर्त्त-
मानोऽधस्ताया मृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति । सा
पुनरिय मृक् ;— “विद्युतो ज्योतिः०—०ज्जभार” ‡ । ‘विद्युतः’
विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति ; अस्मात् ।
‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं ‘सञ्चिदानम्’ उत्ति-
ष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ’ देवौ ? ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’

* “संभृतस्नानीयो”—इति क, ख, ग, घ । “संभृतस्नानीयं”—इति ङ । परं
ख-ग-पुस्तकयोः “संभृतः स्नानीयो”—इत्येव शोधिततया दृश्यते, दृष्टिपाठस्यैव मेव ।

† ऋ० सं० ५, १, १४, १ ।

‡ “विद्युतो ज्योतिः परि सञ्चिदानं मित्रावरुणा युदपश्यतां त्वा । तपे जन्मो-
नैकं वसिष्ठोऽगस्त्यो यत् त्वा विश्वं वाजभार” ॥—इति ऋ० सं० ५, १, ११, ५ ।

§ मित्रः — प० दै० १०, १, ८ । वरुणः — प० दै० १०, १, १ ।

त्वाम् 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' ! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश्व आजभार" "अगस्त्यः" ऋषिः 'विश्वः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ' ! कथं पुन-
र्मित्रावरुणयोस्तृप्तोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः'
सकाशात् । हे 'ब्रह्मन् !' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण । किञ्च ;
निर्वीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते ।
किन्तुर्हि ? 'द्रुषं' शुक्रम्, उर्वशी-दर्शनात् 'स्क्लं' मित्रावरुणयोः ।
'ब्रह्मण' 'दैव्येन' देवानां स्वभृतेन, ऋग्यजुःषामाख्येन सुवन्नः
'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके,
अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण सहैकता सुपगतम् 'अद्दन्त'
अधारयन्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् "द्रुषं स्क्लम्"—इत्यादिना
सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया
सुर्वशा सुत्पन्नो वरुणतेजसे जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तद-
प्युपेक्षितव्यम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्यैव मासं युष्मदस्यात्र
प्रयोगः,—“उतासि”—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थं सुपलक्ष्यते ? नैत-
द्विरुद्धम्, नित्यत्वात्तन्त्राणां भवति ॥

* "उर्वशी वा अप्सराः पुष्करवाः पतिः"—इत्यादि "उर्वशी चाप्सराः पुष्करवष
मैत्रं चकमे"—इत्यादि च श० ब्रा० २, ४, १, ११; ११, ४, १, १ ।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनानामेति स्त्रीकारे वा का ज्ञानिः ?

आह ; रेतः कस्माद् “द्रुषः”—इत्युच्यते ? स हि रेतः-सञ्ज्ञकौ रमः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् “सम्भृतः”, स्त्रीयोनेः “स्थानीयो भवति” भक्षणीयो भरणीयश्च । एवं स्थातेः (अदा० प०) भरतेश्च (भू० उ०) यथासम्भ्रं “द्रुषः”—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्देऽनेकार्थः, त मिह प्रसक्तं व्याचष्टे;—“पुष्कर मन्तरिचम्”; तद्धि “पुष्णाति भूतानि” अवकाशदानेनोपकुर्वत् । “उदकम्” अपि “पुष्करम्”; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम् । अथ वा “पूजयितव्यम्” पूजनार्हं मात्मन एवेति पुष्करम् । “इदम्” “इतरत्” पद्मम् “एतस्मादेव” कारणात् “पुष्करम्”—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यम् शोभनत्वान्तस्य । अथ “वा” “पुष्करं” तदिति “वपुष्करम्”; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति ॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति । पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति ॥

“व्युनम्^(४८)”—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “वेतेः”—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्याय्यम् । “कान्तिर्वा” अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽव्युनं तन्वत् सूर्येण व्युनवच्चकार । स तमोऽप्रज्ञानं तन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्थं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्थ्य मित्यपि निगमो भवति । वाजगन्धं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध

* १भा० ४१५ ४० १८ पं० ।

मित्यपि निगमो भवति । गन्धं गृह्णातेः । ऋज्जा वाजं न
 गन्धं युयूष्मन्नित्यपि निगमो भवति । गन्धतिर्मिश्री-
 भावकर्म्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति ।
 कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कोरयाण इत्यपि
 निगमो भवति । तौरयाणस्तूरयानः । स तौरयाण उप
 याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सृजाषा इत्यपि निगमो
 भवत्यह्याणोहीतयानः । अनधुया कृणुह्याह्याणेत्यपि
 निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रज्जुं हर-
 याण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणि-
 कर्मणि स्थिरः । प्रत्युत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्दृढभाव-
 कर्मणः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुन०—०खधावः” * । भरद्वाजस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्रे सृक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्ते शस्येते ।
 यस्त्व मेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथागुणं त्वा मवोचाम । ‘सः’
 त्वम् ‘इत्’ एतन् शर्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अ-प्रज्ञानलक्षणं ‘तन्वत्’
 स एव तं सर्वं मेवेनं लोकं खेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति ‘सूर्येण
 वयुनवत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति,
 प्राणेऽस्तमेति”—इति ह्युक्तम् † । तस्यात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* “स इत्तमो—०खधार । कृदा ते सर्गा अस्तस्य धामे यच्चन्द्रो न भिन्नमि
 खधावः ॥”—इति ऋ० स० ४, ९, ११, १ ।

† “अवयु चक्षु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रचयति, तस्मादेनं प्राण इत्या-
 चक्षते ।”—इत्यादि रे० ब्रा० ४, ५, ९ ।

स तं सूर्यं मुद्गमयत् । तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत्
 ज्ञानवत् करोति । तस्मान् स एवेन्द्र एव मुच्यते ;—सूर्येण त्व
 मेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार ह्यतवानशीत्यर्थः । यस्त्व मेवम्प्रभावः
 तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य'
 अमरणधर्माणः 'धाम' स्थानं 'इयत्तन्तः' यष्टु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति' ।
 न अयन्ति हे 'स्वधावः !' । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्रिष्टं स्थानम्,
 कृतावकाशस्त्वं यज्ञेस्त्वित्यभिप्रायः ॥ एव मिद् "तमः ततन्वत् सूर्येण",
 "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"—शब्देन प्रज्ञान
 मित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्द्यर्थत्व मपि क्वचिदुपेक्ष्यम् ; इद्वैव वा
 पक्षेण योज्यम् ॥

"वाजपत्यम्^(४९)"—इति *, अनवगतम् । "वाजपतनम्"—
 इत्यवगतम् । "तं सखायः पुरोरुचम्—०वाजपत्यम्" † । पाव-
 मानी सौमी । अमरीष ऋजिन्वा च सूक्तं ददृशतः, तच्चैषा ।
 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः !' ऋत्विजः ! 'पुरोरुचम्' अयतो
 दौप्तम्, 'यूयं वयं च' सप्तृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः !' मेधाविनः !
 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमान-
 गन्धम् ; अथ वा वाजयहीतारम् ; अथ वा वाजसस्मिन्नयितारम् ।
 किञ्च ; 'सनेम' सन्नजेमहि "वाजपत्यम्" वाज मन्त्रम्, तदस्माक मिति
 मन्यमानः सन्तो य माभिसुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १भा० ४१९ व० १ पं० ।

† "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः । अश्याम वाजगन्ध्यं सुनेम वाज-
 पत्यम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ४, १५, १ ।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकालं मेव वयं भजेमहि ॥ एव मत्र
ब्रह्मसाहचर्यादर्थापपत्तेस्तु “वाजपत्य”-शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्धम्^(५०)”—इति *, एतदपि पदं मेकस्मिन्नेव निगमे †
निरुक्तम्, केवलं समाख्यानक्रमविपर्यासः,—“वाजपत्यम्, वाज-
गन्धम्”—इत्येष समाख्यानक्रमः ‡; निगमे पुनः “अश्वाम्
वाजगन्धम्, सनेम वाजपत्यम्”—इति § ॥

“गन्धम्^(५१)”—इति ॥, अनवगतम् । ग्रहणीय मित्यर्थप्रतीतिः ।
“यासि कुत्सेन०—०पायाय भृषात्” ¶ । वामदेवस्वार्षम् । ऐन्द्रौ ।
चिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं
शस्ते शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ ऋषिणा स्तूयमानः,
अथ वा ‘कुत्सेन’ वज्रेणाभ्युद्यतेन, ‘सरथं’ समानगमनम्, अभिवहन-
रथं मासृञ्च, अथ वा ‘सरथं’ रथसंयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’
रिरञ्जिषुः आक्षीयान्, ममर्हिषुश्च परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव
केनचिद् ‘वातस्य’ जवेन यासि । तथापि च गच्छन् ‘हयोः’ अश्वयोः
‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतः । स त्वं
भज ‘अज्ञा’ अजुनैव मार्गेण न काश्चिदन्त्यां गतिं धावमानः ;
‘वाजं न गन्धम्’ वाजं मिव ग्रहणार्हं भोक्तुं माभिसुख्येन । ‘युष्मन्’

* १भा० ४१९ पृ० ५ पं० ।

† पु० ८१ पृ० ११ पं० ।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४४० १४० (४९), (५०) ।

§ ऋ० सं० ०, ४, १५, १ ।

॥ १भा० ४१९ पृ० ९ पं० ।

¶ “यासि कुत्सेन सरथं मवस्युस्तीरो वातस्य चयोःतीशानः । अज्ञा वाजं न
मभ्यं युष्मन् कविचेदधन् पायाय भृषात् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १९, १ ।

पुनःपुनः सस्मिन्नधिक्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । 'कविः' क्रान्तदर्शनः ।
 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्याय' पारणाय शत्रूणां सुपरि चेतः
 करोषि; पारयितव्याचैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान्
 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्यगृह्णात्, पर्यरत्तत्, अत्यक्रामत्
 —इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
 "गध्यम्"—इत्येष शब्दे "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते ॥

"गध्यतिः(५९)"—इति °, अप्रतीतार्थः । स पुन रोष—"मित्री-
 भावकर्मा" । "आगधिता परिगधिता—भोज्या श्रुता" † ।
 भावव्यवस्थार्थम् । "आगधिता" आगृहीता आमिश्रिता च । 'परि-
 गधिता' च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिवर्त्तित्यर्थः । 'या'
 'कशीकेव' प्रतिक्रमं कशीकेव; सा हि मकुलजातिः का पिद्
 कशा मिति श्रूयतेऽप्यमेधे ‡ । सा यथा मदकाले प्रतिक्रम मति-
 तरां परिवर्त्तति; स हि तस्याः परिवर्त्तनस्वभावः । एवं याम्
 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति बाहुभ्याम् । परिगृह्य च 'ददाति' । 'या-
 दुरीया' आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तदती । "यादः"
 —इत्युदकनामसु पठितम् § । आह; किं ददाति 'मह्यम्'? इति,
 उच्यते,—'याग्रूनां' मैथुनाख्यानां 'श्रुता' श्रुतानि बह्वन् इत्यर्थः । या
 एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः ॥ एव मच मैथुन-
 सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मित्रीभावकर्मेत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१९ ३० १२पं० ।

† "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मया यादुरीया
 याग्रूनां भोज्या श्रुता ॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‡ "कशी दिग्भ्यः"—इति य० वा० सं० २४, २१ ।

§ १भा० ८१३० २१पं० १७० १२ख० (४८) वा० ।

“कौरयानः(११)”—इति*, अनवगतम् । “कृतयानः”—इत्य-
गवमः । “यं मे दुरिन्द्रो—०धावमानम्” † । मैधातिथेः काण्ड-
स्वार्धम् । यान मनया प्रशस्यते । ‘यं’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दत्तवन्तः, ‘मरुतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्यामा’ विपक्षप्राणः, ‘कौरयाणः’ संस्कृतयानः
‘विश्वेषां तन्ना’ सर्वेषा मपि यानानां अन्यप्रतिपक्षीद-शक्तानां मध्ये
आत्मना तदेव ‘शोभिष्ठ’ शोभनतमम्; अनेकरत्नविचित्रत्वात्
‘दिवि इव’ ज्योतिष्कम् ‘उपधावमानं’ दृश्यते ॥ एव मच शब्द-
शाख्यादर्धोपपत्तेश्च “कौरयानः = कृतयानः”—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयानः(१४)”—इति†, अनवगतम् । “तूर्णयानः”—इत्यगवमः ।
“जातं यत् त्वा परि देवा अमृषमृषे भराय पुरुहत्त विश्वे । स
तौरयाण उपपाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥”
—इति ‡ । “जातं” जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘यर्षमृषन्’
परिगृहीतवन्तः, ‘मृषे’ मरुते ‘भराय’ भरणाय, महान्त मसुरैः
सह सङ्गमं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहत्त!’
इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरितयानो भूत्वा ‘उपपाहि’ उपगच्छैनं ‘यज्ञम्’,
मरुद्भिः ‘सखिभिः’ सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च
अस्माक माश्लिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एव मचागमनसम्बन्धात् “तौर-
यानः = तूर्णयानः”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१९ प्र० १८ पं० ।

† “यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्यामा कौरयाणः । विश्वेषां तन्ना शोभिष्ठ मृषेव
दिवि धावमानम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ७, १८, १ ।

‡ १भा० ४१७ प्र० १५० ।

§ ऋ० सं० १, १, १९, १५० ।

“अह्नयानः(५५)”—इति *, अनवगतम् । “अह्नीतयानः”—इत्य-
वगमः । “त्वया वयं०—० कृणुह्यह्नयाण” † । वामदेवस्यार्षम् ।
त्रिष्टुप् । अग्रये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यैषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया वयं’ ‘सधन्यः’ समानधनिनः
यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत एव मतो
ब्रूमः ;—‘लोताः’ स्वयैव रक्षिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’ प्रणीत्या
तत्रैव प्रणयेन ‘अश्याम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि । किञ्च ; ‘उभा
शंसा’ उभात्रपि शंसितारौ,—यश्चायतो नः पापानि शंसति, यश्च
पृष्ठतः, तावुभावपि ‘सूदय’ जहि । हे ‘सत्यताते’ यज्ञतनितः ! किञ्च ;
‘अनुष्टुया’ अनुष्ठानेन ‘कृणुहि’ कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि ।
हे ‘अह्नयाण !’ अलक्षितयानेत्यर्थः ॥ एव मत्र “अह्नयाणः”—
इत्यनेन अह्नीतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलक्षित-
यानत्वम् ॥

“हरयानः(५६)”—इति †, अनवगतम् । “हरमाणयानः”—इत्य-
वगमः । “अह्न मुञ्चष्यार्यने०—० सुषामणि” —इति ‡ । विश्व-
मनसो वैश्वस्येय मार्षम् । उष्णिक् । यान मनया स्तूयते ।
‘अह्नम्’ अह्नजुगामिनम् ‘रथम्’ ‘रजतम्’ रजतमयं रजतविकृतं

* १भा० ४१० घ० १५० ।

† “त्वया वयं सधन्य १ स्वीतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा शंसा सूदय
सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्नयाण ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १५, ४ ।

‡ १भा० ४१० घ० १०५० ।

§ “अह्न मुञ्चष्यार्यने रजतं हरयाणे । रथं यज्ञमसजाम सषामणि ॥”—इति
ऋ० सं० १, १, १५ १ ।

वा, 'युक्तम्' अर्थैः । 'असनाम' लभ्यन्तो वयम् । क्व पुनर्लभ्यन्तः ? 'उच्चणायने' । उच्चणायन इति कश्चिदासीत् ; तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुषामणि' शोभनं सामास्य सुषामा ; तस्मिन् यजमाने । तादृशः स दक्षो दातेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च "हरयानः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः^(१०)"—इति *, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ् ; "प्रत्युतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्यानां—० हवामहे" † । कुत्सखेय मार्षम् । ब्यूढस्य दशराचस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये ब्रह्मे निविद्वानीये सूक्ते शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्यानां' 'गवां' च 'गोपतिः' । किञ्च ; 'यः' 'आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः ; य मृते न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । 'वीडोश्चित्' संस्तभस्यापि दर्पितस्यापि 'यः' इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । त मेवङ्गुण-युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आङ्गयाम इत्यर्थः ॥ एव मथम् "आरितः"—शब्देऽर्थोपपत्त्या "प्रत्युतः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१० ४० ११५० ।

† "यो अश्यानां यो गवां गोपतिर्दक्षी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः । वीडोश्चिद्विद्वो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"—इति ऋ० ६० १, ७, ११, ४ ।

“ब्रन्दी(१८)”-इति *, अनवगतम् । “ब्रन्दतेर्दुभावार्थस्य” ;
धातुरेवाद्य मप्रतीतः ॥ ३(१५) ॥

नि यद् वृणक्षिं श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद् ब्रन्दि-
नो रोरुवदना । निवृणक्षि यच्छसनस्य मूर्द्धनि शब्द-
कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शेषयितू रोरुयमाणो
वनानीति वा वधेनेति वा । अब्रदन्त वीलितेत्यपि ‡
निगमो भवति वीलयतिश्च § व्रीलयतिश्च ॥ संस्तम्भक-
र्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति वि-
निर्गतसपः सपः सपते ॥ स्पृशतिकर्मणः । मा नो मधेव
निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा
नस्त्वं तथा परादाः । तूष्णीं** मुदकं भवति तूष्णीं
मश्नुते †† । तूष्णीं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति ।
क्षुम्प महिच्छचकं ‡‡ भवति यत् क्षुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

* १भा० ४१८ ४० ३५० ।

† २।स्येतत् क-च-ग-पुस्तकेषु ।

‡, §, ॥ अत्र सर्वत्रैव ल-स्थाने व-पाठो च-पस्तके ।

॥ एव एव पाठो वृत्तिलता प्राधान्येन स्वीकृतः पुरस्तात् (१भा० ४१८ ४०), सायण-
सम्मतस्यैव एव । इह तु ह्यौ “विनिर्गतसपसाः स्पृश सपते”-इति पाठो लक्ष्यते ; एव
च क-च-पुस्तकयोः । “विनिर्गतसपसाः स्पृश सपते”-इति ग । “विनिर्गतसप
सपः सपते”-इति ङ । “विनिर्गतसपसाः । पसः सपते”-इति च ।

** “परादास्तूष्णीं” क, च, ङ ।

†† “तूष्णे मश्नुतेः” क, च, ग ।

‡‡ “महिच्छचकं” च ।

एष एवं निगमः;—“नियद् वृणक्ति०—०स्वापरि” * ।
 सव्यस्येय मार्षम्; आङ्गिरसस्येयम् । जगती । ऐन्द्री । स पुन
 रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व मापन्नं ‘निवृणक्ति’ निवर्णयसि । ‘यत्’
 यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मेघं हत्वा ‘श्वसनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः
 ‘मूर्द्धनि’ उपरि ‘शुष्णस्य चित्’ “शोषयितुः” अपि भगवतः
 “आदित्यस्य”, ‘ब्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः; आदित्येन हि परिपश्यमानं
 संस्तु मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ ब्रन्दी ।
 तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं ‘रोहवत्’ स्तनयितु-शब्दं
 कुर्वाणः । ‘वना’ “वनानि” विक्षिपसि । ऊर्द्धं मधस्य “वनानि”
 उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु
 पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’—इत्येष शब्दो
 मेघ-वधेनेति योज्यः । उदकशब्दस्य तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-
 सम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभि-
 सुखेन, ‘मनसा’, ‘वर्हणावता’ हिंसावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि
 त्वं कर्म ‘क्षणवः’ करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः; तस्माद्भवामि;—‘कः
 त्वा परि’? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्व मेव सर्वभूतानि परिगृह्य
 वर्त्तस इत्यर्थः ॥ एव मत्र “ब्रन्दि”—शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरे-
 तदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य ब्रन्दित्व मिति । अतो ब्रन्दि-
 शब्दस्य मृदूभावार्योपपिपादयिषया प्रौढयतिना संस्तुमार्थवाचिना
 सह सम्बद्धोऽत्र ब्रन्दतेः प्रयोगः ॥

* “जि०—०वना । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यद्वा चित् कृषयः कदा
 परि” ॥—इति ऋ० सं० १, ४, १०, ५ ।

ततो निगमात् प्रन्दतेर्हि मृदूभावार्यता स्पष्टतरेति दर्शयति ;
 —“अप्रदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपि पूर्वोऽप्ययं
 स्पष्टतर इत्यपि शब्दः “वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च” एतौ दावपि
 “संस्तम्भकर्माणौ”, “पूर्वेण” अनेनैव अनन्तरेण प्रन्दिना, यस्मात्
 समानवाक्यता सुपगतौ “प्रयुज्येते” । तस्माद् प्रन्दि-शब्दस्य मृदू-
 भावार्यत्व सुपपद्यते । “तद्देवानां० — व्यचक्षयत्सः” * । मृत्स-
 मदस्यार्थम् । जगती । वार्धस्यत्ये सूक्ते । ‘तत्कर्म’ तत्कर्म ‘देवानां’,
 ‘देवतमाय’ देवतमस्य वृहस्यतेः, यत् ‘अप्रद्यत्’ स्यान्व्यभवत्, ‘दृढा’
 दृढान्यपि सन्ति मेघवन्दानि । किञ्च ; ‘अप्रदन्त’ मृदून्यभवन् ।
 कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन् ? इति, उच्यते ;—‘वीडिता’ धानि
 वीडितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि ; अन्यानि
 वा धानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्ति । किञ्च ; ‘उद् गाः
 आजत्’ उदाजद् गाः, उदगमयद्पः । ‘अभिनद्’ ‘वल्लम्’ मेघम्,
 ‘ब्रह्मणा’ स्तूयमानः । किञ्च ; ‘अगूहत्’ अनाश्रयत् ‘तमः’ वैद्युतात्मना ।
 किञ्च ; ‘व्यचक्षयत् सः’ व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अथवधानकरणेन
 व्रीडयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडितेरर्थवैपरीत्येन प्रन्दतेर्मुदुतार्थत्व
 सुपपद्यते नभसः ॥ एव मत्राप्रादन्त वीलितेति प्रन्दतेः, व्रीडयते-
 वन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः † ॥

* “तद्देवानां देवतमाय कर्ममप्रद्यत् दृढान्प्रदन्त वीलितानि । उद् गाः आज-
 द् अभिनद् ब्रह्मणा वल्लम् अगूहत् तमो व्यचक्षयत् सः ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, २ ।

† ऋ० सं० १, ४, १०, ४-५ ऋषौ द्रष्टव्यौ ।

“निःषपी^(५८)”—इति *, अनवगतम् । “विनिर्गत-पसाः”—
इति † शब्दसमाधिः । “स्त्री-कामः” पुंसलोऽभिधेयः ‡ ; स हि
नित्यं निर्गत-शेष एव भवति § । “स्यञ्च स्यञ्चतेः” ॥ “स्युञ्जतिकर्मणः”
स्युञ्जत्यर्थे वर्त्तमानस्य, — शेषः ; तेन हि स्त्री स्युञ्चते ¶ । “प्रति
यत् स्या०—० परा दाः” ** । कुत्सस्वार्थम् । ऐन्द्रो । चिष्टुप् । हे
भगवन्निन्द्र ! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शिं’ प्रतिपश्यतीव, ‘स्या’ सा
‘नीथा’ स्तुतिः । “नीथाविदो जरितारः”—इत्येतस्मान्निगमात्
स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते †† । ‘दस्योः’ शत्रोः दासयितुस्तव ‘ओक्तो न’
ओक्त इव, निवास मिव । ‘अच्छ’ आभिसुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य ।
‘सदनं’ स्थानम्, यच्च तथा नीथया स्तुत्या स्पर्त्तव्यम्,—यत्तवाभिमतो
गुणः ; अनेन यदि नाम मा मेष स्तोता स्तुत्यान्, साधु स्यादिति, त
मर्थं मनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम् ; तेनार्थेनात्मानं मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ ४० १पं० ।

† “विनिर्गतसपः”—इत्यपि पाठो इतिहस्तस्यस्य एव (१भा० ४१८ ४० ।

‡ पुंसस्त्री = स्त्रीरिषो,—इति तु योमान् प्रतीयत एव परं पुंसस्त्री-शब्दस्य स्त्री-
वाचकत्वं मेतदुक्तिप्रत्यादेवेति सम्भावते ।

§ “निष्पपी = विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारो दासीपतिः।”—
इति सा० भा० (श्र० सं० १, ७, १८, ५) ।

॥ “सपः सपतेः”—इत्यपि पाठो इतिहस्तस्यस्य एव (१भा० ४१८ ४०) ।

¶ “निष्पपी । सप समवाये । सपति समवेति योऽन्या सङ्गच्छत इति सपः शेषः
सवाच्यः । निर्गतो नित्योदतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीवसनो निष्पपः । वरंवापत्या-
दंकारः”—इति सा० भा० (श्र० सं० १, ७, १८, ५) ।

** “प्रति यत् स्या नीथादर्शिं दस्योरोक्तो नाच्छा सदनं जानती तान् । अथ
स्या नो मधवचक्रेतादिष्या नो मुषेक्षं निष्पपी परां दाः।—इति श्र० सं० १, ७,
१८, ५ ।

†† श्र० सं० १, १, ११, ५ ।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाल मेवा-
गच्छति । अतएव मतः स्तुत्युदीरितारो वयं भवतः । 'अध' एतस्मात्
कारणात् वयं ब्रूमः;— हे 'मघवन् ! 'सर्हतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात्
एतस्मात् कर्मणः, आत्मस्तुत्याश्रयभृतात्मान मस्मान् 'परा दाः'
पराङ्मुखान् दधीथाः; उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः
कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मघेत् निष्पपी' स यथा
धनानि नित्यविनिर्गतशेषो विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् त्वम्
'मा' अत्रमादयिष्टाः धनभृतास्त्व वयं मतो रक्षस्वत्यभिप्रायः ॥ एव
मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्पपी" निर्गत-
पसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

“तूर्णाशम्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “उदकं भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “तूर्णाशं” हि क्षिप्रम्, तत् “अश्रुते” घ्याप्नोति,
तूर्णाशन मिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामसु; तेनाप्रती-
तार्थम् । प्रति श्रुताय^०—०मूतये † । मेधातिथेरार्षम् । गायत्री ।
ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता ।
हे ऋत्विग्यजमानाः ! यन्मया प्रतिश्रुत मार्विज्य सुपगच्छता अह
मिन्द्रं स्तुतिभिराङ्गयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक
सुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'ऊवे' आङ्गये ।
'सुशिप्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय; अथ वा

* १भा० ४१८ ३० १४ पं० ।

† “प्रति श्रुताय को धृषत् तूर्णाशं न गिरैरधि । ऊवे सुशिप्र मूतये ॥”—इति
अ० सं० १, २, १, ४ ।

भवता मात्मानस्य रक्षणायेति स्यात् । कथम्यनराङ्गयामि ? “तृणांशुं न गिरेरधि” । यथा ‘तृणांशुम्’ ‘गिरेः अधि’ मेघस्योपरि वर्तमानमाङ्गयन्ति वर्षार्थिनो जनाः । एव माङ्गयामीति ॥ एव मत्र गिरिसम्बन्धात् “तृणांशुम्” उदक मित्युपपत्तिः ॥

“क्षुम्पम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । “अद्विच्छकं भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुभ्यते” चक्षति, तस्मात् क्षुपं क्षोभण मिति न्याय्यम् ॥ ४(१६) ॥

कदा मर्त्तं मराधसम्पदा क्षुम्पं मिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तं मनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पं मिवावस्फुरिष्यति । कदा नः शृणोति । च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाच्चित मेवाङ्कितं भवति निक्षुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तं मराधसं^१—इन्द्रो अङ्ग” १ । गोतमस्येय मार्षम् । उषिष्क । ऐन्द्री । तार्त्तरीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः ब्रह्मे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन्काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’ अनाराधयन्तम् ; यः न मित्रं नाराधयति, स्तुत्या इविषा च, तम् ।

* १भा० ४१८ प्र० १पं० ।

† “मिवावस्फुरिषि” च, न । “मिवावस्फुरिष्यति” च, च ।

‡ “क्षोभति” च, च ।

§ ऋ० सं० १, १, १, १ ।

‘पदा’ पादेन ‘स्फुरत्’ अवस्फुरिष्यति, अभिर्द्धिमिष्यति स इन्द्रः ।
 “स्फुरति^(१५), स्फुलति^(१६)”—इति वधकर्मसु पठितम्* । किञ्च ।
 ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्द्धिभिर्द्धिश्च ‘शु-
 अवत्’ ओष्यति ‘गिरः’ स ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्र मित्यर्थः । कदास्माकं
 परिचरित्वा मिन्द्रः ओष्यति गिरः, अत्र च समर्द्धिमिष्यत्याशिषः ।
 अनाराधयित्वा कदा पादेनाभिर्द्धिमिष्यति ? कदा अनाराधयित्वा-
 राधयित्वाविशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्र-
 स्यार्थो मया लक्ष्यते ; भाष्यं पुनरत्र लोकः “पादेन क्षुम् मिवा-
 वस्फुरमि” †—इत्येव मधीते ; तथा च,—“कदा नः शृणोति
 गिरः” ‡—इति ; तदेतत् “क्षुम् मिवावस्फुरमि”—“शृणोति गिरः”
 —इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ
 इति “गिरः अवस्फुरमि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षतल्लक्ष-
 णाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति च गिरः”—इत्येतत्
 परोक्षतः । एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम् ; यद्येष भाष्यस्य सम्यक्
 पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठः ? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु
 लक्ष्ये,— यथैव मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात् ।
 —“पादेन क्षुम् मिवावस्फुरिष्यति”—“ओष्यति च गिरः”—इति ;
 तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते १ । सूक्तोऽपि वास्मिन् काञ्चित्

* १भा० १८१ ४० १४० १६ ७० ।

† “मिवावस्फुरिष्यति”—इत्येव तु पाठो दृश्यते ऊ-च-पुस्तकयोः ।

‡ “कदा नः ओष्यति च गिरः”—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र ऊ-च-पुस्तकयोः ।

§ ऊ-च-पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः । तथा च रतस्य हनिष्यन्त्याननेधत एव
 मत्र तादृशः पाठः कल्पितः, ऊ-च-पुस्तकौ च दृश्यन्सारत एव सिद्धिर्भाविति ।

परोक्षज्ञता ऋचः, काश्चित् प्रत्यक्षज्ञताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छ्वकं हि पादेन स्पृष्टमाचं ग्रीर्यते ।
तथाचानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “चुम्प”-शब्देनाहिच्छ्वकं मभि-
धोयते ॥

“निचुम्पुणः(११)”-इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “निचु-
म्पुणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृणः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवितः “ग्रीणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतर्ये । अपां
जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः
समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्णन्ति नीचैर्दध-
तीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति ।
निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च परिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥
॥ ई (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः । कचो नाम आङ्गिरसः,
तद्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्त्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
द्योतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्गिः, तदन्तः ।

‘सुताः’ अभिषुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उन्नतः’ “कामयमानाः” इव
 ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘पीतये’ * कथं नामास्मान् देवाः पिबेयु-
 रित्येव मयं कामयमाना इव यन्ति । किं मेतदेव ? नेत्युच्यते ।
 पुनःपुनरेष ‘निचुम्बुणः’ सोमः “अर्पा” वीर्येण सहितः, तासु
 तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति ‘जग्मिः” एव भवति,
 गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिद् सोमाधिकारात् “निचुम्बुण”-शब्देन
 सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्बुणः”—इति “उच्यते” । स हि “निच-
 मनेन” उदकेन “पूर्यते” ; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् ।
 मृगयोऽत्र निगमः ॥

“अवभृथोऽपि निचुम्बुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
 शब्दं कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तं मवभृथेऽप्योपांश्वेव चरन्तीति निचुम्बुणः । अथ
 “वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति” निचुम्बुणः ;
 तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते । “अवभृथ निचुम्बुण निचेररसि” †
 —इत्यनेनाभिषाद्याप्सु प्रक्षीयन्ते सोमपात्राणि । हे ‘अवभृथ’
 अवभृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेररसि’ नीचैस्वरणशीलो-
 ऽसि । निचुम्बुणो नीचकणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स
 त्व मेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्” अव-
 यत्ति नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम् ; त

* “पीतये”—इति मूलपाठः ।

† “अवभृथ निचुम्बुण निचेररसि निचुम्बुणः । अव देवैर्देवकृतं मेनो यासिषम्
 मव मर्तमन्वेकृतं पुरावर्षो देवविषयासि ॥”—इति य० वा० सं० १, ४८ ।

मेनः । 'अव' यच्चि 'मर्त्तैः' सहितो 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्,
एनः ; 'पुरावर्णः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिषः' देवरोषणादस्मात्
पाहि ॥ एव मच "नित्यपुण"-शब्देनावभ्यथ उच्यते ॥

नित्यपुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः(११)"—इति*, अनवगतम् । "गन्तुः" एष निर्द्देशः कृतो
"भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादधौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अभि-
धेयः पत्नी ; स हि नित्यकाले मेव पतितो भवति ॥ ६(१८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो
दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव
पदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो† मह-
श्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्त मन्नेन प्रातरागा-
मिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति । कुमारो मु-
क्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः ।
आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न
मुच्यते । आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते वुसम्बुस
मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्
पातयत्युदकं§ रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१९) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३.

* १भा० ४१९ पृ० १५ पं० ।

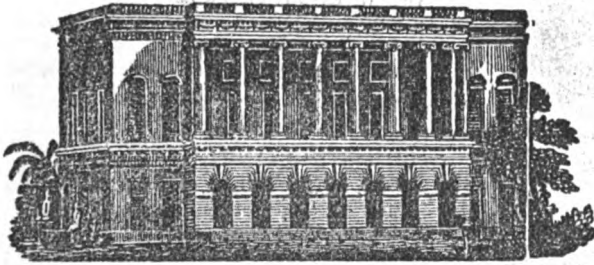
† "सुहिरण्य सन्धा" न, क ।

‡ "शयनाच्च" क, च । "मोचनाच्च ततनाच्च सननाच्च" क ।

§ "यद्वर्षन् पातयत्युदकं" क, च, न । "यद्वर्षन्पातयत्युदकं" क ।

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 546.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ
VOL. III.
FASCICULUS II.

१ CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	Rs. 3	2
Kávaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	.. 2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc. ..	.. 29	6
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	.. 1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	.. 6	0
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each ..	.. 18	0
Káli Madhab, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	.. 1	14
Mímáṃsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	.. 10	10
Márkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8
Nṛsiṅgha Tápani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc. ..	.. 7	8
Nárada Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	.. 0	10

(Continued on third page of cover.)

Nrisimha Tápaní. (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	Rs.	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.		6	4
Náráda Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each		0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each		1	4
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—IV		1	14
Parisishtaparvan (Sans.) Fasc. I		0	10
Piñgala Chhandah Súra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..		1	14
Prithiráj Rásau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each		3	2
Ditto (English) Fasc. I		1	0
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each		1	4
Prákṛita Lakshanam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parásara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II		1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV		0	10
Srauta Súra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each		5	0
Ditto Áśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each		6	14
Ditto Itáyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each		5	10
Sáma Veda Samhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.		23	2
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each		2	8
Sáñkhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each		1	4
Súrya Siddhánta, (Sans.) Fasc. IV		0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II		0	10
Sáñkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each		1	4
Sáñkhyā Pravachana Bháshya, (English) Fasc. III		0	10
Sáñkhyā Sára, (Sans.) Fasc. I		0	10
Súsruta Samhita, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each		2	0
Taittiriyā Áraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each		6	14
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each		15	0
Ditto Samhitá, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each		20	0
Ditto Prátisáñkhyā, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each		1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each		1	4
Ditto Aitareya Svetaśvatara Kena Yáá Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each		1	4
Táñdyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each		11	14
Úttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each		6	14
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.		6	4
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each		1	4
Yoga Súra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6
The same, bound in cloth		5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgírnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	Rs.	8	2
Áin-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each		27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)		12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each		32	8
Bádsháhnamah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each		11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper		4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each		26	4
Farhang-i-Rashidí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each		17	8
Fihrist-i-Túsi, or, Túsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		3	0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each		5	10
Ditto Kzádí, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each		2	8
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I		1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI, @ 1/ each		6	0
Iqbálnámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each		1	10
Iṣabáh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each		25	8
Magházi of Wáqídí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each		3	0
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each		9	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárfkh (English) Vol. II, Fasc. I ..	Rs. 1	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ ..	..	12 0
Mu'áshir-i-'Alamgíri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	..	3 12
Nukhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I ..	..	0 10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	..	2 0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	..	8 12
Tabaqát-i-Náshíri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3 2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	..	14 0
Tárfkh-i-Fírás Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	..	4 6
Tárfkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	..	5 10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	..	3 2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No. ..	..	..
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers. ..	..	..
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	..	2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	..	2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	..	4 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	..	4 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	..	4 0
4. Anis-ul-Musharrihin ..	..	3 0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	..	2 0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	..	1 0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	..	2 0
8. Han Koong Teew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	..	1 8
9. Iqtiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	..	1 0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	..	32 0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	..	2 0
12. Khizánat-ul-'ilm ..	..	4 0
13. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	..	40 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	..	12 0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	..	1 0
16. Sharaya-ool-Islám ..	..	4 0
17. Tibetan Dictionary ..	..	10 0
18. Ditto Grammar ..	..	8 0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	..	2 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	..	18 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. L. L. Mitra ..	..	6 0

सुगुरसत् ०—० सिनाति” ० । कचीवत आर्षम् । य एव
 ‘सुगुः’ भवति, शोभनगुः । स एव ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव
 ‘खश्वः’ भवति । ‘दृहत्’ च महच्च ‘अस्त्री’ ‘वयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’
 ददाति । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते;— “यस्त्वा ऽऽयन्तं
 वसुना प्रातरित्त्वः” । प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि
 गृह्णाण्यभेति, तेनेव मामगृह्यते — ‘प्रातरित्त्वः !’— इति । ‘आयन्तम्’
 अध्वानं ‘वसुना’ अग्नेन शुधाविप्रमनेन प्राणरक्षणेन । ‘मुचीजयेव
 पाण्डयेव, “कुमारः” ‘पदिं’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्सिनाति’
 उद्गम्य सिनाति, बभ्राति, प्राणांस्तपि सन्नियच्छतीत्यर्थः । यथा
 हि— अतिधिरध्वगो भवति, स पतन् चुधितोऽन्नसंयोगेन कस्य-
 चिद् गृह्णो गृहेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात् ॥ एव मच पची
 “पदि”-अग्नेनेच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाण्डया बध्यत
 इत्युपपद्यते ॥

“मुचीजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “सय-
 नाच्च” सीयते बध्यते हि तथा पची । “तननाच्च” † सा हि पक्षिणो
 बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “मुचीजा”—इत्येतद्-
 भिधानं भवति ॥

“पादु(१४):”—इति ‡, अनावगतम् । “पद्यतेः”—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 सा ते जीवातु ०—० मुच्यते” ० । वसुक्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्रौ ।

* ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

† उ-पुस्तकारिणोषु सर्वेषु मूलपुस्तकेषु “तननाच्च”—इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१८४० १८पं० ।

§ “सा ते जीवातुतुन तस्य विद्धि मा औगादमप मूचः समर्थे ।—० मुच्य-
 ते ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, १८, ४ ।

चिष्टुप् । महाम्रते महत्वतीये शक्यते । हे यजमान ! 'सा' 'ते' तव
 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृक्षुदयास्तम-
 धरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं
 जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एव मथैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि ;—
 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि ; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिल-
 क्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्'
 एतादृक् सुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायास्मै
 त्वं मभ्युद्यच्छ्वेत्यभिप्रायः । अपि च 'समर्थे' सङ्ग्रामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्; अथ वा मृत्येथाः, को
 हि तद् वेद ?— कस्य कदा मृत्युरिति । स त्वं तत्कृतानि शोभनका-
 र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वस्वस्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
 का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । "श्राविः स्वः कृणुते
 गूहते बुसम्" । 'श्राविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वं मिदं
 सुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः । 'गूहते' संवृणोति
 रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम् । किञ्च ; 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमन
 मवभासनेन चरणदानादिकर्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णय-
 यतुः तमः—पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव
 करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । 'न मुच्यते'
 नेोपरमतीत्यर्थः । अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः ।
 अतः प्रत्युपकुरुष्वस्मा इत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च शब्दार्थोपपत्तेः
 "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते ॥ "बुस मित्युदकनाम" * । "ब्रवीतेः"

* १भा० ८१४० १च० १९७० (१०) ।

शब्दार्थस्य (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति । “भंगतेर्वा” तद्धि
 भ्रश्यते (दि०प०) मेघात् । “यद् वर्षम् पातयत्युदकम्” आदित्यः,
 “तद्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाष्यकारेणाय
 मस्यार्द्धर्षस्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
 ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

“वृकः(१५)”—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “वृकः” तावत्
 “चन्द्रमा भवति”; स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को
 भवति, तस्माद्वृकः । अथ “वा” “विवृतज्योतिष्कः”—इति वृकः;
 तद्धि तस्य विवृतं ज्योतिः, शीतत्वान्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि
 सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य † । अथ “वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः; तस्य हि
 विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो यद्गमच्चतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-
 ज्ञान् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

* १भा० ४२० वृ० १८ पं० ।

† सूर्यस्योष्णमेव ज्योतिरुत्थापितं शीतं भवति, तत एव विवृतं मुक्तम् । “अथा
 वृ मोरंमन्वत्”—इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१भा० ४३४०) ।

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचाय्या तष्टैव पृष्ठामयी * वित्तं मे अस्य
रौदसो ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां (चार्द्ध-
मासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा वृकः पथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन
योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तश्लुषन्निव पृष्ठरोगी
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृक्षे ॥ २ § ॥

“अरुणो मासकृद्—रौदसो” ॥ । चित्तखेय मासस्य कूपे
पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवो । ‘अरुणः’ “आरो-
चनः” आभिमुख्येन सर्वस्य जगते रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया ।
‘मासकृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता” । मासत्रयसम्-
न्धादर्द्धमासत्रयोऽध्याहतः; तानपि ह्यसौ निर्दिमीत इति ¶ ।
“चन्द्रमा” ‘वृकः’ । आह;—किं करोति? इति, उच्यते;—“पथा
यन्तं ददर्श हि” नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पथा’ खेन मार्गेण
‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्”;— न मा मन्थकूपे पतितं

* “पृष्ठामयी” च ।

† नैतद् दृश्यते क-च-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-च-न-पुस्तकेषु ।

§ नात्र चण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः, चण्डप्रतीकवाक्यविबदा चैवा ।

॥ अ० सं० १, ७, १२, १ ।

¶ सूर्यखेय मासकर्मणं न तु चन्द्रखेति मन्वानो भाष्यकारो मासाना मित्यखेय
वाख्यान सर्वमासाना मित्याचेत्युक्तम् ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्य मस्यास्तायेतापदो मा मित्यभिप्रायः* । किञ्च; “उज्जिहीते निषाय्या तष्टेव पृष्णामयी वित्तम्” । यथा कश्चित् ‘तष्टा’ तथा “पृष्ठरोगी”, कश्चिद्वृत्तं “तच्छुवनम्” उच्छेदनास्पदे वयं योच्या न वा?—इत्यनेनेत्कटो भूत्वा ‘निषाययति’ पश्यति, एवं “चन्द्रमाः” अणुज्जिहीते “येन” मत्त-त्रेण “योह्यमाणः”,—असुना मयाद्य योक्तव्य इति । एवं ‘निषाय्य’ “तष्टा” खेम दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते”, तेनैव सङ्गदेतीत्यर्थः । एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोर्द्धकायो हि भूत्वा पश्यति †; मया ‡ त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम् । एव मतो ब्रवीमि;—अपि तावत् हे ‘रोदसी!’ ‘वित्तं’ विजानीतं ‘अस्य’ चित्तस्यार्त्तिप्रलापस्य थोऽर्थः । विदित्वा उत्तरतं मा मस्मात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च अरण-शब्दात् मामकच्छब्दाच्च “वृकः=चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च मत्तत्रगणोऽध्याहृतः, तथार्थो-पपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति †, तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं मोक्षयेदस्या आपदः; पथा तु यन्तं मत्तत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येव-मादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आट्टङ्गे” यस्मादसौ तम आट्टङ्गे, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

* कृपपतितस्य चित्तर्षेरिति शेषः ।

†, ‡ पश्यति चन्द्रः; मया चित्तेनेति बोध्यम् ।

§ तस्यकारपाठतस्तस्यैव स्वरन्तरेरिति भावः ।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मासो यत्सी ममुच्चतं
 वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विना * वादित्येनाभिप्रस्ता
 ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं † श्वापि वृक उच्यते
 विकर्त्तनात् । वृकश्विदस्य वारुण उरामधिः । उरण-
 मधिः । उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्हणोतेरूर्णोते-
 र्वा । वृहवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेघान् वृक्ये चक्ष-
 दान मृज्जाश्वं तं पितान्धं चकारेत्यपि निगमो भव-
 ति । जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं ‡ जोषयितव्यं
 भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्विना०—०विषेण” १ । कवीवत आर्षम् । आश्वि-
 नी । चिष्टुप । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अजोहवीत्’ “आह्व-
 यत्” आह्वतवती “उषाः” । हे ‘अश्विनौ !’ युवाम् । वर्त्तनशीला
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते;—‘आन्वः’ आस्याद्यदैनां
 ‘वां’ युवाम् ‘अमुच्चतम्’ । ‘वृकस्य’ आदित्यस्य । उषाः किल “आ-
 दित्येनाभिप्रस्ताश्विनौ” आह्वतवती, “ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावि-
 त्याख्यानम्”—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो षड्भूषाः, तदप्युपे-

* “आह्वयदुषाश्विना” क, ग ।

† “प्रमुमुचतुरित्याख्यानं” ग, क ।

‡ “जोष इत्यविज्ञातनामधेयं”—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु । इत्थाविद्यैव मेघ ; परं
 मेघपदके “जोषवाकम्”—इत्येव व्याख्यानम् (१भा०४१०४०१८४०), निगमोऽप्येव मेघ ।

§ “अजोहवीदश्विना०—०वृकस्य । वि ज्युषा यद्युः सान्निर्ज्ञानं विश्वेषो
 वचनं विषेण ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १९, १ ।

क्षितव्यं मन्त्रार्थनिर्लेयाय * । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चान्यत् ।
 “विजयुषा यययुः सान्द्रः” । “विजयुषा” विजय मिच्छन्तौ युवा
 ‘यययुः’ गच्छयः, ‘सानु’ समुच्छ्रितम् ‘अद्रेः’ मेघस्य त्रिखर मारुह्य ।
 किञ्च ; युवा मेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं हस्तस्य जगतः, ‘वि-
 श्वाचः’ विश्वगञ्जनौ ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वं मभि-
 प्रच्छाद्य, ततः ‘अहतं’ हतवन्तौ स्यः ; ‘विषेण’ उदकेनेत्यर्थः ॥
 यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् ॥

“स्यापि वृक उच्यते”, “विकर्त्तनात्” विविध मघौ कृन्ति
 तस्मादृकः । “वृकश्चिदस्य०—० चित्रया धिया” † । प्रगाथपुत्रस्य
 कलेरार्थम् । सतोबृहती । महाप्रते वृक्षाभौतिषु विनियुक्ता । ‘वृक-
 श्चित्’ वृकोऽपि, ‘श्वा’ सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव । ‘वारणः’ वार-
 यिता शत्रूणाम् । किं सुनान्यान्युपकरणानि ? ‘उरामथिः’ “उरण-
 मथिः” ; उरान् मेघान् यो मथ्नाति स उरामथिः । स पुनरस्येन्द्रस्य
 ‘आभूषति’, ‘वयुनेषु’ प्रज्ञानेषु ; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं
 शत्रूनि, तदैवासौ आभूषति । यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्,
 हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘सोमम्’ उपश्रुत्य ‘आगहि’
 आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चित्रया’ चायनीयया कमनीयया
 ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते ? । तत्पुत्रनमृभिश्च देवानां

* ‘सावो वृकस्य वृत्तिका मघौके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्’—इति (ऋ० सं०
 १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणीयं प्रथमम् ।

† ऋ० सं० १, ८, १०, ४ ; १९, १.—एतादृशौ पर्यायोपपत्त्यर्थः ।

‡ “वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति । सेमं नः सोमं जुजुषाव च
 मघौन्द्र प्र चित्रया धिया ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ४९, २ ।

§ “किं मिच्छन्तौ वृरमा (ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—इत्यादौ प्रथमम् ।

भवितव्यम्, तस्मात् अपि वृक उच्यत इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारुत्य-
कार्णां परियहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्षः परोचकृतः ;—वृकस्य-
दस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात् । उत्तरस्य प्रत्यञ्जकृतः ;—प्रागहोत्रेत्यस्मान्म-
ध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च । देवता किल परोचा स्तूयमाना
प्रत्यञ्चीभवति । तदेतत् सर्वेष्वेवंञ्जनेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ;— “उरणः = ऊर्षावान्” ऊर्षाया तद्वात्
“भवति” । “ऊर्षा पुनर्दृणोतेः” । इति विषहप्रसक्तम् । ता
अपि श्रौतचरणार्थं विव्रिचन्ते । “ऊर्षोतेर्वा” आच्छादनार्थं स्यात्,
ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

“वृद्धवान्निवपि वृक्युच्यते” येषां वृद्धं वाञ्छते,—त्रिवा, सापि
वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव । “श्रुतं मेषान्—० भिषजावर्त्तन्” * ।
अजोद्दवीदित्यनया समानार्थव्यम् । ‘श्रुतं मेषान्’ ‘वृक्के’ त्रिवायै,
तथा वाञ्छिते षति परितुष्टः ‘षत्त’ व्यादिष्टवान् ‘दानम्’ । येय
मेवं श्रोभन मभिप्रस्त्रिताना मस्माक मर्थसिद्धये वाञ्छते, तस्यै, श्रुतं
मेषाणां दीयता मित्येव माञ्जापितवान् । ‘अञ्जाश्चम्’ अञ्जाश्चो नाम
राजपुत्रः, तम् । ‘तं च’ पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिषाष्टसिकोऽथ-
मिति ‘पिता’ कुपितः, शापेन ‘अन्धं’ ‘षकार’ कृतवानित्यर्थः ।
‘तस्यै’ एव मन्धीभूताय पितुरभिशापेन, ‘अची’ अक्षिणी, ‘नासत्यौ’
अश्विनौ देवौ, ‘विषचे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दक्षौ’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजौ’ देवभिषजौ । भयसादयितारौ, ‘अनर्वन्’ षत्तुः

* “श्रुतं मेषान् वृक्के षत्तु दानं वृक्कायुं तं पिताम् षकार । तस्मात् षत्तु
नासत्या विषच् आधत्तं ददा भिषजावर्त्तन् ॥”—इति ष० सं० १, ८, ११, १ ।

अधत्तम् अनाश्रित मन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मत्र
मेघसम्बन्धाद्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् “वृद्धवाग्निनी
वृक्षुच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः(११)”—इति *, अनवगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—
इत्यभिधेयक्चनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः ।
जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्यष्टत्वात् ॥ ३ (२९) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु^१ वां स्तवत्तेष्टृतावृथा । जोषवाकं
वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसयश्चन ॥ य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं
वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याग्नीथः
कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा^२ । महीवृ कृत्तिः शरणा
त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे^३ कृत्तिरिवेतीय
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्र मप्युपमार्थे^४ वा । कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति^५ ।
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं ॥ भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिनेति देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४९० ३० १८ पं० “जोषवाकम्”—इति ।

† “यथो वाग्निं वा” क, च । इतौ तु “यथोऽन्नं वा”—इत्येव ।

‡ “मन्तरिक्षं” क, च, न ।

§ “कृत्तिं वसानं वा चरु पिनाकं विधुदा महीत्यपि निगमो भवति”—इति
क-च-पुस्तकयोः ; परं इतिविबद्धः ।

॥ “पुनराश्रितं” क, च, न । “पुनराश्रितं” क ।

विचिनेति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुक्ततिः
 छतवान्वाशीर्नामकः * सम मिति परिग्रहार्थीयं सर्व-
 नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसथसु न” † । भरद्वाजस्येय
 मार्षम् । बृहती । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिषु-
 तेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्रवत्’ “स्त्रौति” ‘तेषु’ कर्मसु ‘स्रता-
 दधा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । “तस्य” युवाम् “अग्नी-
 यः” स युवयोः ब्रह्ममत् इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्”
 “जोषवाकम्” अविज्ञातं किमपि उपांशु “वदति” “विजज्ञपः”
 केवल सुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव ; न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य ‘जोषवाकं वदतः’ । ‘पञ्चदोषिणा’ हे “प्रार्जितदो-
 षिणौ !” प्रभूतयागौ ! “यदिन्द्रस्य अग्निश्च भृचिष्ठभाजौ देवतानां
 तस्माद् ब्राह्मणस्य राजा च भृचिष्ठभाजौ मनुष्याणां मिति ह विज्ञा-
 यते” । ‘देवा’ हे “देवौ !” ‘न भसथसुन’ न कदाचिदपि तस्य
 हवींषि भक्षयथः ; तेन युवयोर्नासौ ब्रह्ममत् इत्यभिप्रायः । अत्र
 “जोषवाकं वदतः”, “न भसथः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु
 स्त्रौति, तस्य न भसथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण ॥ एव मत्र
 विजज्ञपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य उपांशुस्वाभावात् “जोषवाक”-
 शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

* “कितवान्वाशीर्नामकः”—इत्येष मेव पाठः सर्वत्र उ-पुस्तकान्तरितेषु ; इतो
 तु उ-पुस्तकानुसारत एव ।

† अ० सं० ४, ८, १५, ४ ।

“कृत्तिः(१०)”—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “कृन्ततेः”—
इति धातुनिर्देशः । “यश्चोऽन्नं वा”—इत्यर्थवचनम् । कर्त्तव्यमिति
न्याय्यम्; यश्चो हि द्विषतां मर्माणि कृन्तति, अन्नं मय्यसम्यगुपयुक्त
मायुरेव कृन्तति । “त मुत्वा नून०—० ना अन्नवम्” † । नृमेधसः
प्रियमेधमश्चेय मार्षम् । सतोवृहतौ । ऐन्द्री । चतुर्विंशतिषु साच्चिके-
श्वरःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः ब्रह्मे स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनि-
युक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रज्ञावन् ! ‘प्रचेतसं’ विदुःप्रज्ञानं
‘राधः’ धनं स्व मित्रं पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वाद् ‘ईमहे’
तत्रोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च ; ‘महीव कृत्तिः’
महद्विषयश्च, महद् वा अन्नम् ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ते’ तव
हे ‘इन्द्र !’ यद् “अन्तरिक्षलोके”, तदहं ‘प्राञ्जवम्’ । किञ्च ; ‘ते’
तव ‘सुप्ता’ सुप्तानि बलसम्बन्धानि सुखानि, त्वद्भोग्यानीत्यर्थः । यद्वा ;
सुप्तानि, सुखसाधनानि ; अप्सुरःप्रभृतीनि प्राञ्जुया महम् । तदहं
सोमं सुप्तानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुञ्ज
मञ्जुयाम्, देहपातोत्तरकाले मिह चासुत्रं चैतत् नः फलदयं मस्तु
त्वत्त इत्यभिप्रायः । यश्चो हि विस्लीषं भवति, तेन हि गृहस्थोपमान
मुपपद्यते । यदनुपविष्टानाम् असनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम्
प्राञ्जुया मित्येव मन्त्रेनाप्युपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति या

* १ भा० ४११ पृ० १ पं० ।

† “त मुत्वा नूनं महद् प्रचेतसं राधो भान्मिमेमहे । महीव कृत्तिः शरणा
त इन्द्र प्र ते सुप्ता ना अन्नवम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १२, १ ।

प्रसिद्धा, साप्येतस्मादेव कन्ततेः; सा हि वल्लावयवैः सूचैर्यथिता* भवति । “उपमार्थे वा” चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते । तथेतरा सूचमयी उपमीयते, विकर्त्तनसामान्यात् । कृत्ति रिव कृत्तिः कन्या । “कृत्ति-वासः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा”-इति । व्याख्यातोऽथ मष्टमेऽध्याये निगमः † ॥

“शुभ्री(१८)”-इति, अनवगतम् । “कितवो भवति”-इत्यभि-धेयनचनम् । “खं हन्ति”-इति शब्दव्युत्पत्तिः । खहा इति न्याय्यम् । विपदप्रसक्त सुष्यते;—“खं पुनराश्रितं भवति”; तद्धि स्वामिन माभिसुख्येन श्रितं भवति खत्वेन । “कृतं न शुभ्री वि चिनेति ० —० नूतनः” ॥ । कृष्णस्याङ्गिरसस्येय भार्गवम् । ऐन्त्री । जगती । तार्त्तार्थसवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । यथाच कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः ‘कृतं विचिनेति’, ‘देवने’ आस्तारे; अपि नामाच कृतं यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम् । ‘मघवा’ इन्द्रः ‘संवर्गम्’ उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेघानां मध्ये, विचिनेति,—कतमस्त्रेषां मेघाना मुदकदाने समर्थः? इति, तं विज्ञाय यदजहत् । ‘सूर्यम्’ सुष्ठु ईरयितार मयाम् । ‘न’ ‘तत्’, ‘ते’

* “कृत्तैर्यथिता”—रोच-सम्पादितकृत्तिपुस्तकपाठः ।

† यास्वीयकृतौये इतियावत् । १भा० १५१ पृ० ८पं० —१५८ पृ० १पं० इत्येव ।

‡ उ-उ-पुस्तकयोर्निष निगमो दृश्यते; तत्र लय मस्ति,—“कृत्ति वसान् (य० वा० सं० ११, ५१)”—इत्यादि ।

§ १भा० ४११ पृ० ७पं० ।

॥ “कृतं न शुभ्री वि चिनेति देवने सवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् । न तस्मै पुन्यो अन्तु वीर्यं मघवन् पुंरावो मघवन्नेत नूतनः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८, १४, ५ ।

तव 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं शकत्' । तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं मशकः । 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः' मव इत्यर्थः । न पूर्वे चक्रुः, मापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतसम्बन्धाद् देवसम्बन्धाच्च "अग्नी = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्षः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः ; अत्र चोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवास्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः"; स हि नित्यकालं मेव दिदेविषुः प्रतिदेवित्वभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव मसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः ; स हि तस्मादेव माशासनात् "आग्नीः"—निमित्त—"नामकः" कितव एवासौ बभूव ॥

"समम्^(१९)"—इति *, एतत् "परियहार्यीयं सर्वनाम" । तत् पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुष्ठानि"—इति क्षुक्तम् † । विप्रतिपन्नस्वरत्वाच्च भाष्यकारेण खरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मां नः समस्य दूष्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः । जूर्मिर्न नाव मा वधीत् ॥ मा नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरू-

* १भा० ४२१४० ११पं० "समस्य"—इति ।

† वि० सू० ४पा० ८ ।

शौतेनैः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथ मनुदात्त-
 प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मि-
 न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्म्म ।
 उरुध्या शो* अधायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-
 तिरकर्मकः† । अथापि ‡ प्रथमाबहुवचने । नभन्ता
 मन्यके समे ॥ ५(२३) ॥

“मा नः‡ समस्य० —०मा वधीत्” । विरूप आङ्गिरस एता
 माग्नेये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशराचस्य ततोयेऽहनि
 प्रातःषवने आग्नेये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात्
 ‘मा नः’ मास्मान्, ‘समस्य’ सर्वस्यैव, ‘दूष्यः’ दुर्धियः पापधियः,
 ‘परिदेषसः’ सर्वतो द्वेषुः, स्वभृतः, ‘अंहतिः’ वध इत्यर्थः । ‘जर्मिनं’
 जर्मिरिव, यथोर्मिर्नाव माभिसुख्येन गत्वा वधयति ; मैव मंहतिर-
 स्मान् द्वेष्यप्रहितोऽवधीदिति ॥ एव मत्र सर्वसादेव द्वेषुर्वधानभौष्ट-
 त्वात् “समस्य”—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

“जर्मिः, उ. शौतेः” आश्वादनार्थस्य ; सा ह्याश्वादनयति तौर
 सुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नैः प्रणोत्तव्या भवति” पारगम-
 नाय ; “नमतेर्वा” स्यात् ; सा हि प्रक्रीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

* “कुर्मोदुष्यावो” इ ।

† “सुदयतो रचाकर्मो” इ, च ।

‡ “रचाकर्मोथापि” इ ।

§ अ० सं० १, ५, २५, ४ ।

आह ; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् “अनुदान्तप्रकृति” अनु-
दान्तस्वभावम्, “तत् कथं नाम स्यात् ?” अनुदान्तप्रकृतयो हि निपाताः,
उदान्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते ;—“द्रष्टव्यं तु”
एतद्, यस्मादनुदान्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् “भवति” ॥

आह ; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते ;—“उतो सम-
स्मिन्ना शिशीहि नो वसो—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्या
सखित्व सुत० — ० गोमति” * । सौभरेरार्षम् । सतोषृहती । ऐश्री ।
आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्य’ विजानीमो वयं ‘सखित्वं’ सखिभावम् ।
‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वस्मिन् ! इन्द्र ! ‘भोव्यं’ भोग्यम्
अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ आभिमुख्येन
स्थित्वा याचामहे,— ‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च ; ‘उतो’
अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिशीहि नः’ देहि अस्माकं हे
‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! क पुनराशिशीहि नः ? इति,—‘वाजे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुमिप्र’ हे सुनस !, अथवा हे सुहने !
‘गोमति’ गोभिस्तदति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एव मत्र
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ॥

“उदुव्याषो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“स नो बोधिं—० समस्मात्” † । अतबन्धोरार्षम् । आग्नेयी ।

* “विद्या सखित्व सुत शूर भोव्यं । मा ते ता वशिशीमहे । उतो समस्मिन्ना-
शिशीहि ते वसो वाजे सुमिप्र गोमति ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

† “तं तां—० सखिभ्यः । स ना बोधिं वृषी इव मुदुव्याषोऽघायतः संम-
स्मान् ॥”—इति य० वा० सं० १, ११ ।

द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-
प्रभावं त्वां वय मवोचाम । 'सः' त्वं हे भगवन्नग्रे ! 'बाधि'
बुध्यस्व 'नः' अस्माक मभिप्रायम् । 'श्रुधी' श्रुणु च 'इवम्'
आज्ञान मिदम् । आहृतस्य 'उरुव्याणः' उपगम्यास्मान्, 'अघायतः'
पाप मिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि । एव मत्र समस्मादिति
पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद्दृष्टानुविधिच्छन्दसि भवतीति क्त्वाऽनुदात्त-
प्रकृतिलेपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते * ॥ ५ (२३) ॥

इविषा॑ जा॒रो अ॒पां पिप॑र्त्ति॒ पपु॑रिर्न॒रा । पि॒ता
कु॑टस्य चर्ष॑णिः ॥ इविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरि-
रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता
कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम-
यतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि
निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ (२४)† ॥

“कुटस्य(००)”, “चर्षणिः(०१)”—इति †, एते अनवगते । “कृतस्य”,
“चायिता”—इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः ।—“इविषा
जा॒रो—० चर्ष॑णिः”—इति ‡ । प्रस्काण्वस्यार्धम् । आश्विनी । प्रात-

* अघायीत्यादि मूल मयाख्यात मेव स्थितम् ।

† एतदका एव चतुर्थेः पादः केचिद् रोच्यदृष्टपुस्तकेषु (रीच० म० ११०४०) ।

‡ १भा० ४१२४० १८ पं० ।

§ आ० सं० १, १, ११, ४ ।

रमुवाकाश्चिनयोः शस्यते । हे 'नरा' नरौ ! अग्निनौ ! युवाम् ।
 एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः । 'कुटस्य'
 "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । 'चर्षणिः' "चायिता"
 द्रष्टा, बुद्ध्याधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अर्षां जारः'
 अर्षां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो* अरथिता, शोषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवा मेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे,
 प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माग्निषं समर्द्धयत मित्येव
 माग्नीर्योञ्ज्या ॥ एव मत्र "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायिते-
 त्येव सुपपद्येते ॥ नरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते †, तयोस्त्रोदकेना-
 दित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य; तस्य
 च बुद्ध्याधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टव्य सुपपद्येते ॥ 'पिपर्त्ति'-
 'पपुरिः'—इत्येव मेतौ निगमस्यौ शब्दौ "पृणात्यर्थो वा प्रीणय-
 त्यर्थो वा" ॥

"शम्नः(०९)"—इति ‡, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभिधेय-
 वचनम् । "शमयिता वा शतयिता वा"—इति शब्दसमाधी ।
 "आराच्छत्रु०—०वाजरत्नाम्" § । कृष्णस्याङ्गिरसस्वार्थम् । त्रिष्टुप् ।

* "उद्यमं चक्षु वा आदित्यः सर्वान्नि भूतानि प्रचयति, तस्मादेवं प्राच इत्याच-
 चते ॥"—इति रे० प्रा० ५, ५, ९ ।

† "तस्मावग्निनो द्यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दे० का० ९, १, १ ।

‡ १भा० ४२२ प्र० १४० ।

§ आराच्छत्रु मर्षं वाधस्य दूर मुषी यः शम्नः पुदङ्गत् तेन । अस्त्रे चेषु यवमृद्
 गोमदिन्द्र ह्यधी धियं अरिचे वाजरत्नाम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १६, १ ।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरुद्धत' बङ्गभिराद्धत ! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वत्यर्थः । आराच्छब्दो
 ऽच समीपार्थवाची । अन्यचापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्भ्रादुदया-
 स्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उयो यः शम्नः' उद्रूर्णो यो
 वस्त्रः, तेन अपवाधस्व । किञ्च ; तं दूर मपवाध 'अस्मे' अस्मभ्यं
 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तदत्—ग्रीहिगोधूमाद्यन्नम् । अपि च
 'गोमत्' गोभिस्तदत्—पश्वादिभिः । किञ्च ; स त्व मेतदेवङ्गुणक
 मस्मभ्य मन्नं ददन् 'हधि' कुर्वस्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-
 रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणास्त्रेण यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना
 इमेमहि, तथा कुर्वस्वत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—
 'धीः, शची'—इति * । एत मचापवाधनसम्बन्धात् “शम्नः”—इत्येतद्
 वस्त्रानेत्युपपद्यते । अपठित मेतदस्त्रनामसु †,—इत्येतोऽप्रसिद्धार्थम् ;
 तस्यैवम्प्रकरणार्थसिद्धिर्भवति ॥

“क्षेपयः(७९)”—इति ४, अनवगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
 क्षेपय इत्युच्यन्ते । आह ;—“कपूयम्”—“इति” किं सुक्तं भवति ?
 उच्यते ;—यदेतत् पापकारौ प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुत्सितम्”,
 यच्च तद् “दुष्पूयं” दुष्पावं “भवति” पूयमान मपि, एतत् कपूय
 मित्युच्यते ॥ ६(२४) ॥

* १भा० १७० १७० (११), (११) ।

† १भा० १८१ ४० १७० १० ४० (१)—(१८) ।

‡ १भा० ४११ ४० ४५० ।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽक्षयत अवस्थानि
दुष्टरा । न ये शेकुर्यज्ञियां नाव मारुह मीमैव ते
न्यविशन्त केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा
देवहृतयो ये देवानाङ्घ्रयन्ताकुर्वत अवणीयानि†
यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारो-
ल्ह ‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोल्ह § मीमैव
ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ॥ ते न्यविश-
न्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समोरित-
तरो॥ भवति । एता विश्वा सर्वना तूतु मा हृषे स्वयं
सूनेो सहस्रो यानि दधिषे । एतानि सर्वाणि स्थानानि
तूर्णं मुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्खांसच
मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति
काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—केपयः” †† । पूर्वथैव समानार्थविनियोगा ;
इयन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथग्’ भृता एव विद्या-

* “पृथतेः” क । “(पृथक् प्रथतेः)” च ।

† “०ङ्घ्रयन्ताकुर्वतः अवणीयानि” क, च, म ।

‡, § ‘मारोल्ह’ च ।

॥ “कवेनैव” क, च, म ।

¶ “समीरिततस्रो” क ।

** “मंहसस्त्राणं” क, च, म ।

†† च० सं० ०, ८, १०, १ ।

कर्मानुरूपेण ; देवयानेन पथा, पितृयानेन वा 'प्रापन्' । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । 'प्रथमाः देवहृतयः' ये मुख्या देवाना माङ्गातारो यत् कर्मसु । किञ्च ; 'दुष्टरा' "अन्यैः" असङ्गिर्दुस्तराणि । 'श्रवस्थानि' "श्रवणीयानि यज्ञांसि" "श्रवणत" अकुर्वत । किञ्च ; 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः कणाः, 'यज्ञियां नावम्', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न श्रेकुः' नाशक्रुवन् । अथ पुनर्ये नाशक्रुवन् यज्ञियां नाव मारोढुं किन्तर्हि ? विषयप्रधानाः, कपूय मेव दुष्पूय मेव कर्म चक्रिरे ; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईमेव' 'इहैव' लोके यथा कर्मानुरूपार्था योनौ 'न्यविशन्त' । तदुक्तम् ;—“अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो- हयत्, ते कपूयां योनि मापश्येन् ;—स्ययोनिं वा, श्रुकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा”—इत्येवमादिः ॥ एव मच न ये श्रेकुः यज्ञियां नाव मारोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"— इत्युपपद्यते ॥

* "यज्ञो वै सुतमो जो, कन्धाजिनं वै सुतमो जो वांग्यै सुतमो जो वाच मेव तदावद्य तथा स्वर्गं लोक मभिसन्तरति ।"—इति रे० ब्रा० १, १, १ । किञ्च ; "तद्यथा समुद्रं प्रववेरज्ञेयं चैव ते प्रवयते ये संवस्यरं द्वादशाक्षं वासते । तद्यथा शिरावती नाभं पारकामाः समारोच्युरेव मेवैतास्त्रियुभः समारोचन्ति ।"—इति रे० ब्रा० १, ४, ५ ।

† "अभ्यास मनुभूय"—इत्येव मेव इतिपुस्तकपाठः परं मूलविषयः ।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोहयत्, ते रमणीयां योनि मापश्येन् ; प्रा- ष्ययोनिं वा, चण्डिययोनिं वा, वैश्वयोनिं वाऽप्यथ य इह कपूयचरणा— • चण्डालयोनिं वाचैतयोः पथोर्न कतरश्चन, तानीमानि चण्डालचण्डालवर्तीनि भूता- नि भवन्ति ; जायस-चिपस्तेत्येतन्मतीयं व्यावम् ।"—इति ब्रा० ब्रा० ७, १० ।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—“ईर्म इति बाहुनाम”—इति,
 स हि “समीरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गैभ्यः ॥

“तृतुम्-आकृषे^(७४)”—इति*, एते अनवगते । “तृतुम्”—इत्यस्य
 “तृणम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—
 इति शब्दसमाधिः । “एता विद्या०—०वचः” † । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येय
 मार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविद्वानौये महाव्रते महदुक्थे शस्यते । ‘एता’
 एतानि, ‘विद्या’ विद्यानि, सर्वाणि स्थानानि । त्व मुपागम्य तेनतेन
 देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ?
 उच्यते ;—“स्त्रियं सूनेो सहस्रो यानि दधिषे” । हे ‘सूनेो
 सहस्रः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘स्त्रियम्’ एव ‘दधिषे’
 धारयसि, तानि त्व मेव कुरुषे । यत एवं कुरुषे, अत एवं
 त्व मेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात्
 ‘वराय’ वरयितव्याय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिश्यामः ।
 ‘धर्मणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च
 कृत्स्नः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चात्मं, तवैव ।
 ‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकार मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मत्र
 शब्दसारूप्यात् “तृतुम्”—इत्येष शब्दः तृणं मित्येव सुपपद्यते ।
 करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, तृणं मेव करण मिस्यते कर्तृभिः
 तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यचापि यद्धि क्रियते, तदुपग-

* १भा० ४१९ प्र० ९५० ।

† ‘एता विद्या०—०दधिषे । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं
 वचः ॥’—इति ऋ० सं० ८, १, ९, १ ।

‡ “स योऽङ्गं ब्रजेत्युपाकरो”—इति ऋ० प्रा० ९, ९ ।

न्याभिसुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽत्र भाष्यकारे-
णाध्याहृतः ॥

अत्र "सूनो ! सहसः"—इत्येतस्मादिशेषलिङ्गादाग्नेयी मेता
मृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत
इति । तथा हि प्रकरणविरोधो भवति । सूक्तं ह्येतदेन्द्रम् । ऐन्द्रत्वे
त्वस्य "सूनो !"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेव-
ताभावेन; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्यैतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः,
प्राणस्तु पुत्रः;—इत्येव सुपपद्यते पित्र-पुत्रभावः । तदुक्तम्;—"प्राणो
वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति* ॥

"अंसचम्^(०५)"—इति †, अनवगतम् । विकल्पतस्मानेकार्थम् ।
"अंसः चाणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः । "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम्; ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्गामिकाः, अंसस्त्रायन्ते ।
आख्यानप्रसक्तं मुच्यते;—"कवचं, कु-अक्षितं भवति" कुटिल मच्चि-
तम्; स हि तस्य स्वभावः । अथ वा "काक्षितम्" कुटिलीकृतं
"भवति" । अथ वा "कायेऽक्षितम्" तद्गतं "भवति" ॥७(२५) ॥

प्रोणीताश्चान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथ मित्
कृणुध्वम् । द्रोणाहाव मवत मशमचक्र मंसचकोशं
सिञ्चता नृपाणाम् ॥ प्रीणीताश्चान्त्सुहितं ‡ जयथ जयनं

* "प्राणो वा०—प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवति"—इति वा० प्रा० ९, ९ ।

† १भा० ४१९ पृ० १४ पं० ।

‡ "प्रीणीताश्चान्त्सुहितं" क, च ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतो-
ऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र
मिति वांसचकोश मंसचाणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु
कोशः कुष्णातेर्विकुपितो भवत्यय मपीतरः कोश
एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत
नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते का-
कुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते
जिह्वा कोकुवा कोक्लुयमाना वर्षान्नुदतीति† वा को-
क्लुयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो †) जिह्वा जेहुवा तालु
तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो ‡)
विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीताश्चान्—० नृपाणम्” ॥ । बुधस्य सोमपुत्रस्येय मार्षम् ।
वैश्वदेवे सूक्ते । ‘प्रीणीत’ प्रीणयत यवसोदकादिना । एतान् ‘अश्वान्’
उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुप-
जातवीर्यैः ‘हितं’ ‘सुहितं’ ‘जयाय’ ‘जयय’, ‘जयनं वो हित

* “मंसचाणि वः” क ख, ग । “मंसचवि वः” च ।

† “रजानुदतीति” क, ख, ग ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नैतद् दृश्यते क-ख-पुस्तकेषु ।

॥ अ० सं० ८, ५, १६, १ ।

मस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— एव सुहृद्वाटपुधादयो हन्यन्ते । ‘स्वस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘ह्रणुध्वम्’ “कुह-ध्वम्”; हे देवाः! एव मेतां साङ्गामिकी मितिकर्त्तव्यतां हत्वा ‘द्रोणं’ “द्रुममयम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीयं रथं कृत्वा ; ‘अवतम्’ एतं सङ्ग्रामरूपम् । ‘अश्वचक्रम्’ “अश्वचक्रं” व्यापनचक्रं ; व्यापयन्ति हि तत्र चिप्राणि चक्राणि शत्रूणां । अथ वा “असम-चक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसचक्रोशम्’ “अंसचाणि” धनुषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “सन्तु” । तैः ‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतैनं सङ्ग्रामकूपम् । ‘नृपाणं’ “नरपाणम्”, नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते । एव मत्र “कूपकर्मणा” अस्मि-न्नुत्तरेऽर्द्धर्धे किञ्चित् साधर्म्येण “सङ्ग्राम सुपमिमौते” मन्त्रदृक् ॥ एव मत्र सङ्ग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च “अंसच”-शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आङ्गानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः* । इदं त्वन्यत्,—“आवहः, आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उच्चतेऽस्मिन्नुदक मित्याहवः । “अवतः” कूपः ; स हि खन्यमानो “महानवातितः” अवाङ्गतितो “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अंसचक्रोशम्’—इति कोश-शब्दो विग्रह-प्रसक्तः “कोशः कुष्णातेः”—इति । “विकृषितः” स विविधं कुषितो “भवति” चर्म्मकोशः, श्लिषिरत्वात् । “अथ मपीतरौ द्रव्यकोशः”,

* “अर्धर्धे इत्याह्वयते चतुर्धेऽपि यदि व्यमाचक्षदाचावस्य रूपम् ।”—इति रे०
ग्रा० ५, ४, ९ ।

“एतस्मादेव” कुष्णातेः । “सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचित-
मात्रः” मात्राभिः आचितो “भवति”, “महत्वात्” ॥

“काकुदम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । “तालु-इत्याचक्षते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते; “सा” हि को-
कुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुञ्जुञ्जः
“धीयते”, तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते । “जिह्वा
कोकुवा” कथं स्यात्? इति, उच्यते;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वा-
याः कोकुवात्वम् । “कोकूयमाना” तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि
“वर्णान् नुदति”; तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात् । आह;—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते? इति, उच्यते;—
सा हि “जोडवा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनेऽपि मात्म-
न्येव जुहति; तथा आह्वयतीति वा जोडवा । अथ “तालु” कस्मात्?
उच्यते;—“तरतेः” धातोः; तद्धि “तीर्णतरम्” इतराङ्ग्रेभ्यो
विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”, “वीपरीतात्” आद्यन्तवै-
पर्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्ट-
प्रतीत्यर्थम् । अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य “लता”—इत्येतच्छब्दरूपम्
“अविपर्ययः” अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु-
क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरा मिव ॥ (सुदेवस्त्वं कल्या-
णदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

काकुदं^१ सूर्यं^२ सुषिरा मि^३वेत्यपि निगमो भवति ॥*)
 (सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
 यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद् यस्य ते सप्त
 स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मिं † कल्या-
 णोर्मि ‡ स्रोतः सुषिर मनु यथा० बीरिटं तैटीकिर-
 न्तरिष्व मेव माह ॥ पूर्वं वयते ॥ रुत्तर मिरतेर्वयांसी-
 रन्त्यस्मिन् भांसि वा ** तदेतस्या मृष्युदाहरन्त्यपि ††
 निगमो भवति ††) ॥ ६ (२७) ०० ॥

“सुदेवो असि०—०सुषिरा मि०व” ॥॥ । प्रियमेधस आर्षम् ।
 कनुष्टुप । हे “वरुण !” “सुदेवः” शोभनस्त्व मसि देवः । ‘यस्य’

* क-च-पुस्तकयोर्नास्त्वेषः पाठः ।

† “सूर्मिं” क ।

‡ “कल्याणोर्मिः” म, क ।

§ “मनु यस्य” म ।

॥ “मेव माह” क ।

॥ “पूर्वं वेते” म, क ।

** “भान्तीति वा” म ।

†† “मृष्युदाहरन्तित्यपि” म, क ।

‡‡ क-च-पुस्तकयोर्नास्त्वेषः पाठः ।

§§ सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्पाठो एतावन्नुभूतोऽपि क-च-म-
 पुस्तकेषु इहनादिचोपन्यसः । सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्पाठस्तु क-
 च-पुस्तकयोरदृष्टोऽपि एतावन्नुभूयते, क-च-पुस्तकयोश्च दृश्यत एवेतौचोपन्यसः । म-
 पुस्तके तु क-च-पुस्तकादृष्टौ क-च-पुस्तकादृष्टौतथोभावेव पाठो यथेह स्थितो,
 एव मेव पूर्वापरीभूतो दृश्येते । तथा च म-पुस्तकानुसारत एवासौ खण्डोऽत्र मुद्राने
 सर्वपाठप्रदर्शनायेति ।

॥॥ अ० सं० १, ५, ०, १ ।

‘ते’ तत्र, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षनद्यो वा बज्रलाङ्घेत्येवमाद्याः ;
 “अथा नामासि, तितुत्रा नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघ-
 पत्नी नामासि, वर्षयन्ती नामासि, पुरस्ताददन्धा नामासि”—इति
 सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् ।
 ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुचरन्ति’, ‘सूर्यं सुषिरां’ नगरोदकनिःसरण-
 भूमिम् ‘इव’; सर्वतः समञ्जवतेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र सिन्धुनु-
 चरणसम्बन्धात् “काकुदं = तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य
 मन्त्रस्य कृत्वाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि षट्त्वा या एतस्मिन्
 प्रकरणेऽधीताः, तासु समाह्वानेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्कार-
 राण्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्वेत्य मृगधीता स्यात्* ॥

“बीरिटम्^(१०)”—इति †, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वात् सर्व
 एव बिभेति । तदेवं भी-तननं सद् बीरिट मित्युच्यते । अथ वा
 भाषोऽत्र मन्त्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् बीरिट मित्यु-
 च्यते । गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ‡ ॥ ८(१७) ॥

प्र वाहजे सुप्रया बर्हिरेषा मा विप्रपतीव वीरिट
 इयाते । विशा मत्तो रुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्त-
 ये नियुत्त्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते
 सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सूर्यमिश्र-व्याख्यानेऽत्राद्याख्याते एव स्थिते ।

† १भा० ४३२ प्र० १५० “बीरिडे” - इति ।

‡ इहापि नैवज्ञ मत्याख्यात मेव स्थितम् ।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे^१ स्यात् सर्वपती
 इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे
 पूर्वस्या मभिङ्कतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय
 नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्चा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शाकपूणिः परीं सी मिति
 व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं
 सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भव-
 तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पृक्त मेयादित्यपि निगमो
 भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पृक्त मौपध मागच्छत्वि-
 त्यागच्छत्विति † ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ‡ ॥ ५. ४.

“प्र वावृजे सुप्रया०—० नियुत्वान्” १ । वसिष्ठस्यार्धम् । त्रिष्टुप् ।
 ‘प्रवावृजे’ “प्रवृज्यते” प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । ‘सुप्रयाः’ “सुप्रयाणं”
 सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन् ।
 “आविष्पतीव बीरिटे इयाते” । “आ इयाते” “विष्पती” “सर्वस्य”
 जगतः “पातारौ वा पालयितारौ वा” धात्वन्वय मर्थैकत्वम् ।
 ‘इव’ पादपूरणः ; एवेत्येतस्यार्धं वा । क्व पुनरवस्थितौ एयाते ?

* “व्याख्याताः । एज” च ।

† “मौपध मागच्छत्विति” च ।

‡ रोच्यसम्पादितपुस्तकेषु बङ्गेषु चतुर्विंशत्युक्तान् एव चतुर्थः पादः, इव तु
 पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ अ० सं० ५, ४, १, १ ।

इति, उच्यते;—‘बीरिटे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा” अत्र
 मित्र-शब्दः “उपमार्थे” एव “स्यात्”; विष्पतीव; “सर्वपती इव
 राजानौ बीरिटे गणे” अवस्थितौ । आह;—कस्य पुनः एयाते? कौ
 वा एयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते? इति, उच्यते;—“एषां”
 ‘विर्णा’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आङ्गयमानौ ‘अक्तोः’ “रात्र्याः”
 अपगमे सति, ‘उषसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वङ्गतौ’ “पूर्वस्याम्”
 एव “अभिङ्गतौ” प्रथमे एवाङ्गानकाले । ‘वायुः’ “च” “नियु-
 त्वान्”, ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्त्रये’ “स्वस्त्ययनाय” स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते
 यजमानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम्
 = अन्तरिक्षम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो बीरिट-शब्दे-
 नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विष्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव
 आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह;—“नियुत्वान्” कस्मात्? इति, उच्यते,—“नियुतो-
 ऽस्याम्नाः” । अथ “नियुतः” कस्मात्? उच्यते,—“नियमनात्” ।
 नीचैर्हि नियम्यन्ते । “नियोजनाद्वा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो
 वायोः” —इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृत्योऽपि नियुत्वच्छब्दो वायु-
 शब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण; न हि पूषा नियुङ्गः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ्^(०८)”—इति, एष शब्दो “अभेः” अर्थे भवति । “आप्तुम्”
 —“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति,
 एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

* १भा० १५२४० १ख० १५ख० (१०) ।

† १भा० ४२२४० ११५० ।

“परि^(०६)”, “ईम्^(८०)”, “सीम्^(८१)”,—“इति *” एते “व्याख्याताः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्^(८२)”, “एनाम्^(८२)”—इति ‡ पदद्वयम्, “अस्त्राः-अस्त्रेत्येतेन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये § । निगमास्त्राच मृगयाः ॥

“सृष्टिः^(८४)”—इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिगिरसि । “अङ्कुशोऽञ्जतेः”—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्जत्यसौ गच्छति हस्तिगिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिसुखेन कुटिलीभूता भवति ॥

“युनक्तु सीरा वियुगा०—०पक्तु मेयात् ॥” । बुधस्येयमार्षम् । चिष्टुप् । वैश्वदेवी । ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्त-योजने सीरानुमन्त्रणे त्रिनियुक्ता । ‘युनक्तु’ योजयत, देवाः योजयितारः, ‘सीरा’ सीराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि युगानि, ‘हृते’ हृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ चेत्ने ‘वीजं’

* १भा० ४१२४० १२५० ।

† “परीति सर्वतोभावम्”—इति (१भा० ४१४०) १५० १पा० ५५० । “अन्यैकाः कमीनिदिति”—इति (१भा० ०२४०) १५० २पा० ५५० । “सी मिति परिपहायीया वा पदपूरणो वा”—इति (१भा० ११४०) १५० २पा० १५० ।

‡ १भा० ४१२४० १२५० ।

§ “अस्त्रा इति चाख्येति षोडशं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे”—इति (१भा० ४०५४०) ४५० ४पा० ४५० ।

॥ १भा० ४१४४० १५० ।

॥ “युनक्तु सीरा वियुगा तनुध्वं हृते योनौ वपतेच वीजम् । गिरा च कुष्टिः सभद्रा असङ्गो नेदीयु इत् सृष्टुः पक्तु मेयात् ॥”—इति य० वा० सं० १२, १८ ।

‘वपत्’ । तथा ‘च’ वपत्, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘श्रुष्टिः’ क्षिप्रं मेव ‘असद्’ भवेत्; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोषधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च; ‘नेदीय इत्युष्णः’ “सृष्टि
 रङ्गुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं गन्तौति, ततोऽपि
 नेदीयः । अत्र ‘पक्कम्’ औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बज्ज च वपतेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृष्टिरङ्गुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत्, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति
 दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्गुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टस्यस्य अङ्गुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्निकतमं” सन्निकृष्टतम मौषधं पक्कं आगच्छे
 दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माशास्महे,—“पक्कं मौषध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

षड्ज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवामिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ
 दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

* १भा० १४१ पृ० “१॥” इत्यम् ।

(स^१स्त्रिमसश्चन्तीनयस्यवराहो^२गायन्ति^३त्वापविचं^४पुरु^५-
 त्वा^६किमित्ते^७प्रतत्तेऽग्नि^{१०}न्नर^{११}एकया^{१२}पान्त^{१३}मन्यु^{१४}रुर्वश्य^{१५}सरा^{१६}उ-
 तासिसद्^{१७}न्नियत्क^{१८}दामर्त्त^{१९}पत्नीवन्तः^{२०}सुगुरसदृ^{२१}कश्चन्द्र^{२२}मा-
 श्रुणो^{२३}माय^{२४}इन्द्रा^{२५}ग्नीमानः^{२६}समस्य^{२७}हविषा^{२८}जारः^{२९}पृथक्^{३०}प्रा-
 यन्^{३१}प्रीणीता^{३२}सुदेवः^{३३}प्रवा^{३४}वृजेऽष्टाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

* १भा० १४१ पृ० “ * * ” द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

—००:०:००—

ॐ३म्* । त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्ष्णित्व मद्भस्त्व
मश्मन्त्स्परि । त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्ष्णि
राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-
रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनेतीति
वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-
संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकोर्षितज
उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-
णोऽय मपोतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात्
पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १† ॥

“आशुशुक्ष्णिः(१)” — इति †, अनवगतम् । “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा” । “त्व मग्ने

* “वेः” छ । “ऊ” ज । “ञीः” छ । च-पुस्तके न कि मपि ।

† छ-च-पुस्तकयोर्नाच खण्डसमाप्तिः ।

‡ १भा० ३११ प० ८ पं० ।

द्युभिस्त्व मा शुशुचणिः० —० जायसे शुचिः”* । मृतमदस्येय
 मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ग्रस्यते । जगती, आग्नेयी । हे
 भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वं’ ‘द्युभिः’ अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः
 एषां मथ्यमानो नृणां जायसे ; पौर्णमास्या ममावस्थायां वादधौ-
 तेत्युक्तम् † । किञ्च ; ‘त्वम् आशुशुचणिः’ । “आशु इति च शु इति
 च” एते “क्षिप्रनामनी भवतः” । शु-इत्येतदच प्रासङ्गिक मन्यत्रोप-
 कारं करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येव मादौ ‡ । ‘आशुशुचणिः’—इत्येतेषां पञ्चाना मचराणा माद्यं
 तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् क्षिप्रनाम † । अधुना ‘शु’—इत्येतत्
 द्वितीय मचर मतिक्रम्य उत्तर मचरद्वयं निराह,—“क्षणिः”—
 इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः “क्षणोतिः” धातोः (तना० उ०) द्विषार्थस्य ।
 “स्रनोतिः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य । मध्यमं तु ‘शु’—इत्ये-
 तदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्तार्थस्य । अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरै-
 रभिधीयते ? इति उच्यते,—“आशु” “शुचा” दीप्या “क्षणोति”
 द्विनस्ति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः । अथ वा “आशु”
 “शुचा” “स्रनोति” सम्भजति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः ।
 क्षणोतिः स्रनोतिश्च विकल्पः । “शुक् शोचतेः”—इति । पञ्चाना
 मचराणा माशुशुचणि-शब्दे द्वितीय मचरं ‘शु’—इति, तस्यैतन्नि-
 र्वचनम् । एवं तावद्वय मेनो निर्वचनप्रकारः आशुशुचणि-शब्दस्य ।

* ऋ० सं० १, ४, १०, १ ।

† “दग्ने वा पौर्णमासे वाऽग्निममाधानं कुरीत”—इति श्रौ० मृ० सू० १, १, १४ ।

‡ प० द्वे० का० ८७० ४ पा० १४० ।

§ “शु(१५), चाशु(१६)”—इति क्षिप्रनामसु (१भा० १५०० इत्येव) ।

अथ वैव मन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं “प्रथमा” विभक्तिः ।
 ‘आशुशुचणेः’—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—‘आशुशु-
 चणिः’—इति । आह,— किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्च-
 मीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—“तथा हि वाक्यसंयोगः”
 तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य
 शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
 आह,— कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—‘त्वमुञ्जस्व मग्मन्परि’ । त्वं
 वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यः”—इत्येतान्यचराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि,
 तस्माद्नेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विप-
 रिणाम इति । आशुशुचणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य च एषः पुरस्तात्
 “आ-इति आकारः”, एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेष शुशु-
 चणिरिति “उत्तरः” अनन्तरश्चतुरक्षरः शब्दः, एषः “चिकीर्षितञः”
 चिकीर्षितादर्थज्जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य
 कोऽर्थः? इति, उच्यते;— यः कश्चित् “आशुशुचयिषुः” आदि-
 दीपयिषुः भवति, स आशुशुचणिः (यजमान इति यावत्*) तस्मा-
 दाशुशुचणेः त्वं हे भगवन्नग्रे! ‘जायसे’ । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते,
 —त्वम् ‘अञ्जः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्वमेव च ‘अग्मनः’ ‘परि’
 परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्वं ‘वनेभ्यः’ दाहभ्यः ।
 त्वम् ‘ओषधीभ्यः’ शरादिभ्यः । त्वं ‘नृणां’ मनुष्याणां हे ‘नृपते’
 मनुष्यपते! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । “अयमपीतरः शुचिः” लौकिकः

* क-पुस्तके नैतद् दृश्यते ।

“एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः श्रुचिरित्येवं मन्यन्ते; “निः” निष्कृत्य हि “अस्मात्” “पापकम्” अश्रुचिलम्, अन्यस्मिन् “सिक्तं” भवतीत्येवम्। अचाग्निर्वाच्य आश्रुश्रुचणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदौपयिषुर्भवति, स वा आश्रुश्रुचणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशादिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मौचनाद्वा मोषणाद्वा मौहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृह्णा मघवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीताहोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृह्णासि मघवन्काशिस्ते महान् । अहस्त मिन्द्र सम्पिण्कुणारुम् । अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डु * परिकर्णनं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः(२)” —इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आसदनात्” —इत्यवगमः । “इन्द्र आशाभ्यस्परि० —० विचर्षणिः” ‡ । गृत्स-

* “संपिण्डि” क, ग । “संपिण्डि” ख । “संपिण्डि” घ । “संपिण्डि” च । इतो गु “सम्पिण्डि” —इत्येव ।

† १भा० ४२० प्र० २पं ।

‡ “इन्द्र० —० करत् । जेता मघुन् विचर्षणिः ॥” —इति ख० सं० १, ८, ९ ।

मदस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे
 ब्रह्मते । 'इन्द्रः' 'आग्नाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय मुत्पद्यते जगताम्,
 'सर्वाभ्यः' नामादिङ्ङिवाभिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोत्वित्यर्थः ।
 आह;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः?—इति, 'जेता ब्रह्मून्विचर्षणिः'
 अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥ "आग्ना दिग्भो भवन्ति,
 आसदनात्"; आभिसुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति ।
 "आग्ना उपदिग्भो भवन्ति, अभ्यग्नात्" । अभ्यग्नुवते हि ताः
 परस्यरेणैव ॥

"काग्निः(१)"—इति *, अनवगतम् । 'काग्निचितव्यः'—इत्यवगमः ।
 "मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम् । "प्रकाग्नात्"—इति निर्वचनम् ।
 "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—"मोषणादा" मुच्यते ह्यसौ,
 "मोषणादा" तेन हि मुच्यते, "मोहनादा" तत्र हि मुह्यति परः ।
 किं मेतन्मुष्टौ ? इति † । "उताभये पुरङ्गत० ——० काग्निरिन्ने" ‡ ।
 विश्वामित्रस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठ्याभिप्लवयोः द्वितीयपक्ष-
 मथोरङ्गोः सन्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं ब्रह्मते, अस्त्वावाक्नेन माध्य-
 न्दिने सवने; सहदानु मलादण उदृहरत्तइत्येताश्च तत्रैव १ । अपि

* १भा० ४१० घ० ५ पं० ।

† 'किं मेतस्मिन् मुष्टाविति' च ।

‡ "उताभये पुरङ्गत० अवाभिरैको इन्द्र संवदो हनुहा सन् । इमे चिदिन्नु
 रोदसी अपारे यत् संङ्गुणां संषवन् काग्निरिन्ने ॥"— इति ऋ० सं० १, १, १, ५ ।

§ अनुपदवक्ष्यमाणा इमाश्च ऋचोऽत्रैव माध्यन्दिने सवने ऋचावाकनामनिजा
 ब्रह्मते इत्यर्थः । तत्र, कुवाहमिति सतुर्थस्य पदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ०
 सं० १, १, १, १), अलादण इति पक्षमपदस्य निगमाय अलादण इति (ऋ० सं०
 १, १, १, ५.) सलसूकमिति पक्षपदस्य निगमाय उदृहरत्त इति (ऋ० सं० १, १, ४,
 १.) दर्शयिष्यतीत्येव यथोत्तरम्;— १२४, १२५, १२०४० ।

भयवति सङ्ग्रामे, 'अभये' अभये इव । हे 'पुरुहूत !' 'एकः अपि 'सन्' अमहायः, 'अवोभिः' अवणौघैः शब्दैरन्वैर्वा, हविर्भिर्वा द्रुतः सन् 'दृढं' समर्थम् 'अवदः', 'दृढहा' शत्रुहेत्यर्थः । किं मेतावदेव माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि 'रोदधौ' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" सती 'यत्' "सङ्गृह्णासि", त्व महे ! 'काग्निः' 'ते' "महान्" ॥ एव मच सङ्गृह्णसम्बन्धात् "काग्निः"—शब्दो मुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं मुच्यते,—ये एते "रोदधौ", एते "रोधधौ" । किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भृतान्येते रुन्धः । "कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते ; तदपि हि "स्रोतः" उदक-स्रोतांसि "निरुणद्धि" । "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः ; तत् पुनः "विपरीतात्" वैपरीत्येन । "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारम्"^(४)—इति*, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । "क्षणम्"—इति शब्दसमाधिः । "सृष्टदानुं पुरुहूत०—०तुवसा जघन्थ"† । 'सृष्ट'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे 'पुरुहूत !' "इन्द्र !" "क्षियन्तम्" अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' अप्रती-कारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्डु", सञ्चूर्णय । 'कुणारं' "परिक्षणनं" शब्दकारिण मित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः द्योऽथ मपरो वृचः, वर्जिता, मेघः । एन मप्युपरि 'वर्द्धमानं', 'पिथारं'

* १भा० ४२० प्र० ८ पं० ।

† 'सृष्टदानुं पुरुहूतं क्षियन्तं सृष्टं मिन्द्रं सम्पिण्डुं कृत्वा इत् । अग्निं वृचं वर्द्धमानं पिथारं मपार्दं मिन्द्रं तुवसा जघन्थ ॥'—इति अ० सं० २, १, १, २ ।

द्विषन्शीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवशा' बलेन
'जघन्य' जहीत्यर्थः ॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेघाधिकाराच्च
"कुणारं = कणनशीलम्"—इत्युपपद्यते ॥ २ (१) ॥

अ॒ला॒ट॒णो व॒ल इन्द्र व्र॒जो गोः पुरा ह॒न्तोर्भय॑मानो
व्यार । सु॒गान् प॒थो अ॒क॒णोन्नि॒रज॑ गाः प्राव॒न्वाणीः
पुरु॒हूतं ध॑मन्तीः ॥ अ॒ला॒ट॒णोऽल॒ मात॑र्दनो मेघो वल्लो
दृ॒णोते॑व्र॒जो व्रज॑त्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वा॒चः पुरा ह॒नना॑द्भय॑मानो व्यार । सु॒गान् प॒थो
अ॒क॒णोन्नि॒रज॑ गाः । सु॒गम॑नान् पथो अकरोन्निरज-
नाय* ग॒वाम् । प्राव॑न्वाणीः पुरु॒हूतं ध॑मन्तीः । आपो
वा वह॑नाद्वाचो वा वद॑नाद् बहुभिराहूतमुदकं भवति
ध॒मति॑र्गतिकूर्मा ॥ ३ (२) ॥

“अलाटणः(५)”—इति †, अनवगतम् । “अल मातर्दनः”—इत्य-
वगमः । अ॒ला॒ट॒णो व॒ल ०—० ध॑मन्तीः † । हे 'इन्द्र !' योऽयम्
'अलाटणः' “अल मातर्दनः” पर्याप्तिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णा
'वलः' मेघः ; स हि आटणोत्युदकम् । 'व्रजः' च, स एव अन्तरीक्षे
व्रजतीति ; गुणान्तरत्वाद्जामि । आह ;—किं तस्य ? इति । एष 'गोः'
“एतस्याः माध्यमिकाया वाचः” भावत्कायाः शब्द सुपश्रुत्य 'पुरा'

* “जिर्गमनाय”—इत्येव दृष्टिसम्मतः, उ-च-पुस्तकयोश्च ।

† १भा० ४९७ पं० १९ पं० ।

‡ अ० सं० १, १, १, ५ ।

एव 'हन्तोः' "हननाद्" भवतो वधाद् 'भयमानः' बिभ्यत् ;
 अघघ्नोऽय मस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विसृथीभवतीत्यर्थः ।
 स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनात्"
 'पथः' मार्गान्, 'अरुणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां
 मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णं हि तस्मिन्मेघे
 सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च ; निर्गताः सत्यः ताः
 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षणावन्, रचन्ति ; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः
 यथानिच्च मभिसरमाणाः, 'पुरुहृतम्' उदकम् । यदेतदुदकस्थानं
 तडागनद्यादि, तत्रप्रति धमन्तीः तदेव रचन्ति ; तद्धि उपदस्येत्, यदि
 न पतेरंस्ता आपः । एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः ; ताः हि
 "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते ।
 यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतं मुदकं पुरुहृतं भवति वर्षभावेन, अथ
 तदा तेषां मेव प्राणिना महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो
 धमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्तित्यर्थः ॥
 एव मच "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन समन्धात्
 "अलाटणः = मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"वज्रभिः" प्राणिभिः "आहृतः" आहृत्यते— ममेदं ममेद मिति,
 तस्मात् पुरुहृतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एष "गतिकर्मा"
 एव * ; नाच स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः ।
 "धमति^(१९), नदति^(६), सरति"—इति † ॥

* १भा० (२१०, २४६ प्र०) २च० १४ च० ५० ।

† १भा० (२२१, २२२ प्र०) २च० १४ च० ।

‘निरजे गाः’—इत्यत्र * केचिद् ‘पशुगव्य एताः’—इति व्याच-
 चते । तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो
 निर्गमनाथ भवन्ति, सुयवसत्त्वान्नीरजस्कत्वाच्च । ‘प्रावन् वाष्पीः’—
 इत्यत आरभ्य समान मेव पूर्वेण ॥ ३ (३) ॥

उद्धृह रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणी-
 हि । आ कीवतः सल्लूकं चकथं ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति
 मस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनादा मोष-
 णादा मोहनादा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्र मग्र मागतं
 भवत्या क्रियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं † भवति पापक-
 मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तान्तपुषिस्त-
 पतेहेतिहृन्तेः । त्यं चिदित्या कृत्यं शयानम् । सुखं प-
 यसम् । सुखं मस्य पर्यः । विसृह आपो भवन्ति विसृव-
 णात् । वया इव रुरुहुः सन्त विसृह इत्यपि निगमो
 भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः
 पारयिष्णव १ इत्यपि निगमो भवति । नक्षहाभ-
 मश्रुवानदाभ मभ्यशनेन दंभोतीति । नक्षहाभं ततुरिं

* पु० १२५ ड० १ पं० ।

† रितिहासपक्षेति भावः । तथाचि ऋ० सं० २, १, ५, ५.—इत्येवमादीनां
 सायचीयं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ “संलुब्धं” क । “संलुब्धं” च । “संलुब्धं” च-नाम-इति-पुस्तकपाठः ।

पर्वतेषा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरक्षध्वायुः
 क्वधिति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति । यो अस्कृधोयुर-
 जरस्ववानित्यपि निगमो भवति (निश्रम्भा निश्रथ्य-
 हारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

“सल्लूकम्(१)”—इति, अनवगतम् । “संलुम्भम्”—इति शब्द-
 समाधिः, “सरलूकम्”—इति “वा” । “उद् एह रचः०—० हेति
 मस्य” † । “उद्धर” एतत् ‘रचः’ ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र !’, ‘दृष्ट्वा’
 अस्य द्विन्धि ‘मध्यम्’, ‘अयं’ च अस्य ‘प्रति गृहणीहि’ प्रतिजही-
 त्यर्थः । किञ्च ; ‘आ कीवतः’ “आ कियतः” ‡ आ कस्माद् “देशात्”
 एतदुद्धर ; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतो-
 ऽपि प्रदेशादेतदुद्धृत मिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-
 दुद्धरेत्यभिप्रायः । तथा चैतदुद्धृत्य ‘सल्लूकं’ “संलुम्भं” समूह
 मप्रतिपक्षं कुरु । अथ वा “पापकं” पापतर मस्मन्तः कुरु—“इति”
 एतत् “नैरुक्ताः” नैरुक्तपक्षेण । अथ वा “सरलूकं” सरणशीलं ॥ “वा”
 (अग्रनशीलं) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत् उन्मूलं कृत्वा
 स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे ‘ब्रह्मदिषे’ ब्राह्मणद्वेष्टे ‘तपुषि’ तापयित्री
 ‘हेति’ हन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्यायच्छेदनाय पुनः पुनः ‘अस्य’

* नास्त्येतत् क-ख-ग-पुच्छकेषु परं इति कृता तु व्याख्यात मेव ।

† १भा० ४१० ४० १८ पं० ।

‡ ऋ० सं० १, १, ४, १ ।

§ “आ कियत इति पाठान्तरम्”—इति क ।

॥ “सरलूकं”—इति ख ।

¶ नास्त्येतत् क-नाम-इतिपुच्छके ।

चिपेत्यर्थः ॥ एव मत्र सललूक मिति लुभेर्माह्वनार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-
ख्यात् संलुब्ध मित्युपपद्यते । “सर्त्तः” (भृ०प०) अप्यत्र सारूप्य मस्तीति
“सररूकं वा स्यात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चैतत्; तस्य
हि सम्प्रोक्ते वा नाशनं वाभीष्ट मिति ॥

“कत्पयम्^(९)”—इति *, अनवगतम् । ‘कपयम्’—इत्यवगमः ।
कपय मित्यवगमे “सुखपयसम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम्? “सुखं” हि
सुखोत्पादनम् “अस्य” “पयः”, मधुरत्वात् । “त्यं चिदित्या०—
जघान”† । गातुर्नामात्रेयः, तस्येय मार्षम् । ‘त्यं’ तं मेघम् ‘इत्या’
अमुना प्रकारेण, अथ वा असुशिक्षन्तरिच्छोक्ते ‘कत्पयं’ सुखोदकं
‘शयानम्’ असुर्यं तमश्च ‡ कृत्वा ‘वाटधानं’ वर्द्धमानम् । ‘मन्दानः’
मन्दमानः, ‘वृषभः’ वर्षिता, ‘इन्द्रः’, ‘सुतस्य’ अभिषुतस्य, सो-
मस्य स्व मंथं पीत्वा । ततः ‘उच्चैः’ वज्रम् “अवगूर्य”१ ‘जघान’ ।
य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माग्नीर्यो-
व्या ॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् “कत्पयः = सुखपयः =
मेघः”—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विस्नुहः^(८)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘विस्नुवः’—इत्यवगमः ।

* १भा० ४२८ प्र० १ पं० ।

† “त्यं चिदित्या कत्पयं शयान मसुर्यं तमसि वाटधानम् । तं चिन्मन्दानो वृषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यो जघान ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, २२, १ ।

‡ “असुर्यं तमसि”—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यान मेत-
दिति वा । “असुर्यं तमः”—इत्येव क-पाठः ।

§ “अपगूर्ये”—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यान मेतदिति वा ।

॥ १भा० ४२८ प्र० १ पं० ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विस्त्रवणात्”—इति हेतु-
निर्देशः । “वैश्वानरस्य ०—० सप्त विक्षुचः” * । भरद्वाजस्येय
मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नेः,
‘अमृतस्य’ अमरणधर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षसा’ चक्षुषा दर्शनेन
‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि
‘विमितानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि लोकः
कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः
पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मी-
यत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—“वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि
सानूनि निर्मितानि”—इति ; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेना-
वस्थितः सर्वं मिदं स्थापयति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्,—
“अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति † । किञ्च ; ‘तस्येदु विश्वा’
तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर
इत्युक्तम् ‡, ‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितृष्टुद-
कानि । “भुवनम्”—इति ह्युदकनामसु पठितम् § । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

* “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवोऽमृतस्य केतुना । तस्येदु
विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वृथा इव बरुः सप्त विक्षुचः॥”—इति ऋ० सं० ४ ५ ८, ९ ।

† ‘वाग्ने देवानां मनोता, * * * अग्नी मनोताः सप्तमने’—इत्यादि च रे०
ब्रा० १, १, १० । ‘तेजोऽग्निर्न विधा विधीयते,—ऽस्य यः स्ववित्री धातुस्तदस्मि
भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽधिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमय
प्राक्कलेमस्यौ वाग्नि’—इति च ब्रा० ब्रा० १०, ५ । ‘मनः कायाग्नि मा चन्ति
स प्रेरयति सावतम्”—इति शिखावचनस्य पर्यायोक्तम् ।

‡ “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति प्राक्पृष्टिः”—इति प० दै० का० ७, ५, १ ।

§ १भा० (८९ ४०) १च० १९ ख० (५०) ।

‘वया इव’ शाखा इव “रुद्रः सप्त विशुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः,
 ‘विशुहः’ विविधस्ववणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुद्रः’ अस्यां
 पृथिव्यां मद्यादिभावेन, ततः शाखा इव क्षेताः पृथिव्या उपरि, यथा-
 निम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,—
 “तस्येदु विश्वा ० — ० सप्त विशुहः”—इति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्या-
 दर्शोपपत्तेश्च “विशुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’-
 शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति ; चतुर्विधस्य भूतयामः,
 विशुहस्य वया इव रुद्रः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’-शब्देनापि
 समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति ; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते,
 विस्त्रवन्ति च ॥

“वीरुधः(८)” —इति*, अनवगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः ।
 “श्रोषधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति
 हेतुनिर्देशः । “श्रोषधीः प्रति ० — ० वीरुधः पारयिण्वः”† ।
 भिषज आथर्वणस्येय मार्षम् । श्रोषधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘श्रोषधीः’
 श्रोषधयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रूपां प्रति, अस्मान् प्रति वा ।
 ‘मोदध्वम्’ सुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कीदृश्यो यूयम् ? ‘पुष्यवतीः’
 पुष्यवत्यः, ‘प्रसूवरौः’ प्रकर्षेण सूयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरौः । यास्य
 पुष्यवत्यो यास्य फलवत्यो यास्याफला यास्यापुष्याः, ताः सर्वाः ।
 ‘अस्या इव’ वड्वा इव ‘सजित्वरौः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’, सर्वरोगान्
 जित्वा अस्माक मायुषः ‘पारयिण्वः’ पारयित्र्यः सन्तु ॥ एव मत्र

* १भा० ४२८ पृ० ११ पं० ।

† ‘श्रोषधीः प्रति मोदध्वं पुष्यवतीः प्रसूवरौः । अस्या इव सजित्वरौर्वीरुधः
 पारयिण्वः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, १ ।

“पुष्पवतीः प्रसूवरीः”—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् “वीरुधः — ओष-
धयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नक्ष्त्राभम्^(१०)”— इति *, अनवगतम् । ‘न क्षणदाभम्’—इत्य-
वगमः । “अश्रुवानदाभम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अश्रु-
श्रुनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति हिनस्ति, स नक्ष्त्राभः । “त मु^१ नः
पूर्वे^१ ० — ० मतिभिः शर्विष्ठम्” † । भरद्वाजस्येय मार्घम् । ऐन्द्री ।
चित्रुप् । सप्तातस्रक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंषिनः शस्त्रे शस्यते ।
“त मौमहे”—इति ‡, इयञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्,
ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु
पद्यन्ते । अथ वा ‘सप्त’ ‘सृष्टाः’, पूर्वतर मस्मात्लोकादम् लोकात्, ते
च ‘नवगवाः’ नवगतयः, अभिनवा हि तेषां गतिः;—अर्द्धमासे-
ऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथ वा नवनीतगतयः ॥
नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति, — इदं मस्माकं स्यादिति ;
“स्वयं विलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम् ॥ । ‘विप्रासः’—इति, विप्राः
= प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्तः’
स्तुवन्त आसते । किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ?
इति, उच्यते;— ‘नक्ष्त्राभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, कि

* १भा० ४२८ प्र० १५ पं० ।

† “त मु^१ नः पूर्वे^१ पितरौ नवगवाः सप्त विप्रासो ऋषि वाजयन्तः । नक्ष्त्राभं तमु-
रिं परंतेष्ठा मन्त्रोषवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, १२. २ ।

‡ ऋ० सं० ४, ९, १२. २ । इत्याप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४२४० १० पं०) ।

§. ॥ “नवगतयो नवनीतगतयो वा”—इति प० दै० का० ११. २, ३ ।

॥ “नवनीतेनाभ्यसन्ति,—आव्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणां मायतं
पितृणां नवनीतं गर्भाशाम्”—इत्यादि रे० त्रा० १, १, २ ।

मुत वेधेन ? तम् । 'तत्तुग्निम्' यस्य त्वरणशीलः, तम् । 'पर्वतेष्टाम्' यस्य मेघस्याचौ, तम् । 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोघव्या वाक् अनतिक्रमणीया, तम् । 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम् । य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माश्रीर्योज्या ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दम्नोति, स नचद्वाभ इत्युच्यते ॥

“अस्कृधोयुः^(११)”—इति *, अनवंगतम् । “अकृध्वायुः”—इत्यवगमः । “कधु”—इति ह्रस्वनाम[†]; तद्धि “निकृन्तम्” इव “भवति”, ह्रस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अकृधु’—इति भवति । “त मीमह इन्द्र मस्य० —० हरिवो मादयथै[‡]” † । ‘तम्’, वय मात्मनः पुत्रम् ‘ईमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’ त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह;—यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति, उच्यते;— सः ‘अस्य’ ‘रायः’ धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः । किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, ‘पुर्वीरस्य’ बह्वीरैस्तदतः, ‘नृवतः’ च दासैस्तदतः, ‘पुरुचोः’ च बह्वनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मल्पकालः, त मीमहे; किन्तर्हि ? ‘यः’ च ‘अस्कृधोयुः’ अकृध्वायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो बृढशरीर इत्यर्थः । ‘स्वर्वान्’ च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता । यः

* १भा० ४१८ घ० १८ पं० ।

† १भा० (१८९, १८० घ०) १ख० १ख० (९) ।

‡ “त मीमह इन्द्र मस्य प्रायः पुर्वीरस्य नृवतः पुरुचोः । यो अस्कृधोयुः अजरः स्वर्वान् त मा भर हरिवो मादयथै ॥”—इति ऋ० शं० ४, ९, १२, २ ।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर । 'हरिवो मादयथी'
अस्माक मात्मनश्च मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अस्कृधोयुः"—
इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"निश्टम्भाः(११)"—इति *, अनवगतम् । "निश्रथ्यहारिणः"—
इत्यवगमः ; निश्रथया वृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं
वहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहा-
रिणस्ते † जनश्रियं जातश्रियं हृबदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति हृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं
इवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदू-
दरो मृदूरुदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सखा सचेयेत्य-
पि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्या-
मः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती असंज्ञादन्त्यौ ॥ असिन्वती
वसती भूर्यन्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः ‡
कम्पनाः क्रिमयो § भवन्ति । मोघया वृष्टं कपनेव

* १भा० ४१८ ४० ङ पं० ।

† "निश्रथ्यहारिणस्ते" क, च, न । "निश्रथ्यहारिणस्ते"—इति रोषस-सम्भा-
दितयोः C. D. पुलकयोः पाठः ।

‡ "कपना" क, च, न ।

§ "कमयो" क, च, न ।

वेधस इत्यपि निगमो भवति । भाक्ञ्जीकः प्रसिद्धभाः ।
 धूमकेतुः समिधा भाक्ञ्जीक इत्यपि निगमो भवति ।
 रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः
 पिपिष इन्द्रश्चरित्यपि निगमो भवति । जूर्खिर्जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा * । क्षिप्ता जूर्खिर्न वक्ष्णतीत्यपि
 निगमो भवति । परिं घंस मोमना वां वयो गात् ।
 पर्यगादां घंस महरवनेनाम्नम् † ॥ ५ (४) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १-

“आजासः पूषणं०—० वहन्तु बिभ्रतः” ‡ । भरद्वाजस्यार्घम् §
 ‘आ वहन्तु’ ‘आजासः’ अजाः, अथाः । ‘निष्टम्भाः’ “निअथ्यहारिणः” ¶ ।
 य एवंलक्षणा अथाः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं
 ‘बिभ्रतः’ धारयमाणाः । ‘जनअियम्’ “जातअियम्” उद्भूतअिय
 मित्यर्थः ॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेत
 “निष्टम्भाः”—इत्येतदश्वविशेषणम् । सति चाश्वविशेषणत्वे “निअथ्य-
 हारिणः” ॥ ऋषिहारिणः, तस्याभौष्टत्वादागमनस्य ॥

“वृषदुक्यः(११)”—इति ॥, अनवगम् । “महदुक्यः”—इति,
 “वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा” ब्रह्मसमाधी । “वृषदुक्यं हवा-

* “दूनोतेर्वा” क, च, न ।

† “महरवनायाम्नम्”—इति च-पुस्तकमात्रे, हनौ प्राधान्यतया च स्वीकृतम् ।

‡ अ० सं० ४, ८, २१, १ ।

§, ॥ “निअथ्यहारिणः”—इति क इ० पाठः ।

॥ १भा० २२८ प्र० १४ पं० ।

महे ० — ० मत्रसे ०” । कश्चपस्यार्धम् । प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य
 ऋक्ते, इत्थाग्नीतिषु च महाप्रते, श्रयते । “उक्थम्”—इति श्रुत्
 सुच्यते, तद् यस्य हृदन् महत्, स हृबदुक्थः ; अथवा तद् यस्य
 वक्तव्यम्, स हृबदुक्थः । तं ‘हृबदुक्थम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ वय माङ्ग-
 यामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सुप्रकरश्चम्’ सुप्रवाञ्जम्, दीर्घवाञ्जम्
 ‘जतये’ अचनाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृष्वन्तम्’ साधुकारिणम्,
 नित्यकाल मेवाद्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अवसे’
 तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-
 तेनाभिप्रायेणाङ्गयामहे ॥ एव मत्र ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात्
 “हृबदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्तो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि
 महदुक्थो भवति, वक्तव्योक्तो वा स एव सुतरा माङ्गयन् इति ॥

“ऋदूदरः^(१४)”—इति, अनवगतम् । “ऋदूदरः”—इत्यवगमः ।
 “सोमः” अभिधेयः । ऋदूदरेण सखा ० — ० प्रतिरमेत्यायुः ॥ ।
 प्रगाथस्येय मार्धम् । चिद्युप् । सौमी । सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः
 याज्यैवा, सोमचायिनः प्रायस्चित्तैः । ‘ऋदूदरेण’ ऋदूदरेण सोमेन ;

* “हृबदुक्थं हवामहे सुप्रकरश्च मूतये । साधु कृष्वन्त मत्रसे ॥”—इति ऋ०
 सं० १, २, १, ५ ।

+ मेधातिथेरार्षे मिति वक्तव्ये कश्चपस्यार्षे मिति धमादुक्त मिव चनुक्रमस्योवि-
 रोधात् सायस्यविरोधात् । तथास्यनुक्रमस्यैका—“प्रकृतानि धिंममेधातिथिः”—
 इति, “काखो मेधातिथिर्भेपिः”—इति च सायस्यः (ऋ० सं० १, २, १, १.)

‡ “उक्थं वक्तव्यप्रसम्”—इति पं० दै० का० ११, २, १० । पुरस्तात् (१भा०
 १२२ ४० इत्यन्तम् ।

§ १भा० ४२० ४० १५ ।

॥ “ऋदूदरेण सखा सचेयु यो सा न रिप्येदयेच पीतः । अयं वा सोमो व्यधा-
 य्यस्ये तस्या इन्द्रं प्रतिरमेत्यायुः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ११, ५ ।

मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात् । अथ वा मृदुरथ मुदरे स्यात्
—इत्येव माशास्यते, पाहृभिर्वमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोमः,
स पुनरेष मृदूदरः सन्नृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या'
समानस्थानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्,
संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न
हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम् ।
हे 'हर्यन्व !' इन्द्र ! सोमस्वामिन् ! एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः
सोमः', 'न्यधायि अस्मै' निहितोऽस्मास्वासीत् । येनेमा मापद मापा-
दिताः स्मो वमनदारेण । 'तस्मै' तदर्थम् । तेनास्माक मायुषो यदव-
खण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्षं मनव-
खण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यात्
आयुषश्छेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घं मायुर्यथाच यजमानाय ॥ एव
मस्मिन् "मृदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"मृदूपे(१५)"—"इति", उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः—"मृदू पे
सिद्धूदूदधा"—इत्यत्र † ॥

"पुसुकामः(१९)"—इति ‡, अनवगतम् । "पुसुकामः"—इत्य-
वगमः । "इमं नु सोमं मन्तिता • — • कामो हि मर्त्यः" § ।

* १भा० ४२० प्र० ५ पं० ।

† अथैवाध्याये १ पा० ४ ख० ।

‡ १भा० ४२० प्र० ११ पं० ।

§ "इमं नु सोमं मन्तिता इत्यु पीतं मुपं मुवे । यत् सूी माशङ्कमा तस्य चंलतु
पुसुकामो हि मर्त्यः ॥"—इति च० सं० १, ४, ११, ५ ।

अगस्थ-लोपासुद्रासंवादे अग्नेवासी ब्रह्मचारी इमां सौमीं दृहती मपश्यत् । 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे' । न च वहिरन्तिकेऽवस्थित सुपब्रुवे, किन्तर्हि? 'पीतं' सन्नं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित सुपब्रुवे ।—“यत् सी माग^१स्रुहमा” । 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चक्रम्' पापं क्षतवन्तो वयम् । 'तद्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्टु सुखविधि-परिणामं करोतु । किं कारणम्? इतः,— यस्मात् 'पुसुकामो हि' ब्रह्मकामो हि 'मर्त्यः' । ब्रह्मकामत्वात् मनुष्यत्वाभावात् अवश्य आगः करोति, तदयं पीतः सोमः ब्रमयत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र 'पुसुकाम'-ब्रह्मेण पुसुकामो ब्रह्मकाम उच्यते, 'मर्त्य'-ब्रह्मसामान्यधिकरण्यात् सारूपाच्च ॥

“असिन्वती^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “असङ्गादन्यौ”— इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्य मस्य ०—० भूयन्तः”† । वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजभरस्य वा सप्तैरिय मार्षम् । चिष्टुप् । आग्नेयी । ‘अपश्यम्’ अहम् । भगवतः अग्नेः ‘महतः’, ‘महितम्’ माहाभाग्यम् । ‘अमर्त्यस्य’ अमरणधर्मिणः । ‘मर्त्यासु’ मरणधर्मिणीषु, ‘विचु’ मनुष्य-प्रजासु इत्यर्थः । आह;—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम्? इति, उच्यते,— ‘नामा’ भावेनैते ‘हनू’ हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते ‘विधृते’ विविध मिव धृते सत्यौ ‘सम्भरेते’ एकत्र हरेते हवींषि दारूणि वा । सधृत्य च ‘असिन्वती’ “असङ्गादन्यौ” असङ्गादन्याविव; अथ वा असञ्चूर्ण-

* १भा० ४२० ४० १२ पं० ।

† “अपश्य मस्य महतो मर्त्यासु मर्त्यासु विचु । नामा हनू विधृते च धरेते च विन्वती ब्रह्मो भूयन्तः ॥”—इति ऋ० सं० ५, २, १४, १ ।

यन्धाविव । अनेन प्रकारेण ग्रीत्रं 'बसती' भक्षयन्ती । 'भूरि' अपि दारुजातं इविर्जातं वा ;— यत् 'अत्तः' भक्षयतः ; न च आम्यतः । एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरूप-सम्बन्धात्* बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम् ॥ एव मत्र हनुसम्बन्धात् "असिन्वती = असङ्गादन्वै" — इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः^(१८)" — इति †, अनवगतम् । "कम्पनाः" — इति शब्द-समाधिः । "क्रिमयः भवन्ति" — इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि शङ्कैः । —० नेषथा सुगम्" ‡ । श्यावाश्वस्याचेयस्येय माषम् । मारुती । जगती । दाशराचिके त्रिवृत्सोमे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते विनियुक्ता । "प्रशङ्कायेत्याग्निमारुतः" — इति सूत्रणात् १ । "अभ्राजि" भ्राजते । 'वः' 'मारुतः!', तत् 'शङ्कैः' तद्वत् । 'यत्' येन बलेन 'अर्णमं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषथ' सुष्णौथ यूयम्; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कथम्युनमौषथ? इति । — "वृक्षं कपनेव वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" ॥ इव, 'वेधसः' वेङ्कारः; यथा वृक्ष मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा सुष्णन्ति, एवं यूय मुदकं सुष्णौथ । अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्वि-सय मेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "हनुरूपकसम्बन्धात्" — इति च० ।

† १भा० ४१० ४० १५ पं० ।

‡ "अभ्राजि शङ्कैः मरुतो यद् वृक्षं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः । यथा सा मे चरमिति सजोषसुसुचुरिव यन्म मनु नेषथा सुगम् ॥" — इति च० सं० ४, १, १५, १ ।

§ "प्रशङ्कायेति पञ्चदशर्षे दशमं सूक्तम्० —० सावत्या यजेत च्वा० १० ११.) इति" — इति च० सं० ५, ४, दशमसूक्तारणे सा० भा० इत्यस्यम् ।

॥ "क्रिमयः" — इति च० ४० ।

अथैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-
मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वहतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यन्तम् इतो लोकादसुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि
'अनु नेषथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः ! गमनानुगृहेऽस्य वर्त्तध्व
मित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेषथ ? 'चतुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य
चतुर्गमनानुगृहे वर्त्तते, एव मनुनेषथैनं सुग मिति ॥ एव मत्र
वृत्तसम्बन्धात् "क्रिमयः = कम्पनाः"; ते हि वृत्तं मुष्णन्ति, मोष-
यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वाभावात् ॥

"भाष्यजीकः(१८)"—इति *, अनवगतम् । "अजुभाः"—इत्य-
वगमः । "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान्
परिभू०—० वाचा यजीयान्" † । आङ्गस्य हविर्द्वानस्वार्षम् ।
चिष्टुप् । 'देवः' त्वं दामादिगुणयुक्तः । हे भगवन् ! अग्ने ! 'देवान्'
'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'अतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने
नेमिर्राः इव देवास्त्वं परिभूरसि"—इति ‡ । यस्त्व मेवम्प्रभावः,
तं त्वां ब्रवीमि ;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः'
यस्मात् त्वं मनुष्यहेतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु । 'चिकित्वा' स्व
मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः । 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४२१ ४० २ पं० ।

† "देवो देवान् परिभूः" इत्येव वाचा नो हव्यं प्रथमचिकित्वा । धूमकेतुः
सुमिधा भाष्यजीको मुन्ने चोता नित्यो वाचा यजीयान् ॥—इति अ० सं० ०,
१, ११, १ ।

‡ अ० सं० ४, १, ५, १ ।

धूमध्वजो वा । 'समिधा' समिन्धनेन 'भाञ्जजीकः' प्रसिद्धभाः ।
 'मन्त्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम् । 'होता' आङ्गता 'नित्यः';
 इतरं मनुष्यहोतार मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता* । 'वाषा' वाग-
 धिदेवताभावेनावस्थितः† । 'यजोयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतार
 मपेक्ष्य । एव मत्र "भाञ्जजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुजानाः(१०)"—इति ‡, एतदेकं पदम्, अत्रवगतम् । 'रुजत्यः'—
 इत्यवगमः । "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "रुजन्ति कृत्स्नानि":
 —इति हेतुनिर्देशः ॥ "अयोद्धेव दुर्मदः०—० इन्द्रश्नुः" § ।
 हिरण्यसूपस्यार्धम् । अग्निष्टोमे निष्कवस्ये शस्यते । 'अयोद्धा इव'
 यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः । आह,— स
 यथा किं करोति ? इति, उच्यते ;—'आ हि जुक्ते' आङ्गयतीत्यर्थः ।
 क माङ्गयति ? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां
 शत्रूणां बाधितारम्, 'ञ्जजीषम्' ञ्जजीषिण मित्यर्थः । तदुक्तम्,—
 "ञ्जजीषो वञ्जी"—इति ॥ । तमेवम्प्रभाव मिन्द्र माङ्गय मेघो
 'नातारीत्' इतरवदुर्मदः न तन्नुं शक्नोति । 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं'
 समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरु-
 जानाः' ऊर्मिभिः कृत्स्नानि वहन्यो रुजन्ति, ताः प्रति विज्ञीर्यमानः

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतदोऽहपदमं यदुत्तरवेदी नाभिः"—इति रे०
 ब्रा० १, ५, १ ।

† "वाग् वा अमुष्टुप्"—इत्येवमादि च इष्टव्यम् रे० ब्रा० १, ५, १ ।

‡ १भा० ४११ ष० १ सं० ।

§ 'अयोद्धेव दुर्मदः आ हि जुक्ते महावीरं तुविबाध ञ्जजीषम् । नातारीदस्य
 समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रश्नुः ॥"—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

॥ पु० १८ ष० ११ सं० ।

‘पिपिषे’ ‘इन्द्रश्चतुः’ इन्द्रस्य ज्ञातयितव्य इत्यर्थः । एव मच ब्रह्मार्थो-
पपत्तेः “नद्यः = राजानाः” — इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः(११)” — इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा,
द्ववनाद् वा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जवतेर्वा”
गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनोतेर्वा”
हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा वो अस्मो ० — ० जूर्णिर्न वञ्चति” † ।
पुष्ट्येपस्यार्थम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि निष्केवच्छे
ब्रह्मते । ‘प्र’ब्रवीमि हे स्तोतारः ! प्रब्रूत अस्मै । ‘स्वयंशोभिः’ आत्मीयैः
यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः । किं कारणम् ? यस्मादेष ‘इन्द्रः’ स्तुतः
‘उती’ अविता, रक्षिता ‘परिवर्गे’ सङ्क्रामे ; यत्र हि प्राणाः परि-
वृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अय मस्माकं रक्षिता भवति ‡ । ‘दुर्मतीनाम्’
पापमतीना मस्माच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट
मिन्द्रम् ‘दरीमन्’ दारयिष्यतमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः । आह
— कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, उच्यते ; — ‘स्वयं’
‘सा’ † ‘रिषयथै’ रेषणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्यकृत्वास्माक मिन्द्र-
प्रभावात् स्वयं मेव विनश्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरसौ ? इति, —
“या न उपेषे अचैः” । ‘या’ अस्मान् ‘उपेषे’ उप आगच्छति ‘अचैः’

* १भा० ३३१ वृ० ८ पं० ।

† “प्रप्रा वो अस्मो स्वयंशोभिः स्तुती परिवर्गे इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मती-
नाम् । स्वयं सा रिषयथै या न उपेषे अचैः । इते मंसुत्र वञ्चति शिप्रा जूर्णिर्न
वञ्चति ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १०, २ ।

‡ “भविष्यति” — इति ऋ ।

§ ‘सा शक्तिः शक्तवेना वा’ — इति ऋ०-पु०-टी० ५ ।

अदनेः रक्षोभिः प्रहिता, सा । “इते मसूत्र वक्षति” * । ‘ईम्’—
इत्यनर्थकः । ‘इता’ सती इन्द्रेण ‘न’ वक्षति† । अस्मान् प्रति
‘क्षिप्ता’ अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ‘जूर्णिः’ जत्रसम्पन्नापि
सती शक्तिः, ‘न वक्षति’‡ ; अस्मान् प्रति न प्राप्यतीत्यर्थः ॥ एव
मत्र चेपणमम्बन्धात् “जूर्णिः = शक्तिः”—इत्युपपद्यते ॥

“ओमना(११)”—इति ४, अनवगतम् । “अवनाथ”—इत्यवगमः †
“युवोः अत्रियं०—०मोमना वां वयो गात्” ॥ । वसिष्ठ स्त्रिय
मार्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे
अश्विनौ ! ‘युवोः अत्रियम्’ । युवयोः या श्रीः तां ‘परि अष्टणीत्’
सर्वतः सम्भजत ‘योषा’ । आह,— कतमा ? इति, उच्यते ;—‘सूरो
दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां अत्रिय सुषःसञ्ज्ञिका इय
मष्टणीत् ? ‘परितक्त्रायाम्’ रात्र्याम्, ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात् ; सहाश्विनोः
कालः ॥ । किञ्च “यद् देवयन्त मवयः शचीभिः” यस्माद् ‘देव-
यन्तं’ देवान् यद्यु मिच्छन्तम् यजमानम् ‘अवयः’ ‘शचीभिः’ स्त्रीः
कर्मभिः । तेन कारणेन ‘वां’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वासु
दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति ‘वयः’ “अन्नं” हविलक्षणम्,
‘घंसं परि’ प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्नोर्द्धाश्विनोर्यागकाल

* , †, ‡ अत्र सर्वत्रैव ‘वक्षति’—इति सयकारपाठः ख०-पुस्तके ।

‡ १भा० ४२१४० १०पं० ।

॥ “युवोः अत्रियं परि योषाष्टणीत् सूरो दुहिता परितक्त्रायाम् । यद्देवयन्त
मवयः शचीभिः परि घंसं मोमना वां वयो गात् ॥”—इति ख० सं० ५, ५,
१९, ४ ।

॥ “तयोः काल ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात्”—इति दे० का० १९, १, १ ।

तदुक्तम्,—“प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्”—इति * । क मर्थं पुर-
स्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? ‘ओमना’ “अवनाय” तर्पणायेत्यर्थः ।
एव मचाश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् ‘ओमना’—इत्यस्य शब्दस्य
“अवनाय”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

के चिदत्र “अवनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्† । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पर्यंगात्’
“अन्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्‡ । तेषाम्,—
“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५(४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा
(इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षेकेन जीवतीति तेषा मेकः
प्रत्युवाच शकटः § शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं
वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा
निगद् व्यास्थाता) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० ४, ४, १८, १ ।

† क-च-म-उ-पुसकेषु इत्यत एव ।

‡ मत्स्यकृषीतपुसकेषु रोष्वकृषीतपुसकेषु च नैवं क्वचिदपि ।

§ “शकटं”—इति पाठः ।

॥ वन्मनीचिक्राकर्मतपावो न इत्यते क-च-म-पुसकेषु ।

“उपलप्रक्षिणी(१२)”—इति *, अनवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया; सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” हिनस्ति । एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु तप्रेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यत्रेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना । नाना
धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥
कारुरह मस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति
सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुका-
रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो
नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अम्बास्थिता स्मो
गाव इव लोक मिन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यधोषणा । आ-
सीन ऊर्द्धा मुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविद्वणिग्
भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मिर्वासः प्रकलवि-
न्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्द्धयज्वाभ्यर्द्धयन्ध-
जति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वेत्यपि निगमो भव-
तीस्र ईशिषे । ईश्वे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि

* १भा० ४२१३० १२पं० ।

निगमो भवति । श्लोणस्य क्षयणस्य । मूहः श्लोण-
स्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (ई) ॥

“काश्चं ततो० —० मेन्द्रायेन्द्रो परि स्व”* । मिशुराङ्गि-
रसः, तखेय मार्षम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्री । स्वदुष्कृताश्रद्धया किला-
परिस्ववति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान
आत्मान मेव निर्द्दिशन्वाह;—‘अहं’ तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले
परेषां ‘काहः’ स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वस्थितो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविका-
परतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘भिषक्’ आसीत्, ब्रह्मा † ;
स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—
“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यच्चैवंविद् ब्रह्मा भवति” † । इतरो
लौकिको वा भिषक् । “ततः— इति सन्ताननाम; पितुर्वा पुत्रस्य
वा” ‡ । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ॥ । एव मपादाने कारके
‘ततः’ पिता; पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’, कर्मणि कारके ।

* ऋ० सं० ०, ५, १५, १ ।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः, स च सर्वेषां ऋत्विजां कार्यद्रष्टा पिवेदविद् भवति ।
तथाच—“यदेतत् चय्ये विद्यायै शुकं तेन ब्रह्मण्यमकरोत्”— इत्यादि (रे० ब्रा० ५,
५, ०) । “समुद्रोऽसि विश्वव्यासाः”—इत्यादि (ता० ब्रा० १, १, ५.) च द्रष्टव्यम् ।
य० वा० सं० ५, १२. अपि द्रष्टव्या ।

‡ “यज्ञस्य चैव भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”—इत्यादि
रे० ब्रा० ५, ५, ८ ।

§ “स पितर मेत्याश्रयीत् त्वां च वाव मच्छं तताभाश्रुरिति”—इति रे० ब्रा०
५, १, ८ । किञ्च “स तथेत्युक्त्वा पुत्रं मानन्त्रयामास ततार्थं वै मच्छं त्वा मददात्तना
जयाह निमं यजा इति”—इति रे० ब्रा० ०, १, १ ।

॥ “प्रजा वै तन्नुः; प्रजा मेवास्मा एतन् सन्नेति”—इति रे० ब्रा० १, १, ११ ।

‘उपलप्रक्षिणी’ सवनीयानां* पेष्टी; “दासी पिनष्टि”—इति
 श्लुक्तम् । इतरेषां सकूनां पेष्टी । ‘नना’ “माता” ममासीत्; सा हि
 स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्; सापि हि परिचर्यार्थं पितुः प्रङ्गीभवति † ।
 यस्मिन् पत्ने पिता भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन मातोच्यते;
 यस्मिन् पुनः पत्ने पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन दुहितो-
 च्यते । ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः
 ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः”, यथोक्तेन क्रमेण कादरह मित्येव-
 मादिना ‘वसुयवः’ “वसुकामाः”; कथं नाम वसु लभेमहि, येन
 प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्मिन्”
 अन्वास्थिताः स्यो लोक मिमम् । कथम्युनरन्वास्थिताः स्यः ? इति,—
 गाव इव ; यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोक मन्वास्थिता गावः, एव
 मन्वास्थिताः स्यो वय मपौमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्दो!’ विज्ञायैतदनेन
 स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्य इति मन्यमानः, एतस्माद्
 दशापवित्राद् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परि स्वव’; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः
 कथं वा नपरिस्वविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “उपलप्रक्षिणी = सकू-
 कारिका”, शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ॥

‘उपसि(१४)’—इति ‡, अनवगतम् । “उपस्ये”—इत्यवगमः ।

* ‘धाना-सक्त-करन्मादीनाम्’—इति श्व० पु० डी५नी । “तथा हि सवनीयां
 रूपम्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, २, ५ इष्टव्यम् ।

† ‘नना’ १भा० ०४, ८० ४८ इ० ।

‡ १भा० ४२९ ४० १५० ।

“पुनो जगार०—०मन्वेति भूमिम्” * ॥ वसुकस्य इन्द्रपुत्रस्य
 आर्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते महत्त्वतीये शस्त्रे शस्यते ।
 ‘पुनः’ पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो ‘जगार’ गृह्णा-
 त्युदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यक्षम्’ आत्मानं प्रत्य-
 क्षितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘श्रीर्षा’ उत्पद्यते ‘अत्ति’ स्वीकरो-
 तीत्यर्थः । तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोक-
 निवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति । ‘वरूथं’
 वरतर मुदकम् † । एव मय मिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिषंत्सरम्
 एतां ध्रुवलोकास्थां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘जर्द्धाम्’ उपर्यवस्थिताम्,
 अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्ये, आत्मान उपस्थाने, अन्त-
 रिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं
 प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति ।
 ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानिधम् ‘अन्वेति’ ॥ एव मच “उपसि”
 —इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्ये”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥
 “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् ‘श्रीर्षा’
 —इत्यचोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य ॥

“प्रकलावित्(१५)”—इतिठे, अनवगतम् । ‘प्रकलावित्’—इत्यवगमः ।
 “वर्षिणो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि “कलाश्च वेद प्रकलाश्च” ।

* “पुनो जगार प्रत्यक्षं मति श्रीर्षा शिरः प्रतिदधौ वरूथम् । आसीन ऊर्द्धा-
 उपसि क्षिणाति न्यक्कुप्ताणा मन्वेति भूमिम् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ०, १०, १ ।

† १भा० २०९ प्र० (१०), २११ प्र० (१०) ब्रह्मम् ।

‡ १भा० ४११ प्र० ११५० ।

§ १भा० ४२१ प्र० १५० ।

कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति ; यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति । “इन्द्रैते हस्तवो० —० भोजना सुदासे” * । वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐच्ची । महाप्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘हस्तवः’ दारयितव्याः मेघाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’ आप इव ‘सृष्टाः’ केन सित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘जीचीः’ जीचे-रित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलास्त्रीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-प्रायः । किञ्च ; ‘दुर्मिचासः’ सुमिचास्यपि सन्तो ये अतिसम्भान-पराः, ते पुनर्दुमिचाः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलविदः’ वणिज इत्यर्थः । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्य मत्स्यं ददति, एव मेते मेघाः पूर्वं मत्स्योदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः ‘जङ्गः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि † ‘सुदासे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡ ॥ एव मत्स्योदकाम्प-दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्”—इत्युपपद्यते ॥ अवयव-प्रत्ययवादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात् ; न तथान्य इति ॥

“अभ्यर्द्धयञ्चा(११)”—इति ४, अनवगतम् । अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्

* “इन्द्रैते हस्तवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त जीचीः । दुर्मिचासः प्रकलविश्रमाणा जङ्गविश्वानि भोजना सुदासे”—इति ऋ० सं० ५, १, १०, ५ ।

† १भा० १११ ४०, ११० ४० धननामस्त (१८) ; १भा० १११ ४० ११४० “भो-जनातीति वा धनातीति वा” ।

‡ - एतेन च वा ऐन्द्रेण महाभिवेकेन वसिष्ठः सुदासं पैजवम मभिविषेच तस्मा-दु सुदाः पैजवमः समन्तं सर्वतः प्रथिवीं जयन् परोयायाचेन च मेधेनेजे”—इति रे० प्रा० ८, ४, ० ।

§ १भा० ४११ ४० ८ ४० ।

यो यजति । अभ्यर्द्धयतिरच दानार्थः । “मिम्यञ्च येषु ०—०
 अध्वनिं प्रविक्रि” * । अजिन्था नाम भारद्वाजः, तस्येय मार्षम् ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवौ,
 इन्द्रस्य पत्नी ‘मिम्यञ्च’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयचति, मिय-
 चति”—इति गति गतिकर्मसु पठितम् † । यस्य युष्माकं मध्येऽव-
 स्थितः ‘सिषक्ति’ सेवते, ‘पूषा’ सूर्यः रग्निभिः ‘अभ्यर्द्धयञ्चा’ अभि-
 वृद्धदानः । ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यन्ते । अत्रा ‘हवम्’ आह्वानम्
 ‘यत् ह याथ’ यदा यूय मायाथ अस्तान् प्रति, तदा ‘भृमा’
 बह्वनि बलानि, ध्वजायाणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’
 अन्तरिक्षे । ‘प्रविक्रि’ विविक्रि, विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “पूषा =
 अभ्यर्द्धयञ्चा” ; स हि खरग्निपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिसुख्येन वृद्ध्या
 योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“ईत्ते(१०)”—इति ‡, अनवगतम् । “ईग्निभे”—इत्यवगमः ।
 “नृवत् इन्द्र नृतमाभि ०—० महिं सूरं वृहन्तम्” § । भरद्वाज-
 स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दधराचस्याष्टमेऽध्वनि मरुत्वतीये शक्ते
 ब्रह्मते । ‘नृवत् ते’ यथा के चिदुत्पन्नप्रणयाः कश्चिदीश्वरं मनुष्म
 स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं तां ‘नृतमाभिः’ मनुष्यतमयोग्याभिः
 ‘जती’ अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः ‘वंशीमहिं’ सम्भजेमहि ।

* “मिम्यञ्च येषु रोदसी न देवौ सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयञ्चा । अत्रा हवम् मरुतो
 यत् याथ भृमा रेजन्ते अध्वनिं प्रविक्रि ॥”—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५ ।

† १भा० १३६, १३७ प्र० गतिकर्मसु १०, ११ पं० (३१), (३२) टी०५जी द्रष्टव्या ।

‡ १भा० ४३१ प्र० १३ पं० ।

§ नृवत् इन्द्र नृतमाभिरुती वंशीमहिं वामं श्रीमतेभिः । ईत्ते हि वसं प्रभयस्य
 राजान् वा रत्नं महिं सूरं वृहन्तम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ६, ८, ५ ।

‘वामं पार्थिवं’ वननीयं धनम् । ‘श्रीमतेभिः’ अवणीयतमैः शब्दैः ।
 केन पुनरर्थेन वंशोमहि ? इतः,— यस्मात् ‘ईत्ते’ इन्निषे, त्वम्, ‘वस्वः’
 वसुनः, धनस्य ; ‘उभयस्य’ उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च
 वसुनः । त्वम्, हे राजन् ! ‘धाः रत्नम्’ देहि धनम् । कौटुम्भं
 पुनर्देहि ? ‘महि’ महत्, वस्तुभूतम् ; ‘स्यूरं’ वज्रं बृहन्तश्च वज्रकालं
 यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् ‘ईत्ते’—इत्येष शब्दः
 “ईन्निषे”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“क्षोणस्य(१८)”—इति*, अनवगतम् । “क्षयणस्य”—इत्यवगमः ।
 “युवं श्लावायुं—० अर्धधत्तम्” † । कक्षीवत आर्षम् । आश्विनी ।
 त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘युवं’ युवां हे ‘अश्विनी !’
 ‘श्लावाय’ राज्ञे ‘इश्वतीं’ ज्वलितरूपां श्रियम् ‘अर्धत्तम्’ । युवा मेव
 च महतः ‘क्षोणस्य’ “क्षयणस्य” निवासस्य दातारौ ‘कण्ठाय’ षष्ठये ।
 किञ्च, ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् ‘वामं’ युवाभ्यां ‘दत्तम्’,
 हे ‘दृषणौ !’ वर्षितारौ यत् ‘नार्षदाय’ षष्ठये वधिरीभूताय ‘अवः’
 श्रोत्रम् ‘अर्धधत्तम्’ अधिकं दत्तवन्तौ स्यः ॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-
 धिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “क्षोणस्य = गृहस्य”—इति प्रतीयत ॥

“क्षोणस्य(१८)”—इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, “क्षय-
 णस्य”—इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

* १भा० ४१२ घ० ११ पं० ।

† युवं श्लावायुं इश्वती महतं मूढः क्षोणस्यश्विना कण्ठाय । प्रवाच्यं तद् दृषणा
 दत्तं वा यन्नापुंदाय त्रयो अर्धधत्तम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १४, २ ।

अस्मे ते वन्तुः* । वयं मित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सज्जोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्दृषभ पौ-
 स्थेभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजी-
 धिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे आराद्धिद् द्वेषः सनुतयु-
 योतु । अस्मदित्यर्थः । ऊवं इव पप्रथे कामो अस्मे ।
 अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मा-
 खित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न
 दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदक मपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चंद्र आसां पाथो नदीना
 मित्यपि निगमो भवत्यन्न मपि पाथ उच्यते पानादेव ।
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति ।
 सर्वामनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सर्वामनीत्यपि
 निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्व मग्ने सुप्रथा
 असीत्यपि निगमो भवति । विद्वानि वेदनानि ।
 विद्वानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अस्मे(१८)”-इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मादने-
 कार्थम् । एक मेव द्योतकशब्दरूपं सप्रथपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते,
 प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,

* “अस्मे ते वन्तुः” न० ।

† १भा० ४२२ प० १५० ।

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मै ते बन्धुः”^१; “वयं नित्यर्थः” ।
 “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्षः परमेण पशुना क्रीधसे सहस्रपोर्ष
 पुष्यन्ती । अस्मै ते बन्धुः पुषेयम्”—इति ।^२ । सीमंकरणस्य द्रव्या-
 पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते ;—हे अजे !
 ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ ; “अग्नेर्होवा अजा”—इति-
 द्युक्तम्,^३ “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति ४ च, तस्मात्पुष्यते
 अग्नेस्तनुस्ये मजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्षः’ वरणीया स्वम् । ‘सहस्रपोषम्’
 अस्माकम् । ‘पुष्यन्ती’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभावे सुपेहि । एवं मजा
 मभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण श्रेष्ठेन
 पशुना ‘क्रीधसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मै’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘बन्धुः’
 बन्धवः, विनयोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र प्रथमान्तेन ‘बन्धुः’-
 शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मै’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथ-
 मथा विपरिणामं उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मै यानं नासत्या सृजोषाः”^४; “अस्मा-
 नित्यर्थः” । “आ श्येनस्य०—० उषसो बुधैः” ॥ । कचीवत
 श्रावम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः श्रुते । ‘आ

* य० वा० सं० ४, ११ ।

† “अग्नेस्तनूरसि”—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५; ४, १) ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुः”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

§ “प्रातरव लक्ष्मणोव आग्नेयो रराट् पुरस्तात्”—इति य० वा० सं० १४, १ ।

॥ “आ श्येनस्य जर्वसु नूतनेनास्मै यानं नासत्या सृजोषाः । इवु दि वा मन्वि-
 ना प्रातर्बन्धः श्रुतमाया उषसो बुधैः ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १६, १ ।

यातम् 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति । हे 'नासत्या' नासत्या ! 'अश्विना' अश्विनौ ! कथञ्च पुनरायातम् ? 'श्वेनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन, परिश्रान्तस्य हि श्वेनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । 'सजेोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्वरेण वा । 'वां' युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,— यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम् । न वृथैव आह्वयामि ; किन्तु हिं ? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः ; युवा सुहिंस्य 'उत्सृष्ट मेतद्भुव्यं मया । तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'अश्वत्तमायाः' शाश्वतिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदन-काले आह्वयमाणावागच्छन्तम् ॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे समानेभिर्दृषभ पौंस्त्रेभिः” ; “अस्माभिरित्यर्थः” । “भूरि चकर्थं—० यदशाम” * । इन्द्रमरुत्संवादे मरुता मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते च द्रुढस्य दशराचस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतोये शस्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बद्ध 'चकर्थ' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे । तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्त्रेभिः' बसैः । हे 'दृषभ' वर्धितः ! नैकाकीत्यभिप्रायः । किञ्च ; वय मपि 'भूरीणि' बहूनि कर्माणि 'कृणवाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे । हे

* भूरि चकर्थं युज्येभिस्त्रे समानेभिर्दृषभ पौंस्त्रेभिः । भूरीणि हि कृणवामा अविष्टेभ्यः कृत्वा मरुतो यदशाम ॥—इति ऋ० सं० १, २, १५, १ ।

‘श्विष्ठ’ बलिष्ठ ! ‘इन्द्र !’ । न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः ; किन्तुर्हि ? ‘क्रत्वा’ एव कर्मणैव । तत् सन्पादयामः, ‘यद् वशामः’ यत् कामयामहे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्माभिः”—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—“अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्” ; “अस्मभ्यमित्यर्थः” । “अस्मे प्र यन्धि०—० इन्द्र शिप्रिन्” ० । घोरस्याद्विरसस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘प्र यन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’ ‘श्वजीषिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, ‘भूरेः’ बज्रनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिलषितां मात्रां देहि । किञ्च ; ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं शरदः’ शतं वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’ पुत्रान् ‘शश्वतः’ दीर्घायुषः देहि । हे ‘शिप्रिन् !’ ॥ एव मत्र “अस्मे प्र यन्धि”—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मभ्यम्”—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—“अस्मे आराशिद् द्वेषः सनुतयुथोतु” ; “अस्मादित्यर्थः” । “तस्य वयं०—० सनुतयुथोतु” † । गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, चिष्टुप् । पुनरपि चेय मेव काचीवतः

० “अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्” इत्यस्य रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, ५ ।

† “तस्य वयं सुमनो यन्नियुस्यापि भूरे सैन्येन स्याम । स सुत्रामा स्वर्वा इन्द्रो अस्मे आराशिद् द्वेषः सनुतयुथोतु ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, ११, १ ।

सुकीर्त्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चाहनि पृथ्वस्य,
विश्वजिति सेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाष्कंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये
'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्घण्डे
मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुचामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्,
'अस्मे' "अस्मत्तः" "आराधित्" दूरतर मपनीय 'देषः' देवं पापम्,
गतः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युथोतु'
नाम्यत्वित्यर्थः । एव मच्च 'देषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्ये-
तस्य "अस्मत्"—इत्येवं पक्षस्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्तावत्,—“ऊर्व इव पप्रथे कामा अस्मे” ; “अस्माक
मित्यर्थः” । “आ नो भर० —० वसुनाम्”० । “उद्वृद्धरसः”†—
इत्यस्या एवेय मनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’ अस्मभ्यम् । हे
'इन्द्र !' 'भगम्' भजनीयं धनराशिम्, 'द्युमन्तं' दौर्गन्तम् । आहृत्य
चास्मभ्यं देहि । तथा प्रभृतं देहि, यथा भुक्तमेवस्य 'प्ररेके' अतिरेके
सति 'नि दधीमहि' । 'ते' तव स्वभृतस्य 'देष्णस्य' दानक्येत्यर्थः ।
कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभृतं देहीति ? इतः,— यस्मात् 'ऊर्व इव'
यथा वड्वासुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् 'पप्रथे' प्रथते, एव
मयम् 'अस्मे' "अस्माकम्" 'कामः' प्रथते विसीर्यते । 'तम्' 'आ'
आभिमुख्येन 'पृष्ण' पूरय 'वसुनाम्' हे 'वसुपते !' ॥ एव मच्च

* 'आ नो भर भद्र मिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे
कामो अस्मे त मा इव वसुपते वसुनाम् ॥"—इति ऋ० सं० १, १, ४, ४ ।

† पु० १२० ४० ४ प० ३६५ ।

‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आग्निषः ‘अस्त्रे’
—इति “अस्त्राकम्”—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्मावत्,—“अस्त्रे धन वसवो वसूनि” * । अत्र ‘धन’—
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्त्रे’—इत्यस्य “अस्त्रासु”—इत्येवं सप्तम्या वि-
परिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपथाः”—इति
शेष उच्यते एव † ॥

“पाथः(१०)” —इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “अन्तरिक्षम्”
त्वावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” ; “पन्थाः
षततेर्वा”—इत्यत्र § । “यत्रा चक्रुर्मृता०—० मित्रावरुणोत
वृष्टेः” ॥ । वसिष्ठस्वार्थम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्षः सौर्य इति प्रतिजज्ञे
जौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्यहः—“अहः सौर्यो हि
जीयन्त उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति ¶ । ‘यत्र’ यदा ‘अस्त्रे’ सूर्याय
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः ‘गातुं’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
यावदस्त्रमय इति, यदा चाय मारुतः सूर्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्
अश्वेति’ दीयमानः गच्छन् ‘पाथः’ “अन्तरिक्षम्” तेव मार्गण ।
अथ तदा आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् ।

* य० वा० सं० ८, १८ ।

† याज्ञीयस्मृतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत् । प० दै० का० ११, ४, ८ ।

‡ १भा० ४३२ प्र० ११ प० ।

§ १भा० १४८ प्र० ५ प० ।

॥ “यत्रा चक्रुर्मृता गातुं मस्यै श्येनो न दीयन्वेति पाथः । प्रति वां ह्यह
उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत वृष्टेः ॥—इति ऋ० सं० ५, ५, ५ ।

¶ ऋ० सं० ०, ४, ८. सृष्टारभे सायचीयं द्रष्टवम् ।

‘उदिते’ सूर्ये ‘विधेम’ परिचरेम वयम् । हे ‘मित्रावरुणौ !’
 ‘नमोभिः’ नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘हृद्यैः’ ॥ एव मत्र ‘श्वेनो न
 दीयन्नन्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः = अन्तरिक्षम्”—
 इत्युपपद्यते ॥

अपठित मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतार्थम् । अथ वैव
 मन्यथा स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धर्षस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धर्षो
 निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे ‘गातुं’ कृतवन्तः,
 ‘अमृताः’ देवाः सूर्यस्य । तेन एव प्रदेशेन ‘श्वेनः’ इव ‘दीयन्नन्वेति’
 अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा मीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदक मपि पाथ उच्यते”; “पानात्” । “अभि वा देवीं०
 —० उग्रः सृष्ट्वस्रचक्षाः” † । वसिष्ठस्यार्धम् । शूढस्य दशराचस्य
 चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्रदेवशस्त्रे शस्यते । हे ऋत्विजः !
 ‘अभि’ वदामि ‘वः’,—एनां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विश्वान्
 देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च ; “प्रवा देवता वाचं
 कृणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवता’ देवगामिनीम् एतां
 ‘वाचं’ स्तुतिलक्षणां ‘कृणुध्वम्’ । किञ्च ; “आ चष्ट आसां पाथो
 नदीनां वरणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथ-

* १भा० १४ प्र० १७० १७८ (१)—(१९) ।

† “अभि वा देवीं धियं दधिध्वं प्र वा देवता वाचं कृणुध्वम् ॥ आ चष्ट
 आसां पाथो नदीनां वरण उग्रः सृष्ट्वस्रचक्षाः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १५, ८-
 १० । न लेकेय नक् चतुष्पदा ; अपि किमे हे द्विपदे, “प्र शक्रा पश्चाधिका वैश्रदेवं
 आसा रक्विंशतिद्विपदाः”—इत्यनुक्रमणीवचनान्, “बोधशिन्या भूष्वेसा इति
 द्विपदा (९, १.)”—इत्याश्रयायनशासनाच्चेति ।

यतीव जनानां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्, उदकं 'पाथः' । किंलक्षणः पुनर्वरणः? आचष्टे;—'उपः' उद्गूर्णः, 'सहस्रचक्षाः' बज्रदर्शन इत्यर्थः ॥ एव मच 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

“अन्न मपि पाथ उच्यते”; “पानादेव” । “वनस्पते रश्मनया ०—० द्यावापृथिवी हव मे” * । आप्री-सृक्ते वाध्यश्वस्य सुमि-चखेय मार्षम् । हे 'वनस्पते!' 'रश्मनया' 'नियूय' निबध्य 'देवानाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविलक्षणम् 'उप वचि' समीपं वहसि 'विद्वान्' जानानः । कस्मात् पुनरेवं प्रवीमि? इतः;— यस्मात् 'खदाति' खादयति, सः 'देवः' त्वयोद्गानि एतानि 'हवींषि' । यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः । वनस्पति मेव मुक्त्वा पुनर्द्यावापृथिव्यावाह;— हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'वां' युवा मपि 'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आङ्गानं 'मे' मम ॥

“सवीमनि^(१)”—इति †, अन्वगतम् । “प्रसवे”—इत्यवगमः । “देवस्य वयं—० चासि भूमनः” ‡ । भरद्वाजस्यार्षम् । जगती । गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय महः, तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवशक्ते शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवीमनि' 'अष्टे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' ।

* “वनस्पते रश्मनया नियूया देवानां पाथ उप वचि विद्वान् । खदाति देवा हव वदवींष्यवता द्यावापृथिवी हव मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५ ।

† १भा० ४३३५० १८ पं० ।

‡ “देवस्य वयं सवितुः सवीमनि अष्टे स्याम वसुमन्त्र दावने । यो विश्वस्य द्विपदो यचतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १५, १ ।

‘वसुनस्य’ धनस्य च ‘दावने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव सन्धारः
 स्याम । हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘द्विपदः’ मनुष्यादेः,
 ‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूषः, ‘निवेशने’ च स्थितौ, ‘प्रसवे
 च’ सृष्टौ, प्रभुः ‘असि’ * । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने
 च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एव मच्च ‘सवितुः’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उप-
 पद्यते ॥

“सप्रथाः(११)”—इति †, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—इत्यव-
 गमः । “त्व मग्ने सप्रथा०—० वि तंश्वते” ‡ । सुतभरस्त्रेय मार्षम् ।
 गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः ब्रह्मते । हे अग्ने ! त्व
 मेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विश्वीर्णः । ‘जुष्टः’ च आशेवितो यज-
 ञ्मानैः । ‘होता’ आह्वाता देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्व-
 थापि । किं ब्रह्मना ‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’
 ‘वितंश्वते’ विविधं तंश्वते, विस्तारयन्ति । एव मच्च शब्दसारूप्यादर्था-
 यपत्तेस्य “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि(१२)”—इति †, अनवगतम् । “वेदनानि”—इत्यव-
 गमः । “होता देवो—० प्रचीदयन्” ॥ । विश्वामिचस्थार्षम् ।

* ‘प्रसवे च’ सृष्टौ, प्रसूतः च ।

† १भा० ४२४ ४० २ पं० ।

‡ “त्व मग्ने सप्रथा चसि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तंश्वते ॥”—इति
 ऋ० स० ४. १, ५, ४ ।

§ १भा० ४२४ ४० ५ पं० ।

॥ “होता देवो अमन्त्र्यः पुरस्तादेति सायणा । विश्वामिचस्थार्षम् ॥”—इति
 ऋ० स० १, १, १८, १

गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाग्निनयोः ब्रह्मते । अग्नीषोमप्रष-
यने* विनियुक्ता । 'होता' आङ्गाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अम-
रणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणोयमानस्य
'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विद-
द्यानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदचन्' अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एव
मत्र ब्रह्मसारूप्यादर्थोपपत्तेस्तु "विद्यानि = वेदानि"—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमान् ओजसा प्रति भागं न दीधिम् ॥ समाश्रिताः
सूर्यं मुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थं स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः †
स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भाग मनुध्यायामौजसा बखेनौज ओजतेर्वोञ्जते-
र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेय मितराशीराशास्तेः ।
इन्द्राय गाव आशिरु मित्यपि निगमो भवति । सा मे
सत्याशीर्देवेष्विति च ‡ ॥ ४५ ॥

* 'अग्नीषोमप्रषयने' क ।

† "विभक्ष्यमाणाः" क, ख, ग ।

‡ "सत्याशीर्देवानिति च"—इति ह०-सम्मतः ।

§ नेह चक्षसमाप्तिः ह-च-पुस्तकयोः ।

“आयन्तः^(२४)”—इति °, अनवगतम् । “समाश्रिताः”—इत्येव
 मर्थप्रतीति । “आयन्त इव०—० न दौधिमः” † । बृहती ।
 नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम् । अनर्शराति मितौय मनन्तरा चास्याः ‡
 महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थकं
 एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । “समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप
 तिष्ठन्ते” रम्ययः । किम् ? इति,—“विश्वेदिन्द्रस्य भवत” । ‘इत्’—
 इत्यनर्थक एव । ‘विश्वामि’ विश्वामि “सर्वाणि” “इन्द्रस्य” “धनानि”,
 सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्त्यमाणाः”
 विभक्तु मिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’— इत्ययम् “उपमार्थे स्यात्”,
 नानर्थकः । आह ;— कथम् ? इति, उच्यते ;—“सूर्यं मिवेन्द्र सुप-
 तिष्ठन्ते” यथा सूर्यं महान्यदनि रम्यय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र
 सुदकेश्वर सुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”
 उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमा-
 नाः । (किञ्च ?) “वसुनि जाते जनमानु आजसा” । यथेन्द्र आदित्यो
 वा ॥ ‘वसुनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’ “जनि-
 य्यमाणे च,” स्वेन ‘आजसा’ ऐश्वर्य-“बलेन” “विभजति” । तथैव
 यथाविभक्तः तेन, “तं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानु-
 प्रवृत्तैव । यत एव मतो “वयम्” अपि “तम्” एव ‘भागं’ प्रति

* १भा० ४२४ पृ० ७५० ।

† अ० सं० १, ०, २, २ ।

‡ अ० सं० १, ०, २, ४ । “प्रगायं प्रत्यवदधाति”—इति रे० चा० ५, १० ।

§ नास्येतन् क-पुस्तके ।

॥ “यथेन्द्रस्य आदित्यो” क ।

‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनेर्वा स्थाने । “तं वयं
भाग मनुध्यायामः”—इति भाष्यकारो गिराह ॥ एव मत्र ‘आयन्त
इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च
‘आयन्तः’—इत्येष शब्दः, समाङ्गावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
—इत्येव सुपमार्थं भवतीत्युपपद्यते ॥

“ओजः”,—“ओजतेर्वा” वृद्ध्यर्थस्य (सु० अ० प०); “उजतेर्वा”
न्यग्भावार्यस्य (तु० प०) * ॥

“आग्नीः^(१५)”—इति †, अनवंगत मनेकार्थञ्च । “आग्निरम्”—
इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माग्निरं दुहन्ति । एत-
स्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाग्निर-
मित्युच्यते । अथ “वा” “आश्रपणात्”; ईषद्धि तच्छ्रुतं भवति
दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आग्नीः”? इयम् “आग्ना-
स्तेः” आङ्पूर्वस्य शास्त्रेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गावः—० विदत्” ‡ । प्रियमेधस आङ्गिरसस्येय
मार्षम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गावः’ ‘आग्निरं’ अपणार्थं पयः, यज्ञे
पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्वास्वादम् । ‘यत्’ ‘सौम्’ सर्वतः ‘उपहरे’

* १भा० ८९, ११२ घ० १ख० १२ख० (४२); ११५ घ० १ख० ८ख० (१) ।
“ओजात्क वलतेजसाः”—इति कवि० ।

† १भा० ४२४ घ० १०प० ।

‡ “इन्द्राय गावः आग्निरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सौ सुपकरे विदत् ॥”—
इति ऋ० सं० ९, ५, ९, १ ।

उपगूहे ऋधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदन्' तत् स्तनैर्दुदुष्टे ॥ एव मच गो-सम्बन्धात् 'आग्नीः'-शब्देन "आग्निरम्" उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"अथेय मितराग्नीराग्नास्तेः"—इति यदुक्तम्, तत्रेदं सुदाहरणम्; —"सा मे सत्याग्नीर्देवान् * गम्यात् । गृह्णन्तु ते समर्द्धयन्तु । जुष्टात् जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा । अहेङ्गता मनसा नु गच्छ यज्ञो देवान् गच्छतु" ॥ प्रक्षरोः प्रद्वियमाणे यजमानो जपत्येनम् । 'सा' 'मे' मम 'आग्नीः', 'सत्या' यथाप्रार्थितैश्च 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु । 'गृह्णन्तु' 'ते' देवाः । अत्रा च 'समर्द्धयन्तु'; 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा' प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' स्तुतादपि स्तुततरा । किञ्च; 'अहेङ्गता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे प्रक्षर ! त्व मपि 'देवान्' 'गच्छ' । 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु' । त्व मपि चान्यं यज्ञम् । तदयं याचामोऽसावपि देवान् गम्यात् ॥ एव मच आग्नीरेव 'आग्नीः'-शब्देनाभिधीयते; आग्निषो हि देवान् प्रति गमन मभीष्ट मिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्तो अनु भोग मान्छादिद् † प्रसिद्ध
 ओषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्त्तो भोग मन्वापदश्च
 प्रसित्तम ओषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्मा ‡ वा

* "सत्याग्नीर्देवेषु"—इति याज्ञीयपाठः सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु ।

† प्रक्षरो इभेमुष्टिः । यम० को० १, १, १११ स्तो० । "यजमानः प्रक्षर (रे० प्रा० १, १, २)"—इत्यादि च इहव्यम् ।

‡ "मान्छादिद्" क, छ, न ।

§ "जागर्त्तिर्गिरतिकर्मा" क, छ । 'जीगर्त्तिर्गिरतिकर्मा' न ।

मृणातिकर्मा वा मृक्कातिकर्मा वा । मूरा अमूर् न
 वृयच्चिकित्वा महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से ॥ मूढा वयं
 सोऽमूढस्त्व मसि न वयं विद्मो* महत्वा मग्ने त्वं तु
 वेत्य शशमानः शंशमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो
 ह दाशतीत्यपि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा ।
 देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥
 ॥ ५ (८) ॥

“अजोगः(११)”—इति †, अनवगतम् । “अगारीः”—इत्यवंगमः ।
 “अत्रा ते०—० ओषधीरजोगः”‡ । दीर्घतमस इत्य मार्षम् ।
 अश्वमेधेऽश्वस्तौ विनियुक्ता । ‘अत्र’ एतस्मिन् काले ‘ते’ तव हे
 ‘अश्व ! ‘रूपम्’ अहम् ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टम् ‘अपश्यम्’ । ‘जिगीषमाणं’
 जेतु मिच्छमानम् ‘इषे’ अन्ने जेतव्ये निमित्तभूते ‘आ पदे गोः’
 उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा । यज्ञेनापि ज्ञान मेवामुच्छिन्नोके
 जीयते, तस्माद् वेद्या मित्येव सुपपद्यते । किञ्च ; ‘यदा’ यस्मिन्
 काले ‘ते’ तव ‘मर्त्तः’ मनुष्यः ‘अनुभोगम्’ ‘आनट्’ प्राप्नोति, वाहयन्
 वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् ‘ओषधीः अगारीः’ ओषधीर्गृह्णासि गिरसि
 वा । अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु

* “मूढा वयं सोऽमूढस्त्व मसिः क न । “मूढा वयं सोऽमूढस्त्व मसि” च ।

† “महित्वा” क, च, न ।

‡ १भा० ४२५ पृ० १५० ।

§ “अत्रा ते रूपं मुत्तमं अपश्यं जिगीषमाणं मिय आपदे गोः । यदा ०—०
 रजोगः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, ११, १ ।

सुतरा मोषधीर्भक्षयषीत्येतदधिकं तव ॥ एव मच ओधध्य-
षम्बन्धात् “जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“अमूरः(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमूढः”—इत्यवगमः ।
“मूरा अमूरः—० विष्पतिः सन्” † । चित्स्थान्त्यार्थम् । चिष्टुप ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन्सग्रे ! ‘अमूर !’ अमूढ ! ‘मूराः’
मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात्
‘न वयं चिकित्वाः’ न वयं भवतः प्रभावस्थान्तं विजानीमः । हे
‘सग्रे !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्” ‡ माहाभाग्यम्
‘वित्ते’ वेत्सि ; कस्तवान्यो माहाभाग्यस्थान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ; ‘सग्रे’ शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये ‘वन्निः’ विशेषात्मा,
तव रूपाख्यः ‘सरति’ समिद्धत्वात् मुञ्जर्जुञ्जसरति । स त्व मनेन
रूपेषोत्तरवेद्या मवस्थितो ‘जिह्वया’ ज्वालया तानि तानि हवींषि
‘अदन्’ भक्षयन् ‘रेरिञ्चते’ । ‘युवतिं’ तां ता माऊतिं पुनः पुनः
आस्त्रादयषि । ‘विष्पतिः’ विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’
यस्त्व मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं
नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एव मच ‘मूढाः’—इत्यात्मनिन्दादारेण
अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य ‘अमूर’-शब्दस्य “अमूढः”
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

* १भा० ४२५ ३० ५५० ।

† “मूरा अमूरः न वयं चिकित्वा महिमानं त्वं मुञ्जर्वित्ते । सग्रे वन्निसरति
जिह्वयादरेरिञ्चते युवतिं विष्पतिः सन् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ५, २१, ४ ।

‡ ‘महत्त्वम्’— इति ऋ-नामरणिपुस्तके ।

“ब्रह्ममानः^(१८)”—इति *, अनवगतम् । “शंसमानः”—इत्यक-
 गमः । “यो वीं यज्ञैः ०—० गन्त मन्मथुः” † । दीर्घतमस
 शर्वम् । अगतौच्छन्दः । ‘यः’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ !
 ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘ब्रह्ममानः’ “शंसमानः” स्तुषन् ‘दास्रति’
 ददाति हवींषि युवाभ्याम् । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः, ‘हेता’ आह्वानात्
 ‘यजति’ । ‘मन्त्रसाधनः’ मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ‡
 आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—‘उपाहृतं गच्छथ’ प्रत्यु-
 पागच्छथः युवाम्, ‘त्रैथः’ च ‘अध्वरम्’ अध्वरिभित्तानि हवींषि †
 वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव । यतो ब्रूमः;—‘सुमतिं’ शोभन-
 प्रज्ञं यजमानम् अनु सख्य ‘अच्छा गिरः’ एतद् अस्मद्गिरः
 आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तु मिच्छथो युवाम् । ‘अस्यु’ अस्मान्,
 कामयमानावित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘यज्ञैः ब्रह्ममानः’—इति यज्ञसन्-
 न्धात् ब्रह्मवाक्याच्च “ब्रह्ममानः = शंसमानः”—इत्येव मुपपद्यते ॥

“देवो देवाच्या, कृपा^(१९)”—इति †, एते द्वे अनवगतं । देवशब्दे
 ऽनयोरेव उपलक्षणाद्योऽच समाह्वानः । देवः, देवाच्या, कृपा,—इति
 त्रौनि एतानि पदानि । ‘देवाच्या’—इत्यस्य “देवान् प्रत्यक्षितया”
 —इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यस्यापि “कल्पितया”—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४१५ ४० ८५० ।

† “यो वीं यज्ञैः ब्रह्ममानो वृ दास्रति कृविर्होता यजति मन्त्रसाधनः । उपप-
 त्तं ब्रह्मस्यो वीथो अध्वर मन्त्रा गिरः सुमतिं ब्रह्म मच्छु ॥”—इति ऋ० १, १, ११, २ ।

‡ १भा० ४१५ ४० १०५० ।

§ १भा० ४१४ ४० (१९)-द्वौषणी ऋष्या ।

प्रतीतिः । “अग्निं होतारं ०—० सर्पिषः” * । परुच्छेपस्यार्धम् ।
 अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्निं’
 ‘होतारम्’ आह्वातारम् देवानाम् ‘मन्ये’ । ‘दाखन्तं’ दान-
 वन्तं दाह्यतमम्, ‘वसुं’ वासयितारम् सर्वस्य जगतः । ‘सुनुं’—
 ‘सहस्रः’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्रं न जात-
 वेदसम्’ विप्र मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कञ्चिन्मनुष्यं
 समानपृष्ठोदरपाणपादं विप्राज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह
 मग्निं यथावज्जाने । ‘यः’ अग्निः, ‘स्वध्वरः’ शोभनचक्षुः ‘देवः’ ।
 ‘ऊर्द्धया’ ‘हृषा’ हृषया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान्
 प्रत्यक्षितया गत्या, ‘घृतस्य’ ‘विधाष्टिं’ विभ्रंशम् ‘अनु वष्टि’ आङ्गति-
 प्रक्षेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वारया अनुकामयते वाञ्छन्ति । “वष्टि”—
 इति कान्तिकर्षसु पठितम् । ‘आजुह्वानस्य’ उपरि ह्ययमानस्य
 ‘सर्पिषः’ सर्पणशीलस्य । य मग्निं मह मेवं जाने, यश्चैवङ्गुणयुक्तः,
 स इदं नामास्माकं करोलित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “देवाच्या, हृषा”
 —इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येव सुपपद्यते, शब्द-
 सारूप्यादर्थापपत्तेसु ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा
 घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्राग्नी

* “अग्निं होतारं मन्ये दाखन्तं वसुं सुनुं सहस्रे जातवेदसुं विप्रं न जात-
 वेदसम् । य ऊर्द्धया स्वध्वरो देवो देवाच्या हृषा । घृतस्य विधाष्टिं मनुं वष्टि
 शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥” — इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

† १भा० १८८ घ० १५० १५० (७)

स्तोमं^१ जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदावतरौ*
 वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति + शश्व-
 हाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-
 ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातोत वा घा
 स्यात्लादपि च स्यात्लात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
 नैदानाः स्यात्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः † स्यं
 श्रुषं^२ स्यतेः श्रुषं मशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य
 प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्रामी स्तोमं जनयामि (नव्यं^३)
 नवतर मोमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

“विजामातुः^(४)” — इति ॥, अनवगतम् । उपसर्गस्यापरिसमाप्यर्थे
 वृत्तिरचानवगतमः । “असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः” — इति भाव्य-
 कारो निराद्य विगतजामातृभाव इव च ; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः
 स विजामातेत्युच्यते ; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः । “अश्रुषं हि
 ० — ० जनयामि नव्यम् ॥” । कुत्सस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । “अश्रौषम्”

* “बहुदावतरौ” क, च, न ।

† “विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति” क, च, न ।

‡ “लाजा राजतेः” क, च, न ।

§ नैतत्पदं दृश्यते क-च-न-पुस्तकेषु ।

॥ १मा० ४२५ प्र० १० पं० ।

॥ २० पं० १, ७, १८, १ ।

अहम् युवाम् । हे 'इन्द्राग्नी !' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ । कुतः ?
 'विजामातुः' "असुषमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृ-
 भावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बद्धदानेन कन्वा पितृ-
 नाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि बद्धतरस्य धनस्य दातारा-
 वह मश्रौषं भवन्तौ । "उत वा घा स्यात्" । "घा"—इत्य-
 नर्थकः । 'स्यात्' अपि बद्धदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ ;
 स्यात्तोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बद्धेव ददाति । यत एव
 मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती'
 प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी ! 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्यारयामि,
 'नव्यं' नवन्नर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एव मन्त्र 'विजामातृ'-शब्देन
 "असुषमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बद्धदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "अश्वत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः* क्रीता-
 पति मन्त्रच्छते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्वा मात्मनो
 भार्यर्ये । तस्मात् "असुषमाप्त इव" अश्वौ "वरोऽभिप्रेतः" ॥
 "जामाता" । "अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता ; स्त्रीलं
 हि मैथुनेन व्यवहारेणाश्वौ निर्मिष्यति, तेनाश्वौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ "स्यात्तः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदान-
 विदो मन्वन्ते । अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते ;
 "स्यात्" तस्मादश्वौ गृहीत्वा विशाचे "स्यजानावपति", तस्मात्
 स्यस्य उच्यते ।† "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि०प०)" धातोः प्रचे-

* "दाक्षिणाताः" मूलपाठः ।

† इत उन्नरं स्यात्तापदनिर्वचनसाक्षानं वास्यात्तु मुषितम् ।

पणार्थस्य; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अन्नपवणम्” तेन
अन्नं पूयते । “शृणुते: (त्र्या०प०)” तद्धि अन्नमयं भवति ॥

“ओमासः(३१)”—“इति” *, एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः” सप्तदशेऽध्याये † “ओमासस्यर्षीधृतः”—इत्यत्र ‡ ॥ ६(८) ॥

इति निरुक्तृन्मौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, ९ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरुणं क्षणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
श्रौशिजः ॥ सोमानां † सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते कक्षीवन्त मिव य श्रौशिजः कक्षीवान् कक्ष्या-
वानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां ॥ सोतारं
मां ‡ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम्(३१)”—इति †, अन्नवगतम् । “सोतारम्”—इत्य-
वगमः । “सोमानं स्वरुणं •—• य श्रौशिजः” ** । मेधातिथेः

* १भा० ३२१ घ० ३४० ।

† याज्ञिकीयस्यास्य निरुक्तप्रत्यस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत् ।

‡ प० दे० ११, ७, १ ।

§, ॥ “सोमानं” क, च ।

¶ “मा” क, च, न ।

** १भा० ३२१ घ० २४० ।

†† क० सं० १, १, १४, १ ।

काण्वस्वार्धम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता; “सोमानं खरण मिति ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत्”—इति ह्युक्तम् * । ‘सोमानम्’ अनेकेषां “सोमानां” “सोतारम्” अभिषोतारम्, माम्, ‘खरणं’ शब्दयितारम्, सुयज्ञस्त्रिनं ‘कृणुहि’ कुरु हे ‘ब्रह्मणस्यते!’ । कथं च पुनः “प्रकाशनवन्तं कुरु”? इति,—“कचीवन्तं य औग्निजः” । ह्युप्तोपम मेतत् । ‘यः’ ‘औग्निजः’ कचीवान्, त मिव । अत्र करोति-सम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—इत्येतदध्याहृतं भाव्यकारेण । ‘कचीवान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्यया तदान् † । “अपि त्वयं मनुष्यकच एवाभिप्रेतः स्यात्”; स हि कचे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिंसंयोगात् कचीवान् । ‘औग्निजः’ “उग्निजः पुत्रः” । “उग्निक्” पुनः “वष्टेः” कान्थर्थस्य ‡ । एव मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोतारम् सोमानांम्”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—षोऽहं सोमानां सोता, कचीवान् औग्निजः, तमेवपुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्यते! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्ष्यं तपर्ययस्तु चर-
ग्निवाँ इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्त

* “सोमान मिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्याः”— इत्यादि सा०भा० (अ० मं० १, १, १४, १) ।
† “कचः”, “कक्ष्या” च १भा० ११५ प्र० १ पं० । “कक्ष्या” तत्रैव १८२ प्र० १० पं० । (अ० सं० १, ११८—११५ १, ११९, १—५; ८, ०४ सूक्तार्था इत्यादि ।
‡ १भा० १८८ प्र० १ अ० १ अ० (०) । ‘उग्निजः’—इति मेधाविनामसु च (१भा० २४९ प्र०) इत्यम् ।

मनवायं किमीदिने ॥ इन्द्रासोमावधस्य शंसितार मघं
 हन्तेनिर्हंसितोपसर्गं आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मन्त्रयो
 भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मण-
 द्वेषे*) क्रव्य मदते † (घोरचक्षसे ‡) घोरस्थानाय क्रव्यं
 विकृताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्त मनवाय मन-
 वयवं ? यदन्ये न व्यवयुरद्वेषस इति वा किमीदिने
 कि मिदानी मिति चरते कि मिदं कि मिद मिति वा
 पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं(४१)”, “किमीदिने(४२)” — इति ॥ एते अनवगते ।
 ‘अनवायम्’ — इत्यस्य “अनवयवम्” — इत्यवगमः । ‘किमीदिने’ —
 इत्यस्य “किमिदं किमिदं पिशुनः” ॥ “इन्द्रासोमा समघशस
 ० — ० मनवायं किमीदिने” ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । हे “इन्द्रासोमौ !”
 सन्तापन्तं भवन्तौ, ‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्”, ‘अभ्यघं’ पाप
 मेव कर्तुं मामिमुख्येन नित्यकाल मेव योऽवस्थितः, तं सन्ताप-
 यन्तम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, “चरुरिषिवा इव”
 चरुरिव अग्निमंयुक्तः ‘ययस्तु’ अयं यालित्यर्थः । किञ्च ; ‘ब्रह्मद्विषे’

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मदने” क, ख, ग ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “धत्त मन्त्रवेद्य मनवयवं” क, ख, ग ।

॥ १भा० ४२१ घ० १२ पं० ।

॥ ख० सं० ५, ७, ५, १ ।

“भ्राह्मणदेष्ट्रे”, ‘क्रथादे’ क्रथ्य मद्गते पृष्ठमांसभक्षयिने, ‘घोरचक्षे’
घोरदर्शनाय, ‘देषः’ सर्वलोकदेव्यतां ‘धत्तम्’ युवाम् । ‘अनवायम्’
“अनवयवम्” सकस्य मित्यर्थः । अथ “वा” “यदन्ये” “अतद्रुहः”
“अदेषसः” अदेषारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि
न शक्नुयुः, तादृशं देषो धत्तम् । ‘किमीदिने’ “पिण्डनाथ” — इत्यर्थः ॥
एव मत्र ‘अनवायम्’ — इत्यस्य “अनवयवम्” अवियोजनं वा — इत्यर्थ-
प्रतीतिः ; तथाभीष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिण्डनः ; स हि “किमिदानीम्” वर्त्तते “इति”
एव मन्वेषमाणः “चरते” ; (अथ “वा” “किमिदं” वर्त्तते “इति”
एव मन्वेषमाणः “चरते” ; *) स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृचयो
भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुचरन्ति” हि
“अस्मादापः” ॥ “क्रथं” मांसम् ; तद्धि “विकृताद् जायते” ॥
“पिण्डनः” “पिण्डनतेः (जु० प०)” धातोः ; स हि स्वल्प मपि पापं
“विपिण्णति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ
इभेन । तृष्ठी मनु प्रसितिं द्रुणानोऽस्तासि विध्यं रुक्ष-
सस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव
पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा + जालं वा याहि राजे-
वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्स्वैरामृता गण्येन गतभयेन

* मन्वेषणीचिह्नान्कर्गतामि पदानि च-५५के न इत्यने ।

† ‘प्रसयनात्तन्तुर्वा’ क, च, म ।

हस्तिनेति वा तृष्वानु प्रसित्या द्रूणानस्तृषीति क्षिप्र-
नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्त-
प्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा । यस्ते गर्भं ममी-
वा दुर्णामा योनिं माशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्या-
तो दुर्णामा * क्रिमिर्भवति पापनामा छमिः क्रव्ये
मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रा-
मन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगम-
नानि सर्वाण्यथा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिवी
भयं वा । अघ्रे पुरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमा-
मयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युत्-
दित्यपि † निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु
अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्^(४५)”—इति ‡, अनवगत मनेकार्थञ्च । “कृष्णुष्व पाजुः
०—० रुचसस्तपिष्ठैः १ ; वामदेवस्वार्षम् । अग्निचयने पुरुष-
व्याघारणे विनियुक्ता ; “राक्षोप्तेन व्याघारयेत्”—इति ह्युक्तम् ॥ ॥ हे
भगवन्नग्ने ! ‘कृष्णुष्व’ ‘कुरुष्व’ एतदात्मीयं ‘पाजुः’ बलम्, ‘प्रथितिं

* “दुर्णामा” ऊ, च ।

† “अदिद्युत्सर्वीमनीत्यपि”—इति ऊ, च ।

‡ १भा० ३२९ प्र० १० पं० ।

§ ऋ० सं० १, ४, १९, १ ।

॥ “कृष्णुष्वपदानाराचोप्लम्”—इत्यनुक्तमयिका ।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्तु मिव, जाल मिव वा । 'पृथ्वी'
 विसीणाम् । तत एव मेतद् विसीणं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांसिभिसुखः ।
 कथं च पुनर्याहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्'
 "अमात्यवान्" रौतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि* । अथ वा
 यथा "अभ्यमनवान्" रोगभृतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा
 याहि । अथ वा यथा "स्त्रवान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद्
 विजयाय, तथा याहि । 'इभेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन"
 सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इभेन'
 "गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि । किञ्च ;
 "दृष्ट्वी मनु प्रसितिं द्रुणानः" । विप्र मनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया
 गत्या । 'मृष्टानः' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेव मुच्यते ?
 इतः ;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्रा त्वं रक्षांसि प्रति
 दीप्रायाः अर्चिषः । स त्व मेव मागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः"
 अस्मच्छून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः ॥ एव मच्च राजोपमान-
 सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बल्लनामः, "पालनात् ; तेन हि पाळ्यते ।
 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्" ; "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्या मपि
 ताभ्या मभिभूयन्ते मृगासु मत्स्यासु ॥

"अमीवा(४९)"—इति ठे, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

* 'यथा राजा अमात्यवान् रौतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि' इति क ।

† अम मित्यस्य "अयं वा वलं वा"—इत्यर्थो वक्ष्यति दै० का० १०, १, ८ ।

‡ १भा० ११५ प्र० १४० ८४० (१); ११९ प्रहायां च तद्दृष्टिद्वया ।

§ १भा० ४२० प्र० ५ पं० ।

वाम्”—इति यदुक्तं माधस्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् “व्याख्यातम्” † ।
 “यस्ते गर्भं ममीवा०—० मनीनशत्” ‡ । रत्नोद्वा नाम
 ब्राह्मणः, तस्येय माधम् । पुत्रकामस्य षडाञ्जतो नाम स्थालौपाकः,
 तत्रेयं विनियुक्ता । ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्त्रि ! ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’
 रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा क्रिमिः” पापप्रदेशे मतः परिणतः
 उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ श्रुते गर्भहंसिता । तम्
 अग्निः ब्रह्मणा सह ‘निर् अनीनशत्’ नाशयतु । ‘क्रव्याद्’ मांस-
 भक्षयितारम् ॥ एव मत्त ‘अमीवा’—इत्यस्य “क्रिमिः” अभिधेयः;
 क्रिम्युपहृते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम्^(७०)”—इति १, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—इति
 अर्थप्रतीतिः । “वैश्वदेवोऽस्रुता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः
 पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा
 मदेम” । “वैश्वदेवो” वाचं ‘स्रुतां’ सत्याम् ‘मारभध्वम्’ उपक्रम-
 ध्वम् वक्तुम् । तथैवंलक्षणया वाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिशस्तः पूताश्च
 परलोके भवथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । किञ्च;
 ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहाभागेन ।
 ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि । ‘शतं
 हिमाः’ शतं हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवखण्डितपुत्रपौत्राः ‘मदेम’

* अत्रैव चखे पुरस्तात् १८४३० १०पं० ; १८९३० ५पं० ।

† “व्याख्यातः”—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ यस्ते गर्भं ममीवा दुर्णामा योनिं माशये । अग्निं ब्रह्मणा सह निष्कृवाद्
 मनीनशत् ॥”—इति ७० सं० ८, ८, १०, १ ।

§ १भा० ४९० ४० ८ पं० ।

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; ‘प्रियं’ च सर्वभूतानाम् । ‘ऊर्द्धा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाशमयी मतिः । आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा? इति,—‘भाः’ याः ‘अदि-द्युतत्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्षामि । किञ्च; ‘सवीमनि’ प्रसवे यस्य सर्वं मिदं प्रवर्त्तते; ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः, सर्वं मिदं जगद् ‘अमिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुक्रतुः’ सुकर्मा । ‘क्षपा’ स्वया सामर्थ्य-कल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः * ॥ एव मन् ‘अमति’-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानं मुच्यते; स हि प्रकाशसतत्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी(५०)” —इति †, अनवगतम्; “पुरन्धिः(५१)” —इति च‡ । श्रुष्टीत्यस्य ‘अज्ञानम्’ —इत्यवगमः ; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः — इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अध्वर उशतो यक्ष्यन्ने श्रुष्टी भगन्नासत्या पुर-
न्धिम् । तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजान्ने श्रुष्टी
भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभू-
वतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः § पुरन्धिर्भगः पुर-
स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः

* १भा० ११० ४० ०पं० ।

†, ‡ १भा० ४२८ ४० ०पं० ।

§ “पुरन्धिर्बहुधिसत्कः” क, च, म । “पुरन्धिर्बहुधिसत्कः” रोष् च † ।

पुरां च दारयित्तमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति ।
 इमा मू नु क्वितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति ।
 रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकूर्मणः ॥ समिद्धस्य
 रुशददर्शिं पाज्ज इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

“ते हि यज्ञेषु०—०नासत्या पुरन्धिम्”० । वसिष्ठस्यार्षम् ।
 वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’ ‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
 सम्पादिनः, ‘जमाः’ अवितारो रक्षितारः, अनौया वा तर्पणीयाः,
 ‘सधस्यं’ वैश्वदेवं समानं स्थानम् ‘अभि सन्ति’ अभितिष्ठन्ते । किं
 तेषाम् ? इति,— ‘तान्’ विश्वान् देवान् हे “अग्ने !” एतस्मिन्
 ‘अध्वरे’ “यज्ञे” ‘उशतः’ स्व मंशं, “कामयमानान्”, ‘श्रुष्टी’ “चि-
 प्रम्” अविलम्बमानः ‘यच्चि’ “यज” ; ‘नासत्या’ “नासत्यौ चाश्विनौ”
 यज, ‘पुरन्धिम्’ च यज ॥ एव मत्र यागस्य विप्रभयात् चिप्रस्येष्टत्वात्
 “श्रुष्टि-इति चिप्रनाम”—इत्युपपद्यते † । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टी-
 वरीः = सुखवरीः”—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थं मपि भवति ॥

“सत्यौ एव नासत्यौ—इति”, “श्रौर्णवाभः” आचार्या मन्यते ।
 तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् † । तस्मान्नासत्यावि-
 त्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति । अथवा “सत्यस्य”

* ते हि यज्ञेषु! यज्ञियासु जमाः सुधस्यं विश्वे श्रुभि सन्ति देवाः । तां सध्वर-
 ० पुरन्धिम् ॥—इति ऋ० सं० ५, ४, ९, ४ ।

† इतः पूर्वस्मिन् ऋषे उक्त मेतत् १२५ ४० ११५० ।

‡ अथैवापरिहृत् ४ पा० १४४ ।

§ “अथो अस्माकः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् ? सत्यसंक्षिता वै देवा
 अन्तसंक्षिता वै मनुष्या इति ॥”—इति रे० ब्रा० १, १, ९ ।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा) “नेतारौ” नासत्यौ; तथा हि “आयाचणः” आचार्यो मन्यते । अथ “वा” ऐतिहासिकपक्षेण “नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति” † ॥

“पुरन्धिः” । पुरन्धिश्चोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति विचार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः?”—इति । “भगः” अत्र “पुरस्तात्”; —“श्रुष्टौ भगम्”—इति ‡, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्यते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तात् “पुरन्धि”-शब्दस्य च । “इन्द्रः” उक्तः स्यात् पुरन्धिश्चोऽत्र,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम्? “सः” हि इन्द्रः “बहुकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्मनामसु पठितम् ४, तद्यस्य पुरं बहु स पुरन्धिः ; (सचेन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिः ॥) इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्;—“पुरां च दारयित्वतमः” मेघपुरो ह्यसावेव दारयति । “वरुणः” पुरन्धिश्चोऽत्र,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम्? “तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तौति” । तद्यथा,—“इमा मू नु ०—० नयः समुद्रम्” ॥ । अत्रेराषम् । वारुणी ।

० नेतत् दृश्यते च-पुस्तके ।

† ऋ० सं० ७, ४, १२, १—१ ऋचौ द्रष्टव्यौ । किञ्च, मात्स्यैकादशे “नासापुटाभ्यामसुष्टम्”—इत्यादि ।

‡ ऋचैव मन्त्रे १८९ वृ० १२ पं० ।

§ १भा० ११९ वृ० १७० १७० (११) ।

॥ नास्येतत् क-पुस्तके ।

¶ “इमा मू नु कवितमस्य सायां सृष्टी देवस्य न क्षिरा दधेर्ष । रक्तं यदुद्रा न द्रवन्ते नो राक्षसतो र्वनयः समुद्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४, ११, १ ।

चिष्टुप् । ‘इमां’ ‘मायां’ प्रज्ञां ‘कवितमस्य’ मेधावितमस्य (द्योत-
मानस्य *) ‘महौ’ महतीं मायां ‘न किरादधर्ष’ न कश्चिदप्या-
धर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम्? इति,—‘एकम्’ एतं सन्तं
वरुणम् आदित्यम् †, ‘यद्’ एता ‘उद्रा’ उदकेन रग्निना नद्यः ‘एनीः’
गमनश्रीलाः सततं मुदकं मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं
नामाहर्निशं मेता गच्छन्त्यो ‘अवनयः’ नद्य इव ‘समुद्रं’ सिञ्चन्त्यो
‘न वृणन्ति’ (न प्रीणयन्ति!) (बुद्ध्याः) । तेषां रग्नीनां च मायाम्
एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य ‘आ धर्षयितुम्’ अभिभवितुं विज्ञातुं
न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथं मय्यं न सम्युच्यते इति ॥
एव मच्च वरुणः प्रज्ञया स्त्रयते, धीरिति च प्रज्ञानाम ॥ ; सा
यस्य पूर्वा बह्वी, स पुरन्धिः । वरुणस्य प्रज्ञया स्त्रयते, तस्माद्
“वरुणः = पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुद्रश्च^(५१)”—इति **, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः”—
इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अर्बोधिं” होता०

* नाख्येतद् क-पुस्तके ।

† “द्यो वा अग्निः स वरुणः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ४, १० ।

‡ नाख्येतत् क-पुस्तके ।

§ नाख्येतत् च-पुस्तके ।

॥ १भा० २१४ प्र० २७० टच० (०) ।

॥ “कवितमस्य०—” ‘यद्’ यस्मात् ‘एकम्’ समुद्रम् ‘उद्रा’ उदकेन ‘न वृणन्ति’
न पूरयन्ति । काः? ‘एनीः’ रन्यः, शुभाः गमनश्रीला वा, ‘सिञ्चन्तीः’ उदकमावे-
क्षयन्त्यः, ‘अवनयः’ नद्यः । बह्वी नद्यः सर्वदादकेन पूरयन्त्याऽपि नैकं मपि समुद्रं
पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य मच्चत् कर्मेति । अथान्तरिक्षविस्कारादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं
कर्म परमेस्वरस्यैवाचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् ;
एव त्रचेत्यादिभ्युतेः ॥”—इति सा० भा० ।

** १भा० ४२८ प्र० १पं० ।

Narada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V	2	8
Parisīhtaparvāna (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Pīṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each	6	4
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Sankhyana Fasc. I. (Sans.)	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	28	2
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	3	8
Sāhkyha Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Saṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sāhkyha Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III, ...	0	10
Sāhkyha Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	2	0
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	20	10
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetāsvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Tata Chintamony, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	1	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc.	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Kin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each	37	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I	1	0
History of the Calipha, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngirī, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	27	12
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	..	..	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	..	..	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	..	..	0	10
Nisám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	..	..	2	0
Suyúfi's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	..	..	8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	..	14	0
Tárfkh-i-Firás Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	..	4	6
Tárfkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	3	2
Zafarnamah, Fasc. I	..	..	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

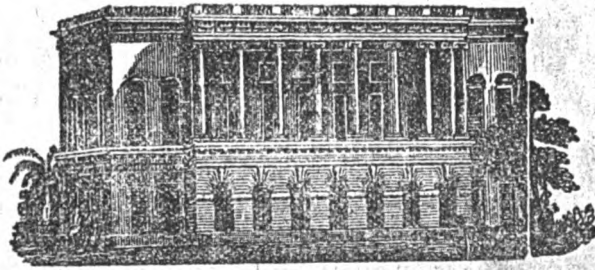
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	..	..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	..	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	..	..		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (8), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	..	..		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	..	..		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	..	..	5	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	..	..	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	..	..	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	..	..	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	..	..	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	..	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	..	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	..	..	4	0
5. Anis-ul-Musharrihi	..	..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	..	..	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	..	..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackensie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	..	..	2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	..	..	1	8
11. Itiláht-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	..	..	1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	..	..	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáqí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	..	..	2	0
14. Khizánat-ul-'ilm	..	..	4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	..	..	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	..	..	12	0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	..	..	1	0
18. Sharaya-ool-Ielám	..	..	4	0
19. Tibetan Dictionary	..	..	10	0
20. Ditto Grammar	..	..	8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	..	..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	..	..	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	..	..	5	0

JAN 25 1886

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 554.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ
VOL. III.
FASCICULUS III.

ॐ CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Aśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nātaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc. ..	29	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each ..	13	0
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	3	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	10	10
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	3	8
Nṛisimha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc. ..	7	8
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	0	10

(Continued on third page of cover.)

—० क्षमसो निरमोचि”* । गविष्ठिरबुधयोराषम् । आग्नेयी ।
त्रिष्टुप् । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्नेधि होता’
बुध्यते होता ‘अग्निः’, ‘यजथाय’ यजमानाय, यष्टव्यतया देवान् ।
‘ऊर्द्धः’ ज्वलनक्रियायोगात् । ‘प्रातः अस्यात् अग्निहोत्रिणां गृहेषु
योऽवतिष्ठते, ‘सुमनाः’ च शोभनमनाः । ‘समिद्धस्य’ च यद्य
‘रुग्णत्’ रोचिष्णुर्वर्णः ‘अदग्नि’ दृश्यते । ‘पाजः’ च बलं यस्य
‘अप्रमितम्’, यच्च प्रभावतो ‘महान्’ । ‘तमसः’ च सर्वं मिदं
‘निरमोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एव मन्थ-
धिकारादत्र शब्दसारूप्यात् “रुग्णत्”—“दति” एतत् “वर्णनाम”—
इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवांसो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो † देवा
अस्त्याप्य माप्य मामोतेः सुदचः कल्याणदानः । त्वष्टा
सुदचो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
चः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदचैभिरर्वाङ्कि-
त्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं
भवति । स्तृणन्ति बहिरानुषगित्यपि निगमो भवति ।

* “अग्नेधि होता यजथाय देवानूर्द्धो अग्निः सुमनाः प्रातरस्यात् । समिद्धस्य
रुग्णदग्निं पाजो महान् देवक्षमसो निरमोचि ॥”—इति अ० सं० १, ५, ११, १ ।
† “रेशयदारिणेः”—इति ७, इतिचकान्तश्च ।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महँ अरेणुपौंस्य इत्यपि
निगमो भवति । गर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वन-
यन्ति । जुष्टं गर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥
५ (१४) ॥

“रिगादसः(५१)”—इति*, अनवगतम् । “रेग्यदासिनः†”—इत्य-
प्रगमः । “अस्ति हि वः०—० नव्यसे”‡ । मनोर्वैवस्वतस्येय
मार्चम् । सतो वृहती । वैश्वदेवे सूक्ते । हे ‘रिगादसः’ “रेग्य-
दासिनः” । §, ‘देवासः’ देवाः ! यी हि रेग्यति हिंसावान् भवति, तस्मै
त आयुधान्यस्यन्ति । “रेग्यदारिणः”—इति केचिदधीयते निर्व-
चनम् ; तेषां रेग्यन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं
‘सजात्यं’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आप्यम्’
प्राप्त्यर्थं मनुष्यैः, ईश्वरा यूय मित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रवीमि ;—
‘प्रवोचत’ यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत । ‘सुविताय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुखाय’ सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, ‘नव्यसे’
नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—‘मनु’ चिप्र मित्यर्थः ।
एव मच शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेषु “रिगादसः = रेग्यदासिनः॥,
रेग्य दारिणो वा”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४२६ पृ० १ पं० ।

‡ अस्ति हि वः०—० नव्यस्यार्थम् । प्रषुः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मच्च सुखाय
नव्यसे ॥—इति ऋ० सं० १, १२१, ५ ।

†, §, ॥ “रेग्यदासिनः”—इति ऋ० १० ।

“सुदत्रः^(५४)”—इति *, अनवगतम् । ‘सुदानः’—इत्यवगमः ।
 “ता नो रासन् ०—० विदधातु रायः” † । वसिष्ठस्यार्षम् । दश-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि द्वितीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते ।
 ‘ताः’ देव्यः, ‘नः’ अस्मभ्यं ‘रासन्’ ‘वसुनि’ ददत्वित्यर्थः । किंश-
 चणाः देव्यः ? ‘रातिषाचः’ हविर्दानं याः सवन्ते सेवन्ते । किञ्च ;
 आभिमुख्येन स्थित्वा ‘रोदसी’ रुद्रस्य पत्नी ‘शृणोतु’, ‘वरुणानी’
 च । किञ्च ; ‘वरुचीभिः’ वरयितव्याभिः सहितः ‘सुशरणः’ स्वाश्र-
 यणो ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’, ‘सुदत्रः’ “कल्याणदानः”
 ‘विदधातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धन मित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘रायः’-
 सम्बन्धात् “सुदत्रः = कल्याणदानः”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्रः^(५५)”—इति †, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्यवगमः ।
 “कल्याणविद्यः”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तातृषुर्देवत्रा ०—
 ० पितृभिर्घर्मुंसङ्गिः” ‡ । शङ्खस्य यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री ।
 पितृयज्ञे खिष्टकृद्याजौषा । ‘ये’ ‘तातृषुः’ स्त्रीर्णवन्तः, ‘देवत्रा’
 देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः, ‘हेत्राविदः’ स्तुतिविदः,
 ‘सोमतष्टासः’ सोमकर्त्तारः ‘अर्क्षैः’ मन्त्रैः सोमकर्त्तारः ॥ । थ*

* १भा० ४२९ पृ० १० पं० ।

† “ता नो रासन् रातिषाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु । वरुचीभिः
 सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः ॥”—इति ऋ० सं० ५, २, २०, १ ।

‡ १भा० ४२९ पृ० १२ पं० ।

§ “ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना हेत्राविदः सोमतष्टासो अर्क्षैः । यानि यादि
 सुविदत्रेभिरवाङ्मन्त्रैः कृच्येः पितृभिर्घर्मुंसङ्गिः ॥”—इति ऋ० सं० ०, १, १८, ४ ।

॥ मन्त्रैः सामयथनप्रकारस्य तास्ये महाप्राण्ये द्वितीयद्वितीययोर्देव्यः ।

एवंलक्षणः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'अग्ने !' 'सुविद्वेभिः'
 "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिसुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुण-
 द्युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कथैः' पितृ-
 देवतैः 'धर्मसङ्गैः' यज्ञसादिभिः हविर्भिक्षृप्ति सुपयाहि । अथ वा
 सत्यवादिभिः पितृभिः कथ्यवाहैः साक मायाहीति । एवं पितृ-
 विशेषणत्वेनैव* योज्य मेतदपि पदद्वयम् ॥ एव मच शब्दसारूप्यात्
 'सुविद्वच'-शब्दः "कल्याणविद्य"-वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक्^(१९)"—इति †, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यव-
 गमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घा ये अग्निं
 —० युवा सखा" ‡ । चिशोकस्यार्थम् । वृहतीसहस्रे वृचा-
 ङीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्य मग्निम् 'आ' आभिसुख्ये-
 नावस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'वर्हिः' 'आनुषक्'
 "अनुषक्तं" 'सृषन्ति'; तेषा मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
 समानस्थानो याज्ञे कर्मणि भवति; नेतरेषा मयज्वनाम् । वर्हिः-
 सम्बन्धाद् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—
 इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः^(२०)"—इति ‡, अनवगतम् । "तुर्वनिः"—इत्यर्थवच-
 नम् । तुर्वं हि यः सम्भजते, स तुर्ववनिता सन् तुर्ववनिरित्युक्तः ।

* "पितृविशेषत्वेनैव"—इति च ।

† १भा० ४३८ पं० १० पं० ।

‡ आ घा ये अग्निं भिक्षते सृषन्ति वर्हिःरागृषक् । तेषा मिक्षते युवा सखा ॥

—इति च० सं० ९, ३, ४९, १ ।

§ १भा० ४४० पं० ४ पं० ।

“स तुर्वणिर्महां०—०दामनि”० । इन्द्रस्य सव्यत्वं मापन्नस्येय-
 मार्षम् । जगती । ऐन्द्री । वैषुवतेऽहनि निष्कोत्रस्ये शस्ते शस्यते ।
 ष इन्द्रः ‘तूर्वणिः’ तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते ।
 ‘महान्’ प्रभावतः । ‘अरेणुपैस्ये’ अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति,
 तत्र न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपैस्य मित्युच्यते । “पैस्यम्”
 —इति बलनामसु पठितम् †, तस्मिन् ‘अरेणुपैस्ये’ बले अन्त-
 रिक्षे, सङ्ग्रामे वा ‡ । ‘गिरेः भृष्टिः’ गिरिशृङ्ग मिव उच्छ्रितः
 भ्राजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
 ‘येन’ वज्रेण ‘शृष्णं’ शोषयितारम्, ‘असुरं’ मेघम्, ‘माचिनं’
 प्रज्ञावन्तम् ‘आचसः’ देवान् प्रति अचनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’ प्राप्ते
 ‘दुधः’ दुर्द्धरः शत्रूणां ‘आभृषुः’ उपर्युपरि आत्मनो भवत
 मिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दात्रीव न्यरमयत्, सुवभ्रादित्यर्थः ॥
 एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “तूर्वणिः = तूर्णवनिः”—इत्युप-
 पद्यते ॥

“गिर्वणसे(५८)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘गीर्वमनीयः’—इत्यव-
 गमः । “गौर्मिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थवचनम् ।

* “स तूर्वणिर्महां अरेणुपैस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः । येन शृष्णं
 माचिनं माचुषो मदे दुधं आभृषु रामयन्नि दामनि ॥” इति ऋ० सं० १, ४, ११, १ ।

† १भा० ११५ पृ० १४० ८४० (१४) “पैस्यानि” ।

‡ १भा० ११७ पृ० १४० १७ ४० (४०) “पैस्ये” ।

§ “येन वज्रेण हि नित्यं शृष्णं”—इति ऋ ।

॥ १भा० ४४० पृ० ७५० “निर्वेद्याः” ।

‘आमासु पृक्त ०—० गिर्विणसे वृहत्’* । नृमेधसः प्रिय-
मेधसो वा इय मार्षम् । वृहती । ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’
अपकासु गोषु चौरं पृक्तम् ‘ऐरयः’ लम् इन्द्र ! । तस्मादामा
सती पृक्तं दुह्रे इति ह विज्ञायते । तदिदं मामायां सत्यां गवि
मृतं पय इति । किञ्च ; “आ सूयै रोहयो दिवि” ‘आ रोहयः’
‘सूयै’ ‘दिवि’ द्युलोके इत्यर्थः । एव मिन्द्र सुक्ता स्तोत्रनाह,—
अस्मी इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय ‘घर्मं न’ घर्मं मिव सुतमं सुहु
सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत’ स्थानकरणानुप्रदानवदुषारयतेत्यर्थः ।
‘सुवृत्तिभिः’ शोभनाभिः स्तुतिभिः ‘जुष्टं’ प्रियं ‘गिर्विणसे’ इन्द्राय
स्तुतिशुभक्रो । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—‘वृहत्’† ; तद्वि
प्रिय मिन्द्रस्य । एव मच “गिर्विणाः = देवः” उच्यते, अन्वसारूप्या-
दित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असूते सूते रजसि निष्ते ये भूतानि समक्षणन्निमा-
नि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मका † देवगणास्ते § रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च
कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तः ‡ प्रतिवचनम् । अम्यक्
सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमांक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृश्मिन्

* ‘आमासु पृक्त मार्षं वा सूयै’ रोहयो दिवि । घर्मं न सामं कपता सुवृत्ति-
भिर्युष्टं गिर्विणसे वृहत् ॥—इति ऋ० सं० १, १, ११, ० ।

† तच्च साम सामवेदे चारण्यजानपत्ये १, १, १, ११ ।

‡ “माध्यमिका” ऊ, च ।

§ “देवमवा ये” ऊ, च ।

धायि तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि त मपस्यया-
विदत् । उ॒स्रः पि॒तेव॑ जा॒र॒यायि॑ य॒ज्ञैः । उ॒स्र इ॒व गो॑पिता-
जा॒यि य॒ज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

“असृर्त्ने सृर्त्ने^(१६)”—इति *, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः”, “सुसमीरिते”—इत्यवगमः । “त आद्यजन्तु ०—
० ह्यन्निमानि”† । विश्वकर्मणो भौवनस्त्रेय मार्षम् । वैश्वकर्मणोभ्यां
जुहेतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने; तत्र विनियोगः । ‘असृर्त्ताः’
असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः; “द्योऽयं वायुः पवत एष प्राणः”—इति
ह्युक्तम् ‡, तेन समन्तात् ईरिताः “असुसमीरिताः” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्त्रे? “माध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे च
मरुदादयः । ते वातेन समीर्यन्ते; वात एव हि तान् वहति ।
क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—‘सृर्त्ने’ “सुसमीरिते”
विचित्रे विस्तीर्णे इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरिक्षलोके ‘निषन्ने’
निषण्णे इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—‘ये भूतानि
समहृष्वन्’ समस्तानि हृतवन्तः ‘इमानि’ । तेषां किम्? इति,—
‘त आ यजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्द्देशः प्रति-
वचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४पं० ।

† त आद्यजन्तु इतिषु समस्तानि कर्मणः पूर्वं जरितारो न भूमना । असृर्त्ने सृर्त्ने
०—० निमानि ॥”—इत्यं सं० ८, २, १७, ४ ।

‡ ‘तस्मादाश्रवाणुः प्राचः’—इत्यादि रे० प्रा० २, २, १ ।

पश्चात्प्रयोगार्हस्य तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण;— तदेतत्
 भाष्यकारेण प्रदर्शितं मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं
 प्रतिवचनम्”—इति । त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-
 कारेण निर्वचनं सुकृतम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि
 च कुर्वन्ति” ते मेषाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
 सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति । ‘आ यजन्त’ ‘द्रवि-
 णम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वं मुदकम्, ‘समस्यै’ सर्व-
 स्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्तं माह;—‘श्लथयः पूर्वं’ विश्वसृजः, ‘जरितारः|न’
 ‘भूमना’ भूमना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण; तैर्हि सर्वा भूतयामः
 पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतस्य । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेः ‘ससृत्ते’-
 ‘सृत्ते’—इत्येतयोः “असुषमीरिताः”-“सुषमीरिते”—इत्येते शब्द-
 समाधी उपपद्यते ॥

“अम्यक्(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमाक्ता इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमाधी । ‘सृष्टिः’ अभिधेया ; तां हि
 सङ्गामे श्रवणे मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यक्षिता चिन्ता मा मेषा
 प्रत्यक्षितेति । अथ वा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकाष्ठं
 श्रून् प्रति भवतीति अम्यगित्युच्यते । “अम्यक् सा०—० दधति
 प्रयांसि” † । अगस्त्यस्यार्घम् । चिष्टुप् । ऐन्द्रौ । हन्तोमेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ ४० १५० ।

† “अम्यक् सा नैरन्तः सृष्टिरुक्ते समेभ्याम् सृष्टौ जुनन्ति । अग्निपिबि
 सात्सुवे श्रून्कानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, १ ।

ऽहनि महत्त्वतीये ब्रह्मे श्रंस्यते । 'अम्यक्' सा ते' यदैवंलक्षणा रेषणा
 भक्तिः अभिसुखेन मेघं मञ्चिता त्वया चिन्ना भवत्यात्मनस्तव या
 स्त्रभृता, अथ तदा महतोऽपि तदनुविष्टस्यैव हे इन्द्र ! 'असो'
 'अस्यदर्थं' 'सनेभि' चिरन्तनम् 'अश्वं' बज्रदक मिह पातयितव्य
 मिति स्नान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति । किञ्च ;
 सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावत्कैव भक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे
 'शुशुक्लान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आसो । किञ्च ; 'आपो न
 द्वीपम्' यथा ता द्वीपा आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति ;
 एव मेतानि मेघानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् बृष्टेः तानि मञ्ज-
 यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्यं धारयन्ति ॥ एव मचाञ्चतेर्ग-
 त्यर्थस्य (भू० प०) 'अम्यक्'—इत्येतद् दृष्टिसम्भवादित्युपपद्यते ॥

“यादृग्निम्(११)”—इति *, अनवगतम् । “यादृग्ने”—इत्यत्रगमः ।
 “व्यायांस मस्य०—० सो अरं करत्”† । अवस्वारस्येय मार्षम् ।
 जगती । आग्नेयी । “तम्प्रद्वर्था”—इत्येतस्मिन् सूक्ते ‡ । उपह्वये
 तृतीयसवने वैश्वदेवे श्रंस्यते । 'व्यायांस' महत्तरम् । 'अस्य' 'यतुनस्य'
 (कर्मणि षष्ठ्यौ वा ४) यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य, 'केतुना' कर्मणा
 प्रज्ञया वा, 'अपिस्वरम्' अपिभिः स्वर्यते सूयते इत्यपिस्वरः, त

* १भा० ४४१ व० ८प० ।

† व्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना अपिस्वरं चरन्ति यासु नाम वे । यादृग्निम्
 धात्वि न मेषुसायाविद्युष उ स्वरं वचन्ते सो अरं करत् ॥—इति ऋ० सं० ४, १,
 १४, १ ।

‡ ऋ० सं० ५ सं० १४ व० ११ ख० ।

§ नास्तेतत् क-पुस्तके ।

भृषिखरम्, स्तुवन् 'चरति' प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने ! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृग्मिन्' "यादृग्ने" कान्ते 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपेक्षया' क्रियया इविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः । किञ्च ; 'य उ स्वयं वंहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतीः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्याप्त मात्स्येनोऽभिप्रेत मर्थं करोति ॥ एव मच्च शब्दसारूप्याद् 'यादृग्मिन्'—इत्यस्य "यादृग्ने"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जारयाधि(११)"—इति *, अनवगतम् । "अजायि"—इत्यव-
गमः । "सास्माकेभि ०—० जारयाधि यज्ञैः" † । भरदाजस्यार्षम् ।
आग्नेयी । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्माकेभिः"
—इति छान्दस मालम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूचैः' सुखैः
स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते । 'एतरी न' अतिथिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे
'आ' अभिसुखेनावस्थितैः कूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो
वा 'द्रुसः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
'अनार्वी' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उसः पिता इव' साण्ड
इव "शोपिता" शवां पिता 'जारयाधि' "अजायि" । यथा साण्डः
पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विद्वियमाणः अनेकधा

* १भा० ४४१ ४० १०पं० ।

† "सास्माकेभिरेतरी न शूचैरुग्निः इवे दस वा जातवेदाः । द्रुसो वन्वन्क्रत्वा-
नार्वीसः पितृवैव जारयाधि यज्ञैः ॥"—इति अ० सं० ४, ५, १४, ४ ।

जायतेऽग्निः ॥ एव मत्र 'जारजायि'—इत्यस्य "अजायि"—
इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासौ अस्थुरभूत् विश्वे अग्रियोत्
वाजाः ॥ प्रास्थुर्वी जोषयमाणा अभवत् सर्वेऽग्रगमने-
नेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्र
मित्येतदनर्थकं मुपबन्धं मादद्रीत् । अञ्जीदिन्द्र प्रस्थि-
तेमा हवीषि चनो दधिष्व पचतोत् सोमम् । अञ्जीन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवीषि चनो दधिष्व चन इत्यन्नाम
पचतिन्वीमीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा
मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च साक्षं
द्विवचनं स्याद्यच्च ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्वचति ।
पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति
शुचं सरन्धन्ति । अतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि
निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो
वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जडञ्ज-
तीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो । जडभतीरिवे-
त्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिखलितो
वा । अस्मभ्य मप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।

* नैतद् दृश्यते क-च-ग-पुस्तकेषु ।

† "सुवती"—इति च-ज-उ-च-पुस्तकानां पाठो इतिह्यन्तविषयः परं मखि च
अक्षरं चिन्तायां "सुवती जडभतीरिव" इत्यपि निगमाकारम् (अ० सं० ४, १, २, १) ।

शाशदानः शाशायमानः । प्र स्वां मति मतिरच्छाश-
दान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३-

“अयिया(११)”—इति *, अनवगतम् । “अयगमनेन” अयियाः ।
अय मेव अयियाः, अनर्थक एवायग्रब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपान्तः—
“अपि वाय मित्येतदनर्थकं सुपबन्ध माददीत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण ।
“अयं वो यज्ञः ०—० अयियोत वाजाः” † । वामदेवस्वार्धम् ।
आभवे चिष्टुप् । शूडस्य दम्राचस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे
ब्रह्मते । हे ‘अभवः!’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’ अह मकार्धम् ।
त मागत्य ‘मनुष्वत्’ मनुष्यवत्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः,
‘आदधिष्णे’ धारयष्णे । एतद् ‘वः’ प्रब्रवीमि । किञ्च ; “प्रवोऽच्छा
जुजुषासा अस्तुः” प्रस्थितानि याग्येतानि हवीषि, तानि यूयं
“जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना ‘अयिया’ ‘अभूत’
“अभवत” । ‘उत वाजाः’ अपि च हे वाजाः! यूयं मयैव मेव
भवत ॥ एवम् “अयगामिनः अयसम्पादिनो वा अय मेव वा =
अयिया” ; तथा रथोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

“समः(१४)—इति †, अस्मनाम” “पचता(१५)”—इति, “पचतिः

* १भा० ४४९ पृ० १पं० ।

† “अयं वो यज्ञः अभवोऽकारि च मा मनुष्यप्रदिवो रधिष्णे । प्रवोऽच्छा जुजु-
षासा अस्तुः विष्णे अयियोत वाजाः ॥”— इति अ० सं० १, ७, १, १ ।

‡, § १भा० ४४९ पृ० ३पं० ।

नामीभूतः”—इति भाष्यकारो ब्रवीति । “अद्भौदिन्द्र ०—
 • यजमानस्य कामाः” * । इय मग्नियुतस्य वाग्निरूपस्य वार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । ‘अद्भि’ भक्तय । हे ‘इन्द्र !’ ‘प्रस्थिता’ ‘प्रस्थितानि,’
 ‘इमा’ ‘इमानि’ ‘हवींषि’, ‘चनः’ अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम्
 ‘दधिष्व’ प्रक्षिप जठरे । ‘पक्षता’ पक्षानि इमानि हवींषि, अत एव
 ब्रवीमि दधिष्वेति । ‘उत सोमम्’ अपि च सोमं दधिष्व । ‘प्रयस्वन्तः’
 अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं ‘त्वा’ त्वां ‘प्रति ह्यर्थामसि’
 प्रतिह्यर्थामः, कामयामहे । “सत्याः सन्नु यजमानस्य कामाः”—
 इत्यभिप्रायेण । ‘हवींषि’—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘पक्षता’—इत्येतदन्न-
 विषयं बज्रवचनमुपपद्यते ॥ “पक्षतिर्नामीभूतः”—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीय सुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति,—“तं
 मेदसाः प्रति पक्षतायभीष्टाम्”—इति । ‘तं’ पशुं ‘मेदसाः’ यतस्तस्य
 मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेष्टेन ‘प्रत्ययभीष्टाम्’ इन्द्राद्भौ
 ‘पक्षता’ पक्ष मित्यर्थः ॥ एव मेतदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदसश्च” वपासहयोगिनः “पशोः” पशवदानस्य
 चाभिधायकमेतत् ; “सान्त्वं” सत्त्वविषयं “द्विवचनं स्यात्” । सन्ति
 द्वैर्वरूपाणि द्विवचान्यपि तद्यथा ;—“दैव्या होतारा भिषजा” † ॥

किं कारणमुच्यते “द्विवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति ? अतः ;
 —यस्माद् “यच्च हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्” एव, निःसन्देहमेव

* “अद्भौदिन्द्र प्रस्थितेना हवींषि चने दधिष्व पशुतोत सोमम् । प्रयस्वन्तः
 प्रति ह्यर्थामसि वा सत्याः सन्नु यजमानस्य कामाः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, २ ।

† “दैव्या होतारौ, प्रयाजदेवौ । अयं चाग्निरसौ च मधुमे वायुः ॥”—इति
 तथैव मन्त्रोपरः । य० वा० सं० २१, १८ ।

“तद् भवति ;—‘पुरोळा’ अग्ने पक्षतः’—इति यथा” । “पुरोळा अग्ने०—० यविष्ठ्य” † । विश्वामित्रस्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि खिष्टकद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोळाः’ पुरोळाः ‘पक्षतः’ पक्ष इत्यर्थः । ‘तुभ्यं’ त्वदर्थम् । भगवन् ‘अग्ने !’ । ‘व’-‘घ’—इति अनर्थकौ । न केवलं पक्षः, किन्तर्हि? ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्व’ सेवस्व हे ‘यविष्ठ्य’ युवतम ! अथ वा मिश्रयितम ! ॥ एव मत्र ‘परिष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पक्षतः’—इत्येकवचन मेव सिध्यति ॥

“शुद्धः(११)”—इति ‡, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—इति अभिधेयवचनम् । “शुद्धं संहन्ति”—इति निर्वचनम् । “शुद्धुधः”—इति न्याय्यम् । “ष्टस्य हि शुद्धः”—इति § दैवते शेषः ॥ ॥

“अमिनः(१०)”—इति ¶ अनवगतम् । “अमितमाचः”—इत्यवगमः; न यस्य माचाणां मान मस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते ।

* निबन्धमूलपुस्तकेषु तदुक्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव “पुरोळा”—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिभाष्यानुसारेण तु “पुरोळा”—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठेषु “पुरोळा”—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र ।

† “पुरोळा अग्ने पक्षतस्तुभ्यं वा वा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ्य ॥”—इति ऋ० सं० २, १, २१, १ ।

‡ १भा० ४४२ ष० १०४० ।

§ ऋ० सं० २, १, १०, १ ।

॥ ‘दैवते’ इत उगारविज्ञेय काण्डे (१०, ४, ४) ‘मेघः’ इव पठितादभ्यो ऋतमः ।

¶ १भा० ४४२ ष० १४० ।

“अभ्यमितो वा” अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अभिनः ।
 “महा५ इन्द्रो०—०कर्त्तृभिर्भूत्” * । भरद्वाजस्यार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्त्री । दशराचस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रश्च
 यद्योऽनयैव गृह्यते । ‘महान्’ प्रभावतः, ‘नृवत्’ मनुष्यवत्,
 ‘आर्चषिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः, यथां
 हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भूय मापूरयति, वए
 मिन्द्रोऽपि स्रोतारम् । ‘उत द्विवर्हाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः
 मध्यमोत्तमयोः परितुष्टः ‘अभिनः’ च अभितमाचः, अथं वां
 अनभिहिंसितः केनचित् । केन पुनरभिनः? इति, उच्यते,—
 ‘सहेभिः’ बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रश्च बलमात्राः केन चिमितपूर्वा
 इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः । ‘असद्’ असदनुग्रहाय
 असद्ग्रन्थाय ‘वावृधे’ वर्द्धते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्षार्यम् ‘उरुः’
 महान् परिमाणतः, ‘पृथुश्च’ विशीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
 दानायाभिप्रेताना मर्थानां ‘सुहृतः’ स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः
 चत्वग्भिः ‘भृत्’ भूयादित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘अभिन’-शब्देन “अमित-
 माचः” अनभिहिंसितमाचो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥
 “जउञ्जतीः(१८)”—इति †, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
 “आपैः”—इति प्रतीयन्ते । “आ कुक्कैरायुधा०—०त्तमा दिवः” ‡ ।

* “महर्षे इन्द्रो नृवदा चर्षषिप्रा उत द्विवर्हा अभिनः सहेभिः । असद्ग्राग् वा-
 वृधे वीर्यायोरः पृक् सुहृतः कर्त्तृभिर्भूत् ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ७, १ ।

† १भा० ४०२ प्र० १५० ।

‡ “आ कुक्कैरायुधा नरु कृष्या कुक्कैरुच्यत । अन्वेनां चर्षविद्युतो मृचतो
 जज्जतीरिव भानुरर्णं तामा दिवः ॥”—इति ऋ० सं० ४, २, १, १ ।

श्यावाश्वस्यार्धम् । मारुती । पङ्क्तिः । 'आ' आभिसुख्येन 'अचून्' ज्ञातयितव्यान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'इच्छीः' विकृतानि, एताश्च 'कष्टीः' ब्रह्मीः 'असृक्षत' असृजन्त हे 'नरः' मरुतः ! किञ्च ; 'अश्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'तमना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकाद् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु । मेघेभ्यो ह्यन्यमानेभ्यः तदश्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु । कथम् ? इति,—'जञ्जतीः इव' "शब्दकारिणः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'अश्वः' प्रभृता इत्यर्थः ॥ एव मच्च शब्दानुकरणात् "आपः = जञ्जतीः" —इत्युपपद्यते ॥

"अप्रतिष्कृतः(१९)"—इति *, अनवगतम् । "अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्वस्वितः वा"—इति शब्दसमाधी । "स नो वृषन् *—
 * अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः" † । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । वृष्ट्याभिज्ञवयोः प्रातःसवजिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणार्थं त्रिनः ब्रह्मे । हे 'वृषन्' इन्द्र ! वर्षितः ! यः त्वम् अनुगृहीता 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्वं वृष्टुं यत् कुर्वस्व । 'असुं चरम्' असु मन्तरिचचरणशीलं मेघम् । हे 'सचा दावन्' सततदान ! 'अपावृधि' अपावृष्टु, उदकदानार्थं मस्मभ्यम् । 'अप्रतिष्कृतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा "अप्रतिस्वस्वितः" सङ्गामेषु ॥ एव मच्च 'अप्रतिष्कृत'-शब्दः "अप्रतिष्कृत"-वाची अथ वा "अप्रतिस्वस्वित"-वाची, तथार्थाविरोधः ॥

* १भा० ४४२ पृ० १९ पं० ।

† "स नो वृषन् * अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः" — इति पृ० पं० १, १, १४, १ ।

“शाश्वदानः(०)”—इति * , अनवगतम् । “शाश्वद्यमानः”—
इत्यवगमः । “अभि सिध्ना०—० मतिरच्छाश्वदानः”† । हिरण्यसू-
पस्यार्घम् । गोसव-विवधयोर्निष्क्रेवस्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’
अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान् वज्रः
अत्रून् प्रति ‘सिध्नाः’ साधयिता अत्रूणाम् । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन
‘वृषभेण’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा ‘अभेत्’ ।
किञ्च ; ‘समसृजत् वज्रेण वच मिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्राति-
रत् खां मतिं’ “न दातव्य सुदक मेषाम्”—इत्येतां मतिं खां
‘प्रातिरत्’ प्राजहादित्यर्थः । ‘शाश्वदानः’ पुनः पुनः “शाश्वद्यमानः”
इन्द्रेण ॥ एव मच “शाश्वदानः = शाश्वद्यमानः”—इत्युपपद्यते, शब्द-
सारूप्यादर्थाविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तयन्तौ एकादशस्थाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृप्रः सर्पणादिद् मपीतरत्सृप्र मेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैलुं वा । सृप्रकरस्र मूतय इत्यपि निंगमो भवति ।
करस्रौ बाह्व कर्मणां प्रज्ञातारौ सुशिप्र मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४२ पृ० १७ पं० ।

† “अभि सिध्नाः अजिगादस्य अत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् । स वज्रेणा-
सृजद् वृच मिन्द्रः प्र खां मतिं मतिरच्छाश्वदानः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

तम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे
 हनू नासिके वा हनुर्हन्तेनासिका नसतेः । विष्यस्व
 शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चिचेण चिकिते रंसु भासे-
 त्यपि निगमो भवति । द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः
 परिवृहो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विबर्हा
 अग्निः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ।
 अक्रो न बभ्रिः समिथे महीना मित्यपि निगमो
 भवत्युराण उरु कुर्वाणः † । दूत ईयसे प्रदिव उराण
 इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ‡ ॥

“सृप्र^(१)”—इति १, अनवगतम् । ‘सर्पः’—इत्यवगमः । “सर्प-
 णात्”—इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् सृप्रम्”, “एत-
 स्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा”; तदपि हि सर्पति ।
 “सृप्रकरस्व मृतये”—इति ॥ निगमः । “ह्रवदुक्थं हवामहे”—
 इति व्याख्यातः शेषः ॥ “करस्त्रौ बाहू, कर्मणं प्रस्थातारौ” निर्व-
 र्त्तयितारवित्यर्थः ** ॥

* “परिवृहो” च ।

† “उरुचपूर्वः” क ।

‡ नाच सप्तसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

§ १भा० ४४४ ४० १प० ।

॥ अ० सं० १, २, ९, ५ ।

॥ पु० १४१ ४० १प० । तत्रैव “१” डीप्यन्ता पाठो द्रष्टव्यः ।

** १भा १८० (७) द्रष्टव्यम् ।

“सुशिप्रः^(०९)”—इति *, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन” एव
 सप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवैतदपि † ; “शिप्रे = हनू, नाषिके
 वा”, ते यस्य शस्त्रे, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—
 इति ‡ निगमो “विज्ञा मखिलम्”—इति व्याख्यातः § । नास्मिन्
 मन्त्रे नामिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग मस्तीति,
 अतः “शिप्रे हनू नाषिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतस्मिन् मन्यदु-
 दाहरणं भवतीति;—“वि व्यस्त्र शिप्रे”—इति ॥ “मादयस्त्र ०—
 ० प्रति नो जुषस्त्र” ॥ । कुत्सस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । जगती । दश-
 रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । ‘मादयस्त्र’ हर्षयस्त्र
 ‘स्त्रम्’ आत्मानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अश्वैः, ‘ये’ ‘ते’ तव स्वभूताः,
 तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्त्र ? इति,—‘विष्यस्त्र’ विमुञ्चस्त्र
 ‘शिप्रे’ सप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नाषिके वा गन्धाघ्राणाय ;
 एवं मादयस्त्रात्मान मिति । ‘विष्यजस्त्र धेने’ आधस्ये दंष्ट्रे वा,
 ‘जिह्वोपजिह्विके वा’—इत्येके ; तयोर्हि अन्नं धीयते । किञ्च ;
 ‘आ त्वा वहन्तु हरयः’ दृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान्
 प्रति । हे ‘सुशिप्र !’ ‘उग्रम्’ कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि
 अस्मत्प्रदानि । स्तुतिभिरस्माभिराशेवितः ‘प्रति जुषस्त्र नः’ प्रति

* १भा० ४४४ प्र० ५५० ।

† पु० ११० प्र० ११५० ।

‡ ऋ० सं० १, १, १, १ ।

§ पु० १११ प्र० १५० ; तत्रैव “*” टीप्यन्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

॥ “मादयस्त्र हरिभिर्जे तं इन्द्र वि व्यस्त्र शिप्रे वि व्यजस्त्र धेने । आ त्वा
 सुशिप्र हरयो वहन्तुम् हव्यानि प्रति नो जुषस्त्र ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, ११, ४ ।

सं खेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मादनसम्बन्धात्, हविः-
सम्प्रदानसम्बन्धाच्च “शिप्रे = हनू नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति *, एतद्
व्याख्यातम्,—“शिप्रे = हनू नासिके वा”—इति † ॥

“हनूः, हन्तेः (अदा०प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति द्वि वक्ष्यति ‡ ॥

“रंसु^(०१)”—इति §, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यवगमः ।
“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्ते अन्व०—मुहुरा युवा
भूत्” ॥ । सोमाङ्गतेर्भार्गवस्वार्धम् । चिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाशिनयोः ब्रह्मते । ‘आ पनन्त’ आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत ।
‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अन्व’ महान्तम् अग्निम्, ‘वनदः’
वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः सं ‘वर्ण’ वरं वृण्वन्ति अस्म-
दर्थम्, तेभ्यः ‘उग्निभ्यः’ मेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थनां ‘न
अमिमीत’ न हिनस्ति । किन्तर्हि? यथाप्रार्थित मेव समर्द्धयती-
त्यर्थः । किञ्च; ‘सः’ अग्निः ‘सिचेण’ सायनीयेन भाषा युक्तः ‘रंसु’
रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा ‘सिकिते’ । किञ्च-
क्षणे ‘यः’ अग्निः? इति,—‘जुजुर्वान् पुनः पुनः जरावान् अपि

* १भा० ४०४ ४० १४ पं० ।

† प० ११०४० १५० ।

‡ द्वि० का० ०, ४, ४ ।

§ १भा० ४४४ ३० १० पं० ।

॥ “आयन्ते अन्व० वनदः पनन्तोऽग्निभ्यो नानिमिमीत वरं । स सिचेण सिक्कि-
वे रंसु भाषा जुजुर्वो वा मुहुरा युवा भूत् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १४, ५ ।

भृत्वा, 'सुञ्जरा युवा भृत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दौष्यमानो सुञ्जर्मुञ्जः युवैव भवति ॥ एव मच्च शब्दसाहचर्यादर्थावि-
रोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विवर्हाः^(७४)”—इति *, अनवगतम् । ‘द्विपरिवृढः’—इति
न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना ।
“उत द्विवर्हाः”—इति † निगमः । “महाः इन्द्रः”—इति व्याख्यातः
शेषः ‡ ॥

“अक्रः^(७५)”—इति †, अनवगतम् । ‘आक्रमणः’—इति न्याय्यम् ।
“आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो
न वृत्रिः ०—० यक्रो अग्निः” ॥ । विश्वामित्रस्यार्षम् । षिटुप् ।
आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अक्रो न’ अक्र इव,
प्राकार इव । ‘वृत्रिः’ भर्ता, धारयिता । क्व ? ‘समिधे’ सङ्ग्रामे ।
कस्य ? ‘महीनां’ महतीनां अत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणेन योऽग्निः ।
किञ्च ; ‘द्विदृत्ते यः’ दृश्यते यः । ‘सूनवे’ सोमाभिषवकर्त्त्रे यज-
मानाय नित्यकाल मेव । ‘भाक्त्रजौकः’ प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः,
नित्योज्वलित इत्यर्थः । किञ्च ; सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता ।
‘उत्थिया उज्जानान’ उत्थिया आज्जतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः

* १भा० ४४४ पृ० १२ पं० ।

† अ० सं० ४, ९, ७, १ ।

‡ पु० १००४० १पं० ; तत्रैव “*” डीप्यन्त्यां पाठश्च ।

§ १भा० ४४५ पृ० १पं० ।

॥ अक्रो न वृत्रिः समिधे महीनां द्विदृत्ते यः सूनवे भाक्त्रजौकः । उत्थिया
जनिता वा उज्जानानां भर्ता नृतेनो यक्रो अग्निः ॥”—इति अ० सं० १, ८, १५, १ ।

देवतादत्तिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथ वा गाव एव बोस्त्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति । यस्य 'अपां गर्भः', यस्य 'नृतमः' मनुष्यतमः, यस्य 'यङ्गः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ एव मच्च शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते ; असौ हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः(०१)"—इति *, अनवगतम् । "उरु कुर्वाणः"—इत्यव-
गमः । "वेरध्वरस्य दूत्यानि०—० दिव आरोधनानि" † ।
वामदेवध्वार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नग्ने ! 'वेः' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च ; 'उभे
अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदशी' रोदश्याः 'विद्वान्' असि विजानीषे ।
किञ्च ; समस्त मप्येतच्छगत् 'चिकित्वान्' असि ; न ते विज्ञान-
प्रतीघातोऽस्ति ह्यत्त्रेऽपि जगति ; विजानीषे सर्वाणि देवतास्या-
नानि । 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' शिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् ।
यतोऽस्मामिस्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे,
स त्वम् 'उराणः' अल्प मपि उत हविः देवतादत्तिसमर्थं सञ्ज कुर्वाणः ।
'विदुष्टरः' विदत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि'

* भा० ४४५ ४० ५५० ।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदशी चिकित्वान् । इत ईयसे
प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥"—इति ऋ० सं० १, ५, ०, १ ।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि * प्रति वह एतानि हवींषीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उह
कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥१॥

स्तिया आपो भवन्ति^१ स्थायनात् । वृषा सिन्धूनां
वृषभ स्तियाना मित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिया-
पालन^२ उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप
आरुपितं जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं
गृणातेः जरूथं हृन्थिश्च राये पुरन्धि मित्यपि निगमो
भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ।
स्कन्धाःसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उप
पृक् पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय
मपीतर स्कन्ध^३ एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उप-
पर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेद्दानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्तियाः^(१०)”—इति३, अनवगतम् । 'स्थायजाः'—इति न्याय्यम् ।

* “दुरोहसं रोहति, सर्गा वै लोको दुरोहसम्”—इत्यादि, “वाङ्मय दुरोहसं
रोहति”—इत्यादि च रे० प्रा० ४, २, ५-१ ।

† “स्तिपा क्षुषां पालन” क, ख, ग । “स्तिपलासां पालन” क ।

‡ “भवतीह मपीतरत् स्कन्ध” क, ख, ग ।

§ १भा० ४४५ घ० १० पं० “स्तियानाम्” ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “ख्यायनात्” संहननात् इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवानां मवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “वृषासि दिवो०—०मधुपेयो वराय”० । ग्रंथोर्बाह्वस्यत्येय मार्षम् । ऐन्द्रो । हे इन्द्र ! ‘वृषा अषि’ वर्षितासि ‘दिवः’, ‘पृथिव्याः’ च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपास वर्षिता । ‘स्त्रियानां’ संहन्तीणाम् अपाम् ; अथ वा संहतानां मात्मनैव हिमप्रभावेन । यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षिणे ‘ते’ तुभ्यम् । एष ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषभ’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पानाय संकृतः, ‘खादू रसः’ खादुरससंयुक्तः ‘मधुपेयः’ मधुरपेयः, ‘वराय’ तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः ॥ एव मच ‘स्त्रिया’-शब्देन ‘संहन्त्यः’, संहता वा आपः’ उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् “स्यै शब्दसङ्घातयोः (भू०प०)”—इत्यस्य ॥

“स्त्रियाः(०८)”—इति †, अनवगतम् । “स्त्रियापासनः”—इत्यवगमः । ‘कूपः’ अभिधेयः ; स हि “उपस्थितान्” पाद्वन् “पासयति” । “यं त्वा पूर्वं०—०यदिदं ते अस्त्रे” ‡ । वाध्यश्वस्य सुमिचस्त्रेय मार्षम् । चिष्टुप् । आग्नेयी । ‘हे अग्ने !’ ‘यं त्वां’ वध्यश्वः

* “वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्त्रियानाम् । इन्दुः स सोमः । हे इन्द्र ! वृषभः पीपाय खादू रसो मधुपेयो वराय ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

† १भा० ४४५ ४० १५ पं० ।

‡ ‘यं त्वा पूर्वं’ मीळित्वो वाध्यश्वः समीधे चग्ने स इदं जुषस्य । स नः स्त्रिया उत भेषा तनूपा दासं रचस्य यदिदं ते अस्त्रे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १८, ४ ।

‘ईडितः’ अपि सर्वैर्महर्षिभिः, ‘पूर्व’ ‘समीधे’ समेधितवान्, उपचीर्ण-
वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् ।
‘सः’ त्व मिष्यमानः अस्माभिः ‘इदं’ हविः ‘जुषस्व’ संशेवस्व । किञ्च ;
य एव मस्माभिः ईश्वरे त्वम्, ‘सः’ ‘नः’ ‘स्तिपाः’ कूप इव ‘तनूपाः’
भव; कूपो हि दृष्णयार्त्ताम् पातुन् पात्युदकसम्प्रदानेन । किञ्च ;
‘दात्रम्’ दागम् ‘रक्षस्व’ । कतमत् ? ‘यदिदं ते’ ‘अस्मे’ अस्मासु
वर्तते इत्यर्थः॥ एव महाविरोधाच्छब्दसाहचर्यात् “स्तिपाः—कूपः”—
इत्युपपद्यते ॥

“जवाह्(०९)”—इति *, अनवगतम् । “जवमानरोहि”—इत्येव
मायाः शब्दसमाधयः । “त मिन् न्वे इव समना०—आरपितुं
जवाह्” † । वामदेवस्यार्थम् । “वैश्वानराय मीषङ्गवे सजोषाः”—
इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡ । ‘तम्’ एव हे यजमान! त्वम्
‘अभ्यश्याः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम् । ‘समना’ समानयैव, तदनुकूप-
यैव स्तुत्या ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यश्याः ? ‘ऋत्वा पुनती’ स्थात्म-
पवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्चक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः तं
मभ्यश्याः ? ‘ससस्य पृश्रेः’ स्वपनस्य १ सुलोकस्य ‘पृश्रेः’ प्राट्टवर्णस्य ॥
‘अधि’ उपरि; स्वपन्तौव १ हि सुलोको निश्चलत्वात् । ‘चर्मन्’

* १भा० ३३९ पृ० १५० ।

† “त मिन् न्वे इव समना समान मन्त्रिऋत्वा पुनती योतिरश्याः । सुसस्य
चर्मं अधि चापु पृश्रेणैव रूप आरपितुं जवाह् ॥”—ऋ० सं० २, ५, १, १ ।

‡ ऋ० सं० ३म० १५० ५ सू० । वस्तुत एषा ऋत्वा तु वैश्वानरीये; अपि त्वाग्नेये,
तथा चानुक्रम्यते “भद्राः सुमिषो वायुश्च आग्नेयं द्विजमत्यादौति” (ऋ० सं० १०म०
१५० १ सू० सा० भा०) ।

§ “अयनस्य” क । ॥ “प्राप्तवर्णस्य” क । ॥ “स्वपितौव” च ।

स्वर्णार्थम् । कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनास्त्रेयुनित्यनेनाभिप्रायेण ।
 'वाह' दौमिन्तम् । 'अग्ने' पूर्वसर्गादौ 'रूपः आरूपितम्' 'रिपः'—इति
 विपरिणामः, भ्रम्या इत्यर्थः, 'आरूपितम्' आरोपितं देवैः, 'जवाह'
 मण्डलं यस्य । तं त्व मभ्यश्याः । इह वा आदित्य आसीत्, त
 माभ्यां परिगृह्योपरिगृह्यात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते ॥
 एव मच "जवाह = आदित्यमण्डलम्" उच्यते; तद्धि अवमानं
 गच्छन् मभयो मध्य आरोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः; अवमान
 मेव हि तचतचोदेति । "जरमाणरोहि" वा स्यात्; तद्धि जर-
 माणं* सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं
 रसानारोहति ॥

"जरुथम्^(६०)"—इति *, अनवगतम् । "गरुथम्"—इत्यव-
 गमः । "गृष्णातेः (क्र्या०प०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वा मग्ने
 समिधा नो ०—० संदा नः" † । वसिष्ठस्यार्थम् । आग्नेयी । चिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । हे भगवन् 'अग्ने' । 'वसिष्ठः' 'त्वां'
 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरुथं' स्तोत्रं 'हन' गमयन् त्वां प्रति ;
 "हन्ति, वेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । 'यसि' यजति ।
 'राये' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' ब्रह्मकर्मतमं धनसम्बन्धादा ब्रह्म-
 दादृतम मिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४९ इ० ५५० ।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरुथं वृष्यसि राये पुरन्धिम् । पृष्टुषीना
 जातवेशे जरुथ युधं पान स्तुषिभिः संदा नः ॥"—इति ऋ० सं० ४, १, ११, १ ।

‡ १भा० १५० १४ ऋ० (१०८), (११०) ।

मपि यजाम एव । स त्वं 'पुरुनीया' बज्रस्तुत ! 'जातेवेदः'
 अस्माभिरिज्यमानो 'जरस्व' जुषस्वीतद्विः अस्मात्प्रत्तम् । किञ्च ;
 'युच्यम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थं बज्रवचनम् । 'स्वस्ति-
 भिः' स्वस्त्ययनैः, आग्नीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा' नित्य मेवेत्यर्थः ।
 एव मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च "जरुच्यम् =
 स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम्^(१)"—इति *, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभि-
 धेयवचनम् । "कूलघातनः"—इति शब्दसमाधिः । "अहन् वृत्रं
 —० उपपृक् पृथिव्याः" † । ऐन्द्री । चिष्टुप् । द्विरण्यस्त्रप-
 स्यार्षम् । अग्निष्टोमे निष्कोवस्ये अस्मते । 'अहन्' इतवान्, इन्ति वर
 इन्द्रः 'वृत्रं' मेघम् । 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो
 वा वृत्रतरो यः त मपि इन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति,—'व्यंसम्'
 विच्छिन्नसन्धिवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति,—'वज्रेण महता'
 प्रहारेण । किञ्च ; 'स्वन्धांसि इव' वृत्रशाखा इव; 'कुलिशेन'
 "कूलघातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विवृक्णानि । स एवम् 'अहिः'
 अगमनो मेघः, किञ्चमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्चनः", सम्प-
 र्कस्य कर्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'अयते'
 अगमयत् । अवस्थानमात्र मेव स्वप्नोऽभिमतः ॥ एव मत्र वधसम्ब-
 न्धात् "कुलिशः = वज्रः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४४६ ३० ८पं० "कुलिशः" ।

† अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसु मिक्षु मिक्षु महता वधेन । स्वन्धांसिपु० —
 ० पृथिव्याः ॥—इति ऋ० सं० १. १, २६ ५ ।

‡ "उपपृक् उपपर्चनः, सम्पर्ककर्ता" क ।

“तुञ्चे^(८९)”—इति *, अनवगतम् । “तुञ्चतेः” दानार्थेति
निर्वचनम् । ‘तुञ्चनम्’—इति स्यात् ॥ २ (१७) ॥

तुञ्चेतुञ्चे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न
विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा
इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा
परिवर्हणा । वृहच्छवा असुरो वर्हणा कृत इत्युपि
निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्चेतुञ्चे०—०सुष्टुतिम्” † । मधुच्छन्दस आषमम् । ऐन्द्री ।
गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंषिनः आवापे विनियुक्ता ।
‘तुञ्चेतुञ्चे’ “दानेदाने” ‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया
‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ घोम्यः स्तोतु
मिति । किं तेषाम् ? ‘न ‘विन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि ‘तैर्विन्दामि’ “सुष्टुतिं”
“समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा
एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मय स्तोमसम्बन्धात्
‘तुञ्चे’-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्चतेस्य दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

“वर्हणा^(८९)”—इति † अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपसर्गा-
ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा = परितुष्टिः, परिहंसा वा ॥ ।

* १भा० ४४९ वृ० ११ पं० “तुञ्चः” ।

† अ० चं० १, १, १४, १ ।

‡ १भा० १७० १० अ० (८) “तुञ्चति” ।

§ १भा० ४४९ वृ० १४ पं० ।

॥ “वर्हणा”, “परिवर्हणा” इति चात्र सर्ववैदिकान्यस्यनकारान्वितं क-पुच्छके ।

“अथा दिवे दृष्टते०—रथो हि सः” । सव्यत्वात् मापञ्चस्यास्ते-
 ऽस्यार्षम् । जगतौ । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे ‘रथः, हि, सः’—इति
 पदानि । हे स्रोतः ! ‘अर्षं’ प्रोच्यारथ इन्द्राय ‘दिवे’ द्योतनवते
 ‘दृष्टते’ च महते, ‘शुभं’ धनसंयुक्तम्, वसुहृत्तिसंयुक्तं वा वचः ।
 किल्लक्षणायेन्द्राय अर्षं? इति,—‘स्वच्छत्रम् यस्य’ स्व मेव चत्रं धनं
 बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीय माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः ।
 किञ्च; यस्य ‘धृषतः’ धर्षयतः; ऋचून् ‘धृषत्’ एव † धृष्टं ‘मनः’ भवति,
 तदर्थं मर्षेति । किञ्च; येनेन्द्रेण ‘दृष्टस्त्रवाः’ दृष्टदधोषः, ‘असुरः’
 मेघो वा । ‘वर्षणा’ परिवर्षणा परिवृष्टेन वधेन परिहिंसया
 वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तेर्नैव तावद्दशौ हरौ रथे युक्तौ त
 मसुरं प्राप्तुतः । अथेन्द्रेण शीघ्रास्तत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘वषभः’
 वर्षिता ‘कृतः’ । अथ च तावद् ‘रथो हि सः’ रंघणो हि शीघ्रः स मेघः ।
 तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः ‡ प्रहारैर्जरोक्त्य वर्षिता
 कृतो मेघः §, त मध्यर्षं ॥ एव मच अन्वसाकृष्यादसुरसम्बन्धाच्च
 “वर्षणा = परिवर्षणा”—इत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

यो अस्मै अंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं सुनेति
 भवति द्युमाँ अह । अपाप शक्रस्तनुष्टि ॥ मूहति

* “अथा दिवे दृष्टते शुभं १ वचः स्वच्छत्रं यस्य धृष्टते धृष्टमनः ।
 दृष्टस्त्रवा अहरो दृष्टेषा कृता पुरो हरिभ्यां दृष्टभो रथो हि सः ॥”—इति ख०
 ख० १, ४, १७, २ ।
 † ‘धृषत्तेव’ च ।
 ‡ ‘हरिप्राप्तेः’ क ।
 § “वर्षितातो मेघः” क ।
 ॥ “शुक्रस्तनुष्टि” च ।

तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ घंस इत्यहर्नाम
 ग्रस्यन्तेऽस्मिन्वसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्ध मिति
 वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्राचिरप्युध उच्यते स यो-
 ऽस्मा अहन्यपि वा राचौ सोमं सुनोति भवति ह*
 द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्मसन्ता-
 नादपेत मलङ्करिष्णु मयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयि-
 तारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ।
 न्याविध्यदिल्लीबिशस्य दृल्हा † वि श्रृङ्गिणं मभिनच्छुष्ण
 मिन्द्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि ‡ व्यभिन-
 च्छुङ्गिणं शुष्ण मिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टिः^(६५)”—इति १, अनवगतम् । “तितनिषुः”—अयं
 स्यात् । “यो अस्मै घंसं—० कवासखः” ॥ । प्राजापत्यस्य संव-
 रणस्यार्धम् । ऐन्द्रो । जगती । ‘यः’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घंसे’ ‘अहनि’,
 ‘उत वा’ ‘अपि वा’ ‘यः’ ‘ऊधनि’ ‘राचौ’ ‘सोमं’ ‘सुनोति’
 अभिषुषोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य
 किम्? इति,—स एव निस्येन ‘सुमान्’ ‘द्योतनवान्’ ‘भवति’ । अथ
 पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वस्य पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्”
 अनुष्ठिताद् “अपेतम्” त मलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् “अलङ्क-

* “मघवा” क, घ ।

† “दृल्हा” क, घ; संदिताया मध्येव मेव ।

‡ दृढानि” क, घ, ङ ।

§ १भा० ४४० घ० १पं० “ततनुष्टिम्” ।

॥ क० पं० ४, १, १, २ ।

रिष्णुम्” “अयञ्जानम्” अयजनञ्जीलम्, आत्ममण्डनपरं वा ; विष-
योपमोगपरतया स्ववित्तं “तितनिष्ठुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि
तनितु मिच्छति, तम् ; अग्रदधानम् धर्मं * । ‘शक्रः’ शक्रः इन्द्रः,
“अप ऊहति—अप ऊहति”†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास
आदर्शार्थं कृतः ; पुनपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡ । ‘तनूशुभ्रम्’
“भरीरशोभयितारम्” ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि
‘कवासखः’ कपूयमखो भवति १, त मय्यपोहति । ‘मघवां’ धनस्वामी
इन्द्रः ; अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु ‘कवासख’-
शब्दं ‘तनूशुभ्र’-विशेषण मेव वर्णयन्ति ॥ । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भुत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्वसाधुसम्पर्कादत्यन्त-
मष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एव मच्च ‘ततनुष्टि’-शब्देन ‘विषयोपभोग-
प्रधानः’ उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

“वसः—इति अहर्नाम” १, “यस्यन्तेऽस्मिन् रमाः” सूर्येण ।
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो
ऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” । “उपोन्नद्धम्—इति वा” ; तद्धि विज्ञा-

* “तर्तं धर्मसम्पत्तिं नुदति, वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः”—इति
मचैव सा० भा० ।

† “आपो च अपोहति” क ।

‡ “अपरोऽपमब्दः पूरुषार्थः”—इति सा० भा० । पर मेतन्निवृत्तविरहम् ; अथ
हि “अपोहत्यपोहति”—इति दर्शनात् ।

§ कपूयमब्दार्थस्तु पुरसात् (११९ ४०) द्रव्यः । “कवासखः, कुत्सितपुत्रप-सहा-
यः”—इति सा० भा० ।

॥ “तनूशुभ्र-विशेषणत्वे वर्णयन्ति” ख ।

१ १भा० ५४५०, ५०४० १च० ८ख० (१) ।

यते केन चिदुपसिध्य गोसूदरे मद्भू मिति । “खेद्धानुप्रदानसामान्यात् राचिरप्युध उच्यते” ; सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्यतिस्त्रेहकान् दधाति * ॥

“इक्षीविन्नस्य^(२५)”—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । “इक्षीविन्नस्य^(२५)”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः ; स हि इक्षीहेतोसूदकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि संरक्ष्य शेते, तस्यैव वा विलेभु इक्षीहेतुसूदकं शेते इति इक्षीविन्नः । “न्याविध्यद्विज्ञीविन्नस्य •— • मवधोः पृतन्युम्” ‡ । द्विरप्यस्यपस्यांघम् । ऐन्द्रो । चिष्टुप् । गोसवविन्नधेयोर्निष्केवच्चे प्रत्यये १ । ‘न्याविध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्, ‘इक्षीविन्नस्य’ “इक्षीविन्नस्यस्य” मेघस्य ‘दृग्हा’ “दृढानि”, दुर्भेद्यानि सूदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि । न च केवलमेतावदेव, किन्तुर्हि ? ‘विश्वक्निषम् अभिनत्’ विश्वक्निषं विश्वरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युङ्गिः, ‘शुष्ण’ बलवन्तं मेघम्, ‘इन्द्रः’ एवं स्त्रयमानः प्रत्यक्षीभृतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्द्धर्षः । हे ‘मघवन् !’ ‘यावत्तरः’ यावदस्य मेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । ‘यावत्’ च तत्र व्ययनसमर्थम् ‘भोजः’ बलमस्ति, या ते ब्रम्हिः, तथैनं ‘वज्रणे’ ‘ब्रजु’ ज्ञातयितव्यम् ‘अवधोः’ अहीत्यर्थः । ‘पृत-

* १भा० ४२४०, ४०४० १५० ०५० (१०) ।

† १भा० ४४०४० ०५० “इक्षीविन्नः” ।

‡ “न्याविध्य •— • निष्कः । यावत्तरो मघवन् यावद्दोषो बज्रेषु ब्रजु मघधीः पृतन्युम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

§ “वेदि मारैजनादारैमारैम् सुदोष आहवत् । चन्यासद्रूप चावपित मनादुधास चासता ॥ अस्वासतो निराविध्यदभ्यादेवं क चासतः । न्याहवत् न क्रिरादेवो न्याविध्यदेन मायजक् ॥”—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।

न्युम्' पृतना मिच्छन्तम् ॥ एव मच्च "इलीविशः = मेघः" शब्दसाह-
यादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१९) ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्र मीशानः
कियेधाः । गोर्न पर्व वि रदा तिरुश्रेष्यन्नर्णीस्यपां
चरधै ॥ अस्मै प्रहर तूर्ण त्वरमाणो वृत्राय वज्र मीशानः
कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा
गेरिव पर्वणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णीस्यपां* चरणाय
धूमिर्भ्राम्यतेः । धूमिरस्यृषिकन्नर्च्याना मित्यपि निगमो
भवति । विष्यितो विप्राप्तः† । पारत्रौ अस्य विष्यितस्य
पर्यन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

“कियेधाः(५१)” —इति †, अनवगतम् । “कियद्धाः”, “क्रम-
माणधा वा” —इत्यवगतम् । कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति
कियद्धा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥
“अस्मा इदु प्रभरा ० — ० चरधै” ‡ । नेधा नाम गौतमः,
तस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्त्री । आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-
युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, “कियेधाः” “कियद्धाः” कियदप्युदक
मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । “अस्मै” त्वं ‘तूतुजानः’

* “मेघस्येष्यन्नर्णीस्यपां” क, च, ग ।

† “विष्यितः” क । “विष्यातः” च, ग ।

‡ १भा० ४४७ व० १२पं० ।

§ ऋ० सं० १. ५, १९, २ ।

“त्वरमाणः”, ‘वज्रं’ ‘प्रभर’ । ‘ईशानः’ इत्यरो यस्मात् त्व मस्माकं तस्मादेव मुच्यसे । किञ्च ; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार समूहस्यास्य मेघस्य ‘गोर्न पर्व’ गोरिव पर्वाणि ‘विरद’ विदारय ; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि ‘विरदेत्’ विष्किन्द्यात् । एवं त्व मप्येतं मेघ मव-
यवशो ‘विरद’ विष्किन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—‘तिरस्त्रा’ वज्रेण तिर्यक् गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—‘इत्थन् अर्णांसि’ उदकानीच्छन् । ‘चरधे’ “चरणाय” ‘अपाम्’, प्रजाभ्यो दातुम् । एव मस्माद् द्विशकलीकृतादापो निस्सरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद ॥ एव मत्र “कियेधा = मेघः” शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“कियेधाः = इन्द्रः”—इत्येव मेके मन्यन्ते * ; स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाणे मेतद् बल मिति, तदपि धारयति ; क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधास्य, तस्मात् प्रहर वज्र मिति ॥

“भूमिः^(१०)”—इति †, अनवगतम् । ‘भ्रमणम्’—इत्यवगमः । “भ्राम्यतेः”—इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’—अभिधेयः ॥ “इमा मग्ने० —० सृष्टिः कृन्मन्थानाम्” ‡ । हिरण्यस्त्रपस्थार्षम् । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘इमां शरणिं’ मरणलक्षणां हिंसाम्, इमां संसृतिं वा ‘मीमृषः नः’ मार्जयस्व नाशयस्व नः ।

* “यदा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र ! एवमूत स्तम्”—इति सा० भा० ।

† १भा० ४४० पृ० १० पं० ।

‡ “इमा मग्ने शरणिं मीमृषो न इम मध्वान् य ममान दूरान् । चापिः पिता प्रमतिः शोभ्यानां भूमिरसृष्टिकृन्मन्थानाम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ९, २५, १ ।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; अमुष्मास्त्रोकादिमंश्लोकम् । अस्मात् एतां संसार-
हिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्तं मस्माकं
मार्जयत्वम्* । कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः'
त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना ।
'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः'
च प्रकृष्टमतिः । 'भूमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-
विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च । 'सृष्टिकृत्' च,
दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् ।
सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोक्षयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः ।
देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति ॥ एव मत्र "भूमिः =
अग्निः" अर्थाविरोधात् (विशेष्यते) ॥

"विष्पितः^(८८)"—इति †, अगवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगमः ।
विस्तीर्ण इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो
०—० विष्पितस्य परंन्"‡ । "यद्य सूर्यो ब्रवोऽगागाः"—
इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरौति प्रतिजज्ञे
शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव
मित्रावरुणयोः पूजार्थं ब्रह्मवचनम् । अर्थमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एतं भाजवं जवीभवन्तस्माकं मार्जयस्व" इति ।

† नैतद् दृश्यते च-पुलके ।

‡ १भा० ४४८ ४० १५० ।

§ इमे दिवो चभिनिषा श्रिय्याधिदित्वासां चपुनर्षं नयन्ति । प्रजापिपुत्रो
ग्राध मस्ति प्रारं नो चस्य विष्पितस्य परंन् ॥—इति च० सं० ४, ५, १, १ ।

असावपि हि अस्मिन् सूक्तो श्रूयते । श्रौतकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
 'इमे' मित्रावरुणार्थमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः
 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि
 कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मा-
 नुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि;—
 'प्रभाजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि*)
 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्यस्माकम्,
 ततोऽस्य 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं'
 पर्वन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च
 "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीपं मङ्गुतं पुरु वारं पुरु त्वना । त्वष्टा पोषाय
 विष्यतु राये नाभानो अस्मद्युः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्स्वित्यस्मयुरस्मान्
 कामयमानो रास्पिनो रास्यी रपतेर्वा रसतेर्वा
 रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्युच्चतिः प्रसाधन
 कर्मा (आ व ऋञ्जसे ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि निगमो
 भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण
 इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वह् प्रप्तवह् । हरी इन्द्र
 प्रतद्वह् अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

* नाख्येतत् क-पुस्तके ।

† नैव पाठः क-च-न-पुस्तकेषु, दृष्टिदृष्टता चरुचोतच; इतो तु मताकारेण
 "ऋजुषे गिरा"—इति निगम उच्यते वाच्यतश्च ।

“तुरीपम्^(८९)”—इति *, अनवगतम् । “तूर्णापि”—इत्यव-
गमः । ‘उदकम्’-अभिधेयम् ; तद्धि तूर्णं माप्नोति । “तन्नक्षुरीप०
—० नाभानो अस्मयुः” † । दीर्घतमस आर्षम् । त्वाङ्गी । अनुष्टुप् ।
आप्नी-सूक्ते । ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीप मुदकम्, ‘अहुतं’ च
“महत्” इत्यर्थः । “अहुतः, बर्हिष्ठः”—इति महन्नामसु पठितम् ‡ ।
‘पुरुवारं’ च बङ्गदेशान्तर माट्टणोत्पदकम् ; ‘पुरुत्मना’ बङ्गात्मना ।
यदेवंलक्षण मुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘त्वष्टा’
‘विष्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन । ‘अस्मयुः’ ‘अस्मान् अनुगृहीतुं “का-
मयमानः” ‘राये पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः ; वर्षे हि षति
पञ्चवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नाभानः’ —इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्,
‘नाभानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विष्यतु ॥ एव
मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति १ विष्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, “तुरीपम् =
उदकम्”—इत्युपपद्यते ॥

“रास्मिनः^(९०)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘रापी’—इति वा
स्यात्, ‘रासी’—इति वा ; “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसणशीलो वा यः, स ‘रासी’ । “उत्
त्या मे०—० रास्मिनस्यायोः” ¶ । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्व-

* १भा० ४४८ प्र० १५० ।

† ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

‡ १भा० १८८ प्र० २७० (११), (१४) ।

§ “अथातो मध्यस्थाना देवताः (दे० का० १०, १, १)” —इत्यधिकृत्य यास्मिन्
साङ्ख्यानत्वात् (दे० का० १०, १, ८) ।

॥ १भा० ४४८ प्र० १५० ।

¶ “उत्त्या मे० यशसा चेतुमायुं यन्ता पान्नीश्रिजा ऊचथै । प्र वो जपीत मृपा
कृषुधुं प्र मातरा रास्मिनस्यायोः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

देवे सृक्ते । 'उत तौ' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यज्ञसा' हवि-
 र्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणा, 'श्वेतनायै' उषसः कालेप्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता'
 वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
 'श्रौश्रिजः' मेधाविनः ! ऋत्विजः ! 'ऋवध्वै' आङ्गयध्वं तावश्विनौ ।
 किञ्च ; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'ऋणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन्
 कर्मणि भागिनम् । किञ्च ; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनि-
 र्माशौ ऋणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति । एतच्च वो ब्रवी-
 मि । कं च पुनरर्थं पुरस्त्रत्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्यिनस्य
 आयोः' रपणश्रीलस्य वा रसनश्रीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योद-
 कस्य प्राप्तर्यम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्तर्यम् । "आयवः"—इति
 मन्वस्यनाम* ॥ एव मत्र 'रास्यिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते,
 शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च ॥

"ऋञ्जतिः(२१)", "प्रसाधनकर्मा" † । "भाञ्जजीकः"—इत्य-
 नेन ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाव्यकारो निगमं नाधीते ॥

के चित्त्वच एतं शेष मधीयते । "दूतं वा०—० मृञ्जसे गिरा"§ ।
 वामदेवस्थार्षम् । गायत्री । आग्नेयौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
 शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः । हे यजमान!

* १भा० १०१३० १८२३० १९० १ स० (१०) ।

† १भा० ४४८३० १५ पं० ।

‡ प० १५० ३० १० पं० ।

§ "दूतं वा विश्वेदेसं चयुवाचु ममत्वेम् । यजिष्ठ सृञ्जसे गिरा ॥"—इति ऋ०
 सं० १. ५, ८, १ । ऋ-च-पुस्तकयोस्तु 'चाव' ऋञ्जसे (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति
 निगमो दृश्यते ।

त्वम् 'दूतम्', 'त्रिश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषां
 वेदाहारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यद्युतमम्,
 'ऋञ्जये' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव मत्र "ऋञ्जतिः
 प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"ऋजुः(८९)"—"इत्यपि" *, "अस्य" एव ऋञ्जते: "भवति" ।
 "ऋजुनीती नो०—०देवैः सजोषाः" † । गीतमस्वार्षम् । वैश्व-
 देवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य
 ऋते । 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान्
 इतो लोकादसुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु' । 'मित्रः' च 'विद्वान्'
 नयतु । 'अर्थमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एव मत्र
 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

"प्रतदसू(८९)"—इति ‡, अनवगतम् । "प्राप्तवसू"—इत्यवगमः ।
 'अथै' अभिधेयौ । "इह त्या सधमाद्या०—०प्रतदसू अभि-
 खर" § । नारदस्येय मार्षम् । उष्णिक । महाव्रते श्रौण्णिही
 दशाश्रौतिः, तस्यां शस्यते । हे 'इन्द्र !' 'इह' कमणि 'त्या हरी'
 तावथै 'प्रतदसू' "प्राप्तवसू" प्राप्तधनैः तयोर्हि ऋजीषं धानाश्च
 धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ ४० १८ पं० "ऋजुनीती" ॥

† "ऋजुनीती नो वरुणे द्विचो नयतु विद्वान् । अथैमा देवैः सजोषाः ॥"—
 इति ऋ० सं० १, १, १० १ ।

‡ १भा० ४४८ ४० १५० ।

§ इह त्या सधमाद्या युजामः सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतदसू अभि खर ॥"—
 इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‘युजानः’ युक्ता रथे, ततः ‘भीमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिखर’
अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एव मत्र “हरी”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदसु
= प्राप्तवसु” अथौ-इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनेता नो अध्वरं देवयज्या हिनेतु ब्रह्म सनये
धनानाम् । ऋतस्य योगे विष्यध्व मूधः श्रुष्टीवरीर्भूतना-
स्मभ्य मापः ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत
ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे
शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति
वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यः† मापः ।
(सुखवत्या भवतास्मभ्य मापः‡) चोष्कूयमाण इन्द्र
भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् । एधमान-
द्विकुभयस्य§ राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥
व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥ सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य
राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्त्वय मित्यर्थः । उप प्रागा-
त्सुमन्ने धायि मन्म । उपप्रैतु मां (स्वयं) यन्ने** मने-

* “शकृदितं” क, च, न ।

† “श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यः” क, च । “सुखवत्या —” न ।

‡ न इत्यनेन पाठः क-च-न-पु-र-केषु परं इति संज्ञातः ।

§ “द्विकुभयस्य” क, च, न ।

॥ “व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः” क, च, न ।

¶ नास्तेतत् क-च-न-पु-र-केषु ।

** “यन्ने” क, च, न ।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एष-
णेषु ॥ ७ *॥

“हिनोत^(१४)”—इति †, अनवगतम् । “प्रहिणुत”—इत्यवगमः ।
“हिनोता नो०—० भूतनास्त्रभ्य मापः ‡ । कवषस्येय मार्षम् ? ।
अपोनत्प्रीयास्यच्चु शस्यते । “हे ऋत्विजः! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’
प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत । एनम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ ‘देवय-
ज्यायै’ देवयजनार्थम् । किञ्च; प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ सुत्याख्यं यथाशास्त्र-
दृष्टकमेण । ‘सनये’ सन्धये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च; ‘सन्धस्य’
‘यज्ञस्य’ ‘योगे’ संयोगे यदेतत् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिष-
वणचर्म वर्त्तते, अथ वा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः; तद्धि तत्र
युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
भाष्यकारो ॥ ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे—इति वा”; यदेतद् यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् ‘वि व्यध्वम्’ विमुञ्चध्वम् ।
यस्यचमसस्याख्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
अधिषवणचर्मोऽधसः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने सखीभवति, यथेतरद्गो-
रूधो दुह्यमानायां गवि । एव ऋत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सोम-
सन्धिश्चा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे ‘आपः!’ एभिः ऋत्विग्भिः
उत्सिच्यमानाः ‘अष्टीवरीः’ ‘सुखवत्यः’ ‘भूतन’ ‘भवत’ ‘अस्मभ्यम्’ ॥

* नाच ऋत्विजसमाप्तिः ऋ-च-पुस्तकयोः ।

† १भा० ४४८ व० ४पं० ।

‡ ऋ० सं० ०, ०, १९, १ ।

§ “दास्याः पुत्रः कितवोऽप्राश्नयः”—इत्यादि रे० त्रा० १, १, १ ।

॥ “निदत्तकारो”—इति सायणीयः पाठः ।

एव मच्च 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन समन्धाद्धिगोतेर्गत्यर्थस्य सुपपद्यते * ॥”

“प्रद्विणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

“प्रकटम्”, “प्रकटितं भवति” । यदा अनङ्गान् युक्तः, प्रकटत् सुञ्चति, तेनेत मिति । “प्रकटैस्तकतीति वा” ; तद्धि भाराक्रान्तं प्रकटैर्गच्छति “प्रश्वेन तकतीति वा” ; तद्धि प्रश्वेन गच्छति ॥

“शोष्क्यमाणः (२५), “शोष्क्यते (२६)” —इति †, एते अनवगते । धातुरेवाद्य मप्रतीतः । एते सुबन्ततिरुक्ते ; तदगयोः पूर्वं 'सुबन्तम्', उत्तरं तिरुक्तम् । दानार्थं वर्त्तमानस्य “शोष्क्यमाण इन् भूरि वामम्”—इति ‡ निगम सुप्का 'दददिन्'—इति चि पूर्वस्य निर्वचनं सकार भाष्यकारः ॥ ॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य “शोष्क्यते विश इन् मगुथान्”—इति § निगम सुप्का 'शोष्क्यते'—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति निर्वचन माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु शोष्क्यति-शब्दस्यर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“शोष्क्यमाण इन् भूरि वामम्”—इत्यस्य श्लेषः,—“नि सर्वेष्वेन इपुधौरसक्तं ० — ० दधि प्रदृद्धः” ॥ । हिरण्यसूपस्वार्धम् । ऐन्त्री ।

* व्याख्यानं सेतत् समप मेव ऋग्भाष्ये सायणेनोद्भूतं स्त्रीकृतस्य तस्यैव “एतस्या ऋषो व्याख्यानं निबन्धनीकाया उद्भूतम्”—इति ।

† १भा० ४४२ ४० ऋषं ।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २ ।

§ ऋ० सं० ४, ०, २२, १ ।

॥ “नि सर्वेष्वेन इपुधौरसक्तं समुच्चो मा चञ्जति यद्य वधि । शोष्क्यमाण इन् भूरि वामं मा प्रविधुं दृशदधि प्रदृद्धः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १, २ ।

त्रिष्टुप् । उल्लिङ्गसभिदोर्निष्केवस्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यवधात् 'दधुधीन्' त्त्वणाम्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समयसेनः इन्द्रः । एवं त्त्वणान् संनद्या वध्वा, गोधाङ्गुलिचवान् भूत्वा "स मर्थी गा अजति" इषुभिर्मेघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्थः' ईश्वरः इन्द्रः । कस्मै समजति ? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देगे कुटुम्बिने वा स्त्रेचे कामयते, स्त्रेणुम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षे प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं सूथमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः ; यतः प्रत्यक्षत उत्तरोऽर्द्धर्षः । हे इन्द्र ! सोष्क्यमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीचं" सस्य-सम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व । 'मा पणिः भूः' मा वष्टिक्वीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता ह्यपणो भूः । किन्नर्हि ? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बह्दकदाता भव ॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'सोष्क्यमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते ॥

एव मत्र दानार्थः 'सोष्क्यतिः', "एधमान्दिसुभयस्य"—इत्यन्यदुदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृणुष्वे वीर०—० इन्द्रा मनुष्यान्” * । गर्गस्य बाहंस्यत्यस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'शृणुष्वे वीरः' अश्रौष महं वीर मिन्द्रम्, 'उपम्' उद्गूणवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम् ; "अभ्यासे भूयांस मर्थे मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति । अथवा 'उपं' ब्रुचुं प्रति उद्गूणवज्रम् । 'दमायन्' दमयितारं श्रूणाम् । कथम्पुनरश्रौषम् ? इति,—'अन्य

* "शृणुष्वे वीर उपमयं दमायन्स्य मन्थ मतिनेनोयमानः । एधमान्दिसुभयस्य राजा सोष्क्यते विष्ट इन्द्रा मनुष्यान् ॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, २९, १ ।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिअयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः । किम्युनर्लक्षणं वीर मश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयञ्चन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्याद-धाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य ; अनेन सुन्वन्ति, ते देव्याः ; इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरो "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च । किञ्च ; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांस्य सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ एव मत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते ॥

"सुमत्^(१०)"—इति *, अनवगतम् । "स्वयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्^{१०}—० चक्षमा सुबन्धुम्" † । दीर्घतमस आर्षम् । चिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमौयेन षोडशा-ऊतयो ह्वयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "स्वयम्" एव । 'यत्' घदनेन "यज्ञेन" प्राप्तयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदह मेव ; अहं मनसा!)

१भा० ४४६ पृ० १२ पं० ।

† "उपप्रागात् सुमन्^{१०} अध्यायि मन्^{१०} इवान्ना माशा उप वीतवृष्टः । स्वयम् विश्वा-
कपयो मदन्ति इवान्नां पुष्टे चक्षमा सुबन्धुम्॥"—इति ऋ० पं० १, २, ८, ९ ।

‡ नास्येव पाठः क-पुस्तके ।

घातवानित्यर्थः । किम्पुनस्तत्? 'मन्त्र' मननीय मर्थजातम् । किञ्च ;
 अथ मपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवा-
 नाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'बह्वन्म'
 कृतवन्तः । 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम् । त मेत सुपगच्छन्तम्
 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः ॥ एव मत्र
 शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विप-
 रिणाम उपपद्यते ॥

“आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः”—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थं माह; मन्त्रार्थं
 निर्भ्रुवता प्रकरण मप्युपेक्षितव्य मिति, एतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

“दिविष्टिषु(८८)”—इति *, अनवगतम् । “दिव एषेषु”—
 इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥७॥

स्थूरं राधः श्रुताश्च कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः
 समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस सुपसर्गो
 लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरु-
 गमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः क्तन्ततेः कूर मित्यप्यस्य
 भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
 जिन्वन्त्यग्रय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६. ४.

* १भा० ४४८ ४० १५ पं० ।

† “सुपसर्गलोपो नामकरणो” क, च, न ।

“स्यूरं राधः ०—० तुर्वश्वमन्महि” * । मेधातिथेरावर्षम् ।
 वृष्टती । दान मनया प्रगच्छते । ‘स्यूरं’ स्यूलं महत्, ‘राधः’ धनम्,
 ‘अताशं’ वङ्गश्वसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ राज्ञः, ‘त्वेषस्य’ महतः, ‘सुभ-
 गस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिषु’ क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’
 मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च ; एतदेव स्यूल मित्येवं वचम्
 ‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘दिविष्टि’-शब्देन ‘क्रिया’
 उच्यते ; ताभिर्हि द्युलोक मित्यते गन्तुम् ॥

“स्यूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” ; समस्ता हि तत्र
 मात्रा आश्रिता भवन्ति । स्यूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—“स्यवो-
 द्यांस मनु” द्यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वित्ययम् “उप-
 सर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय्य मेतन्नाम स्यात्,
 सोऽच लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः? इति,—“यथा सम्प्रति”
 —इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः ; साम्प्रतम्—इति हि
 न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येव मपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः ;
 एवमिहाप्यनुशब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुङ्गमनादा”
 कुरुङ्गः ; स हि कुरुङ्गं प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा † । “कुरुङ्गम-
 नादा” ; अचुकुलानि हि स नित्य मेव याति विजेतुम् । “कुरुः
 क्वन्ततेः” ; स हि अचुक् क्वन्तति ‡ । “क्रूरम्”—“इति” एतत् “अपि”,

* स्यूरं ०—० दिविष्टिषु । राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य द्वातिषु तुर्वश्वमन्महि ॥
 —इति ऋ० सं० ५, ७, २२, ४ ।

† “नखादक्षा भुवाद्या मध्यमाद्या प्रतिहाद्या हिमि ये के च कुरुपशासना
 राजानः”—इत्यादि रे० ब्रा० ८, २, २ ।

‡ “कुरुवः” १भा० २५० ४० २च० १८ च० (१) ।

“अस्य” एव क्तन्ते: “भवति” * । “कुलं कुष्णाते: (त्रया०प०)” ; तद्धि “विकुषितम्” इव “भवति”, विसीर्णत्वात् ॥

“दूतः(६६)” —इति †, अनवगतम् । “जूतः” —इति न्याय्यम् ।
“जवतेर्वा द्रवतेर्वा” —इति व्याख्यातम् ‡ ॥

“जिन्वतिः(१००)” §, “प्रौतिकर्मा” —इति अर्थवचनम्, अप्रती-
तार्थत्वात् । “सुमान मेतत्” —इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो
द्वादशोऽध्याये ॥ ॥ ८(२२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । मर्ह्यं अ-
मत्रो वृजने विरुप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवै वृज्य-
चीषमः । स्तूयते वृज्यचा समोऽनर्शराति मनस्वील-
दान मस्वीलं पापक मश्रिमद्विषमम् ॥ अनर्शरातिं
वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युते-

* १भा० १८० ४० १ख० १६ ख० (७) ।

† १भा० ४४६ ४० १८ ख० ।

‡ पु० १४० ८५०; ५ ४० १५० ।

§ १भा० ४५० ४० ४५० ।

॥ दै० का० ७, ५, २ । क-पुस्तके “द्वादशाध्याये” —इति पाठो नास्ति ।

॥ “मस्त्रिमद्विषमम्” क, ख, ग । “मस्वील—” रोषस्य डौ ।

ऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्हया
 नव्यं मर्कैः । अनर्वं मप्रत्यृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्र-
 जिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्व मिति वा वृहस्पतिं
 वर्हय* नव्यं मर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं
 सामि स्यतेः । असाभ्योजै विभृथा सुदानवः । असु-
 समाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमचः(१०१)”—इति †, अनवगतम् । “अमाचः”—इति शब्द-
 समाधिः । “महान् भवति”—इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति,
 न तस्य माचाः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमच इत्युच्यते । “अभ्य-
 मितो वा” स्यात्, अनभिष्टंसितः केन चित् । “मृदा अमचो
 वृजने०—० इत्यंश्च ममन्दत्” १ । विश्वामित्रस्यार्षम् । चिद्युप् ।
 ऐन्द्री । पृष्ठस्य चतुर्थपञ्चमयोरङ्गोर्माध्यन्दिने सवने अच्चावाकस्य
 ब्राह्मे सप्यातं नाम सूक्तम् ॥, तत्रेयं विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रभा-
 वतः । ‘अमचः’ च अपरिमाणमाचः, ‘इन्द्रः’ ‘वृजने’ सङ्गामे
 ‘विरप्सो’ विरावणशीलः, ‘उग्रम्’ उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, ‘भवः’
 मचुबलम् ‘पत्यते’ पातयते । ‘धृण्वोजः’ धर्षयित् यस्य ओजः,

* “वर्हया” क, ख, ग ।

† “विष्टय” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४५० ४० १५० ।

§ ‘मृदा अमचो वृजने विरप्सोर्षं भवः पत्यते धृण्वोजः । नाचं विश्वाच
 इष्टिनो च नेनं यत् सोमासु चर्यंश्च ममन्दत् ॥’—इति ऋ० सं० २, १, १८, ४ ।

॥ पृष्ठामिन्द्रवचस्योर्माध्यन्दिनसवनेऽच्चावाकस्ये चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याही-
 नस्यस्य खाने चोषि सप्यातस्यस्य, तत्रोपोत्तमावर्जं मेतत् प्रथमं सूक्तम् । सूचि-
 त्तत्,—“इमा मूच्छन्ति ता”—इति ऋ० ०, ५ ।

बलम्, तत् 'पत्यते' । किञ्च; 'नाह विव्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी', नापि द्यौः, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ? 'यत्' यदा 'सोमामः' सोमाः 'हृद्यंश्चम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः ॥ एव मत्र 'भवः', 'पत्यते', 'हजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमाहः = महान्"—इत्युपपद्यते ॥

"अचौषमः(१०१)"—इति *, अनवगतम् । ईकारोऽज्ञानवगतः । "अचा समः"—इत्यवगमः । "इह श्रुत इन्द्रो—०सुक्ते अमास्या"† । विमदस्यार्धम् । आस्तारपङ्क्तिः‡ । ऐन्द्री । स पुनरैन्द्रो वा प्राजापत्यो वा वासुकस्य वा वसुधतः । पृथ्व्यस्य षतुर्थेऽहनि निष्कैवस्ये ग्रस्यते । 'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अथ' 'सत्वे' विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वञ्ची' । किंलक्षणः? 'अचौषमः' "अचा समः" यावतैवार्थेन युक्तोऽर्थायते अचक् स्तूत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भवत्यैश्वर्ययोगात् § । किञ्च; 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यज्ञः कुर्यात्, एवं य इन्द्रो 'यज्ञः' 'आ चक्रे' आभिसुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किंलक्षणं पुनर्यज्ञः करोति? 'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माभिरिह स्तूयते ॥ एव मत्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "अचौषमः = अचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४५० ४० ८ पं० ।

† "इह श्रुत इन्द्रो अस्मै अथ सत्वे वञ्चाचौषमः । मित्रो न यो जनेषु यज्ञं युक्ते अमास्या"—इति ऋ० सं० ७, ७, १, १ ।

‡ "पुरस्ताद्बृहती" क ।

§ "अचौषमः । यथाव इन्द्र ते (सा० सं० आ० आ० १, १, १)"—इत्यादिकया स्तूत्या समानगुण इत्यर्थः ।—इति सा० भा० ।

“अनर्शरातिम्^(१०९)”—इति °, अनवगतम् । “अनस्त्रीलदानम्”
 -इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्यास्त्रीलशब्दस्यार्थं माह,—“अस्त्रीलं पाप-
 कम्”—इति । न यस्यास्त्रीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्द-
 साहचर्यप्रसक्तं माह,—“अस्त्रीलम् = अश्रिमद् विषमम्” तस्मात्साहचर्यो-
 पपत्तितोऽस्त्रील मित्युच्यते † । “अनर्शरातिं०—०चोदयन्” ‡ ।
 “आयन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव ? । नेमस्यार्थम् ॥ । ईद्री ।
 सतोष्टृहती । हे स्रोतः ! ‘अनर्शरातिम्’ अपापदानम् ¶, एनम्
 इन्द्रम् ‘वसुदां’ वसु-दातारम्, ‘उप’ उपगम्योपगम्य चेतसा ‘सुहि’ ।
 किङ्कारणम् ? यस्माद् ‘भद्राः’ भन्दनीयाः ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दत्तयः ।
 किञ्च ; ‘सः’ ‘अस्य’ ‘कामम्’ अभिप्रायं ‘विधतः’ दधतः, कामिनां
 कामान् ‘न रोषति’ न पीडयति । ‘मनः’ च ‘इन्द्रस्य’ आत्मनः ‘दानाय’
 ‘चोदयन्’ भवति, य एवं स्तुता याचते ॥ एव मत्र शब्दसाहचर्या-
 दर्थाविरोधाच्च “अनर्शरातिम् = अनस्त्रीलदानम्”—इत्युपपद्यते ॥

“अनर्वा^(१०४)”—इति °, अनवगतम् । “अप्रत्युतः”—इत्यवगमः ।
 यः “अन्यस्मिन्” न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः ‘अनर्वा’—

* १भा० ४५० ४० १२ पं० ।

† “कोषस्य स्त्रियः पाञ्चनिकोदयः”—इति अम० को० १, ८, ८२ । “अश्रीरं
 चित् = अमङ्गल मपि”—इति सा० भा० (अ० सं० ४, १, २५, १) ।

‡ “अनर्शरातिं वसुदा मुप सुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधुवो
 न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति अ० सं० १, ०, २, ४ ।

§ पु० १०२ ४४ सा अम् द्रष्टव्या ।

॥ “चित्तस्यार्थम्” क ।

¶ “अनर्शरातिम् = अपापकदानम्, अपापिन्द्रस्य दातारमित्यर्थः”—सा०भा० ।

* १भा० ४५० ४० १० पं० ।

इत्युच्यते । “अनर्वाणं वृषभं० —० नवमानस्य मर्त्ताः”* । अगस्त्य-
 स्यार्षम् । बार्हस्पत्या । चिष्टुप् । हे स्तोतः ! ‘अनर्वाणं’ खेन महिष्या
 युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन †, ‘वृषभं’ वर्षितारम्,
 ‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दमजिह्वम्” ; हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तन-
 यिन्नुघोषः ; “जिह्वा, घोषः”—इति हि वाङ्मामसु पठितम् ‡ । ‘वृह-
 स्यति’ ‘वर्द्धय’ । ‘मर्थ’ स्तुत्यम्, ‘अर्केः’ मन्त्रैः । किंलक्षणं वृहस्यतिम् ?
 इति,—‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणार्थाः ‘देवाः’, ‘सुरचः’ सुदीप्तिमन्तः,
 ‘यस्य’ शुभम् ‘आ’ आभिमुख्येन श्रित्वा ‘शृण्वन्ति’ आदरेण, ‘मर्त्ताः’
 च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या
 स्तुत्यस्य भवति, तेनाथौ नवमानः, (तस्य ; अथ वा ‘नवमानस्य’ ४)
 प्रशासतः इत्यर्थः । अथ वाय मन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिक-
 पक्षेण,—‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः । ‘गाथानीः’
 स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स
 एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च ‘नवमानस्य’ स्तुवतो ‘देवा आशृण्वन्ति’,
 ‘मर्त्ताः’ च । “वृहस्यतिर्वै देवानां पुरोहितः”—इति ह विज्ञायते ॥ ।
 तस्मादेव मण्युपपद्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् “अनर्वा—अप्रत्यु-
 तः”—इत्युपपद्यते ॥

* अनुर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्यतिं वर्षेया मर्थमर्केः । गाथान्यः सुरचः
 यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः ॥—इति ऋ० सं० १, ५, ११, १ ।

† “अनर्वाणम् = अगस्त्यं सोतुरधीनमित्यर्थः”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ७४ प्र० १ख० ११ख० (१८),(१०) ।

§ नादयेषः पाठः क-पुस्तके ।

॥ “तदयेतदहोषोक्तम्”—इत्याद्यैतरेयके प्रथमम् (८, ५, १) । तदुपनिषद्विषयस्य
 तत्रैव तदग्निमिति चण्डे (१, १, ८) ।

“असामि(१०५)”—इति *, अनवगतम् । सामीति समाप्त
मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि ॥ “असाम्योजा०—०सृजत्
दिषम्” † । कण्वस्यार्धम् । सतो वृहती । मादती । हे ‘सुदानवः’
“कण्वाणदानाः” मरुतः! यूयम् ‘असामि’ अपरिसमाप्तम् अनन्तम्,
‘ओजः’ “बलम्”, ‘शवः’ अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् ‘विमृथ’ धारयथ ।
‘असामिधूतयः’ असमाप्तगतयः । ध्वनं धूतिः; “धवति, धावति”—
इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । एतत् कुरुध्वम् । य एषः ‘सृषिदेष्टा’
स्तोत्रदेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! ‘परिमन्यवे’ प्रकृष्टक्रोधाय इषुम् इव
‘दिषं’ सर्वलोकदेव्यतां ‘सृजत्’ क्षिपत ॥ एव मत्र “असामि =
असुसमाप्तम्” —इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात् ॥ १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥
मा चुक्रुधं त्वां ॥ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं
गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिं मिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं
क ईशानं न याचिष्यत् इति ॥ (गल्दा धमनयो
भवन्ति गलन मासु धीयते**) । आ त्वा विशन्विन्द्व

* १भा० ४५, १४० ५५० ।

† असाम्योजो विषया सुदानवोऽसामिधूतयः शवः । सृषिदेवे मरुतः परिसृ-
ष्य इषुं न सृजत् दिषम् ॥—इति ऋ० सं० १, १, १८, ५ ।

‡ १भा० १२२४० (७४), (७५) टी० ।

§ “असामि = असमाप्तम्” क ।

॥ “मा” क, छ, न ।

॥ “याचिष्यतीति” क, छ, न ।

** नैष पाठः क-छ-न-पुस्तकेषु ।

आ गल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवत
आगलना * धमनीना मित्यत्रार्थः । (२४†)

“गल्द्या(१०९)”— इति †, अनवगतम् । ‘गलितधानी स्यात्’ गलितं
हि तस्यां धीयते । “धमनिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, नाङ्गीत्यर्थः ।
“मा त्वा सोमस्य० —० न याचिषत्”‡? मेधातिथेराधम् । ऐन्द्री ।
वृहती । महाव्रते वृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र! ‘मा चुक्रुधं
त्वा’ मा क्रोधयेयम् ‘अहं’ ‘सोमस्य’ ‘गल्द्या’ ‘गालनेन’ धमनेन,
पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकाल मपि ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्या
स्तुत्या च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति । ‘भूर्णिम्
न’ ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा
सिंहे वा; स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्प-
माणः तं न क्रोधयत्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्प-
माणो मा चुक्रुधं भवन्त मिति । अथ मतम्,—यदि मम क्रोधाद्
विभेषि, मास्मान् याचेथा इति । “क ईशानं न याचिषत्” को हि
नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न “याचिष्यते”? न ह्ययाचतां
वृत्तिः सिध्यति ॥ एव मन्त्रेन्द्रस्य या ‘गलना’ धमनिः, यथा सोम

* “भवतो गलना” क, ख, ग ।

† यच्चैव चतुर्विंशत्यस्यसामिनिः ऋ-च-पुस्तकयोः, ऋतप्रतीकपाठसम्मतम् ।

‡ १भा० ४५१ ष० १५ पं० ।

§ ऋ० सं० ५, ७, १९, ५ ।

आगच्छते सा, तेनैव आगच्छनेन उपलक्ष्यमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते;
न ह्येव मर्थविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनिर्भवति”—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र
धमनिलिङ्गं विशिष्ट मस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गं मन्यदुदाहरणं
ब्रवीति,—“आ त्वा विशन्त्विन्द्वुः”—इति † । हे इन्द्र! ‘आ
विशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्द्वः’ सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वा
मिन्द्वः ? ‘आगच्छदा धमनीनाम्’ याः “आगच्छनाः” धमनयः,
याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदं सुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः;
ताभिराविशन्तु । शेषो ष्टयः ‡ ॥ एव मिद् ‘धमनी’-शब्दसह-
योगी ‘गल्दा’-शब्द इति कृत्वा “आगच्छदा = धमनिः”—इति
उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तीत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’, ‘गल्दा’—इति ;
न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन्
मन्त्रे ४ यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-शब्देन
धमनिरेवोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव ज्ञापक
मित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति ढतौयान्तम्, ‘गल्दाः’—इति
प्रथमावङ्गवचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तिवत् ॥ (२४)

न प्रापासौ मनामहे नारायासो न जळ्वह्वः ॥ ।

* “गल्दा धमनयो भवन्ति”—इत्येव मद्दृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः ।

† सा० सं० ३० आ० २, १, १, ४ ; उ० आ० ८, १, १, १ ?

‡ १भा० २४ ४० ११४० (१४), ढौकाया मथेव मेव ।

§ पु० २४४ ४० ११ पं० ।

॥ “ज.सू.चयः” क, ख, ग ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना इत्य-
स्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचद्-
कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥
२ (२५) ॥

“जल्ह्वः^(१००)”—इति * , अनवगतम् । “ज्वलनहीनाः”—इत्य-
वगमः । “न पापासो०—० हृणवामहे” † । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः,
तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । वृहती । तस्या मेव वृचाशीत्यां विनियुक्ता ।
'न' वयं 'पापासः' "पापाः" इत्येवं 'मनामहे' "मन्यामहे" ।
किङ्कारणम्? अस्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः,
दानकर्म’ च । अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति?
तच्च न । किङ्कारणम्? ‘न आरायासः’ न वय मधनाः । अथापि
स्याद्भनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति?
तदपि न । किङ्कारणम्? ‘न जल्ह्वः’ न वयं “ज्वलनहीनाः”, किन्तर्हि?
आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वं मस्मास्वस्ति ।
किञ्च; ‘यदिन्विन्द्रं’ यस्माद् वयम् इन्द्रं ‘वृषणं’ वर्षितारम्, एत-
स्मिन् यज्ञकर्मणि ‘सखायं’ सहभृतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्,
अमीभिः सह मथा सोमः पीत इत्येवं वक्तारं ‘हृणवामहे’ ।
तस्मात् न वयं पापाः, नापि वय मरायासः, नापि जल्ह्वः,—
इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापाना मधनाना मनाहिताग्नीनां

* १भा० ४५१ ४० १८ पं० ।

† “न पापासो मनामहे नारायासो न जल्ह्वः । यदिन्विन्द्रं वृषं सखा
सुते सखायं हृणवामहे ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, २०, १ ।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “जल्हवः = ज्वलनहीनाः”
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“बकुरः(१०८)”—इति *, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्भवणो वा”—इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

युवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुष्याय दत्त्वा ।
अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥
(यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ †) वृको लाङ्गलं
भवति विकर्त्तनास्त्राङ्गलं सङ्गतेर्लाङ्गुलवदा ‡ लाङ्गलं
सगतेर्लाङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीया-
वभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा § वेदकेन वार्यं
ईश्वरपुत्रो ॥ बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-
णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा । इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत व्रत्वा
पणीँरभि । इन्द्रो यः सर्वान् ¶ बेकनाटानहर्दृशः
स्वर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभि-
भवति कर्मणा पणीँश्च ** वृण्णिजः ॥ ३ (२६) ॥

* १भा० ४५९ घ० २५० ।

† नैष पाठः क ख ग पुसकेषु ।

‡ “सगते० — ” क, ख, ग ।

§ “ज्योतिषो” क, ख, ग ।

॥ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख, ग ।

¶ “इन्द्रः सर्वान्”—इत्येव क, ख, ग ।

** “कर्मणापणीँश्च” क ।

“यत्रं वृकेणाश्विना०—०रायीय” * । कचीवत आर्षम् ।
 आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यत्रं’ यवादि
 धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन † । ‘वपन्ता’ “वपन्तौ” युवाम् ‘अश्विना’
 हे “अश्विनौ !” तत्कतौ, यत्कते महानुपदे ‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-
 कर्मणः फलमप्यद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते ।
 ‘इषम्’ “अन्नम्” ‘दुहन्ता’ “दुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुषाय’
 “मनुष्याय” । ‘दक्षौ’ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां
 ह्यथादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुपदेण, एतावेवंविधं कर्म कार-
 यन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभिदस्युम्’ दासयितार मनाकालं दुर्भिलं
 ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाशयन्तौ, ह्यत्सं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् ।
 केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—‘बकुरेण’ जलसमूहेन, ज्योतिःसमूहेन
 च ; मध्यस्थानो ह्यदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति ;
 ततो दुर्भिलं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ; युवा मेव ‘उरुज्योतिः
 चक्रथुः’ विश्लीर्णं मविकलं चतुः चक्रथुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”,
 षट्श्राश्राय ; स हि युवाभ्या मन्धीभूतः चक्षुषाम् कृत इत्यभिप्रायः ॥
 एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहस्य ‘बकुर’-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-
 विरोधात् । “ज्योतिषा वोदकेन वा”—इति भाष्यपाठः ४ ॥

“वेकनाटान्(१०९)”—इति ॥, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो वा”,
 ‘द्विगुणदायिनो वा’, ‘द्विगुणकामिनो वा’—इति शब्दसमाधयः ।

* ऋ० सं० १, ८, १०, ११ ।

† “वृकः” पु० ९६—१०५ व० । य० वा० सं० १९, ०१ ।

‡ “हे अश्विनौ ! लकृतमहानुपदे” क ।

§ एवञ्च वृ-व-पस्यकयोः पाठ एव सम्यगिति भावः ।

॥ १भा० ४५९ व० ०५० ।

“इन्द्रो विश्वान्—अस्तृतम्” * । प्रागाथः कल्त्रिर्नाम, तस्यार्षम् ।
 ऐन्द्री । वृहती । महाव्रते बार्हस्पत्यां वृषाशीत्यां विनियुक्ता ।
 ‘इन्द्रः’ ‘विश्वान्’ ‘सर्वान्’ ‘बेकनाटान्’ ‘कुसौदिनः’ वृद्धिजीवनान्,
 ‘अहर्दृशः’ यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः । अथ वा
 “ये इमानि” एव “अहानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः, नास्ति-
 कतया ; “न” पारलौकिकेष्वहःसु ;—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि
 फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति ; तानभिभवति † ।
 ‘क्रत्वा’ खेन “कर्मणा” । ‘उत पणीन्’ अपि पणीन् । “पणिवर्षिण्
 भवति” ; न हि विण्डुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म
 करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि ‡) भवति, ‘कत्
 ऊ महीः’ क ता महत्यः सेनाः ? ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘अष्टष्टाः’ अनाधर्षि-
 तपूर्वाः परैः, ‘तविषीः’ यास्य महत्यः । ‘कत् उ वृचन्नः’ क्व च वृचन्नः
 इन्द्रः ? यस्य ‘अस्तृतम्’ अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एव मच
 “बेकनाटाः = कुसौदिनः”, अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ॥ ३ (२६) ॥

* “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अहर्दृशं उत क्रत्वा पणीं रभि । कद् सूर्यो रष्टा
 अस्य तविषीः कद् वृचन्नो अस्य तम् ॥”—इति अ० सं० १, ४, ४८, ५ । इहार्ह-
 थोः पाठव्यतिक्रमश्च दृश्यते ।

† अत एव कुसौदजीविना मनी मिन्दा सयंते,—“प्रेथान् बार्धुपिकाथैव
 विप्रान् प्रुद्रवदाचरेत्”—इति ८, १०१ ।

‡ नेतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

§ “बेकनाटान्,— अनेन कुसौदिनो वृद्धिजीविनो बार्धुपिका उच्यते । कथं
 तदुच्यते ? वे—इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षापणं सचिकाय प्रयच्छन् द्वौ मघं
 दातव्यं मित्यभिनयनं दर्शयन्ति, ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः,
 तान् ।” इति सा० भा० ।

जीवान्नां अभि धेतनादित्यासः पुरा ह्यथात् । कञ्च
 स्थ हवनश्रुतः ॥ जीवतो नाऽभिधावतादित्याः पुरा
 हननात् क्व नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल माप-
 न्नाना मेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मथा उदके स्यन्दन्ते
 माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति
 जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानं ह्वरण मित्यप्यस्य
 भवति । कृत्स्नं ह्वरुणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त
 मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात् ।
 सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन् ह-
 स्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां
 सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्मणः ‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके
 नृतोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥४(२७)

“अभिधेतन(११०)”—इति ॥, अनवगतम् । “अभिधावत”—
 इत्यवगमः । “जीवान्नां—० हवनश्रुतः” ॥ । उक्त मार्षं भाष्य-
 कारेणैवान्नापप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेय मार्षं मिति ** ।

* “स्तेयं तल्पारोहणं” क, च ।

† “सुरापानं” क, च ।

‡ “दुष्कृतकर्मणः” क, च, ग ।

§ “पुनः सेवां” क ।

॥ १भा० ४५१ पृ० १५ पं० ।

॥ ५० सं० १, ४, ५१, ५ ।

** अथेयं समुक्तमभिधा, — “त्यान् नु सैका मत्स्यः सामदो मैवावधिर्मान्वा-
 वा वद्वो वा मत्स्या जालनदा आदित्याजस्रवन्” — इति ।

गायत्री । आदितेयी । ‘आदित्यासः’ हे “आदित्याः!” “जीवात् नः” “जीवतः” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा हयात्’ “पुरा इननात्” (अहतान्*) अस्मान्सभावयतेत्यभिप्रायः । ‘कत् ह स्य’ “क लु स्य” यूयम्? येन न गृणत चिप्रं नाभिधावत हे ‘हवनश्रुतः!’ ते चार्त्ताना माङ्गानं गृणन्ति ॥ एव मत्र ‘पुरा हयात्’—इत्यनेन सम्बन्धात् “अभिधेतन = अभिधावत”—इत्येषविपरिणाम उपपद्यते ॥

ऋषेर्वा मत्स्यबधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्मान्यन्ते । “मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते”; मधु इत्युदकनामां, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कषति”—इति गतिकर्मसु पठितम् † । “माद्यन्ते” ह्यन्ति “अन्योन्यं भक्षणाय—इति वा”, मत्स्या हि इतरेतरभक्षजौविनः । “जालम्, जलचरं भवति”; तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति । “जलेग्रथं वा” जले वा श्रेते इति जालम् ॥

“अंङ्गः(१११)”—इति ३, अनवगतम् । “अंहस्त्रान्”—इत्यवगमः । रो मत्वर्थे । “अंङ्गणम्—इत्यप्यस्य भवति”—इति प्रासङ्गिकम्; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति । “चितः कूपे—
० अस्त्र रोदसौ”—“मृत्त मर्यादाः”—इत्येते ॥ चित्तस्यैव कूपे पतित-

* भाष्येतत्पर्यं क-पुस्तके ।

† १भा० ८९, १०१ प्र० (११) ।

‡ १भा० १२९ प्र० १४० १४७० (५), (९) ।

§ १भा० ४५९ प्र० १८ पं० ।

॥ इह प्रथमा, “चित्तः कूपेऽवहितो देवान् चरत क्रतये । तच्छुभाय नृहस्यतिः
कच्छं क्रुत्वाद्बु विप्रं मे सुस्य रोदसौ ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, १ । उत्तरा-
न्वित उत्तर संव दर्शयिष्यति ।

स्यार्धे । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । वैश्वदेवी । पङ्क्तिः । प्रातरनु-
वाकाश्चिनयोर्विनियुक्ता । 'चितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः,
'देवान्' 'हवते' आङ्गयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः । तस्य आङ्गानं
'हृदस्यतिः शुश्राव' । "विन्नं मे अस्य रोदसौ"—इत्येतत् पुनःपुन-
रुच्यमानं द्यावापृथिवी शुश्रुवतुः । किं मित्येतदसौ आवयाञ्च-
कार ? इति,—'हृत्वन्' 'अञ्ज्रणात्' अंहस्वतः कूपात् आत्मनः ।
'उरु' विस्तीर्णं चाणं कुर्वन् ॥ एव मत्र "अन्धकूपः = अञ्ज्रणः"—
इत्युपपद्यते, प्रकरणविरोधात् ॥

"सप्त मर्यादाः—० ध्रुवेषु तस्थौ" * । 'सप्त मर्यादाः' सप्त
स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः 'ततनुः' कृत-
वन्नः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ-
सन्दर्भोऽभिधुञ्जितः ; एतदेव करण मित्युपचर्यते । "तामा मेका
मिदभ्यङ्करो गात्" । 'इत्'—इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा । 'तासां' मर्या-
दानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति" ।
'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीप माह्वय्य "एका मय्यभिगच्छन्"—
इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः ? इति,—"क्षेयम्", "तल्पारोह-
णम्"—इत्येवमाद्याः † । यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ?

* "सप्त मर्यादाः—० गात् । आयोर्दे स्वप्न उपमस्य मीळे पृथा विसुर्मे
ध्रुवेषु तस्थौ ॥"—इति ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६ ।

† सायबसु,—“सप्त मर्यादाः,—कामज्जभ्यः क्रोधज्जभ्यश्चोद्धृताः ; पानम्, अन्ना,
क्षिप्यः, मृगया, दण्डः, पादप्यम, अन्यदूषणम्”—इति सप्त मर्यादाः । यदा क्षेयम्—
—० इति निबन्धे निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः ।”—इत्याह ।

इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्यस्य 'स्वप्ने' स्वप्ने मण्डले 'उप-
मस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने,
यानि धरुणानि धारयितृणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसम्भ-
वस्थायीनि, तेषु 'तस्यौ' तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ?
उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूताना मिन्द्रियाणां
'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्भवात्
स्यष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्यतिसमाचारस्थानेन
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव
समाचारः विशिष्टैः स्यतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति* ॥

“वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “वत^(१११)”—इति†,
अनवगतम्; अनेकार्थञ्च । “निपातः”—इति पदजात्यवधारणम् ।
“खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

ब्रूतो ब्रूतासि यम् नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम् ।
अन्या किल त्वां कथ्येव युक्तं परिष्रजान्ते लिबुजेव

* मनावपि द्रष्टव्यम् । तथाहि;—(१) खेयम्—११ अ० ५४, ५७, ८८—१०१;
११ अ० ५० । (२) तन्वारोहणम्—११ अ० ५४, ५८, १०१—१०९, १००, १०१;
११ अ० ५८ । (३) ब्रह्मचर्यात्—११ अ० ५४, ५५, १०१—१८९; ११ अ० ५५ । (४)
धूषणत्वा—११ अ० ८० (ब्रह्मचर्यासमानम्) । (५) सुत्रापानम्—११ अ० ५४, ५९,
८०—८८; ११ अ० ५९ । सुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीना मन्वन्तमस्य ११ अ०
१२८ स्त्री०) पुनःपुनः सवाम्—११ अ० १२०—१२२ । (७) पातके चतोऽयम्? च-
तोऽय इति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरव इति प्रतीयेत—११ अ० ५४, १०८
—१८१ ।

† १भा० ४५२ पं० ४५० ।

दृष्टम् । वनो बलातीतो * भवति दुर्बलो वतासि यम
 नैव ते मनो हृदयञ्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां
 परिषङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡
 व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाञ्च
 शयनाञ्च ४ ततनाञ्च वाताप्य मुदकं भवति वात
 एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वञ्चन्द्र मित्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन
 इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा
 वेति च य इति च षकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-
 ख्यात् ॥ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्
 प्रेषू रथङ्कामयत् इति वा ॥ । एष देवो रथर्यतीत्यपि
 निगमो भवति (२८**) । धेनुं न इषं पिन्वत् मसक्राम् ।
 असङ्क्रमणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६. ५.

* “बलादतितो” क, ख, ग ।

† “विजानाम्यन्या” क, ख, ग ।

‡ “लिबुजा” क, ख, ग ।

४ “शयनाञ्च” क, ख ।

॥ “उदात्तं त्वेव माख्यात्” क, ख, ग ।

॥ “रथं कामयन् इति वा” क । “रथं कामयन् इति वा” ख, ग । “रथं
 कामयन् इति वा” क ।—सर्वे रथेते पाठा हफिबिबदाः ।

** अथैवाष्टाविंशत्यसमाप्तिः क-ख-पुस्तकयोः ।

†† नाच अष्टसमाप्तिः क-ख-पुस्तकयोः ; पादसमाप्तेषु प्रसङ्गोऽपि न ।

“ब्रूतो वतासि०—०वृत्तम्” * । यमी, यमं ब्रवीति,—
 “दुर्बलः” ‘वत’ दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभौरमोहमयस्त्वम् । एव
 मसहस्रमया प्रार्थ्यमानः खेदमुप यासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स
 त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः । अथ वा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘मनः’
 सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृद्गत मध्ववसायञ्च ‘विजानीमः’ । अथ वा
 लब्धस्ते मयाभिप्रायः;—‘अन्या किल तां’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्,
 ‘परिष्वजाते’ “परिष्वङ्क्ष्यते” †; ततः ‘किल’ त्वं मां तथापहृतचेत-
 स्वात् नेच्छसि परिष्वक्तुम् । कथञ्च पुनरन्या तां परिष्वङ्क्ष्यते † ?
 ‘कक्ष्येव युक्तम्’, ‘लिबुजेव वृत्तम्’ । ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘इव’
 सुवृद्धा, ‘लिबुजा’ वल्ली, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना संयुक्तम् समीपजं
 परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल ता मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥
 एव मत्र प्रकरणाविरोधात् ‘वत’—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः ॥
 अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—‘लिबुजेव वृत्तम्’—(इत्येकः ‘इव’-शब्दोऽनर्थकः;
 अथ वोपमानद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च १,—) यथा
 कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्यश्चौ परिष्वजेते, एवं
 परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥

“वाताप्यम्^(१११)”—इति ॥, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्याय-
 यति” शीतं करोति । अथ वा आप्यायतिर्द्व्यर्थः स्यात्; पुरो

* ऋ० सं० ०, १, ८, १ ।

†, ‡ उभयत्रैव “परिष्वज्यते” क ।

§ नाक्ष्येष पाठः क-पुस्तके ।

॥ १भा० ४५२ प० ८पं० ।

वातेन हि वृष्टिभूत मुदकं संवर्द्धते । “नू नो रू पि०—० वसुजंग-
म्यात्” * । नोधसो गौतमस्यार्घम् । पावमानी सौमी । हे सोम !
‘नु नः’ क्षिप्र मस्माकम् ‘रयिम्’ धनम् ‘उपमास्व’ उपनिर्मिणुहि ।
‘नृवन्तं’ पुत्रपौत्रैः सहितम् । ‘पुनानः’ पूयमानः । ‘वाताप्यम्’ उदकं
प्राप्य द्रवीभूतः । ‘वन्द्रं’ चायनीय मुदकम् । ‘विश्वः’ च सर्वः पूय-
मानः । किञ्च ; ‘प्रतारि’ प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे ‘इन्दो’ सोम !
‘वन्दितुः’ स्तोतुः ‘आयुः’ । किञ्च ; तथा उपमास्व, यथा ‘प्रातः’ नित्य
मेव ‘धियावसुः’ कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् ‘आ जगम्यात्’
आगच्छेदित्यर्थः ॥ एव मत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्छ-
ब्दोपपत्तेश्च ॥

“चाकन्(११४)”—इति †, अनवगतम् । “चायन्”—इति, “का-
मयमानः”—इति शब्दसमाधी ॥ “वने न वायो०—० तमः क्षुपा-
वान्” ‡ । वसुकस्येय मार्घम् । ऐन्द्री । चिष्टुप् । ‘वने न’ “वने इव”
(वृक्षे इव ?) । शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधायि’ निदधाति
‘अिशुकम्’ अजातपत्नम् । स यथा तत्र निहितः ‘चाकन्’ “चायन्”
पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्; अथ वा “कामयमानः”
तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एव मय मस्मासु वृत्तस्य नीडभृतेषु शकुनि-

* “नू नो रू पि मुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् । प्र वन्दितुर्दि-
न्दोस्तापोयुः प्रानमं च धियावसुजंगम्यात् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ४, १, ५ ।

† १भा० ४४५ ४० १५ पं० ।

‡ “वने न वा यो न्यधायि चाकन् वृषिर्वा स्तोत्रो मुरवावजीमः । यस्त्रेदिन्द्रः
पुवदिनेषु सोता नृषा नर्यो वृत्तमः क्षुपावान् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, ११, १ ।

§ न इत्यने इमं पदे क-पुस्तके ।

पुत्रभृतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभृतः, 'स्तोमः' । हे 'भुरष्ठी' भर्त्तारौ अश्विनौ ! शीघ्रौ वा ; भुरष्थुरिति क्षिप्रनामेति * । किञ्च ; यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु' बह्वध्वसःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति, - ममायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता ? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणा मपि मनुष्यतमः, शूराणा मपि मध्ये शूरतम इत्यर्थं । 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च राक्षिपर्या-येषु खेमभागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकाल मेव गच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधुः ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति † । तच्च पुनः पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माथ्यन्दिने सवने ब्राह्मणाष्कंश्विनः ब्रह्मे विनि-युञ्जते ‡ । हे 'भुरष्ठी' भर्त्तारौ, देवतानाम् पती ! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, अकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृत्ते, 'साकन्' पशुशिव कामयमान इव वा इन्द्रम् आक्षे। यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति, - यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बह्वध्वसःसु आह्वाता अभूत् ; अपि नाम मा मनेन स्तोमेन स्तुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः ? इति, - नृणां नृतमः नर्यस्य क्षपा-वांस्य । समान मेतत् पूर्वैवैवार्थेन । य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

* १भा० १५० ष० १५० १५ ष० (१५) ; १९१ ष० १५ ।

† "वनेनवेत्यष्टर्थं चमेदमं सुक्तम्, वसुमस्यार्चं चेटुभ संन्द्रम्, चनुक्रान्त्वा वने-वाहाविधि ।" - इति तत्रैव सा० भा० ।

‡ "स्तोमे वर्द्धमाने का अस्य नर्यो वने न वायः" - इति सा० ०. १९ ।

सोमः, तं प्रत्यजौगः, गच्छतीत्यर्थः। अथ वा स एषः सोमो-
ऽस्माभिरुदौर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; “जिगर्त्तिः०
—० गृह्णातिकर्मा वा”—इति ह्युक्तम् * ॥ एव मत्र ‘चाकन्’—
इत्यस्य “चायन्”—इति, “कामयमानः—इति वा”—इत्येतौ विप-
रिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, त माह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति।
शाकल्यः पदकारः। तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्का-
रणम्? “उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्”। ‘एवम्’ एतस्मिन्
पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’ न्वधायीति, एतत् ‘उदात्तम्
अभविष्यत्’; यद्वृत्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न
भवतीति लक्षणविशेषो मन्यन्ते†, न चेद मुदात्तम्; तस्मात् ‘यः’—इति
नेदं यद्वृत्तम्। किन्तुर्हि? ‘वायः’—इति एकं पदम्। किञ्च;
“असुसमाप्तश्चार्थः” अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्त्रस्यार्थो ऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति
‘वा’-शब्दस्यार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो
वा कश्चिदर्थाऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे,
‘वायः’—इत्येतदेकपद मेव; “शकुनिपुत्रः” एव चास्याभिधेयः
उपपद्यते ॥

* पृ० १०४ इ० १०४ ।

† लक्षणाविदः, पाणिन्यादित्याकरषलक्षणेनार इति यावत् । तथा च लक्षणे,—
“यद्वृत्तात्प्रत्ययम्”—इति पा० ८, १, ११ ।

“रथर्थति^(११५)”—इति °, अनवगतम् । ‘रथं ह्यर्थति’—इत्यवगमः; ह्यर्थति-शब्दो हि प्रेक्षायाम्; ‘रथं’ हि यः “कामयते”, स रथर्थति । “एष देवो—०वम्बुनुम्” † । शुनःश्रेपथार्थम् । पावमानी सोमी । गायत्री । यावस्तुत आवापे । ‘एषः’ सोमो ‘देवः’ ‘रथर्थति’ रं ह्यण मात्मनो गमन मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दान मात्मन इच्छति; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च; ‘आविष्कृषोति’ प्रकाशीकरोति ‘वम्बुनुम्’ वचो वननीयम्, इत्त मां देवेभ्य इति ॥ एव मत्र “रथर्थति = रथप्रेषुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥ (२८†)

“असक्राम्^(११६)”—इति ४, अनवगतम् । “असङ्गमणीम्”—इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां—०राति मग्मन्” ॥ । भर-दाजस्यार्थम् । चिष्टुप । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘पुरु’ बद्ध ‘देष्ण’ दानं ‘वां’ युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’ बद्धभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—‘धेनुं नः’ तर्पयित्री मसभ्यम् ‘इषम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिन्वन्तम्’ प्रचारयन्तम्, ‘असक्राम्’ असङ्गमणीलाम् अनपायिनीम् असक्तः; अथ वा असङ्गमणीलां

* १भा० ४५४ ४० १पं ।

† “एष देवो रथर्थति पवमानो दशस्यति । आविष्कृषोति वम्बुनुम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १०, ५ ।

‡ अथैव पक्षमश्वसमाप्तिः पादसमाप्तिश्च इत्तिसम्भता परं मूलविबदेति कृत्वा-नादरत्नीयेत्युक्तम् । अष्टाविंशत्यश्वसमाप्तिस्तु ऊ-च-पुञ्जकानुसृतेव परं न तत्र कापि पाद व्यवस्थेति ।

§ १भा० ४५४ ४० ४पं ।

॥ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वन्त मसक्राम् । सुतश्च वा माधी-सुहृतिश्च रसाश्च ये वा मनु र्नाति मग्मन् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, ४, १ ।

द्याम, 'दधम्' इड्-हेत्वदक मस्रदर्थं प्रचारयत मिति स्यात् । किम्पुनः तद् युवयोर्बहुदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुत-शस्त्रवांश्च सोमो युवयो-रस्रम् । हे 'माध्वी' मधुपौ ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः, 'रसाश्च' आज्ञादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्थानुगच्छति, सर्व एते युवयोरेव । तस्माद् ब्रवीमि,—पिष्वत मिति ॥ एव मच शब्दमारूपादर्याविरोधाच्च 'असक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असङ्गमणीम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया, दीर्घा ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

आध्वं आध्वनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाध्वमित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षितवचनः । विजेषुहदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ १ (२६) ॥

“आध्वः(११०)”—इति † अनवगतम् । “आध्वनात्”—इत्यवगमः; आकम्पनादित्यर्थः । “मतीमहि०—० चाध्वम्” । ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमः षष्ठसमाप्तिः पञ्चमपादसमाप्तिश्च स्त्रीक्रियतेऽस्याभिः, ह्यौ क्लितः प्रागेव ।

† १भा० ४५४ पृ० ११पं० ।

‡ “मतीमहि० ता वृथ मस्याकं देव पूषन् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाध्वम् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ०, १९, ४ ।

विमदस्वार्षम् । अनुष्टुप् । षोडशी । 'मंसीमहि' त्वां हे 'पूषन्' !
 'देव !' 'मतौर्ना' च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम्; आदित्येन हि
 प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च; ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः
 मेधाविनः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयितारं स्वय मेव । तथा त्व
 मात्मनो गुणवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते ॥
 एव मच्च शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः = आकम्पयिता"—
 इत्युपपद्यते ॥

"अनवत्रवः^(११८)—इति *, अनवगतम् । "अनवत्प्रवचनः"—इति
 अवगमः । "विज्ञेषहृदिङ् —० यत् आ बभूथ" † । मन्योरार्षम् ।
 चिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । 'विज्ञेषहृत्'
 विजयहृत्, 'इन्द्रः इव अनवत्रवः' इन्द्र इवानवत्प्रवचनः; न
 हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः । हे 'मन्यो !' यस्त्वम् अनवत्प्रि-
 वचनः इन्द्र इव, स त्व मस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव' ।
 किञ्च; हे 'सञ्जरे' शत्रूणां सहनशील ! 'प्रियं ते' यत् 'नाम', तेन
 त्वां 'गृणीमसि' नित्य मेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च; 'विद्य' जातीभो
 वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आ बभूथ' ॥ एव
 मच्च शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवत्रवः = अनवत्प्रि-
 वचनः"—
 इत्युपपद्यते ॥ १ (२८) ॥

* १भा० ४५४ प्र० १४ पं० ।

† "विज्ञेषहृदिङ् इवानवत्रवोरेखाकं मन्यो अधिपा भङ्ग । प्रियं ते
 नामं सञ्जरे गृणीमसि विद्या त मृत्युं यत् आ बभूथ ॥"—इति ऋ० स० ८, २,
 १९, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बि-
ठस्य सत्वभिस्तेभिष्ठा चातयाममि ॥ अदायिनि काणे
विकटे काणो * ५(?) विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे† भाष्यतेऽनु-
कणतीति मात्राणूभावात्काणो ‡ दर्शनाणूभावात्काणो
विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (वि-
परीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे
शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो
मेघः शीर्यते बिठे (बिठ मन्तरिषम् ॥) बिठं बीरिटेन
व्याख्यातं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ठा चातयामोऽपि
वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मी-
निर्णयाशयाच्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्ठा
चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
ष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पुराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि
निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा ॥) शत-
यिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि
निगमो भवति । क्रिविर्हती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा

* “काणे” क ।

† “शब्दानूभावे” क, ख, ग ।

‡ “मात्राणूभावात्काणो” क, “मात्राणूभावात्काणा” ख ।

§, ॥, ¶ अत्रानि इत्यने क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

वो दिद्युद्रदति क्रिविर्द् तीत्यपि निगमो भवति । क॒रु-
लतीं क्तत्तदती* (अपि वा देवं कश्चित् क्तत्तदन्तं दृष्ट्वैव
मवक्ष्यत् †) ॥ २ (३०) ॥

“सदान्वे(११९)”—इति †, अनवगतम् । “सदानोनुवे”—इति
शब्दसमाधिः । “अरायि काणे०—०चातयामसि” ३ । शिरि-
म्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते,
कालकर्णा वा अलक्ष्मीः ॥ । हे ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिक्षाधि-
देवते ! अथ वा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः
प्रवभति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां
मान्द्यं सचुषोर्भवति, अस्त्राभावात् ; अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते ; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति
योच्यते । ‘विक्रटे’ दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विक्रटेव प्राणिनां गतिर्भवति ;
अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरिं गच्छ’ माचावस्थानं कार्षीः । ‘सदान्वे’
“सदानोनुवे शब्दकारिके” ; दुर्भिक्षे हि चतुर्पीडिताः प्राणिनो
निश्चसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति ; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा, —पिशाचादीनि
नित्यं मव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति ;—पिशाचाद्या हि शृणु नसुनायन्तस्येति
लोके वक्त्रारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘शिरिम्बिठस्य’ मेघस्य
स्वभूतैः ‘सत्वभिः’ “उदकैः” ; “सत्वम्”—इति ह्युदकनामसु पठि-

* “करुलती क्तत्तदती” न ।

† नास्मिन् पाठे क च-न-पुस्तकेषु ।

‡ १भा० ४५५४० १५० ।

§ १० सं० ८, ८, १९, १ ।

॥ “अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीर्षम्” —इत्यनुक्तमथौ ।

नाश्रुते । “अपि वा श्रिरिम्बिठो भारद्वाजः”, “तस्य सन्तैः नामभिः” *, तेन चानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्वचं त्वां नाश्रयामः ॥ एव मत्र ब्रह्मार्थविरोधात् “सदान्वे”—इत्यस्य “सदानोनुवे”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनेष्यन्ते;—“राति, रासति”—इति दानकर्मसु पठितः †, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य “ऋ-रायि”—इति भवति । “कणतिः, ब्रह्माणुभावे भाष्यते,—अनुकणतीति”; “माचाणुभावात्” “कणः” श्यामाकादिः, तस्यामान्यात् “दर्शनाणुभावात्” “काणः” । अथ वा “काणः = विक्रान्तदर्शनः”—“इत्यौपमन्यवः”; विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकौभूतत्वात् । “काणः = अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा, मन्दचतुष्टात् । “विकटः = विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः ‡ । अथ “वा” “कुटतेः” धातोः “स्यात्”; असौ हि “विकुटितो भवति”, कुत्सीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठित मन्तरिषनामसु, तत् पुनरेतत् “बौरिटेन व्याख्यातम्”; अत्र ह्युक्तम्,—“बौरिट मन्तरिषम्, भियो वा भाषो वा ततिः” § । तस्मिन् “बिठे” यः “बौर्यते”, सः “श्रिरिम्बिठो(११०) मेघः” ॥ । “अपि वा श्रिरिम्बिठो भारद्वाजः”, सोऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार”—इति निदान मन्वाख्या-

* “तस्य सन्तैः कर्मभिः”—इत्येव पाठोऽस्यदुदृष्टेणु रोयदृष्टेणु च सर्वेनूक्तपुस्तकेषु । साधयेनायेव मेव पाठ उद्धृतः कर्मभाष्ये ।

† १भा० २५५५० २५० १० ५० (४, ५) ।

‡ “विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः” क ।

§ पु० ११२ ४० १८ पं० ।

॥ १भा० ४५५ ५० ४५० ।

तम्* । अद्यापि योऽलक्ष्याभिभूतो भवति, स आस्यदग्ने उदकेऽव-
तीर्थं सूक्तं मेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति † ॥

“पराशरः(१२१)”-इति‡, अनवगतं मनेकार्थञ्च । “पराशीर्षः”
-इत्यवगमः । “प्र ये गृहाद०—०व्युच्छान्”॥ वसिष्ठस्यार्षम् ।
ऐन्द्रे सूक्ते चिष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’ दृप्तवन्तः सोमेन, दृष्टवन्तो
वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराशरः’ च ‘शतयातुः’
बहूनां रक्षसां यातयिता ; तेन हि रक्षोघ्नं सच माहृत मासीदिति
भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति,—‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तव ‘सख्यं’ सखिभावं ‘मृषन्त’ मार्जयन्ते
नाश्रयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः ‘सुरिभ्यः’, ‘सुदिना’
शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । तेषां मेव सुप्रभाता
राचयः इत्यभिप्रायः । एव मत्र “ऋषिः = पराशरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” ; स हि “परा” परितः “शात-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादीनां मिति । “इन्द्रो
यातूनां मेभवत् पराशरः”—इति ॥ । व्याख्यातः शेषः ॥

“क्रिविर्दती(१२२)”-इति००, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्ती”—

* “निदानं ज्ञात्वातम्” क ।

† “अपचोमादिभिरिदं सूक्तं मनीमाश्रकरम्”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० १ पं० ।

§ “प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । न तं भोजस्यं सृष्टं
सृष्टनाथां सुरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥”—इति अ० सं० ५, ९, १८, १ ।

॥ अ० सं० ५, ७, ८, ९ ।

॥ १भा० ४५० पृ० ११ पं० ।

** १भा० ४५५ पृ० ११ पं० ।

इत्यवगतमः । “यूयं न उया०—० बर्हणा” । अगस्त्यस्यार्घम् ।
 अगती । हे ‘मरुतः!’ ‘उयाः’ उदूर्णाः, ‘अरिष्टयामाः’ अनुपहिंसित-
 सङ्गाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुना’ शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां ‘सुमतिं’
 शोभनां मतिम् ‘पिपर्त्तन’ पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ?
 कुतो वा पूरयत ? इति,—“यत्रा वो दिद्युत्” । ‘यत्र’ यस्मिन् मेघे
 ‘दिद्युत्’ आयुधं क्षिप्रं युष्माभिः, त मेव मेघं ‘रदति’ विलिखति,
 विदारयति वर्षार्धम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,—‘क्रिविर्दती’
 विकर्त्तनसमर्थैः दन्तैः या रदति । कथम्यमर्था रदति ? “रिषाति पशुः
 सुधितेव” इति । यथा ‘पशुः’ पशोः अङ्गानि ‘रिषाति’ पृथक् करोति,
 ‘सुधिता’ खलित्या, ‘बर्हणा’ परिवृद्ध्या हिंसया, एव यस्मिन् मेघे
 दिद्युदः ता रदन्ति । ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन ॥
 एव मचार्थाविरोधादायुधं ‘क्रिविर्दती’-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“करुळती(१२१)” —इति †, अनवगतम् । “रुत्तदती”—इत्यव-
 गमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा
 वामं भगो वामं देवः करुळती ॥ वामं वननीयं
 भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुळती भगः पुरस्तात्तस्या-
 न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* “यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्त्तन । यत्रा वो दिद्युद-
 दन्ति क्रिविर्दती रिषाति पशुः सुधितेव बर्हणा ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १, १ ।
 † १भा० ४५५ पृ० १० पं० ।

ब्राह्मणम् । दनी विश इन्द्र मृध्वाचः दानमनसो नो
मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरा मिव मा मयं
शराररभि मन्यते । अबला मिव मा मयं बाहोऽभि-
मन्यते संशिशरिपुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्-
दर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्व-
युर्गव्यूर्युर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामंवामं त ०—० देवः कर्कशती” † । वामदेवस्वार्थम् ।
ऐन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘वामं वामम्’—इति भृयस्वार्योऽभाषः ; “अभाषे भृयांस मयं
मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’
तव धनम्, तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान ! स हि यागं
प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे !
‘वामं ददात्वयमा’ । यदर्यम्णो ‘वामं’ “वननीयम्” इष्टम्,
आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च ; ‘वामं पूषा’
ददातु । ‘वामं भगः’ ददातु । ‘वामं देवः कर्कशती’ ददात्वित्ये-
तदेवानुवर्त्तते । ‘कर्कशती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
एतत् विचार्यते—“कः कर्कशती ?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
‘कर्कशती’—शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-
सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति अपरम्” ।

* “एवमुक्तं चरिन्द्र इत्यपि” क, च ।

† अ० च० २, १, १२, ४ ।

किङ्कारणम्? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,—कुत एतत्? इति उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” । (प्राग्निच-भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूषो पर्याजहुः, तत् पूषा प्राश्नात्, तस्य दतो निर्जघान; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा”—इति †) । यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कर्तुमतीत्यादिति । अकारणमेतत्;—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्य मपि तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थानां मानन्तर्था मकारणम्”—इति न्यायविदः पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वैव ‘कर्तुमी’—इत्युच्यते‡, अन्वयव्याख्या-दर्शोपपत्तेश्चेति ॥

“दन्ः(११४)”—इति ष्टे, अनवगतम् । “दानमनसः”—इत्यवगमः । “दन्ो विश इन्द्र •—• कुत्साय रन्वीः” ॥ । अगस्त्यस्यार्घम् । हे ‘इन्द्र!’ ‘दन्ः’ “दानमनसः” एव एतान् अस्मभ्यं ‘विशः’ ‘मनुष्यान्’, “कुह” ‘मृधवाचः’ “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः,—‘यत् यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेघपुरः, ‘शारदीः’ शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा; संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति ॥ लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुखमिच्छन्

* ब्राह्मणपत्रे तु इह ‘तयेवमं तदास’—इत्यधिकं दृश्यते ।

† म० प० ब्रा० सु० ७२ प्र० । बन्धनीषिकान्तरेतपाठसु क-पुस्तके नास्ति ।

‡ ‘कर्तुमी’—अन्वयः प्रातिशाख्यशासनात् संक्षिप्तापाठे ‘कर्तुमी’ भवति; इतो यत्र यत्र प्रतीकत्वेन गृहीतः, तत्र तत्राप्येव मेव, मान्य च ।

§ १भा० ४५१ प्र० ५प० ।

॥ दन्ो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुः शर्म शारदीर्दत्तं । कुत्सोऽपो चानु-
षाणां सुने ह्वं पुं कुत्साय रन्वीः ॥—इति ऋ० सं० १, ४, ११, १ ।

॥ सा० म० ब्रा० १, ५, १७ ।

जनानां 'दत्' दारयसि । किञ्च ; 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः, ताः पुरः 'च्छणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव एवैष तव लोकाननुग्रहीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च ; "यूने वृचम्" । यौतिः स्तुत्यर्थः * । सोत्रे यजमानाय 'पुरकुत्साय' बज्रस्तुतिकर्त्रे 'वृचं' धनं† 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एव सुपकारे प्रयत्नो भवान् सोदृष्ट्या मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् ब्रूमोऽस्माक मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ एव मच 'दनः'— इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यक्षराण्यध्या- हृतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारस्यास्यद्योगे विभज्योदाहृतः ; तथा- र्थापपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्यपरिषमाप्त्यर्थं मध्याहृतम् । उत्तराह्वयः पादा हेतुभावेन ; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्व- नामसम्बन्धात् ॥

"शराहः (११५)"—इति †, अनवगतम् । "संश्रिन्नरिषुः"—इत्य- त्प्रगमः । "अवीरा मिव ०—० दिन्द्र उत्तरः" ‡ । पङ्क्तिः । ऐन्द्री । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मिव' "अवला मिव" अपरिग्रहा मिव । 'माम् अयं' 'शराहः' "बालः" मूर्खः "संश्रिन्नरिषुः" संश्रुत्तुं मिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभवि- व्याम्येता मित्येव मन्यते ; क्षुद्रया बुद्ध्या । नज्जषो ऽन्यो वा कश्चित् ;

* १भा० २२१ पृ० २५० १४ ख० (२०) ।

† १भा० २२२ पृ० २५० १० ख० (२०) ।

‡ १भा० ४५१ पृ० ७५० ।

§ अवीरा मिव मयं शराहदुभि मन्यते । उताह संश्रि वीरिषीन्द्रपत्नी मुवस्य- ष्या विश्वस्यादिन्द्र उत्तरः ॥—इति ऋ० सं० ८, ४, १, ४ ।

“नज्जषेण हीन्द्राण्यभिभवितु मारम्भासीत्”—इत्याख्यानं श्रूयते * ।
 “उताह मस्मि वीरिणी” अथ च तावदस्मि वीरिण्येव । केन च
 पुनर्वीरेण वीरिणी? ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्याहं पत्नी;—‘मरुत्सखा’ यः ‘इन्द्रः’
 ‘विश्वस्माद्’ सर्वस्माद् यश्च ‘उत्तरः’ ‘जगतः’ उद्यततरः प्रभावेन, स
 मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मा^१मभिभवितु मिच्छतीत्यभि-
 प्रायः ॥ एव मत्र “शराहः=संशिशरिषुः”, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“इदंयुः(१११)” —इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । इद मिति
 यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते ।
 ‘युः’—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेमानवगत मेतत् स्यात् ।
 “नानाधियो वसूयत्रः”—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो
 निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—“निगमत्रशादुत्कथ्यं
 भवति पदम्”; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च
 मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’—इत्येषः, “तद्वदर्थे भाष्यते” । आह,—
 कि सुदाहरणम्? “वसूयुरिन्द्रः”—इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो
 अत्रायि ०—० प्रयुन्ता” § । सव्यल मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ॥ ।

* “इषाकपिनामैन्द्रस्य पुत्रः, स षेन्द्रापीन्द्रस्यैते चयः संभ्रताः संविवाहं कृत-
 वनाः”—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा० ।

† १भा० ४५६४० ११पं० ।

‡ पु० १५५४० ८ पं० ।

§ “इन्द्रो अत्रायि सुध्ये निरुके पक्षेषु क्षीमो दुर्वो न यूपः । अत्रयुने-
 र्चयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः चयति प्रयुन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १,४,११,४ ।

॥ “अत्रिरा इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छन्नभ्यधायत्, सव्य इतीन्द्र रवास्य पुत्रोऽजाय-
 तेति ॥”—इत्यनुक्तमपी ।

ईन्द्रो । चिष्टुप् । दशराचस्य सप्तमेऽहनि महत्त्वतीये ब्रह्मते । यः
 'इन्द्रः' 'अन्नाधि' गृह्णाति, हिनस्तीत्यर्थः । 'शुद्धः' शुद्धविक्रमः,
 अजिह्मयोधी ; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधोर्वा स्यात्* ।
 क पुनः गृह्णाति ? 'निरेके' सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति,
 तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । 'पञ्जेषु' प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्ग्रामेषु ।
 किञ्च ; 'सोमो न' सोम इव । यः प्रधानः चिष्टुत् सोमः, पञ्चदश
 इति हि व्यपदेशः ; सोमे प्रभवति सोमेन तस्य प्राधान्यात् † ।
 किञ्च ; यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य 'इव यूपः' यः प्रधानः । तस्य किम् ?
 इति,— स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान् । 'गव्युः' गोभिः तद्वान् ।
 'वस्युः' अश्वैर्वसुभिः तद्वान् । एवङ्गुणविशिष्टो 'यः इन्द्रः', सः
 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे । 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण
 दातेत्यर्थः ‡ ॥ एव मत्र 'वस्युः'—इत्ययं यु-शब्दः "तददर्थे" ।
 किङ्कारणम् ? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात् ; परिशेषात्
 अयं "तददर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुष्टे न
 तपन्ति घर्म्मम् । आ नो भर प्रमंगन्दस्य वेदो नैचाशाखं
 मघवन्नन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* मूले तु "सुधः"—इति पाठः । "धीरितिकर्मनाम शोभना धीर्वेषाम्"—
 इति च सायणः ।

† ताव्यहिनोयत्त्वतीयाधायो इत्येव ।

‡ "रायः" इति मूलपाठः । "रायः प्रयत्न, धनस्य दाता ; 'इन्द्र इव' इन्द्र एव
 वसुसामानाम्"—इत्याह च सायणः ।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः क्रीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव* चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः पण्डको वा पण्डकः पण्डगः § प्रार्द्धको वा प्रार्द्धयत्याण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति ॥ तस्तम्भे ¶ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-शाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्त्रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति (बुन्दो वा **) भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२) ॥

“क्रीकटेषु(१२०)”—इति ††, अगवगतम् । “किङ्कृताः”—इति ब्रह्मसमाधिः, “किं क्रियाभिः—इति” “वा” । “किं तं कृण्वन्ति० —० अन्धया नः” †† । विश्वामित्रस्वार्धम् । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप ।

* “किं क्रियाभिरभिप्रेषा नैव” क, ख, ग ।

† “माङ्गदो मां ममिष्यतीति” क, ख, ग ।

‡ “प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः” क, ख, ग ।

§ “पण्डकः” क, ख । “पण्डमः” ग ।

॥ “व्रीडयति” क, ख, ग ।

¶ “तस्मात्” क, ख, ग । इति सप्तमस्य ।

** नास्त्येव पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५०४० २प० ।

‡‡ क० सं० २, २, ११, ४ ।

इन्द्रः । याः 'कौकटेषु' अगार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क सुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । "नाशिरं दुद्धे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुद्धान्ते, नापि घर्मं तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति ; नाप्याग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्त्रपि क्रियास्त्रित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः ; वयं तत्र, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च ; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविना धनम्, एतच्च तथा अस्रभ्य माहर ; तदपि न क्रियासु “तत्स्यं” विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रसुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यस्य प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति ; तस्मात् तावप्युपपद्येते । “नैचाशाखं मघवन्न्धया नः” । यदेषा मन्यतमस्य नीचशाखाप्रसृतस्य नीचवंशप्रसृतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्* । हे 'मघवन्!' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्रदशं कुर्वित्यर्थः ॥

एव मच्च 'कौकटाः' "किं कृताः" किं ते कृताः ? इत्येव मभिव्याहारं मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति ; न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” “किं क्रियाभिः ?”—“इति” एवं “प्रेक्षाः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः ।

* नीचासु शब्दयोनिवृत्त्यादिना भाषा पुत्रपोषादिपरम्परा येन च नीचाशाखः ।

** * । तस्यन्नि घर्मं नैचाशाखम् ॥”—इति अथैव सा० भा० ।

एतस्माच्छब्दसाम्य्यादर्थापपत्तेश्च “कौकटाः = अनार्यदेवनिवासिनः”
—इत्युपपद्यते * ॥

“मगन्दः = कुषीदी” —इत्युच्यते; स हि “माम्” —इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च “आगमिष्यति” —इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुषीदि कुलीनः”
तद्वितार्थं प्रः, प्रमगन्दः; ‘प्रक्लृण्वत्’ —इति † यथा । “प्रमदकः”
प्रमादशीलः; —“अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः” —“इति” एवं
“प्रेषुः” नास्तिकः । “पण्डकः” तृतीया प्रकृतिः; स हि “पण्डगः”
पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः” —इति “वा” स्यात्; “प्र”
प्रकर्षेण ह्यसौ “अर्दयति” अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति “आण्डौ” ।
कस्मात् तौ “आण्डौ”? “आणी इव प्रीडयति”; तौ ह्यसौ
पण्डको मुखे पुनर्मैद्युने कर्मणि वर्द्धमानः “आणी इव प्रीडयति”
सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

“बुन्दः (११८)” —इति ढे, अगवगतम् । “इषुर्भवति” —इत्यभि-
धेयवचनम् । “भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा” —
इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३२) ॥

* कौकटो मगधः । तथाहि—“कौकटेषु मया पुण्या, पुष्पं राकटर्षं वनम् ।
चवनस्यात्रमः पुष्पो, पुष्पा नदी पुनःपुना ॥ ” —इति शब्दकल्पद्रुमधृतं वायु-
पुराणवचनम् ।

† प्रक्लृण्वत् = काण्डः ख० सं० १. ४४-५०; ८. ४८; ९. ९५ ।

‡ “आणाः प्रीडयतेः” —इत्यादि भाष्य मयाख्यात मेव स्थितम् ।

§ १मा० ४५० घ० ९पं० ।

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वन्दो हिरण्ययः ॥
 उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिह्नदृष्टधा ॥
 तुविक्षं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं
 सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय † उभौ ते
 बाहू (रण्यौ ‡) रमणीयौ साङ्गाम्यौ वर्दुपे § अर्हन्पा-
 तिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ॥) वा
 मर्मण्यर्हन्वेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूर-
 वेधिनौ ¶) वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविक्षं ते •—• दृष्टधा”—इति** । “निराविध्यं—
 •स्नातम्”—इति †† च । कुर्वन्तेरार्थं मेतद्गद्यम् । ऐश्री ।
 सतोदृष्टी पूर्वा ; गायत्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविक्षं’ “बहुविक्षेपम्”
 बहूनां विक्षेपाणां—, ‘सुकृतं’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते
 तम् ; अथ वा शोभनं कृतम्, ‘सूमयं’ च सुखकरं सुहृदाम् ।
 किम्पुनस्तत् ? ‘धनुः’ । किञ्च ; “साधुर्वन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’
 सोमार्ता अशुसङ्गातार्ता वा ‘बुन्दः’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत
 इत्यर्थः । किञ्च ; ‘उभा ते बाहू’ उभावपि ते बाहू, ‘रण्या’

* “बहुविक्षं” क, ख, ग ।

† “हिरण्यय” क, ख, ग ।

‡ वास्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “साङ्गाम्यावर्दुपे” क, ख, ग ।

॥, ¶ नेनौ पाठौ इत्येते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

** ख० सं० १, ५, २०, १ ।

†† ख० सं० १, ५, २०, १ ।

“रमणीयौ” खायतौ पीनौ च, अथ वा “साङ्गाम्यौ” रणयोग्यौ,
 ‘सुसंस्कृतौ’ समलङ्कृतौ, ‘स्रद्रूपे’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि
 गमनेन क्षेपणेन तौ अचून् पातयतः । ‘स्रद्रूपे’ स्रद्धिति मर्मोच्यते,
 तत्र यौ विधेते तौ स्रद्रूपे मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाव्य मत्र न
 सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽम्बेः, ततो योज्यम् * ।
 एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् “बुन्दः = इषुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्यक् मोदनम् । इन्द्रो
 बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्यक्
 मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं
 बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—० स्वाततम्” † । ‘पक्वम्’ बहूनां मेघानां
 मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ ।
 विद्धा च तावत् ‘आ धारयत्’ यावन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं
 निरविध्यत्? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाकृष्ट माकर्णिकत्वा ।
 एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् “इषुः = बुन्दः”—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम्(११९)”—इति ‡, एतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्या-
 तम्”; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दश्चे ॥

* “रथा निरुक्त एक मपि पदं विद्याय याक्तेन व्याख्याता । तदेव लिख्यते ॥”—
 इति सा० भा० ।

† ऋ० सं० १, ५, २०, २ ।

‡ १भा० ॥५० ४० ८पं० ।

“वृन्दारकश्च” ‘बुन्देन’ एव “व्याख्यातः” । इत्थी वृन्दारकः
प्रकरणवशाद्वाच्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य क मप्यद्दे यत्समञ्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य क मप्यन्न †
मभिवहति यत्समञ्जुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे-
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह
मुख मूर्खीतेर्दणोतेर्वा । महत्तदुखं स्थविरुं तदासी-
दित्यपि निगमो भवत्यृबीस मपगतभास मपहृतभास
मन्तर्हितभास ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

“किः(११०)”—इति १, अनवगतम् । “कर्त्ता”—इत्यवगमः ।
“अयं यो होता—० हव्यवाहम्” ॥ । अथीकस्याग्नेर्विसेषां
देवानां संवादसूक्तम् ॥, तत्रेयं विसेदेवाना मार्षम् । आग्नेयौ ।

* अम० को० १, १, ८; २, १, १११; २, २, ११ । “वृन्दारकः सुरे पृथि
मनोन्नयेद्योक्तिवु”—इति मेदिनी ।

† “क मप्यद्देऽन्न” क, च ।

‡ “मनन्तर्हितभासं” क, च, न ।

§ १भा० ४५० प्र० १८ पं० ।

॥ अ० सं० ८, १, ११, २ ।

¶ अथाह सायणः—“सूक्तवयोक्तार्यं तैत्तिरीयब्राह्मणम् । ‘अग्नेयौ ऋषीः
धातर वाचन्, ते देवेभ्यो अर्थं वचन्तः प्राप्नोयन्त सोऽग्निरभिभेदित्यं वाचस्य आर्षि
मा रिष्यतीति च निष्ठायत सोऽपः प्राविशन् नं देवाः प्रैत्र मेऽग्नित्यादि (तै० सं०
१. १. १.) ।

‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ आङ्गाता देवानां पृथिवीस्थानः । किं तस्य ? इति—‘किः उ सः’ ‘यमस्य’ भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वीपतिष्ठन्त इति * । “यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (सू० सं० ८, ७, २३, १.)”—इत्यस्या मृचि यमस्य आदित्यस्य वक्ष्यति † । किञ्च ; ‘कम् अपि जहे’ “क मयन्नम् अभिवहति” । “कम्”—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हर्विलक्षणं ‘समञ्जन्ति’ “समञ्जवन्ति” ‘देवाः’ । अञ्जतिरञ्ज प्रकरणवशाद् भोजनार्थः । किञ्च ; अय मेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोध्यमानो महान् ‘जायते’ । ‘मासिमासि’ जायते पितृयज्ञेषु, “अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ “निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषां वोढार मित्यर्थः । एव मत्र शब्दसारूप्याद् ‘यमस्य’-इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् ‘किः’-इत्यस्य “कर्त्ता”-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उत्सवम्(१२१)”-इति ३, अनगतम् । ‘जरायु’-इत्यवगमः । “जर्णोतेः”-इति धातुनिर्द्देशः । ‘जर्णम्’-इति स्यात् । “वृणोतेर्वा” स्यात् ; तेन हि गर्भे आवृतो भवति । “महत्तदुत्सव” ०—० सुन्वो

* “अग्निर्वैश्वानर प्राच्यावयत्, तस्य यज्ञेतसः प्रथम मुदहोष्यन्, तदसावाहित्यो-
ऽभवत्”—इति च रे० ब्रा० १, २, १० ।

† प० दे० का० ११, १, ८ ।

‡ १भा० ४०६ प्र० (१४) द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४५८ प्र० २पं० ।

देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उत्सवं’ जरायु ‘आसीत्’, ‘स्यविरं’ शिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आद्यतः, हे भगवन् ! अग्ने ! ‘प्रविवेक्षित’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’ । किञ्च ; ‘विष्वाः’ सर्वा तस्यः तव, हे ‘जातवेदः !’ ‘ब्रह्मधा’ अनेकेषु अभिधानेषु वर्त्तमानाः अपश्यत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः तव तनूना मन्त्रं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च ‘जरायु’ ‘उत्सवं’-शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“ऋषीसम्(१११)”—इति †, अनवगतम् । “अपगतभासम्”—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’—अभिधेया ; सा हि हृष्य-च्छाया ‡ । तस्मादपगतभास मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्नंस मवारयेथां पितृमती मूर्जं मस्मा
अधत्तम् । ऋषीसे अचि मश्विनावनीत् मुन्निन्यथुः
सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नंस महर-
वारयेथा मन्त्रवतीं चास्मा ? ऊर्जं मधत्त मग्नये योऽय
मृषीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वसु त मुन्नि-
न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाङ्गुणश्च यद्दृष्ट

* महत्तदुत्सवं स्यविरं तदासीत्येनाविहितः प्रविवेक्षितः । विष्वा अपश्यत्
ब्रह्मधा ते अग्ने जातवेदस्तुम्बो देव एकः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १०, १ ।

† १भा० ४५८ ४० ७पं० ।

‡ “हृष्यच्छाया” क । ‘ऋषीसे’ = अपगतप्रकाशे, पीडायन्त्यच्चे—सा०भा० ।

§ “मासा” म ।

ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं
तेनैतौ * स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६. ६.

“हिमेनाग्निं ०—० सर्वगणं स्वस्ति” † । कचीवत आर्षम् ।
चिष्टुप । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अश्विनौ !
‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रदृङ् “धीमान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘संसम्’
“अहः”—लक्षणम्, इमांस्तोकान् दिधक्षन्त मिव, युवाम् ‘अवारये-
याम्’ । वारयित्वा च ‘पितृमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्न-
सहिताम्, ‘ऊर्जम्’ आज्यलक्षणम्, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘अस्मै’ अग्नये
हविर्भाजे ; वर्षानुपहपूर्वकया ओषधिनिष्पत्त्या । किञ्च ; “ऋषी-
षे अत्रिं मयिनावनीतम्” युवा मेव हे ‘अश्विनौ !’ “योऽयम्”
‘ऋषीषे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु
उपनिहितानि तिन्दुकादौनि पच्यन्ते, य मवेक्ष्योक्तम्,—“ऋषीष-
पक्तं नाश्रीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्यथुः’ युवाम्, ओषध्याद्य-
न्तर्वर्तिन मोषधादिरूपेणैव । ‘सर्वगणं’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव
ह्यय मनेनौषधादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः
सर्वोत्पत्तिदर्शनात् ‡ । कल्पनरथं पुरोधाय उन्नित्यथुः? इति,—

* ‘तेनैतौ’ क, च, न ।

† अ० सं० १, ८, ९, १ ।

‡ “अग्निर्वै देवयोनिः, सोऽग्नेर्देवयोऽप्या आऽऽतिभ्यः समूय हिरण्यमरीर उद्वेः
समंस्तोक मेवतीति”—इति, “अग्निः सर्वा देवताः”—इति च रे० प्रा० १, १, २ ।

‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनायास्य जगतः; ओषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्गयत ॥ एव मत्र ‘षड्वीस’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्”; स हि गण्यते ब्रह्मसंयोगात् । “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव; अघावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः
इति । निगमप्रसक्तं मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थं माह,—“यद् वृष्ट
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदग्निनो रूपम्” सोऽग्नि-
नोरधिकारः, तदग्निनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणमे
रूपेण “एतौ” अग्निनौ मन्त्रदृक् “क्षीति” * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तदृप्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजन्ममार्गाश्रमवासिनः आचार्य-भगवद्गुरुस्य कृतौ

षड्वर्थायां निरुक्तदृप्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः †) समाप्तः ॥ ६ ॥

* “अत्रेह माष्यामम्—अत्रि सपि मसुराः शतहारे पीडायन्त्रदृष्टे प्रवेश्य
गुणानिनाषापिपत । तदानीं तेन ऋषिणा सुतावन्विनायपि मृदकेनोपशमय्य तस्यात्
पीडायन्त्रदृष्टादविकसेन्द्रियवर्गे सक्तं निरगमयता मिति ॥”—इति अत्रैव
शा० भा० ।

†, ‡ १भा० १४६४० “ग” द्रष्टव्यम् ।

(त्वमग्नेऽलातृणउद्दृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकाररह-
 मस्मतेश्रायन्तद्वाश्रवंहिसेमानमिन्द्रासोमाह्यणुषता-
 श्रध्वरेऽस्तिहिवोऽसूर्तेप्रवेच्छासृप्रस्तुञ्जेतुञ्जेयोअस्मा-
 अस्माद्दुतन्नस्तुरीपंहिनोतामत्रोमात्वानपापासोयवं-
 दृकेणजीवान्नीबतोधेनुंनोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतु-
 विद्वन्तेनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निं षट्त्रिंशत् ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणा-
 हेयतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्याताति ॥ †)

(नेगमं काण्डं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्धः समाप्तः ‡ ॥

* २भा० १४१ पृ० “**” द्रष्टव्यम् ।

† एषोक्तिश्च दृष्टिगतोऽस्य दुर्गाचार्यस्यैव, पर मध्यायसमाप्तिस्तत्रक मितौत्यादि-
 वाक्यादन्तर मक्षि क-म-च-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-व्यःस्वारभोपक्रमे; स एव
 सम्यमित्यस्माकम् ।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैष पाठो दृश्यते, अन्यत्र (म-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किं नपि ।

(इति पूर्वषट्कम्)

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य † मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* अ-पुस्तके तु अतिसुत्यध्याय एवात्र सप्तमत्वेन व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च तथैवानेकाचार्याः। परं तत्र समीचीनम्; निघण्टो तन्मूलदर्शनाभावेन तस्य परिशिष्टरूपत्वात्, तदुपक्रमे एव “आख्यातं दैवतम्”—इति दर्शनाच्च दैवतकाण्डाख्यकोत्तरषट्कात्परमेव तस्य निवेद्यो म्यायः।

† “मर्धपत्य” च, घ-नाम-इतिपुस्तके च।

॥ ॐ नमः * ॥ (समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणं मस्यानुदैवतं तद्भवति, यस्याय मादिः “अथातो दैवतम्” इति । (थावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि गुणपदानि सन्नपोद्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि) द्वयोः प्रकरणयोः—नैघण्टुकैकपदयोः †; संविज्ञातपदानि तु प्रधान-स्तुतिभागदेवताविषयाणि अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते; तानि च पुनरमूनि समाह्वानान्यस्मिञ्छास्त्रे अन्यादीनि देवपत्न्यानि ‡ । अतस्तदगच्छिष्यास्येदं मारभ्यते— ॥) “अथातोदैवतम्”—इति । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारार्थः । ‘अतः’-शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकरण-द्वयादनन्तरं मिदं भवत्यं समाह्वानानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्यं मित्येवं क्रमे; दैवतं मन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यगवबोद्धुम्, देवतापरिज्ञानानुबद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः; दैवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥

एवं हेतौ आह;—किं सतत्त्वं पुनस्तदैवतं प्रकरणम्? इति, उच्यते,—“तद्यानि ० — ० मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनाम्’ अन्यादीनां देवपत्न्यानां ‘देवतानां’, ‘तद्’ दैवतं प्रकरणम् ‘इति’ एव माशार्थाः ‘आचक्षते’; निरूढा हीय मेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

* क-पुस्तकपाठ एव; ; अन्यत्रान्यत्र तु शेषादिभेदेन मन्त्रापररभेदः, स च सम्भवत्येव; इतिह्यतो मन्त्रापररभेदादविवेकच (१भा० १४०) ।

† क-म-घ-पुस्तकेभितः पुरसादैवैव पाठः (१भा० १४०) ।

‡ १भा० १४५—१४६ प्रहयोर्द्वयोः ।

§ १भा० ४५८ प्रह्यातः ४८० प्रह्यान्तानि ।

॥ मास्येवैवोपक्रमण्यः क-म-घ-पुस्तकेषु ।

“सैषा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमात्रयोपन्यासे नैघण्टुक मिदं देवताना मप्राधान्येनेद मिति—“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतामां तद् दैवत मित्याचक्षते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता *, सा, इदानीं प्रकारणद्वये † निर्दिक्ते यथाप्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्खलवण-सतत्वोपपत्तिभिः एकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा ; वर्तियत इति वाक्यशेषः । इदं मिहेक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्जि यानि देवताभिधानानि, तस्यमुदायो दैवतं प्रकरणम् ‡, तद् व्याख्यास्यामः इति §) । तस्य पुनरिय मेव समासतो व्याख्या यद्देवतोपपरीक्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तस्त्वुदाहरण-तन्निर्वचनानि ॥ ॥

तत्पुनरेतत् सर्वं मपि मन्त्राधिदैवतलक्षणं मनुक्तं न शक्यं व्याख्यातुम् ॥, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य ; अतो मन्त्रदेवतालक्षण-विदिधाग्यिषया ब्रवीति ;—“यत्काम०—० भवति” । यदर्थवस्तु कामयमानः, ‘स्रष्टिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिष्टुतायाम्, ‘आर्घ्यपत्यम्’ आर्घ्यपतिभाव मात्मनः ‘इच्छन्’ अमुष्याः देवतायाः प्रसादेनाह

* १भा० १४१ प्र० ७पं० (१ख० १पा० १ख०) ।

† तच्च प्रकरणद्वयम्, पूर्वषट्कान्तर्गतं, पूर्वभागान्तर्गतं पूर्वोक्तान्तर्गतं, वा नैघण्टुकं नैघमस्य नाम १भा० ७प्र०—१भा० १८२ प्र० इत्यस्यम् ।

‡ निघण्टुपद्यमाध्यायात्मकम्, अथैव अग्न्यादीनि देवपदानिानि देवताभिधानानि समाजातानि (१भा० ४५९—४६० प्र०) ।

§ नास्त्येष पाठः घ-पञ्चके ।

॥ तत्रेदं देवतोपपरीक्षणं तृतीयपादान्तम्, ततश्च “अथातोऽनुक्तमिच्छामः”—इत्यारभ्य विशेषता व्याख्यानम् ।

॥ ३—१भा० (११९ प्र०) १ख० १पा० १ख०, (१८८ प्र०) १ख० १पा० ४ख० ।

ममुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय 'स्तुतिं प्रयुक्ते', 'तद्देवतः' एव 'स मन्त्रो भवति' * । एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन लक्षणोऽपि सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्या । अथ वा देवताया मस्यार्थस्येयं देवता दातुं समर्थेति जानानः स्तुतिं प्रयुक्ते येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुतिभागदेवता । सा पुनरियं स्तुतिः, चतुर्विधा ;—नाम्ना, वन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ; "स्तुतिर्नामरूप-कर्म-वन्धुभिः"—इत्युक्तम् ॥

अथ एव हि प्रायेणातितरा मपि हितार्थाः, न तथा यजूंषि ; तासु हि विज्ञातासु यजूंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति † । तस्माद्दृष्ट एव पुरस्कृत्य ब्रवीति ;—"तास्त्रिविधा अथ चः"—इति । याः काश्चन सर्ववेदेषु 'अथ चः', 'ताः' सर्वा अपि 'त्रिविधाः' एव भवन्ति ॥

तद्यथा ;—"परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च"—इति ॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीति, उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्षकृताना मृचा मेतल्लक्षणं भवति ;—"परोक्षकृताः ०—० स्याख्यातस्य" ॥ ९ ॥

* "स मन्त्रोऽथौद् भवति"—च-नाम ह० ।

† साम्नां देवतापरिज्ञानाय तु देवताध्यायनाम देवतं वा प्रसिद्धं सामवेदीयं पक्षमं ब्राह्मणमेव विद्यते । तथा हि तस्यैव ब्राह्मणपत्रस्य भाष्येऽपि भूमिकाया मात्र सायणः,—"तत्राद्या ब्राह्मणपत्रस्याख्यारो व्याकृताः पुरा । देवताध्यायसूक्तसु पन्थो व्याक्रियतेऽधुना ॥ साम्नां निधनभेदेन देवताध्यायनादयम् । पन्थोऽपि नामतोऽन्वेषो देवताध्याय उच्यते ॥"—इत्यादि । तस्य हि ब्राह्मणवर्षेद् सारभावाक्यम्,—"अग्नि-रिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वसवस्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी"—इति । "रताः सामदेवता इति शेषः"—इति च तद्व्याख्यानं सायणोपयोगम् ।

Nārada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs.	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V	..	2	8
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Hindī) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each	..	6	4
Ditto Kśālāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Ditto Śāṅkhāyana Fasc. I, (Sans.)	..	0	10
Sāma Voda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;			
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	..	28	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	10
Śankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	..	0	10
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /1/each	..	2	0
Taittirīya Āranya Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	..	20	10
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Īśā Upanishads, (English) Fasc.			
I and II @ /10/ each	..	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	..	1	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/			
each Fasc.	..	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Klamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2
Kin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each	..	37	8
Bādsbāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XLX @ /10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper,			
@ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @			
1/4 each	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	17	8
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @			
/12/ each	..	3	0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	6	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	..	1	0
History of the Calipha, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Isabāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	..	27	12
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	..	9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each	..	2	0

(Turn over.)

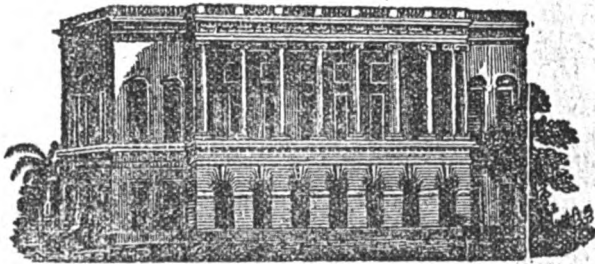
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	..	..	12	0
Mu'ápir-i-'Alamgíri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	..	..	3	12
Nukhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	..	..	0	10
Nigám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	..	..	2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	..	..	8	12
Tabaqát-i-Náqirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	8	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	..	14	0
Tárikh-i-Firúsz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	..	4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	3	2
Zafarnámah, Fasc. I	..	..	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	..	..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	..	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	..	..	..	..
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (8), 1868 (8), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	..	..	..	..
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>				
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	..	..	5	0
5. General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	..	..	2	0
6. Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	..	..	2	0
7. Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	..	..	4	0
8. Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	..	..	4	0
9. A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	..	4	0
10. Introduction to the Maithilí Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	..	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	..	..	4	0
11. Anis-ul-Musharrihi	..	..	3	0
12. Catalogue of Fossil Vertebrata	..	..	2	0
13. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	..	..	3	8
14. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	..	..	2	0
15. Han Koong Tséw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	..	..	1	8
16. Iştiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	..	..	1	0
17. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	..	..	82	0
18. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáqí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	..	..	2	0
19. Khisánat-ul-'ilm	..	..	4	0
20. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	..	..	40	0
21. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	..	..	12	0
22. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	..	..	1	0
23. Sharaya-ool-Islám	..	..	4	0
24. Tibetan Dictionary	..	..	10	0
25. Ditto Grammar	..	..	8	0
26. Vuttodaya, edited by Lt. Col. G. E. Fryer	..	..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	..	..	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra	..	..	6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 568.

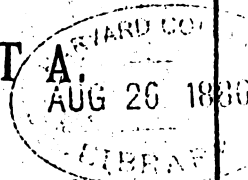

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.

VOL. III.
FASCICULUS IV.

SCALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Rs.	1	14
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /6/ each ..	..	4	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each ..	..	0	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—13, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	6
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Dāsa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kūrma Purana, Fasc. I ..	..	0	6
Lalita Vistara, (English) Fasc. I—II @ /12/ each ..	..	1	8
Manutikā Sangraha, Fasc. I. ..	..	0	6
Mimāṃsā Darpaṇa, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛisimha T'panī, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—3, @ /6/ each Fasc. ..	..	5	10
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	0	6

(Continued on third page of cover.)

AUG 26 1886
LIBRARY

७अ० १पा० २ख०]

दिवसं काण्डम् ।

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्र मित्राग्निने
 बृहदिन्द्रैणैते तृत्सवो वेविषाणा इन्द्राय सामं गायत
 नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वैच
 मिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयो-
 गास्त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्व मिन्द्र बलादधि ।
 वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो
 भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिदुन्यद्दि
 शंसत कखा अभि प्र गायतोप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्व
 मित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अह मिति चैतेन
 सर्वनाम्ना ॥ २* ॥

तद्यथैतान्यदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्रव्वपि विभक्तिषु इन्द्रो
 दिव इत्येवमादीनि ;—

“इन्द्रो दिव०—० इन्द्रः” † । रेणोर्वैश्वामित्रस्येय मार्षम् ।
 ऐन्द्रो । विष्टुप् । सूर्यस्त्येकाहनिष्कवल्के विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिवः’
 ‘ईशे’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘पृथिव्याः’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’
 ईष्टे वर्षकर्मादिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वतानां’ मेघानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
 एव ‘तृधाम्’ अतिप्रवृद्धाना मपि भूताना मोष्टे । ‘इन्द्रः’ एव

* इ-व-पुरुषयोर्नाच चत्समाप्तिः ।

† “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपा मिन्द्र इत् पवतानाम् । इन्द्रो वृधा
 मिन्द्र इन्द्रो धिरापा । मिन्द्रः चेमे योगे इत्य इन्द्रः ॥” — इति ऋ० सं० ८, ४, १५, ५ ।

च 'मेधिराणां' यज्ञैस्तदता मीष्टे । 'इन्द्रः' एव हि 'योगे' अर्थसंयोगे प्राप्नोते, 'क्षेमे' च परिपालने कर्त्तव्ये 'हव्यः' आज्ञातव्यो नान्यः कश्चित्समर्थः एतत्कर्त्तुं मित्यभिप्रायः । प्रथमाया मेतदुदाहरणम् । इन्द्र इत्येतस्मादुपपदा दीर्घ इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तम-पुरुष इति ॥

“इन्द्र मिद्—० रनूषत” ० । मधुच्छन्दस आर्षम् । महा-व्रते महदुष्ये शिरसि शस्यते । हे 'गायिनः' सामगाः ! 'इन्द्र मित्' इन्द्र मेव यूयं वृहता साक्षा[†] अभियुत । यूय मपि हे होतारः ! 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्केर्छग्भिः मन्त्रैः[‡] इन्द्र मेवाभियुत । यूय मपि च हे अध्वर्यवः ! इन्द्र मेव 'वाष्पीभिः' वाग्भिर्यजुर्मयी-भिः[§] 'अनूषत' अभियुत । द्वितीयाया मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रैते—० मुदासे” । इति तृतीयस्या मुदाहरणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ॥

“इन्द्राय—० पनस्यवे” ॥ । नृमेधस आर्षम् । साचिकेव्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शक्ते विनियुक्ता ।

* “इन्द्र मिद् गायिने[†] नृचदिन्द्रं स[‡]र्केभिर्[§]र्किणः । इन्द्रं वाचो[॥] रनूषत ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

† “आ मिदि ववामहे (ऋ० सं० ४, ७, १७, १. = सा० सं० ४० वा० १, १, ५, १.)”—इत्यस्या अशुभमेव नृचन्नामकेनेत्यर्थः । तच्च साम चरणमाने (१, १, १७) द्रष्टव्यम् ।

‡ “अस्यैमन्त्रैः” च । “असौ मन्त्रो भवति”—इत्याद्युक्तं पुरस्तात् ११४० ।

§ १भा० ७४४० १च० ११४० (११) ।

॥ पु० १५८४० (१च० १पा० १४०) ३० ।

॥ “इन्द्राय सामं मायत् विप्राय नृषुते नृषत् । धर्मं कर्त्ते विपश्चिते पनस्यवे ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १, १ ।

हे उद्गातारः ! 'इन्द्राय' बृहत्साम 'गायत' । 'त्रिप्राय' मेधाविने
'दृष्टते' महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यत्रे'
पन इच्छते, आत्मनः स्तुति मिच्छते । चतुर्थ्या मेतदुदाहरणम् ॥

“सूर्यस्येव०—०किं चन” * । रेणोर्वैश्वामित्रस्येय मार्षम् ।
पावमानी मौमी । जगती । यथा सूर्यस्य रश्मयस्तममां 'द्रावयि-
त्ववः' द्रावणश्रीला, एव मेते 'मत्सराः' सोमाः, पापानां द्रावणश्रीलाः ।
किञ्च ; 'प्रसुपः' प्रसृता एतैर्द्विगिभिः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते'
गच्छन्ति इत्यर्थः । गत्वा च 'तन्तुं ततं' तन्तु मिव तन्ववयवाः
'परिमर्गासः' 'आश्रवः' परिसृताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एव मेतं
पातार मिन्द्रं स्वामिनं प्रत्यश्रुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात् पुन-
रेवं क्रमः ? इतः,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवनादीनां
सोमभवनस्थानानां किञ्चिदपि ('धाम'†) 'पवते' पूयते ‡ । तस्मादेवं
ब्रूमहे,—इन्द्र मेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रस्य नु०—०पर्वतानाम्” § । हिरण्यस्तूपस्येय मार्षम् ।
निष्क्रेवस्ये शस्यते । 'इन्द्रस्य' अहं 'वीर्याणि' वीरकर्माणि 'प्र वोचम्' ।
'यानि' 'चकार' 'प्रथमानि' अकृतपूर्वाणि अन्यैः । 'वञ्ची' वज्रसंयुक्तः ।

* “सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्वो मत्सरासः प्रसुपः साकं मीरते । तन्तुं ततं
परि सर्गासं आश्रवो नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन ॥”—इति ऋ० सं० ७, १,
११, १ ।

† “इन्द्रस्य धाम्ने यद्व्यत्वं च “अशुद्धिन्द्रस्य०—० प्रिया धामानि (य० वा०
सं० ११, ४०)”—इति मन्त्रवर्षाद् गम्यते ।

‡ “इन्द्रं वज्रयित्वा अन्यदेवशरीरं प्रति गच्छतीति वा”—इति च-डोष्यनो ।

§ “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वञ्ची । अहुरिन्द्रं मन्त्र-
पक्षतद् प्र वुचयो अभिन्तु पर्वतानाम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, २१, १ ।

‘अहन् अहिम्’ घ्नन् मेघम् । ‘अनु ततर्द अपः’ वर्षार्थं पुनः पुनश्च
‘प्राभिनत्’ । ‘वचनाः’ उदकवहनशिराः ‘पर्वतानाम्’ मेघानाम् ।
एवमादीनि वीर्याण्यह मिन्द्रस्य प्रबोच मिति । षष्ठ्या मेतदुदाह-
रणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्यासः पार्थिवा उत । त्व मू षु
गृणता नरः ॥”—इति । हे सोतारः ! ये दिव्याः कामाः, ये च
पार्थिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिवद्धाः; तं प्रार्थयत; स हि कामाना
मीष्टे । ‘त्व मू षु’ तं सुष्ठु कामप्राप्त्यर्थं ‘गृणत’ स्तुत, हे ‘नरः !’ ।
सप्तम्या मेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षकृतमन्त्रलक्षणं मुच्यते; तदधिकारार्थोऽयम् ‘अथ’-
शब्दः । “अथ प्रत्यक्ष०—० सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुषयोगाः’
मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षकृताः । ‘त्व मिति
चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षकृताः । यत्र त्व मित्येवं श्रूयते,
तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः * ; यत्र तु मध्यमः
पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमान मपि ‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहा-
र्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः । “त्व मिन्द्र बलादधि”, “त्रि न इन्द्र
मृधो जहि”—इति” चैते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र०—० दृषेदसि”† । देवजामयः सूक्तं ददृशुः ।

* “मध्यमपुरुषयुक्तं मास्त्रात् मध्याहार्यं मित्यर्थः”—इति च-टीप.नौ ।

† ‘त्व मिन्द्र बलादधि सप्तमी ज्ञात सोमसः । त्वं दृषन् दृषेदसि ॥”—इति
ऋ० सं० ८, ८, ११, १ ।

तत्रेयं महारात्रिके पर्याये प्रशास्तुः स्तोत्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्र' !
 'त्वम्' 'बलादधि जायसे' 'सहसः' अभिभवनसमर्थात्*, 'ओजसः'
 तेजसः† । किञ्च; त्वं हे 'वृषन्' वर्षितः! 'वृषा अग्नि' वर्षिता
 अग्नीत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र०—० तमः” ‡ । शासस्य भारदाजस्येय मार्षम् ।
 वैमृधस्य हविषो याज्या । हे 'इन्द्र' ! 'वि जहि' 'नः' एतान् 'मृधः'
 मृधकर्त्तृन् ४ शत्रून् । किञ्च; 'नीचा' नीचैः 'यच्छ' तान् । 'पृत-
 न्यतः' योऽस्मानिः सह पृतन्यन्ति, पृतनां कर्त्तुं मिच्छन्तीत्यर्थः ।
 किञ्च; 'योऽस्मान्' 'अभि दासति' अभ्युपत्तपथितु मिच्छतीत्यर्थः ।
 तम् 'अधरं' 'तमः' 'गमय', नाशयेत्यर्थः ॥ ॥

“अथापि०—० स्तोतव्यानि” । युष्मत्प्रयोगैर्हि कश्चित् स्तोतारः
 सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिद्व्यद् वि शंसत”, “कषा अभि प्र
 गायत”, “उप प्रेत कुशिकास्येतयध्वम्”—इति” चैतान्युदाह-
 रणानि ।—

“माचि०—० शंसत” ¶ । प्रगायस्येय मार्षम् । बृहती । तृचा-

* “सहसः' परेषा मभिभावकाद् 'बलात्' 'अधि' 'जातः' अस्ति । अधिः
 पञ्चम्यर्थानुवादकः । हवादिबधहेतुभूताद् बलादेतेस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः ।”
 —इति सा० भा० ।

† “ओजसः ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽसि ॥”
 —इति च सा० भा० ।

‡ “वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यां च्छां अभिदासत्यधरं
 तमया तमः ॥” —इति ऋ० सं० ८, ८, १०, ४ ।

§ ‘सङ्ग्रामकारिणः’—इति सा० भा० ।

¶ “अधरं मिकृष्टम्, तमः अन्धकारं मरणस्य च गमय प्रापय” —इति सा० भा०
 ¶ मा चिद्व्यद् वि शंसत सखायो मा रिद्व्यत । इन्द्र ते स्तोत्रा हवन्
 सखा सुते मङ्गुल्या च शंसत ॥” —इति ऋ० सं० ४, ०, १०, १ ।

श्रीतिषु विनियुक्ता । हे स्तोतारः ! 'सखायः !' 'मा' 'अन्यत्' किं 'चित्' अपि 'ग्रंसत' विविधाभिः स्तुतिभिः । 'मा' च 'रिषण्यत' चेतसा मागच्छत अन्यद् देवतान्तरम्* । किन्तर्हि ? 'इन्द्रम् इत्' इन्द्र मेव 'वृषणं' वर्षितारं 'स्तोत' स्तुत । 'सचा' ससभृताः, एतस्मिन् 'सुते' सोमे । 'मुञ्जः' मुञ्जस्य हे होतारः ! उक्त्यानि 'स' 'ग्रंसत' ॥

“क्रीळं वः०—०गायत” † । कण्वस्येय मार्षम् । क्रीळौनस्य हविषो याज्या । 'क्रीळं' अचूनपि दृष्ट्वा यत् क्रीळनश्रीलम् ‡, 'मारुत' § 'अर्द्धः' बलम्, 'अनर्वाणम्' अनाश्रित मन्यच; स्वप्रभावयुक्त मेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशुभं' रथे स्थितं शोभिष्ठम्, 'हे कण्वाः' मेधाविनः ऋत्विजः ! ॥ एतत् 'अभि प्र गायत' एतद् 'वः' ब्रवीमि ॥

“उपप्रेत०—०पृथिव्याः ¶ । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । हे 'कुशिकाः' स्तुतिक्रोष्टार ऋत्विजः ! ** 'उप प्र' 'इत' गच्छत । 'चेत-

* “मा रिषण्यत । मा हिंसितारो भवत । अन्यदीपखोचोचाररेण हयोपचोपा मा भवत”—इति सा० भा० ।

† “क्रीळं वः अर्धो मारुत मनुर्वाणं रथेशुभम् । कण्वा ऋषि प्रगायतः”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‡ 'क्रीळनश्रीलम्' न, घ । “क्रीळं विहारे (भू० प०), पचास्यत् ।”—इति “वि-हरणश्रीलम्”—इति च सा० भा० ।

§ “नवतां सम्मन्त्रि * * * यद्वा समुच्चार्यः नुदातादेरब्ज्”—इति सा० भा० ।

॥ “कण्वजोचोत्पन्ना मन्वर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः”—इति सा० भा० ।

¶ “उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वु मन्त्रं एवे प्रमुञ्चता सुदासः । राजा हृषं जङ्गलत् प्राजप्रागुदमथा यजाते वरु वा पृथिव्याः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

** “हे कुशिकाः कुशिकभोचोत्पन्नाः, हे पुत्राः”—इति सा० भा० ।

यध्वम् विजानीध्व मेतद्,—यथैषः 'राजा' 'दृचं' शत्रुं 'जहानत्' हतवान्, सर्वासु दिक्षु *, 'अथ' एवं सर्वहन्ता अमित्रो भूत्वा 'वरे' श्रेष्ठे प्रदेशे 'पृथिव्याः' ('यजाते') यजते । ते यूय मेतद् विज्ञाय उपप्रगच्छत । उपप्रगत्य चैत माश्वमेधिकम् 'अश्वम्' 'सुस्रुत' उत्सृजत, विधानतः प्रोक्ष्याश्वमेधयागाय । योऽय मेतस्मिन् 'सुदासे' † कल्याणदाने यजमाने वर्चते ॥

एव मेतेषु युष्मद्गुणपदप्रयोगेषु सम्बद्धाः स्रोतारः स्रोतस्थानि तु यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षतः अभिसम्बन्धीनि । एवंक्षणं मन्त्रजातं सुपेक्षितव्यम् ॥

“अथा०—०योगाः” । उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्ताः, ता आध्यात्मिक्यः । “अह०—०नाम्ना” या उक्ताः, ताश्च आध्यात्मिक्यः । अत्रापि यत्राह मित्येतत् सर्वनाम श्रूयते, तत्राविद्यमानमपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं मध्याहर्त्तव्यम्; यत्र चोत्तमपुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्यमानमपि 'अहम्'—इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लबहूक्तं वागाम्भृणीय मिति(२१)

* मन्त्रस्थानां “प्राक् चपाक् उदक्”—इत्येतेषां मेव पदानां व्याख्यानं मेतत् । सायणस्तु 'पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु' व्याचष्टे, समीचीनतरश्चेत्तत् ।

† 'राये'—इत्यव्याख्यातं मेव क्षितम् । सायणस्तु 'दिविजयेन धनसामाद्य'—इत्यर्थं कृतवान् ।

‡ 'सुदासः'—इत्येव मूलपाठः । 'पेजवमस्य राज्ञः'—इति च सायणोऽर्थः ।

§ इदं द्वितीयसप्तसप्तमस्य ७-व-पुस्तकयोः ।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आ-
 ध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशोर्वाद इन्द्रस्य
 नु वीर्याणि प्र वोच मिति यथैतस्मिन् सूक्ते* ऽथाप्या-
 शीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अह मक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा
 मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास मिति तदेतद्बहुल माध्वर्यवे
 याज्ञेषु च मन्त्रेष्वथापि शपथाभिशापौ । अद्या मुरीय
 यदि यातुधानो अस्मि । अधा स वीरैर्हृशभिर्वि यूया
 इत्यथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा । न मृत्युरासीद्-
 मृतं न तर्हि । तम आसीत्तमसा गूल्ह † मये । अथापि
 परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्य प्रपतेदना-
 वृत् । न वि जानामि यदि वेद मस्मीत्यथापि निन्दा-
 प्रशंसे । केवलाघो भवति केवलादो । भोजस्येदं पुष्क-
 रिणीव वेश्मेत्येव मक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा
 चैव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतद्” उदाहरणत्रय माध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—०
 मिति” एवमादि । एव मयन्तेऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः ।

विकुण्डा नाम आसुरौ बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभावेना-
 पत्यन्व मिन्द्र आ जगाम ; स वैकुण्डो नाम बभूव । तस्यात्मस्तुति-

* “यथैतस्मिन्सूक्ते” छ, च ।

† “गूल्ह” छ, च ।

संयुक्तं मेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत् *,—“अहं०—०भोजनम्” † ।
 ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुनः’ धनस्य ‘पूर्व्यः’ प्रथमः ‡ ‘पतिः’ ।
 किञ्च ; साम्प्रत मय्यहं मेव पतिः । ‘अहम्’ एव च ब्रह्मभ्यः सकाशात्
 समस्तानि ‘धनानि’ ‘जयामि’ ॠ । ‘अश्वतः’ नित्यकालं मेव । किञ्च ;
 ‘माम्’ एव ‘हवन्ते’ आह्वयन्ति ‘पितरं न’ पितर मिव, तासु तास्वार्त्तिषु
 ‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च ; ‘अहम्’ एव ‘दाशुषे’ दत्तवते हवींषि,
 यजमानाय ‘विभजामि’ यथाहं ‘भोजनम्’ धनं मित्यर्थः ॥

“इति वा०—०प्रा मिति” ॥ । लवसूक्ते स एव लवो ब्रवीति,
 —(“इति वा इति”) एवञ्चैवञ्च ‘मे मनः’ वर्त्तते । आह,—कथम्?
 इति । उच्यते,—‘गा मश्वम्’ गां च अश्वं च ‘सनुयाम्’ सम्भोजयेम्
 एतान् यजमानानिति । अथैव मतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति
 किमर्थं ब्रूते ? ‘कुविद्’ ब्रह्म अहं ‘सोमस्य अपाम् इति’ ॥

* “अहं भुव मित्येकादशर्षं षष्ठं छन्दम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा कुतो हृद्यः सवि-
 द्मादिसूक्तत्रयेण स्वयं मात्मानं मनसोत् । तस्माद् वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वाद् ‘यस्य
 वाक्यं स ऋषिः’—इति परिभाषयेन्द्र ऋषिः ; वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च सूयमानत्वाद् ‘या
 तेभ्योऽप्यते सा देवता’—इति परिभाषयेन्द्र एव देवता ।”—इति सा० भा० । सप्तगुः
 स्याद्भिरसः ।

† “अहं भुव् वसुनः पूर्वस्यतिरुहं धनानि सं जयामि श्वतः । मा हवन्ते
 पितरं न जन्तवीऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥”—इति अ० सं० ८, १, ५, १।

‡ “पूर्व्यः मुखोऽसाधारणः”—इति सा० भा० ।

§ “स मित्येकीभावे, स च जयामि”—इति सा० भा० ।

॥ “इति वा इति म्ने मनो गा मश्वं सनुया मिति । कुविद् सोमस्याप्रा मिति ॥”
 —इति अ० सं० ८, १, ११, १। “इति वा इति त्रयोदशर्षं सप्तमं छन्दं मायचम् ।
 इन्द्रो लवरूप मास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानीं ऋषिभिर्दृष्टः सन् स्वात्मानं मनसि
 सूक्तेनासावोत् । अतो लवरूपापन्न इन्द्र ऋषिः, स एव देवता ॥”—इति सा० भा० ।

“अहं रुद्रेभिः०—०मन्त्रिनो भा” * । वागाधृणीये वागेव
 प्रवीति † । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’, ‘वसुभिः’, ‘आदित्यैः’, (‘विश्वदेवेः’)
 विश्वैश्च देवैः सह भूता ‘चरामि’ स्तितिरूपेण । ‘अहम्’ एव (‘मिचा-
 वरुणा’) मिचावरुणौ (‘उभा’) उभावपि, ‘इन्द्राग्नौ’, (‘अग्निना’)
 अग्निनौ च (‘उभा’) उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा ; मत्पूर्वकं हविः-
 सम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ॥

“परोक्षकृताः०—०प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः”, भूयिष्ठाः शाखा-
 न्तरेषु बहवः ; “अल्पशः” क्वचित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
 आत्मान मेव स्तोतव्य मधिकृत्य येऽभिव्यक्तास्तदहं शास्त्रे आध्या-
 त्मिका उच्यन्ते ॥

“अथापि” क्वचित् “स्तुतिरेव भवति”, “नाग्नीर्वादः” ; तच्च
 पुनराग्नीर्वाद्याः । किं कारणम् ? आग्निषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते ।
 आह,—किं मुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रस्य०—०सूक्ते”
 (सू० सं० १, ७९, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते, नाग्नीः ; सा
 पुर्नयोञ्चेति १ प्रतिपादितम् ।—। “अथापि” क्वचिद् “आग्नीरेव,

* “अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहं आदित्यैश्च विश्वदेवैः । अहं मिचावरुणोभा
 विभर्म्यहं मिन्द्राग्नौ अहं मन्त्रिनोभा ॥”—इति सू० सं० ८, ७, ११, १ ।

† “अहं मित्यष्टर्षं चथोदमं सूक्तम् । अश्वस्य महर्षेर्दुहिते वाङ्मानी त्रस्यवि-
 दुचौ स्वात्मानं मजौत् ; अतः सर्षिः । सर्षित्युखात्मका सर्वजनः परमात्मा देवता ।
 तेन ह्येषा तादात्म्यं मन भवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाह मेव सर्वं
 भवामितीति स्वात्मानं स्तोति ॥”—इति सा० भा० । इदं भव ‘देवीसूक्तम्’—इत्युच्यते
 मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतदेवीमाहात्म्ये च “देवीसूक्तं परं जपन्”—इति विधानात्
 तस्याश्च सप्तशतिकायाः स्तुतेः पुरस्तादस्य पाठश्चकारश्च ।

‡, § नैवे स्वास्थाने मूलसम्भवे—इत्यस्याकम्, मूलपाठतत्त्वथावगतैर्विजाभावात् ।

न स्तुतिः” । तद्यथा,—“सुचक्षा०—०भूयास मिति” ।—।
 “तदेतद्” एवंक्षत्रं मन्त्रजातम् “आध्वर्यवे” वेदे० “अङ्गलं”
 प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरयोरपि † वेदयो-
 रिष्टाग्नीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला; यत्राप्याग्नीरेव केवला,
 तत्रापि तस्मार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योज्या । किं कारणम् ?
 न ह्यनभिष्टुता देवता आशिषं समर्द्धयति ॥

“अथापि श्रपथाभिशापौ” भवतः । “अद्या मुरीय०—०इति”
 —इत्येक सुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वम्—इत्यभि-
 युक्तः, सोऽनयर्था श्रपथं प्रतिपेदे; परञ्चाभिशापः † ।

“अद्या०—०नेत्याह” ‡ । अथैवाहं मृये; ‘यदि यातुधानः’
 स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘ततप’ तप्तवानहं कस्य चिदपि पुरुषस्य ।
 अथ पुनरयातुधान मेव मां सन्तं यो मोघं मनृतं यातुधानस्त्व

* यजुषीति यावत् ।

† एतच्च व्याख्यानं न सुष्ठ्वित्यस्माकम्; अथर्ववेदस्यापहृषात् । यज्ञार्थाः ये मन्त्राः,
 ताः सर्वा एव याज्ञाः; यदि चाथर्ववेदे सोमसम्पाद्यानां सत्रादीनां नास्ति दर्शनं
 पर मन्त्रेषु तत्रापि कारीर्यादयो यागाः, सन्ति च तेषु ब्रह्माः स्तुतिमन्त्रा आशीर्ष-
 मन्त्राश्च । अथ च यास्केन ‘मन्त्रेषु’—इत्यस्य ‘याज्ञेषु’—इति विशेषणं सुपन्यस्तं तेना-
 याज्ञा अपि मन्त्रा विशन्त एवेति यास्केमतं परिस्फुटम् । एवञ्च “यज्ञार्थे एव वेदा
 प्रवृत्ताः”—इति वादिनः प्राभाकरादयो मौर्षासकाः परास्ताः ।

‡ ‘अथ के चिदाहुः ।—इत्या पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्ष-
 सोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपं मास्मितः । अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसु राक्षसोऽप्रवीत् ।
 अत्रोत्तरा अथो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्’—इति ।”—इति ऋ० सं० ५, ०, ०, १.
 सा० भा० ।

§ “अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तप पूरुषस्य । अथा च
 वीरैर्द्वेषमिषि र्यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥”—इति ऋ० सं० ५, ०, ०, ५ ।

मित्येव माह, 'सः' 'वीरैः' पुत्रैः 'दम्नभिः' 'वि यूयाः' वियूयात् वियु-
च्यता मित्यभिप्रायः ॥

“अथापि कस्य चिद्” “भावस्य” अर्थस्य “आचिख्यासा”
मन्त्रेषु भवति । “न मृत्यु०—०सुनास” * । प्रजापतेः परमेष्ठिन
आर्षम् । तम आसीदिति च । चिष्टुप् । भाववृत्तम् † ।

(‘तर्हि’) प्रागुत्पत्तेश्च जगतः ‘मृत्युः’ इत्ययं व्यपदेशो ‘नासीत्’,
मर्त्यस्याभावात् । ‘न’ ‘अपि’ ‘अमृतम्’ इत्ययं व्यपदेश आसीत्, मृत्योर-
भावादेव । इतरेतरापेक्षया हि मृत्युस्यामृतं च व्यपदिश्येते । ‘न’ एव
‘रात्र्याः’ (‘प्रकेतः’) प्रज्ञानम् ‘आसीत्’, इयं रात्रिरिति । नापि ‘अन्नः’ ।
एते अपि ह्यहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाभ्या
मुपलक्ष्येते ; तदभावे ह्येते अपि नास्ता मित्येतदुपपद्यते । आह,—अथ
किं मासीत् ? इति । उच्यते,—अविशिष्ट मप्रज्ञातम् ‘एकम्’ एव
सर्वशक्तिमद् ‘ब्रह्म’ आसीत्, तत्-कार्यकारणाभावात् ‘अवातम्’
‘अनीत्’ अनिति प्राणितीत्यर्थः ; सति हि कार्यकारणभावे परमा-
त्मनि या प्राणनशक्तिः सा पञ्चधा भिद्यमाना प्राणापानादिभाव
मापद्यते, तदभावे न वातोऽस्तीति अवात मनितीत्युपपद्यते ।
‘स्वधया’ अन्वेन अस्मिन्नेव परमात्मनि या अत्र शक्तिः, तथा निमित्त-
भूतया प्राणितीत्यवशिष्यते ‘तद्’ ब्रह्म । आह,—किं मन्यदपि ततः

* “न मृत्युरासीदन्नत् न तर्हि न रात्र्या अन्नं आसीत् क्रेप्रता । आनीद-
वृत्तं च धया तदेकं तस्मादान्यन्न पुरा किं सुनास ॥”—इति ऋ० सं० ८, ०, १०, १ ।

† अनुपदमेव द्वितीयोदाहरणत्वेन दर्शयिष्यते ।

‡ नासदासीदिति सन्नर्त्तव्यं सन्ने वियदादिभावानां वृद्धिस्थितिप्रसङ्गात्तानां
वर्तमानत्वात् इदं वृत्तं भाववृत्त मथ्यते ; अस्य च कर्ता परमेष्ठौत्युक्तम् ।

परस्तात् किञ्चिदामीत्? नेत्युच्यते,—‘तस्मात् इ अन्यत्’ ‘न’ ‘परः’
परस्तात् (‘किं चन आस’) किञ्चिदप्यासीत् । इदं मेव तावदति-
क्रान्तसर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेष्टुं मशक्यं मतो ऽपि परस्तात् किं मन्यद्
भविष्यतीत्यभिप्रायः * ॥

द्वितीयं मुदाहरणं माचिख्यासाया मेव । “तमं आसीत्—
जायतेकम्” † । ‘तमं आसीत्’ अन्धेनैव ‘तमसा’ (‘गूळहम्’) निगूढम्
अविशिष्टम् (‘अप्रकृतम्’) अप्रज्ञातम् ‘अग्ने’ प्राक् सृष्टेरित्यर्थः ; तदा
हि न द्रष्टा, न दर्शनम्, नापि दृष्टोऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः ।
साङ्ख्यास्तु तमःशब्देन प्रधानसाम्यापन्नं गुणत्रयं भुञ्जमानं मिच्छन्ति;
ते हि परमार्थं सूत्रं मधीयते,—“तम एव खल्विदं मग्ने आसीत्”,
तस्मिंस्तमसि क्षेत्रज्ञ एव प्रथमोऽध्यवर्त्तत”-इति । ‘सलिलं’ सद्भावे
लीनं ‘सर्वं मिदं’ जगत्, सन्मात्रस्यैव भावस्योपरि लीनं मासीत् ।
(‘तुच्छेन’) तुच्छेन सृक्ष्मीभूतेन पटमण्डपस्थानीयेन कर्मणा
‘यद् अपि हितम्’ इदं मेव जगत् ‘आसीत्’ सर्गकालापेक्षितं
मनादिमत्त्वात् संसारस्य । ‘तपसः’ तस्यैव कर्मणो ‘महिम्ना’
महिम्ना महाभागेन कारणवस्थायाम् ‘एकम्’ मपि ‘सत्’
अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले प्रतिनियतकर्मापभोगार्थम् ‘अजायत’
इति ‡ ॥

* इह क्लृप्तं सायणेन बृहद् भाष्यं भाषितम्, तत्र द्रष्टव्यम् ।

† “तमं आसीत् तमसा गूळहं मग्ने ऽप्रकृतं सलिलं सर्वं मा इदम् । तुच्छेना-
पि हितं यदासीत् तपसुस्तममहिम्ना जायतेकम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, ०,
१०, १ ।

‡ इहापि क्लृप्तं सायणेन बृहद् भाष्यं द्रष्टव्यं मेव । ‘आभु’-पदव्याख्यानस्य ‘आ-
समन्नाद् भवतीत्याभु’—इति तत्रैव ।

“अथापि परिदेवना, कस्माच्चिद् भावात्;—‘सुदेवो अथ प्रप-
तेदनाद्यत्’, ‘न वि जानामि यदि वेद मस्मि—इति’ । उदाहरणे ।

“सुदेवो—० अद्युः” * । पुरुरवस आर्षम् । चिष्टुप् । परि-
देवना । ‘सुदेवः’ स प्रोभनो देवः स्यात्, यो ह्यनया प्रियया
उर्वश्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् (‘अनावृत्’) अनावर्त्तमानः ‘अथ प्रप-
तेत्’ । (‘परावतं परमां गन्तवै ऊम्’) पतितस्य दूराद् दूरतरं
गच्छेत्, (‘अथ’) अथ गत्वा ‘शयीत’ मृतः सन् ‘निर्घृतेः’ भूमेः
‘उपस्थे’ उपरि । (‘अधा’) अथ ‘एनं’ ता मवस्था मापन्नं ‘वृकाः’
विकर्त्तितारः ऋष्टगालादयः ‘रभसासः’ रभस्वन्तो वेगवन्तः ‘अद्युः’
भक्षयेयुः । नाहं सुदेवः किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एता
मवस्था माप्नुयादित्येव मेघा “परिदेवना” संग्रयोत्थापनम् † ॥

“न वि जानामि—० भाग मस्याः” † । दीर्घतमस आर्षम् ।
अस्यवामीये ३ । ‘न’ एतत् अहं (‘वि’) विस्मयं ‘जानामि,—‘यदि
वा इदम् ॥ अस्मि’ कारणं परं ब्रह्माख्यम् ? अथ वा इदं

* “सुदेवो अथ प्रपतेदनाद्यत् परावतं परमां गन्तवै ऊम् । अधा शयीत् नि-
र्घृतेः उपस्थे चैत्रं वृकाः रभसासो अद्युः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ३, ४ ।

† सायबेन जस्याः सवेत एव बाह्याकारं कृतम्, तदपि इत्यन्वयम् ।

‡ “न वि जानामि यदि वेद मस्मि निष्ठाः सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मागेन
प्रथमजा कृतस्यादिद् वाचो अमुवे भाग मस्याः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, १ ।

§ अस्यवामीयं नाम ऋग्वेदीय-प्रथमसंख्य-इतिशानुवाक्याहृतं कृतं दैवत-
मसम् । द्विपञ्चाशदधे तत्र कृते सप्तविंशतीयम् । “कृतं जप्तास्यवामीयं चिप्रं कुन्दे
किलिषात्”—इति ऋग्वि० १, ११ । कृतस्यास्य प्रथमा ऋक् “अस्य वामस्य पत्नि-
तस्या”—इति, अत एवेद मस्यावामीय मित्युच्यते । इत्यनानुक्तमर्थो सायबीयं तद्व्या-
ख्यानञ्च विशेषतो इत्यन्वयम् ।

॥ “यत्, एव, इदम्”—इति पदकारपठितः पदच्छेदः ।

तत्कार्यं द्वैत मस्मीति । अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा
वर्त्तमानो 'निष्णः' अन्तर्हितः, अविद्यया 'सन्नद्धः' च । अनेकैः
सन्देहग्रन्थिभिः 'मनसा' उभे अपि द्वैताद्वैते 'चरामि' गच्छामी-
त्यर्थः । एवं सति 'यदा' 'मा आ अगन्' माम् आगच्छेत् 'प्रथमजा'
बुद्धिः; सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते 'सूतस्य' भगवत आदि-
त्यस्य स्वभूता; तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः, प्रहीणसर्वसंशया, तथा सर्व
मिद् मसंशयं परिज्ञाय किं महं कारणमतत्वं उत द्वैतमतत्वं इति ।
ततः 'अस्याः' कृत्स्न-प्रज्ञातायाः 'वाचः' 'भागम्' अहम् ('अश्रुवे')
अश्रुयाम्, यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वं मह माश्रुया
मित्यर्थः* ॥

एव मय मात्मनिन्दापूर्वको विलापः परिदेवनेत्युच्यते; यदि
नाम एवं स्यात् साधु स्यादिति ॥

"अथापि" मन्त्रेषु "निन्दाप्रशंसे" भवतः । तद्यथा,—“केवलाघो
भवति केवलादी”, “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेद्या”—“इति” ।
एते उदाहरणे † ।

“मोघं—० केवलादी” ‡ । भिचुर्नामाङ्गिरसस्तस्येव मा-
घंम् १ । त्रिष्टुप् । अददतो निन्दा । 'मोघं' वितथम् 'अन्नं' 'विन्दते'

* “सूतस्य चान् इत्”—इत्येतानि नेह व्याख्यातानि; सायणव्याख्यानं द्रष्टव्यम्;
तेन तस्या ऋचो विसृतं भाष्यं कृतम् ।

† यथाक्रमेण निन्दा-प्रशंसयोः बोद्धव्ये इति यावत् ।

‡ “मोघं मघं विन्दते अप्रचेताः सृत्यं त्रवीमि वृथ इत्य तस्य । नार्यं मघं
पुष्यति नो सखाद्यं केवलाघो भवति केवलादी ॥”—इति ऋ० सं० ८, ९, ११, १ ।

§ अत्र भिचुरिति सम्ज्ञा, गृहीतचतुष्टयान्नमः, भिचुको वा? विचार्यं मखि ।

प्राप्नोति । आह,—कः? इति । उच्यते,—यः ‘अप्रचेताः’ अप्रवृद्ध-
ज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘ब्रवीमि’,—‘वध इत् स तस्य’ वध एव सो-
ऽन्नलाभस्तस्य ; वर मलम्भं तेनान्न मित्यभिप्रायः । किमुनः कारणं
मोघ मसावस्रं विन्दते ? इति । उच्यते,—‘न’ असौ ‘अर्यमणम्’
आदित्यं ‘पुष्यति’; (‘नो’) नापि ‘सखायं’ समानख्यानं मनुष्यम् ;
न देवान् पुष्णाति, नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः । यत एव मतः
‘केवलाघो भवति’ सः ‘केवलादौ’ आत्मनैव केवलं योऽन्न मन्ति, न
देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवल मघ मेव प्राप्नोति । तदुक्त
मन्यथापि ;—“भुञ्जते तेऽह्यं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्”—इति* ।
तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपपद्यते ; न ह्यसत्यन्ने प्रत्य-
वेद्याद्ददन्न मित्यभिप्रायः ; अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽभि-
प्रेतः † ।—

के चित्त्वेन मनध्यात्मविद् मप्रचेतसं मन्यन्ते ‡ ; स ह्यस्मिन् प्रतीरे
विवक्षितः । ‘न अर्यमणम्’ आदित्यान्तरपुरुषं भोक्तारं पश्यति,
(‘नो’) नापि ‘सखायं’ प्राणवायुम् ; स हि भुज्यमानेऽन्ने करणभावं
पुष्णातीति सखा ; केवलं, त्वसावविदानात्मान मेव भोक्तार मच
पश्यति, अतः स ‘केवलाघो भवति’ ; यदि स देवताः पश्येदेव ता
ऋन्नभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति § ॥

* “अहं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्”—इति म० २।११८ ।

† सायणभाष्ये एव एवार्थः परिशुक्तः ।

‡ अनेव अथि नृतस्य ‘अप्रचेताः’—इति पदस्य ‘अनध्यात्मवित्’—इति अर्थं
स्वीकृत्यैतीति भावः ; एवसाध्यात्मिक एव मन्त्रः ।

§ नैपोऽर्थो मनोरतोऽस्माकम्, नापि सायणसम्मतः ।

“भोजायाम्—० चित्रम्” * । दक्षिणा नाम प्रजापते-
 दुंहिता †, तथा सूक्त मात्मनः स्तुतिसम्बद्धं दृष्टम् । तत्रैषा
 त्रिष्टुप् । दाहप्रशंसा । ‘भोजाय’ रास्त्रे ‡ ‘अश्वम्’ ‘आशुं’ शीघ्रं ‘सं-
 मृजन्ति’ सम्भार्जयन्ति स्नापयन्ति भृत्याः । किञ्च ; ‘भोजाय’
 उदहनार्थं मन्यान् वरानपास्य (‘शुभमाना’) खलङ्कृता शोभमाना
 ‘कन्या’ ‘आस्त्रे’ ; स हि ता मर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘भोजस्य’
 ‘इदं’ ‘वेग्नम्’ गृहं ‘परिष्कृतं’ संस्कृतं ‘पुष्करिणी इव’, (‘देवमाना
 इव’) पुष्करैर्देवतं विमान मिव ऐ ‘चित्रं’ चायनीय मित्यर्थः ।
 तदेतत् सर्वं मध्यस्य जन्मान्तरप्रतिविधिष्टदक्षिणासहितात् कर्म-
 णोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलान्तरैक्य मित्येव भेषा दक्षिणा-
 प्रशंसा ॥

यथैव मिह मन्त्रदये निन्दा प्रशंसा च, “एव मत्सूक्ते ॥ द्युत-
 निन्दा च कृषिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थं माह ।

“अश्वैर्मा—० मर्यः” † । मूजवान्नामा अक्षपुषस्तस्येव मार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ‘अश्वैः मा दिव्य’—इति अक्षदेवनप्रतिषेधः ; तत्र हि

* “भोजायाम् सं मृजन्त्याशुं भोजायस्त्रे कन्या इ शुभमाना । भोजस्येदं पु-
 ष्करिणीव वेग्नम् परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४, ५ ।

† दक्षिणायाः प्रजापति-दुहितृत्वे हेतुः ऋ० सं० ८, १, १, १ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

‡ “भोजाय = दाचे”—इति सा० भा० ।

§ नभोमण्डल मित्यर्थः । सायणेन त्वर्थान्तरं कृतम् ।

॥ ऋ० सं० १०, ४०२, सू० ५. “प्र वेपा इति चतुर्दशर्षं पक्षं सूक्त मीलुषस्य
 कवपस्यार्षम् मूजवतः पुषस्याचास्त्रस्य वा”—इति सा० भा० ।

† “अश्वैर्मा दीस्यः कृषि मित् कृषस्य विभे रसस्य वृद्ध मन्यमानः । तच्च गावः
 कितव तत्र जाया तन्ने वि चष्टे सविताय मर्थः ॥”—इति ऋ० सं० ०, ८, ५, २ ।

बहवोऽनर्थाः सन्ति । 'हृषि मित् हृषस्व'—इति हृषिविधानम् । तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति । 'वित्ते रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'बहु' एतदेवेति 'मन्यमानः' ; मा वित्तलोभेन दौष्यः, निज मपि विचं हारयिष्यसि, हृषि पुनरेतस्मात् कारणात् हृषस्व । हे 'कितव ।' 'तच' तस्यां हृषौ 'गावः' सन्ति, ('तच') तस्यां च 'जाया' । 'तत्' पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्थः' ईश्वरः, ('वि') श्रुति-स्मृत्यनुशासनद्वारेण विविध ममेकप्रकारम् आ 'चष्टे' ; उभे अपि हीने श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत इदं मुक्तं सवितैवेतन्मम विचष्ट इति ॥

“एवम्” अनेन प्रकारेण “उच्चावचैरभिप्रायैः” बहुभिः, अथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः “स्रष्टीणां” “मन्त्रदृष्टयः” मन्त्रदर्शनानि “भवन्ति” ; विद्यमानाना मेव हि मन्त्राणां मृषयो येन केन चिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दा-हर्ष-श्लोक-प्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति ; न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः । तदप्यार्थानुक्रमण्यां निदानं मार्षं च उभयमुपेक्षितव्यम् ; परिज्ञातार्थनिदानो हि सुखमनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति । तदेतद्दिह लक्षणोद्देशतो भाव्यकारेण प्रदर्शितम् * ॥ ३ ॥

तथेऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्दे-
वतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यच्च

* मन्त्राणां तात्पर्योक्तये च हेतुः प्रदर्शिता ; यदि हि एक एव द्रष्टा एक मेवाथे मुदिष्ट सर्वान् मन्त्रान् प्रचयेयुः, तर्हि सर्वेऽपि मन्त्रा रक्ततात्पर्यकाः स्युः । न तथा न ; अत एव वक्ष्यता स्रष्टीणां बहुमन्त्रान् साधयितुं बहुमन्त्रदर्शनानि सम्यग्ज्ञानि अत एव सर्वेषां मन्त्राणां नैकविध्यमिति मन्त्राणां तात्पर्यवैविध्ये हेतुप्रदर्शनम् ।

यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति
नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता
वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य मतिथिदेवत्यं
पितृदेवत्यं याज्ञदैवतो मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवता-
वत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ॥ ४* ॥

“तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः” । इहेतुत्तम्;—“यत्-
काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्देवतः
स मन्त्रो भवति”—इति † । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेभु मन्त्रेषु
मन्त्रदेवतालक्षण सुपपद्यते; ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, तेषु
देवता कथ मन्वेष्ट्याः ? इति तदेतद् विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु” “देवतोपपरीक्षा” देव-
ताया अतः परं परीक्षा ‡ उपपत्तितो वर्त्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति” ।
यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा-
विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—“आग्नेयो
ऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते †, तत्र योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः
स्यात्, स आग्नेय एव स्यात्; प्रकरणाद्धि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम

* नात्र ऋषयसमाप्तिः ऋ-पु-सूक्तयोः ।

† पु० १८५ ४० ८ पं० ।

‡ ‘तेषु देवता उपपरीक्षा, अतः परं परीक्षा’ च ।

§ “स वा एषोऽग्निदेव यद्गिष्टोमस्य यद्दक्षुर्वसुष्वाद्गिष्टोमस्य सग्निष्टोमं सन
सग्निष्टोम मित्याचक्षते”—इत्येवमादि रे० ब्रा० १, ४, ५ ।

इति न्यायः । “यज्ञाङ्गं वा” । प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः, यो माध्यन्दिने स ऐन्द्रः, यस्तृतीयसवने स आदित्यः * ।

आह,—“अथ अन्यत्र यज्ञात्” कथं मन्त्रेषु देवतापरिज्ञानमिति अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद् ये वर्तन्ते, येषां मुष्कन्नप्रयोगः; “उच्छन्नयज्ञो वा एषः”—इत्युच्छन्नता मपि दर्शयत्येव ब्राह्मणम् । तेषुच्छन्नप्रकरणप्रयोगेषु वाचस्तोत्रप्रयोगविनियोगकल्पेषु,—“किं ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छसि किञ्च मातरम् । श्रुतविदस्मिन् वेद्यं स पितामहः ॥”—इत्येवमादिषु कथं मन्त्रेषु देवता? इति । शृणु,—“प्राजापत्याः” ते मन्त्राः “इति याज्ञिकाः” मन्यन्ते । किं कारणम्? अनिरुक्तो हि प्राजापतिः; अनिरुक्तदेवतालिङ्गाच्च मन्त्रा इत्येतस्मात्प्रामाण्यात् । “नाराशंसाः” ते “इति नैरुक्ताः” मन्यन्ते । नाराशंसोऽग्निर्यज्ञो वा । वक्ष्यति हि,—“यज्ञ इति कात्यक्यः अग्निरिति शक्रपूषिः”—इति † । यज्ञशब्देन च विष्णुवक्ष्यते “विष्णुर्वै यज्ञः” इति ‡ विज्ञायते ‡ । “अग्निर्हि भृचिष्ठभाग् देवतानाम्”—इति §, अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् । सर्वदेवताश्रयणाच्च “अग्निर्वै सर्वा देवताः” अत्र वै सर्वा वसति देवतेति च विज्ञायते ॥ । यस्मिन्नपि पत्रे नाराशंसो यज्ञः, तस्मिन्नपि

* रे० ब्रा० १५० ४५० ८५०, १५० १५० १५० च इत्यम् ।

† इत्येव काण्डे परस्मात् ८, १, १ ।

‡ रे० ब्रा० १५० १५० ४५० ।

§ रे० ब्रा० १५० १५० १५० प्रभृतिषु इत्यम् ।

॥ रे० ब्रा० १५० १५० १५० ।

पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य* जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठ्यम्; अपरियहस्य श्रेष्ठगा-
मौति न्यायः । केचित्तु 'येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः'
—इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येवं मन्यन्ते । तदुक्तम्; न
हि मनुष्याणा मनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रै स्तुतिरूपपद्यते, दुर्बोध्यत्वात्
तेषा मन्त्रबुद्धित्वाच्च मनुष्याणा मिति ॥

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि वैव मन्यथा स्यात्
सा षड्क्, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात्;
कामतो हीच्छातस्तस्मिन् देवता कल्पयितव्येत्यभिप्रायः । किं
कारणम् ? गुणपदमथो हि सः; न हि तत्र देवतासंविज्ञानपदम्
अन्यतमदेवताविशेषप्रख्यापक मस्ति, यतो विशेषात् कस्याश्चिदेकस्यां
देवताया मन्याभ्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवता-
श्रयत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासां देवताना मिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राय
इति ह्यधिकार उच्यते । यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे
योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत एवेति बोद्ध-
व्यम् । तद्यथा,—अग्न्यधिकारे वर्त्तमाने आग्नेय एव मन्त्रो भवति,
इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथ वा प्राय इति बाहुल्य मुच्यते ।
तद्यथा,—अनृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अनृतबहुल एवेति गम्यते ।
एव मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ?

* “प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत, यज्ञं सृष्ट मन प्रजासृजे सृष्ट्येताम्”—इत्यादि,
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेष भूयात्स्या मिति, स तपोऽतप्यत, स तपस्रप्लेमा-
लोकानसृजत इथिवौ मन्त्रिषं दिवम् । * * * । वेऽधो तपति, स प्रजापतिः
यज्ञ मतनुत”—इत्यादि च रे० ब्रा० ७, ४, १.—५, ५, ७ ।

“अस्ति ह्याचारो बज्रसं लोके” अस्ति हीयं लोके बज्रस्य भुय-
स्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधा-
रणं भवति । तद्यथा, कश्चित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्यं”
द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्यम्”, इदं मे “पितृदेवत्यम्”—इति ।
तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तद्देवपितृमनुष्याणां सा-
धारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवताना मिति निरूप-
नमभिमृश्येदं नः सहेति शेष मभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रख्याप-
नार्थम्, एव मिहाप्यादिष्टदेवतालिङ्गान्मन्त्रराशेर्योऽन्योऽनादिष्ट-
देवतालिङ्गो मन्त्रराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् बज्रदेवतो वैश्वदेवः
स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः? उच्यते,—“याज्ञदेवतो
मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् दैवतो
वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति* इ विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य
एव नैहकानाम्, सुस्थाने समाम्नातात्; “यश्च किञ्चित् प्रवक्षित
मादित्यकर्मैव तत्”— इति हि वक्ष्यति † । तस्मादादित्यदेवतः
स मन्त्रः, इति स्यात् । अथ वा दैवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन्
देवतेति दैवतः; अविशिष्टं हि देवतात्वं मन्त्राद्येवं सर्वदेवताभिवादात्
“अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति ‡ इ विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां
भृचिष्ठभाग्”—इति § च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः;

* दे० ब्रा० १५० ३५० ३५० ।

† परस्मादिदेवाध्याये १५० ३५० ।

‡ दे० ब्रा० १५० १५० १५० ।

§ दे० ब्रा० १५० १५० १५०प्रभृतिषु इत्यम् ।

तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोह्यात् उक्तम् “नाराशंसा इति नैरुक्ताः”—इति, तदेव कात्यक्य-शाकपूष्णि-मतेनावधृतं यज्ञो-ऽग्निर्वेति ; तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति”—इत्येव-मादीना मपरो व्याख्यामार्गः ।—‘यद्देवतः स यज्ञः’ यद्देवतं प्रधानं हविः ; तद्यथा,—प्रकृतावैन्द्रं साम्नाय्यं माशेन्द्रं वा, तत्संस्कारपरा इषे-त्वादयः (य०वा०म०१,१.), तेनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माशेन्द्रा वा । यद्देवते चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति । तद्यथा,—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजा-पत्य एव भवति * । यज्ञाङ्गं वेत्याघाराद्यभिप्रायेण । “स्यभोऽसि शाकरः”—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णसुचासादनमन्त्रः, सौचे त्रिनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ॥

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां विनियोगः ? उपाकरण-ब्रह्मयज्ञ-जप-प्रायश्चित्तेषु नैष्ठिक-ब्रह्मचा-रिणश्च । ‘यो ह वा अविदितार्वेयश्चन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण † यात्रयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्चति, गर्त्तं वा पतति, प्रवा-मीयते, * * * यातयामान्यस्य कृन्दांसि भवन्ति’—इति ‡ प्रत्यवाय-अत्रणात् सर्वत्रान्वेष्या † देवतेत्यारभ्य सथान्यत्र यज्ञादिति ॥

* “कुविदङ्ग नमसा”—इति ऋ० सं० ७, ८१, १ । “कुविदङ्ग प्रति”—इति ऋ० सं० १०, १४, १२ । “कुविदङ्ग यवमनो”—इति ऋ० सं० १०, १२१, १ ; य० वा० सं० १०, २१ ; १८, १ ; १२, २८ ।

† ‘अविदितार्वेयश्चन्दोदैवतमन्त्रेण’—इति म, घ ।

‡ सा० वे० आ० ब्रा० १ प्र० १८० ।

§ सर्वत्र पर्येष्या’ म, घ ।

“प्राजापत्या इति याज्ञिकाः” । प्रजापतिस्त्रेषूपारणादिकर्म-
स्त्रपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते; स ह्यनिरुक्त इत्यनिरुक्तासामा-
न्यात् । “नाराग्रंशा इति नैरुक्ताः” सौर्या वा आग्नेया वेति । “अपि
वा सा कामदेवता स्यात्” अनाविष्कृतदेवतास्त्रिणो मन्त्रे या विचार्य-
र्थते देवता, कास्मिन् देवता स्यात्? इति, सा कामतः कस्या ;
इच्छात इत्यर्थः । गुणपदमथत्वात् तस्य । न मन्त्रवाक्यसामर्थ्याद्
देवता नियम्यते तत्र; किन्तुर्धि? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात् । अथ वा
प्रयोक्ता यत्कामसं मन्त्रं प्रयुक्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः,
ता मेव तस्मिन्नभिषन्दधीत । “प्रायो देवता वा” समान मेव
पूर्वेण * ।

“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्त्रयन्ते” । “यत्काम ऋषिर्यक्षां
देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते”—इति मन्त्रदेवतास्त्रयण
मुक्तम्, तदुपपद्यते देवाना मार्थपत्यसम्भवात्; अनाविष्कृतदेव-
तेष्वपि संविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते देवता कामस्य अधिपति-
रपि । यत्र तु स्फुटम् अदेवता देवतावत् स्त्रयन्ते ननु तत्रैतन्नक्षणं
व्याहन्यते? तद्यथा,—“अश्वप्रभृतीन्व्योषधिपर्यन्तानि” । एतस्मिन् वर्गे
कानि चित् सत्त्वानि, कानि चिद् द्रव्याणि; अश्वादीनि सत्त्वानि,

* पु० १०० ४० १ पं० ।— अस्मन्मते त्वेतदुपन्यस्यैव निष्कर्षोऽर्थः,— यद्वादन्यत्र
उपाकरणदो मृच्छस्रचादिविहितानां मन्त्राणां सर्वेषां मेव प्रजापतिर्देवतेति या-
ज्ञिकमतम्; नैरुक्ताणां न च तत्रास्ति सम्पत्तिः; नैरुक्तमते तु कश्चित् (यत्र नर-
प्रग्रंशा अर्थते मय्यते तत्र) नाराग्रंशाः, कश्चित् कामदेवताः, कश्चिच्च प्रायोदेवताः
प्रकरणानुसारतः पित्रादय इति ।

† १भा० ४१४-४१५ ४०; ५. १, १-११ ।

अचादीनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्न मर्थं चेतयन्ते ; नातीतम्, मानागतम् इति ; आत्मनो ऽपि च हिताहितं न प्रतिपद्यन्ते । तानि कथं मभिष्टुतानि, स्तोत्ररभिमतस्त्वार्यस्य पतित्वं करिष्यन्ति ? न हि तानि स्तुतिमिन्दे विशेषतो विदुः । अपिचाश्वादिषु चित्तिरपि* काचिदस्ति, न त्वचादिष्वसावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ इन्द्रानि स न मन्येतागन्तूनिवार्यान् † देवतानां प्रत्यक्षदृश्यं मेतद्भवति माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभ्रूमभिर्ऋषयस्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याश्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुध मात्मेष्व आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ‡ ॥ ५ (४) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः १ ॥ ७. १.

॥ तस्मात् “सः” शिष्यः मेधावी “न मन्येत” न जानीयात्,—

* “चित्तिरपि”—इति ख-पाठः ।

† “मन्यतागन्तूनिवार्यान्” क, ख, ग ।

‡ देवस्येत्यस्य द्विवचनं न दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

§ मात्र पादसमाप्तिः क-पुस्तके । क-ख-पुस्तकयोस्तु पादनियमो नैव ।

॥ मूलोक्तं महो इन्द्राजौत्यव्याख्यात मेव स्थितम् । अष्टौ च तानि ‘असूचसमुच-जे’—इत्यादीनि १भा० ५, २, २९—३१ द्रष्टव्यानि ।

सम्यगविरुद्ध मेतलक्ष्येण लक्षणमुच्यते इति । अपि च सुतरां न मन्येत,—“आगन्तुनिवार्यान् देवतानाम्” मन्यमानः । लोके तावदेते मनुष्याणां मनित्यानां मन्त्रादयो ऽर्थाः, आगन्तवः अपाधिनिश्चानित्याः । तद्यदि देवतानां मध्येव मेव, ततस्तासां तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनर्थिका । अपि च “प्रत्यक्षदृश्यमेतद् भवति” प्रत्यक्ष एवैतद् दृश्यते । यथा—उपकरणं मन्त्रादयः, उपकर्त्तव्या मनुष्याः । देवतानां मपि चेन्द्राग्निमृष्यप्रभृतीनां सुपकरणं हरिरोहिद्धरित्प्रभृतयोऽश्वाः । तस्मादुभयेषां सुपकरणोपकर्त्तव्यतासामान्यात् मनुष्याश्चवदनित्यत्वमिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयते इति, तस्मात् प्रतिसमाधातव्यमित्युपोद्धृत्य उत्तरमुच्यते*—“माहाभाग्यात् देवतायाः एक आत्मा ब्रह्मधा स्तुयते” यस्मात्, तस्मात् सर्वमेतत् सम्यगिति । भज्यते इति भागः सेव्यते इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “अग्निमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च । ईश्वरं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता † ॥”—इत्येव मनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदेतदैश्वर्यं भजते इति वा महाभागा देवता, तद्भावात् माहाभाग्यम्, तस्माद् माहाभाग्याद्धेतोरेकोऽपि सन् देवतात्मा ब्रह्मधा स्तुयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्द्धमानः ; निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापकः ;—“रूपं रूपं मृगवा बोभ-

* “प्रतिसमाधातव्यमेतदिति उत्तरमुच्यते”—इति च, ग ।

† “विभूतिभूतिरैश्वर्यं मणिमादिकं महत्त्वा” —इत्यमरः (१।१८) । पातञ्जलीय-चोदनास्य विभूतिनाम-द्वितीयपादे “ततोऽपिमादिप्रादुर्भावः”—इत्यादिके पञ्च-सप्तारिंशत्तमे सूत्रे, राजमात्रादिषु चैतद्विवरणं विरोधतो द्रष्टव्यम् ।

वीति"—इति * । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्तयितुं
मर्षति, दृष्टानुविधानाच्छन्दसः; क्वन्दसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं
देवतानानालविधिव्यवस्था । संवादसूक्तानि च कथाशुभादीनि †
इन्द्रमरुदादिर्संवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तदग्नक्य मपासितुम् ।
तथा त्रिस्थानानां यान्यसङ्करवर्त्तीनि हविर्वहनरसादानलक्षणा-
न्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुपट्टंक्षितानि त्रिष्वं
गमयन्ति ‡, तदपि चाग्नक्य मपासितुम् । तथाचैकात्म्य मिन्द्रं
मिचं वरुण मग्नि मित्यादयो गमयन्ति निगमाः १, तदप्यग्नक्य
मपासितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यं मपरिहीणं देवतायाः ।
तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिममाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । माहाभाग्या-
देकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति । चेतनाचेतन-
विकरणधर्मित्वादात्मानं ॥ विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि
भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षं मन्यत्वम्; अग्नन्त्यत्वं त्वेकेन
देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां मृदा; न ह्यङ्गिन

* “कूपं कूपं मववा वाभवीति मायाः कृष्णानसुत्वं १ परिखाम् । त्रिर्धैविकः
परिमृष्टं मागात् खैमन्तैरवमुपा कृतावा ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०,
१ । “इन्द्रो मायाभिः पुष्टुर्कपः”—इत्यपि ब्रह्मण्यः । ऋ० सं० ४, ७, ११, १ ।

† ऋद्धेदीयप्रथममवदस्य चयोर्विभोऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र कथाशुभीयं
नाम पञ्चदशस्यै मायं सूक्तम् । अनेन्द्रागस्त्यमवतां संवादः प्रतिपाद्यते । एतस्याद्या
क्वक् कथा शुभा सर्वयसु इति १, ११, १, १ ।

‡ यास्कोऽचैवानपद् मेव स्वयं वक्ष्यति ।

§ “इन्द्रं मिचं वरुण मग्नि माङ्कर्यो दिक्वः स सुपर्वा मवताम् । रक्वं सवु विप्रा
वज्रधा वदन्त्यग्निं यमं मातुरिखान माङ्कः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

॥ “चेतनविकरणधर्मित्वात्”—इति ऋ, ३ ।

मङ्गान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनायदृष्ट्यात् । न चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति; न चाधिष्ठान मनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति । तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि,— जातवेदो-वायु-भग-प्रभृतीनि*, शकुन्यश्चप्रभृतयस्य प्रत्यङ्गानि† । स एष महानात्मा अग्नीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन व्यूह मनुभवन् एकोऽपि सन् बह्वधा स्वरूपते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अश्वादीनां “प्रकृतिभूमभिः स्वययः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रक्रियन्ते अस्यां सर्वे विकाराः इति प्रकृतिः, स सत्तास्वचणो महानात्मा हिरण्यगर्भ इति । वक्ष्यति हि,— “स एष महानात्मा सत्तास्वचणः, तत् परम्, तद् ब्रह्म ०—० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”—इति‡ । तस्या भूमा बह्वत्वम्; अनेकधा विपरिणामः स्थावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि बह्वत्वानि यानि सत्त्वानां तैरन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-महिमभिः तान्यश्वादीन्यभिष्टुवन्तीत्याहुः । तद्यथा,— “द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी शरीरं मात्मान्तरिक्षम्”—इत्येवमादीनि १ । आत्मैव सर्वं स्थावरजङ्गममित्येत्य अश्वमेधे ‘मूलेभ्यः स्नाहा, शाखाभ्यः स्नाहा’—इत्येवमादिभिस्तेन तेन वैशेषिकेण स्थावरजङ्ग-मात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनावस्थितो महानेवात्मेष्यते; न ह्यदेवता याग मर्हति । यावच्चान्यदपि किञ्चिदेवम्प्रकार मदे-

*, † १भा० ५च० १-१ चण्डे ब्रह्मणि; १४ चोपरिधात् ।

‡ प० १२च० १पा० १४० ।

§ य० वा० सं० ११, १० । “पृथिवी सृष्टम्”—इत्येव तस्याच्चापाठः ।

वताभिमत मिज्यते । गृह्ये च वलिप्रभृतिकर्मादौ* सर्वत्र स एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च” एतद्रूपपञ्चम्; नैताः (अदेवताः†) देवतावत् स्त्रयन्ते, किन्तु महानेवाय मात्मा विश्वरूपः स्त्रयत इति । प्रकृति-सार्वनाम्न्यादिति । नतिमात्रं नाम, नामनं संज्ञा † सर्वत्वेन नाम सर्वनाम, (प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिसर्वनाम, तद्भावः प्रकृतिसार्व-नाम्न्यम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्न्यात् उच्यते । यस्मात् महाभाग्ययुक्ता देवता, ‡) प्रकृतिः; यस्माच्च सर्वत्वेन गता, तस्माद्धेतोर्नैताः (अदे-वताः ॥) देवतावत् स्त्रयन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तुनिवार्यान् मन्यमानो हरिरो-
द्विद्वुरितादीनिष्ठादीनां मनुष्याश्चवदनित्यत्व मवेत्य न सम्यग्भि-
धीयत इति स न मन्येत’—इति ॥ । अत्र ब्रूमः,—मनुष्यधर्मविपरितो
हि देवताधर्मः, अनैश्वर्यान्मनुष्याणां नैश्वर्याच्च देवतानाम् । तत्
कथम् ? इति । अतो भेद माश्रित्य प्रतिसमाधीयते ;—“इतरेतर-
जन्मानो भवन्ति” । इतरेतर-प्रकृतयो देवाः, ऐश्वर्यात् ; न मनुष्याणा
मियं शक्तिरस्ति, अनैश्वर्यात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति
पिता प्रकृतिः ; न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति । देवानां
त्वग्नेः सूर्यो ऽजायत ;—“एष प्रातः प्रसुवति”—इति ह विज्ञायते,

* “अथापरान् वलीन्—प्रथमेो वलिभेवत्योपधिवनस्यतिभ्यः (गो० ऋ० १ प्र०
३८० ६ सू०)” —इत्येवसादावित्यर्थः ।

† “नतिमात्रं नामनं संज्ञा”—इति च ।

‡, §, ॥ नैतेऽंशाः च-न-पुत्राकयोर्द्वयान्ते ।

¶ प० ३१६ ष० १५ पं० — ३१७ ष० ६ पं० ।

तस्मात् सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः* । सूर्याश्चाग्निः सायं जायते, तस्माद्ग्नैः सूर्यः प्रकृतिः† । अदितेर्दक्षो दक्षाश्च अदितिरिति । अथाध्यात्म्येऽपि;—कोष्ठ्यादग्नेर्नाद इन्द्रः, ब्रह्मादिन्क्रान्त्यमानः अग्नि रित्येवमादि ‡ । स एष सर्वथाप्यचिन्त्यो देवताधर्मः । तासां मान-
न्यान्महाभाग्यस्य । तत्रैवं सत्याशक्त्य मध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणां मागन्तवोऽश्वाद्यस्तथैव देवतानां मपीति । तस्माद् दोषानुपपत्ति-
रनागन्तुत्वाद् देवाश्चादीनां मिति ॥

अथ किमर्थं मीश्वराः सन्तो देवता जायन्ते? इति,—“कर्मज-
न्मानः” कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्नि-वायु-सूर्या जायन्ते; न ह्येतेभ्य
श्चते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—विद्यमानं मपि चैश्वर्यं मीश्वर्य-
वति न प्रख्याति मियात्, ईशितव्यं मर्थं मप्रतीत्य १ । तस्मादै-
श्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते ॥ ।

कर्मफलसिद्धौ लोकं मनुजिघृक्षन्तः क्षुतः पुनर्जायन्ते?—“आत्म-
जन्मानः” योऽसावेक आत्मा ब्रह्मधा स्तूयत इत्युपात्तः, सर्वमूर्त्तिस्थितौ
उपरतसर्वमूर्त्तिः; प्रलये भावाख्यः सन्मानः, सर्गकाले षोढात्मानं

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राश्नावत्, तस्य यज्ञे तसः प्रथमं मुददीप्यत, तदसावादित्यो-
ऽभवत्”—इति रे० ब्रा० १, १, १० । “अग्नेर्वा आदित्यो जायते”—इति च रे०
ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “उद्यन्तु बभूवु वा”—इत्याद्यैतरेयकं ब्रह्मन् (५, ५, १) । “आदित्यो वा अक्षं
यज्ञग्निं मनुप्रविशति”—इति च रे० ब्रा० ८, ५, ५ ।

‡ “ब्रह्मात्म्यमानोऽधिजायते”—इत्याद्यैतरेयकं च ब्रह्मन् (८, ५, ५) ।

§ “ईशितव्यं मर्थं प्रतीत्या”—इति च, ३ ।

॥ अपिचेत्यादि-कर्मजन्मान इत्यन्तस्य शास्त्रीयपन्थस्य प्रकृतिवादे तात्पर्यं मिति
दुर्गाचार्येण मिदं वाक्यानं नास्मन्ननेारसम् ।

विभज्य जगद्भावं विभर्त्ति * , तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मान् जायते ? इति चेत्, सत्यम् ! सर्वं तस्माद् जायते न काम-कारेण, देवास्तु त मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते । किं मेघां जन्म ? यदेषा मिच्छतां सङ्कल्पानुविधाधिकर्मनुरूपं यथाकाल मात्मनः कार्यकारण सुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म ; तदनी-श्वराणां नास्ति † ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्कल्पानुविधायित्वात् “आत्मैवैषां रथः भवति, आत्मा अश्वः, आत्मा आयुधम्, आत्मा इषवः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तत्र यदुक्तम्,—‘अश्वादीनि सत्त्वानि, अश्वरथप्रभृतीनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति ‡, एतदयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादि-रूपेण हि देवतैवात्मानं विद्यत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्य मर्थं साधयति । सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्त्रयते, सा च स्तुति-समवेत मर्थं माणासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितु मल मिति? ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि॥” तासा

* अस्ति विपरिचयते इत्यादयः षट् मात्राः १भा० २४४० १५० इष्ट्याः ।

† सर्वं व्याख्यान मेत दसङ्गतम्, यास्त्वोच्यवचनतात्पर्यविरोधात् ; न हि क्शिं-सिदपि पदार्थे आत्मवादिना मनात्प्रदर्शनसम्भवः ।

‡ पु० ३१२४० ११५०—३१२४० ५५० ।

§ इदं मपि व्याख्यानं तथैव । अस्मन्मते तु,—‘रथाम्’ आत्मवादिनां मते ‘आत्मा एव रथः, आत्मा (एव) अश्वः, आत्मा (एव) आयुधम्, आत्मा (एव) इषवः, सर्वम् (एतत् चराचरम्) देवस्य आत्मा (एव) भवति’ न हि आत्मान इति किञ्चिदस्तीति सर्वथा मेव पदार्थाना मात्मत्वं तदनुगतं देवत्वं च निर्विवाद मित्यात्मदृष्टौ आत्मवादिना ऋषयो रथादीनपि स्तुतवन्त इत्यात्मवादिमतोक्तेषु एव यास्त्वोच्यवचनतात्पर्यं मिति ।

॥ एतच्चानुपद मेव षष्ठे ऋषे वक्ष्यति ; तेन च सङ्गतिप्रदर्शने तात्पर्यम् ।

मेव तिसृणा मन्वादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादात्मान मनेकधा
 विकुर्वतीना मेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिलम्भात् तेनैव रूपेण
 धारयन्त्यात्मान मिति “यत्कामश्चषिर्यक्षां देवताया मार्थपत्य
 मिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते”—इत्यस्य* लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्त
 मिति । अथ वा स्तुतिसङ्गमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये† “यज्ञसंयोगात्
 राजा स्तुतिं लभेत”—इत्यर्चा‡ पुनः प्रतिसमाधास्यामहे ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) प्रथमः

पादः ॥ ७, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो
 वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहा-
 भाग्यादैकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि
 वा कर्मपृथक्काद्यथा हेताध्वर्युर्ब्रह्मोक्तातेत्यप्येकस्य
 सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथा-
 भिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्कादिति बहुवोऽपि
 विभज्य कर्माणि कुर्युस्तच्च संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चो-
 पेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्यः‡ पशवो देवा इति

* पु० १८५ वृ० ८० ८० ।

† चतुर्दशेऽध्याये = चास्त्रीयनैरुक्तमवमे इति बोध्यम् ।

‡ इत्थं परस्मात् ८, १, १ इत्यम् ।

स्थानैकत्वञ्च * सम्भोगैकत्वञ्च दृश्यते यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगो ऽग्निना †
चेतरस्य लोकस्य तच्चैतन्नरराष्ट्र मिव ॥ १ (५) ॥

“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः”—इति उपोद्घातः । “सैषा
देवतोपपरीक्षा”—इत्यधिकारे † वर्त्तमाने “यत्कामञ्चपरिष्वसाम्”—
इत्येवमादि मन्त्रसंज्ञणदेवता मुक्तम् †, तत्पुनरदेवतात्वादद्यादीनाम्
“आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा”—इत्येवमादिषु व्याहृन्वमान
मपेक्ष्य “स न मन्येत”—इत्येव मादिनास्त्रिं ॥ “माहाभा-
ग्यात् देवताया एक आत्मा वज्रधा सूयते”—इत्येवमादिना †
“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाष्यम्”—इत्येवमादिभ्यो**
मन्त्रवाक्येभ्यः—“अथातो विभ्रतयोऽस्य पुरुषस्य”—इत्येवमादिभ्यश्च
ब्राह्मणेभ्यः—“एष इन्द्र एष प्रजापतिः”—इत्येवमादिभ्यश्चैकात्म्ये
सामर्थ्यं मुञ्जीयात्मावित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—इत्यैकात्म्यं मुक्तम् †† ।
आत्मविदां ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभावनामा मात्मशरीरस्थाना मात्म-
मय मेवेदं सर्वं मनुष्यता मात्मार्थः सर्वो वेदेो ऽन्या च सर्वा वाक् ;

* “स्थानैकत्वं” ऊ, च ।

† “सम्भोगो ऽग्निना” क ।

‡ पु० १८५४० ७५० ; १८०४० १५० ।

§ पु० १८५४० ८५० ; १८०४० १३५० ।

॥ पु० ११३४० १५० ।

¶ पु० ११३४० ७५० ।

** ऋ० सं० ८, ४, १०, १ ।

†† पु० ११३४० १३५० “आत्मा सर्वं देवस्य”—इति ।

‡

न ह्यात्मनो ऽन्यद् व्यतिरिक्तं मभिधेयं मस्ति, स त्वन्नेषाद् यद्-
 भिधानं मभिदध्यात् । अथ पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथमं
 मनिश्रेणीफलकस्थानीयेन * केवलेनाधियज्ञेन तच्च चावधाने अधि-
 दैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद् विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः,
 परिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रययुचमाणस्य पूर्वजन्माविद्यावा-
 सितान्तःकरणस्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन †
 यथाग्रहं पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,—“अथ योऽन्यां देवता
 सुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहं मस्मीति न स वेद”—इति । तदाहुः,—
 “आत्मयाजी अथान् देवयाजी वा ? इति, आत्मयाजीति हं ब्रूयात्”
 तदेवं ब्रह्म देवता-वृत्तस्य मूलम्, ऐकात्म्यं मात्मविदः प्रत्यवभासते ;
 (यावदभिधानन्तु याज्ञिकाः, प्रतिविधिमन्त्रप्रधानात्; यच्चावगम्यते,
 तस्मैरुक्तात् प्रत्यवभासते ‡) अत इदं सुच्यते,—“तिस्र एव देवता
 इति नैरुक्ताः” । तिस्र इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारणं मितरौ पचौ
 अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुः वा इन्द्रः वा
 अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यः द्युस्थानः” । कयोपपत्त्या चित्तं परिजगद्भुजः ?
 स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च ; लिङ्गं चिदा हि भवति,—
 “विश्वकर्मां ह्यजनिष्ट देव आदिद् गन्धर्वां अभवद् द्वितीयः । द्वितीयः
 पिता जनिताुषधीना मृपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा १ ॥”— इत्यत्र,

* “प्रथमनिश्रेणीफलकस्थानीयेन” च. न ।

† “विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन” च. न ।

‡ नैवोऽग्नौ इत्यनेन क-पुस्तके ।

§ ऋ० सं० घ० वा० सं० १०, ११ ।

“अजस्रं नाभावधेकं मर्पितम्” — इत्यन्यार्थदर्शनाच्च । “प्रजा-
पतिर्वै चीन् महिम्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्” — इति † “प्रजापति-
र्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायु
मन्तरिचात् सूर्यं दिवः” — इति ‡ “अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो
वान्तरिचस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः” — इति । “तिस्रः” — इति प्रकृतेः
स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं त्रित्वे हेतु सुपसंसृचयति । कुतो नियमः ?
अम्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः ; — “पृथिव्यसि जन्मना वशा-
साग्निं गर्भं मधत्याः, अन्तरिच मसि जन्मना वशासा वायुं गर्भं मधत्याः,
द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भं मधत्याः” — इत्येवमादिभ्यो निग-
मेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा” — इति कि मेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उता-
भिधेयौ भिद्येते ? इति । कुतः सन्देहः ? उभयथा हि प्रसिद्धिः ; —
प्रत्यभिधानञ्चार्थभेदो दृष्टः, — गौः अश्वः इति ; यथाभिधानभेदे-
ऽपि सैकार्यता दृष्टा, — हस्तः करः पाणिः इति यथा । अतो
युक्तः संशय इति । याञ्चिकपक्षे तावद्दोषः । अर्थभेदेऽपि चैतेषां
यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्ता-
वलम्बिनः “तिस्र एव देवताः” — इति प्रतिज्ञावतः कुतो वाञ्चिन्द्र-
शब्दयोरर्थभेदः ? भेदे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते
नैकवचनेन निरदेक्ष्यदन्तरिचस्थान इति ; अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्य-

* ख० ख० ८, २, १७, १ ।

† “प्रजापतिरकामयत” — इत्याद्येतरयकं द्रष्टव्यम् (५, ५, ७) ।

‡ सा० द्वा० त्रा० ४ प्र० १७ ख० । परमसि तत्र किञ्चिद् पाठभेदः ।

भिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्ष मस्य स्थान मित्युपपत्तेः । षष्ठ्येकवचनो विशेष्योऽन्तरिक्षस्थानशब्देन विशेष्यते ; इतरथा अन्तरिक्षस्थानौ इत्यवचत् द्वयोर्विशेष्ययोः । अपि च “वायुवायाहि दशतु”-इति * वायोः प्राधान्यस्तुति मुदाहृत्य तां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्धमुपलक्ष्य,—ऐन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य “अंग्रुरैशुष्टे”-इत्येतस्मिन्, “आ त्व मिन्द्राय प्यायस्व”, “तुभ्यु मिन्द्रुः प्यायताम्”-इति † नान्य-चेन्द्रशब्दात् मुख्याभिसम्बन्धिना मध्यमात् सोमपानं सम्भवतीति प्रतीत्य ‡ वायुशब्दस्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढ मवधार्य अमृष्य-माणो वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्ति मपर्यायशब्दवादिन माक्षिपन्नाह “क मन्यं मध्यमादेव मवक्ष्यत्”-इति § । उत्तर मपि च य मुदाजहार निगमं “तस्यैषा परा भवति”-इत्युपोद्धृत्यैतदैन्द्रा-देव सूक्ताद् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भवो न विदस्येत्, तथा अन्न मेव मभिवहेद्युः”-इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात् सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ॥ । तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ शब्दाविति ॥

सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन, तथा वायुवरुणइन्द्रादिभिः । तत् कुतः? तथा निगमे दर्शनात् ;—“सा प्रथमा संकृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो

* ऋ० सं० १, १, ७, १।—प० १०, १, १ ।

† य० वा० सं० ५, ७ ।

‡ पु० ५९ प्र० १ ऋ० “इन्द्रः सोमस्य काचुका”-इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ १०, १, १ । परस्तादिद्वेष वक्षति ।

॥ परस्ताद्वक्षति तद्वचनरमेव १०, १, १—२ । परं तत्र नैवं पाठः ।

दृश्यतिश्चिकित्सास्माद् इन्द्राय सुत मा जुहोत स्वाहा”—इति ।
 सा प्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिच्छुक्रामन्थिनोर्हवमन्त्रे चो मध्यमो वर-
 णोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुतम् आ जुहोत इति वरुणादीन्य-
 नुक्तस्य विशेषतश्चतुर्थ्यन्तेन इन्द्रशब्देन सम्प्रदानेन सम्बन्धाति तस्मै मध्य-
 मायेन्द्रायेति, तस्मात् सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते
 मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते; यथा मध्यमस्य
 ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोर-
 ग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरैर्जातवेदः-
 प्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदन्यभिधानेन प्रसिद्धतर-
 सम्बन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते, न जातवेदःप्रभृ-
 तिभिः; तथोत्तमस्य सूर्यशब्देन उपदेशः क्रियते, न सविद-भग-
 प्रभृतिभिरिति ॥

कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवो-
 त्तमयोरेकैकेन? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युदाख्या-
 ख्यौ । तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदाख्यः, नित्यदर्शनस्तु वाख्याख्यः
 त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः । तत्कथं नाम त्रिष्वपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवताः
 कर्मात्मभरवैषम्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युः? इत्यतो “वायुर्मध्यम-
 स्थानः”—इति वाख्याख्येन कर्मात्मना मध्यमस्थान सुद्दिश्यामुख्य-
 त्वाद् वाख्यभिधानस्य, मुख्यत्वाच्चैन्द्राभिधानस्य “इन्द्रो वा”—इत्याह ।
 एव सुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपरतक्रियाव्यापारता च मध्यमस्य
 वाख्याख्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्वद् दर्शिता भविष्यति, मुख्येन
 चेन्द्रशब्देन मुख्यः सम्बन्धो ऽपरिहापितो भविष्यतीत्युभय युक्तम्,—

“वायुर्वेदो वान्तरिचस्थानः”—इति । न तु पार्थिवोन्नमयोर्द्वा द्वौ कर्मात्मानौ स्तौ यथा मध्यमस्थानस्य, तस्माद्दोषो मध्यमस्याभिधान-
द्वयोक्ताविति ॥

आह;—यदिद मभिधानवज्जलं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमा-
दि, चित्ते सत्येतत् किं ह्यतम्? इति । उच्यते,—“तासां महा-
भाग्यात् एकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति” । तासां
मेव निसृणा मन्थादीनां महाभाग्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मान
मनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः,
वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादीनि बह्वनि नामधेयानि
भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादेकात्म्यवदेवैकत्वं न जहाति सा
सा देवतेति ॥

“अपि वा कर्मपृथक्कात्” । अपि चैवं विकरणधर्मत्वादभिन्न-
प्रकृतीनां वज्जनामता । अपि वा स्वं स्व मात्मानमविकुर्वतीना मेवा-
नेककर्मयोगात् पृथक्कर्महेतुको नामधेयलाभः स्यात् । को दृष्टा-
न्तः? “यथा,— हेता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता,—इति अपि एक-
स्य सतः” कुण्डपायिना मयने । तत्र हि सप्त दीक्षन्ते, त एव च
स्वयं कर्म कुर्वते ; तेषां षट्, षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वते, तत्
कर्म कुर्वाणाः तदाख्या भवन्ति * ; यथा लोके कारक-स्त्रावक-
पाचकादयः । तदेतत् प्रदर्शितं भवति,— न किञ्चिदप्यत्र गौण

* यथा अल्पप्रिष्टोमादौ षोडश दीक्षिता भवन्ति, षोडशानाञ्च तेषां चौषाध-
यंबोद्धावादीनि षोडश कार्याणि यथासङ्गं सुपदिश्यन्ते, नैवं कुण्डपायिना मयने ;
अत्र हि सप्तैव दीक्षा विधीयन्ते । तत्र यजमान एका, अयदे षट् ; त एव च षट्
अग्निजो षोडश-षोडश-नेष्टादीनां मेवात्मिन्यानि पर्यायेण कुर्वन्ति, तत्तत्कर्मकरवक्तानो
च तत्तदाख्याञ्च सम्भन्त इति ।

मभिधानम्, संविज्ञानपदत्वे त्वग्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कार-
कादिशब्दैरेष विज्ञेयो यद्य-नघनादिगुणयोगेऽप्यसति नाग्यादीन्
जहति; कारकादिशब्दान्तरादिगुणयोगसमनन्तरमेव कारकादीन्
जहति । एव मेतदगौणत्व मभिधानाना मपेक्ष्योक्तम्,—“अपि वा
कर्मपृथक्त्वात्”—इति । अपि वैश्वर्यादुभयथापि शक्यप्रतीघात उपप-
द्यत एकैकस्या अपि बज्जनामतेति ॥

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति” । अपि चैवं
यथोक्त मेकैकस्या महाभागात् कर्मपृथक्त्वाद्वा बज्जनामता । अपि
वा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति याञ्चिका
आहुः,—“पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति”—इति । कुत एतत् याञ्चिका
आहुः ? इति । अधियज्ञे हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्चेति ।
अधियज्ञ मिति व्याख्येयम्*,—“पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति”—इति ।
हीति हेतौ, यस्मात् पृथक् पृथक् अन्यादीनां स्तुतयो भवन्ति ।—
पृथग्घेः—“अग्नि मीळे”—इत्येवमाद्याः†, पृथग् जातवेदसः—अग्नि-
लिङ्गं सूक्तम् “प्र नूनं जातवेदसम्”—इति †, पृथगिन्द्रस्य—“हरि-
भ्याम्” §, पृथग्वायोः—“नियुङ्गिः” ॥, पृथक् सूर्यस्य—हरिङ्गिः ¶,

* इतोऽनन्तरं “यज्ञ मिति च”—इत्यधिकं च-न-पुस्तकयोः ।

† ऋ० सं० १, १, १, १।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतीचेव ०, ४, १ ।

‡ ऋ० सं० ८, ८, ४१, १।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतीचेव ०, ४, ० ।

§ “हरौ” १भा० १५१, १५२ प्र० (१) । ऋ० सं० १, १, ५, १. इत्यादयः ।

॥ “नियुतः” १भा० १५२, १५५ प्र० (१०) । ऋ० सं० ५, १, १४, २. इत्यादयः ।

¶ “हरितः” १भा० १५१, १५४ प्र० (१) । ऋ० सं० १, ८, ०, ४. इत्यादयः ।

पूष्णोऽजाभिः *; अरूणीभिर्गोभिर्वषसाम् † । स्तुतिव्यवहारे ‡ च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्यायवचनत्वे तेषाम् । ते वयं स्तुति-नियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्नि-वैश्वानरप्रभृतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः, एवमेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितु मर्हति । प्रसिद्धतरं चेदं लोके प्रत्यभिधान मर्थभेद इति, न तथैकस्थानेकाभिधानता । तस्मात् पृथग् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिशब्दाणा मभिधेया इति स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधानभेदत इति समानार्थता हेत्वाः ? इति चेत्, न ; विधावप्यभिधाननियमदर्शनात्;—“आग्नेय मष्टा-कपाळं निर्वपेत्” इति § येनैवाभिधानेन सोद्यते, तेनैव निर्वपणा दारभ्य समाप्यते, तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्त्वादिति” । अनैका-न्तिक एष दृष्टान्तः ; दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः; सा च पृथक्त्वादिव्यवस्था माहाभाग्यादित्याचार्येणाच पृथक्त्वे हेतुर्न प्रयुक्तः ॥ ; दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधान मर्थभेद इति । तत् कि मेकत्वं नास्त्येव ? तच्चास्ति ; गुणतः ॥

* “अजाः” १भा० १५९, १५४ पृ० (५) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ४. इत्यादयः ।

† “अरूणी जावः” १भा० १५९, १५५ पृ० (७) । ऋ० सं० ९, ९, ९, १. इत्यादयः ।

‡ व्यवहारोऽन्यत्थेन बोध्यः । तथा चाग्निस्तुतो जातवेदसः स्तुतिमन्त्रपाठो जातवेदसः क्षतौ चाग्निस्तुतिपाठ इत्येवमादिः । “स्तुतिव्यवहारे”—इति न-पाठः; “स्तुतिव्यवहारे”—इति न-पाठः ।

§ “पुरोडाशाग्निर्वेदेऽष्टाकपाळं प्राप्तः सवने”—इति (९, ९, ५.), ‘अग्ने-ऽग्निवतेऽष्टाकपाळं पुरोडाशं निर्वपेत्’—इत्यादि च (७, ९, ५-७) रे० प्रा० ।

॥ “हेतुर्न प्रयुक्तः,” च, न ।

कथम् ? “तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम्” । तत्र तस्मिन् पृथक्के सति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपपन्नित ईक्षितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च दृश्यते” । सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् ; पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तद्गृहणेन गृह्यन्ते ; एव सुत्तरथोरपि स्थानयोः । एवम्प्रकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो नाम इतरैतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानां मपि भवति, किं मङ्गलं पुनः समानस्थानानां मिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योषधुत्पत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्यकृतमुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्,—“त्रयस्तपन्ति पृथिवीं मनुष्याः”—इति * । “अग्निना च इतरस्य लोकस्य” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो दृष्टिं समीरति, “दिव जिम्बन्धुग्रयः”—इति † च । तदेवम्प्रकारमेकत्वं कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिषिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषां मैत्र्यमित्युच्यते ॥

कः पुनरचाविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये हि प्रमाणं

* ऋ० सं० ७, ७, १९, २ । “इन्द्रस्याग्नया पर्जन्यो वायु रादित्य इत्येते ‘त्रयः’ देवाः ‘पृथिवीं’ भूमिं तत्रस्थां चोपधीरित्यर्थः ‘तपन्ति’ दृष्टिश्रौतौच्यैः सन्नापयन्ति । कीदृशाः ? ‘मनुष्याः’ वर्षादीनां मानुपूर्वेषु चत्नारः प्रभावयितारः प्रचेत्नार इत्यर्थः”—इति सा० भा० ।

† ऋ० सं० १, २ १९, ५ । “अग्रयः आचवनीयाद्याः से ऊवे ‘दिवम्’ आदित्यादिसुखोक्त्यान् देवान् ‘जिम्बन्धि’ प्रोचयन्ति”—इति सा० भा० ।

भेदाभेदवादिनः—आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकाः; न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तर्हि? मन्त्रार्थं मुद्दिश्य । तस्माद् वक्तव्यः समञ्जसो दृष्टान्तः? उच्यते;—“तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्र मित्यभेदः, नरा इति भेदः; एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एव मुत्तरघोरपि स्थानयोः । तथा आत्मेत्यभेदः, लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मा द्रष्टव्यः । पुरुषबुद्धापेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैवं सति आत्मविद आत्मनि चित्तनानाले गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वा मात्मानं पश्यन्ति । तथा नानालैकले नैरुक्ता इति चित्ते, तथा चित्तैकले याज्ञिका नानाले । एव मेधा मविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वक्तृ-प्रतिवक्तृवशेन तद्बुद्धापेक्षया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्त्तितुं शक्तिः; न तु स्वाभाविक मभिधानाभिधेयसम्बन्ध महतक मप्रच्यवमानावभिधानाभिधेयौ जहीताम्; न ह्यग्नेरवभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिः, अवभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्व्यवधानमन्तरेण विहन्यते; न ह्यहृतकं स्वय मप्यधीतकौ विकल्पते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणाना मात्मभावानुशयवशेनात्मविनैरुक्तयाज्ञिका वेदस्थाविपर्यासिनी मप्यथात्माधिदैवाधियज्ञविषयनियता मर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनी मित्र मन्यमाना परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्त्ति देवतासतत्वं यथाग्रहं वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्याति सुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थसतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविक्रियते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन शुद्धवर्णा

भवन्ति”—इति °, दर्शितञ्चैतन्मन्त्रेण,—“न त्वं युयुत्से”—इति † ।
निष्ठितरूपत्वेन खे खे विषयेऽध्यात्मादौ परमार्थतया ऐकात्म्ये
निष्ठा, तदन्तत्वाद् वाचः । तदुक्तम्,—“यतो वाचो निवर्त्तन्ते”—
इति‡ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं
चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि
पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋषा त इन्द्र स्थविरस्य
बृह्म यत्सङ्गृभूणा मधवन् काशिरित्तै । अथापि पौरुष-
विधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि
कल्याणीर्जाया सुरणं गृहेते । अथापि पौरुषविधिकैः
कर्मभिः । अञ्जीद्र पिबं च प्रस्थितस्य । आश्रुकर्ण
श्रुधी हवम् ॥ २ (ई) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,— माहाभाग्याद् देव-
ताया विकरणधर्मित्वादनियम आकारे, अथ नियमः ? नक्षैश्वर्यव्या-
घातान्माहाभाग्याद्देवताया इत्येतद्वाहन्यते, तस्मादथाकारचिन्तनं
देवताना मित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते;— आरभ्य मेव । प्रकृतिसत्ता
मनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मो नास्ति, तस्मात् प्रकृतिश्चिन्त्यते

• २ भा० २१० प्र० २ ख० ५ पा० २ ख० इत्यम् ।

† “यद्दर्शनं—•विदित्ये (अ० सं० ८, १, १५, २.)”—इति षोडाहृतं तत्रैव
१११ प्र० । तत्पूर्वेषु (१०१ प्र० ११ पं०, १०८ प्र० १८ पं०, १०८ प्र० १५ पं०,
१११ प्र० १० पं०, ११५ प्र० ११ पं०) इत्यम् ।

‡ तै० उप० २, ८ ।

देवतायाः । अपि च, यत एवेश्वरा देवास्तत एवोभयभावित्वात् किं माकारवत्त्वं स्वभावो देवतायाः अथ वा निराकारवत्त्वम् ? इति सतत्त्वपरिज्ञानाय चिन्त्यते ॥

अस्तु तावदित्यं चिन्ता ; किं मिद् मविशेषेण पञ्चत्रय मस्यासिन्ताया विषयः*, उत वा कस्मिंस्त्रिदेवैकस्मिन् पक्षे द्वयोर्वैतचिन्त्यते ? इति ॥

इह तावदात्मविदा मेक आत्मा स प्राग्विकारापत्तेः सन्नाच उदस्तसर्वाकृतिः, सर्गस्थित्योरुपात्तसर्वाकृतिः ; तदेव मसावनाकृतिः, सर्वाकृतिर्वा ? इत्यनास्यदभूतोऽस्यासिन्ताया † आत्मवित्पक्षः ।

अथ पुनर्यदासावुपात्तत्रिस्थानावस्थो नैरुक्तपक्षाभिमत मग्निवायुसूर्यभावं विभर्त्ति, तदापि (प्रत्यक्षत्वाद् विषयत्व मस्यासिन्तायाः । ‡) प्रत्यक्षत्वात्तेषा मपौरुषयविध्यस्य तत्पक्षेऽप्याकारचिन्ता विषयाभावाद् दुदस्यत एव ? ।

अथ पुनर्याज्ञिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादिनाम् ॥ अग्निवायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभिधानसम्बन्धीनि ; जातवेदोरुद्रेन्द्रपर्जन्याश्चिप्रभृतीन्यप्रत्यक्षार्थाभिसम्बन्धीनि ; शब्दमात्रं प्रत्यक्षम् । अभिधानानां लोके दृष्ट माकृतिपदार्थवत्त्वम्, अनाकारार्थवत्त्वञ्च ;

* आत्मवित्पक्षः, नैरुक्तपक्षः, याचित्पक्षश्चेति वेदार्थविषये चयः पक्षा विसृज्ये ।

† “इत्यनास्यदभूते” — इति च, न ।

‡ नास्तेषा पाठः च-न-पुस्तकयोः ।

§ एवञ्च नैरुक्तमवे प्रत्यक्षदृष्टाग्न्याद्यतिरिक्तः कश्चनस्तदधिहास्यपुस्तको नास्तेवेति सिद्धान्तः, अथ मेव च प्रकृतिवाद इत्युच्यते ।

॥ श्रीमांसादर्शनदर्शितमार्गैश्चिन्ताया मिति यावत् ।

रुद्रेन्द्रादीनां शब्दानां मन्त्रगतानां लौकिकैर्मनुष्यादिशब्दैर्वाय्वात्मा-
काशादिभिर्वाभिधानवत्त्वं तुल्यम् ? तत्रैतद् भवति, अप्रत्यक्षत्वाद् रुद्रा-
द्यभिधानानां मर्थस्य,—किञ्च खल्वमी रुद्रादिशब्दाः मनुष्यादिशब्द-
वदाकारवर्थेनार्थवन्तः, उत वाय्वात्माकाशादिशब्दवद्माकारेण ?
इति ॥

एव मय मस्याश्चिन्ताया याज्ञिकपक्षो विषयः “अपि वा पृथ-
गेव स्युः”—इति* । अतएव याज्ञिकपक्षादनन्तरं मिदं मारम्भम्,—
“अथाकारचिन्तनं देवानाम्”—इति † ॥

किं माकारस्य चिन्त्यते,— किं मस्ति उत नास्ति ? इति ।
यद्यस्ति कौदृशः ? इह द्विविधा आकारिणोऽर्थाः,—चेतनाश्चाचेत-
नाश्च । तत्र चेतना मनुष्यादयः, अचेतनाश्च पाषाणादयः । तत्रै-
तद् भवति किं ममी मनुष्यादिवचेतना उत पाषाणादिवदचेतना
द्रव्यमात्रम् ?—इत्युपोद्गत्य संशयः ॥

तद्गुदाशाय पक्षः परिगृह्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्”
—इति । मन्त्रप्रत्यय मस्तित्वं देवताया अभ्युपगतम्,—यत्काम
इत्युपक्रम्य तद्देवतः स मन्त्रो भवतौति ‡ ; सति हि देवतास्तित्वे
तद्देवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैव माकारोऽपि ! तत्प्रत्यय एव भवितु

* अस्याध्यायस्य पञ्चमखण्डे (३११ ४०) साहाभागादित्यादिना देवत्वोक्त्यनेन च
आत्मवित्यत्र उक्तः, तदुत्तरखण्डे (३१० ४०) तिस्रश्चेत्यादिना सत्तरत्यनेन
प्रत्ययसम्बन्धेन नैवमन्त्रपक्षोक्तः, ततस्तत्रैव अपिवापृथगित्यादिना लोकस्योक्त्यानेन च
याज्ञिकपक्षोऽप्युक्तः ।

† यदि चैतदारम्भं तच्चेत्यादि-मत्तत्रयोपसंहारवाक्यादमन्तरं न तु याज्ञिक-
पक्षादव्यवहितमेव, तथापि याज्ञिकपक्षादनन्तरमेव मन्यते, उपसंहारवाक्यस्यापि
याज्ञिकपक्षपातित्वस्वीकारात् ; अयं ङीकाकारोऽपि हि याज्ञिक इवेति ।

‡ पु० १२५ ४० ७ अ० १ पा० १ ख० इत्यम् ।

मर्हति? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्बन्धीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’ पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः? “चेतनावद्विद्धि स्तुतयो भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः; यस्माच्चेतनावता मिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यर्थे; तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति ।

अनु चैतन्य मपुरुषाकारविग्रहाणा मपि गवादीना मस्ति? न, नास्ति । न तु ते विवेकचमा आसन्नचेतनाः; लोकेऽपि यस्य हितहितविवेकलक्षणं विभिष्टं संविज्ञानं न भवति, त मधिकृत्य ब्रुवते निश्चेतनोऽय मिति । एव मेते च गवादयः सत्यपि चैतन्ये आसन्नचेतनत्वात् न विदुः श्वस्तनम्, न लोकालोकाविति ज्ञायते; तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालो-कौ; मर्त्येनामृतत्व मीप्सतीति । तस्माद्विद्विताहितपरिज्ञानात् पौरुष-विध्यस्यैव सिषाधायितत्वादनपेक्ष्यसामान्यं विभिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविद्धा सुपपद्यते चेतनावत्-सदृशस्तुतिभिः तत्प्रति ताः कारणं भवति, तथैव संवादसूक्तेषु परस्पर मभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धार्थानि परस्परतः, कथाशुभीयादिषु कुतस्त्व मिन्द्रेत्येवमादीनि * तस्मात् पौरुषविद्धां देवतानाम् ॥

* “यत् कथाशुभीयम्; एतेन च वा इन्द्रोऽगस्त्यो मरुतस्ये समजागत”—इति रे० ब्रा० ५, २, १ । अक्षसंवितायाः प्रथममखले त्रयोविंशत्युक्ताकारणे एव कथाशु-भीयं नाम उक्तम् । तत्र पञ्चदश अक्षः सन्ति । तेषु “कुतस्त्वमिन्दु” इत्येषा इतोया ।

अथाप्यय मपरो हेतुः पौरुषविद्ये देवतानाम्,—“पौरुषविधि-
कैरङ्गैः संस्त्रयन्ते” । पौरुषविद्यत्वे चान्यङ्गानि, तैः संस्त्रयन्ते ।
तद्यथा,—“ऋष्या त इन्द्र स्वविरस्य बाहू”, “यत् सङ्गृभूणा मघवन्
काशिरिर्त्ते”।—

“उरुं नो०—० बृहन्ता” * । शंयोरार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री ।
एकादशिन्या मैन्द्रस्य पशोर्वपाया याज्या । ‘उरुं’ विसीषं ‘लोकं’
थः त्वम् (‘नः’) अस्मान् ‘अनुनेषि’ अनुनयसि; स्वेन सुकृतेन
कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे । ‘सर्वज्योतिः’ आदित्यसमामं
प्रकाशेन लोकम्, ‘अभयम्’, ‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनाय । तस्य ‘ते’ तव
वयम् ‘इन्द्र!’ (‘ऋष्या’) ऋष्यौ एतौ रेषणौ शत्रूणाम्, ‘स्ववि-
रस्य’ महतः ‘बाहू’ हस्तौ, (‘बृहन्ता’) बृहन्तौ महान्तौ, (‘शरणौ’)
शरणौ आश्रयणीयौ नित्यम् ‘उप खेयाम’ उपतिष्ठेमेत्येतदाशासहे ॥

“यत् सङ्गृभूणा मघवन् काशिरिर्त्ते”—इति † । व्याख्यातः
शेषः ‡ । एव मस्मिन् मन्त्रद्वये बाहुभुष्टिसम्बन्धदर्शनात् स्तुत्यस्यैन्द्रस्य
पौरुषविध्यम्; अन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च
सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्, सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य । तन्मा
भृदित्यवश्यमेवेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवताना मिति ॥

“अथापि” अय मप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—“पौरुष-

* “उरुं नो लोकं मनुं नेषि विद्वांस्यर्च्योतिरभयं स्वस्ति । ऋष्या त इन्द्र स्ववि-
रस्य बाहू उप खेयाम शरणौ बृहन्ता ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, २१, २ ।

† ऋ० सं० २, १, १, ५ ।

‡ पु १२१, १२२ प्र० (१, १, १) ।

विधिकैः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा,—“आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र
थाहि”, “कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते” ।—

“आ दाभ्या०—०मृधस्कः” । गृहमद षड्विः । ऐन्त्री ।
त्रिष्टुप् । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ यदि तावत् तव द्वौ हरी सन्निहितौ,
ततस्त्वावेव रथे युक्ता, ताभ्याम् (‘हरिभ्याम्’) ‘आ थाहि’ । अथ
षत्वारः ? ततस्त्रैः (‘चतुर्भिः’), अथ षट् ? ततस्त्रैः (‘षड्भिः’), अथा-
ष्टौ ? ततस्त्रैः (‘अष्टाभिः’), अथ दश ? ततस्त्रैः (‘दशभिः’) ‘आ’
थाहि † । इदं ‘सोमपेयं’ सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं
ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’ सोमोऽभिषुतः त्वदर्थम्, स त्वम् हे ‘सुमख’
सुधन ! ‘मा’ केन चित् ‘मृधः’ संग्रामं (‘कः’) कार्षीः ; अखिल-
मित मागच्छेत्यभिप्रायः ‡ ॥

“अपाः सोम०—०दक्षिणावत्” ? । विश्वामिचस्थार्षम् । चि-
ष्टुप् । हारियोजनस्थानुवाक्या । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ (‘अपाः’)
पौतवानसि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः ‘अस्तं’ गृहं
‘प्र थाहि’ । यस्मात् तव ‘कल्याणीः जायाः’, ‘तव’ ‘वृहतः’ च
‘रथस्य’ ‘निधानं’ रथशाला, ‘विमोचनं’ च ‘वाजिनः’ जिला

* “आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र थाह्या चतुर्भिरा इन्द्रियमानः । आद्याभिर्द-
शभिः सोमपेयं सुयं सुता सुमख मा मृधस्कः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

† “अयसौन्द्रस्य द्वावेव हरी, तथापि तयोर्विभूतिभेदात् नानात्मः, अतोऽख-
जल मविवदन्” - इति सा० भा० ।

‡ इह थाह्यायाम् ‘आ लयमानः’—इत्यगृहीत मेव स्थितम् ।

§ “अपाः सोमं मले मिन्द्र प्र थाहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते । यथा रथस्य
वृष्टवो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

सङ्ग्राम मागतस्य, 'दक्षिणावत्' * अन्यदपि, 'सुरणं' घद्यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ('ते') तव 'गृहे' वर्तते । तस्मात् पुनरस्यं प्रयाहि ॥

—एव मेतयोर्मन्त्रयोर्हरिगृहजायारथाभिसम्बन्धात् पौरुषविद्धो मिन्द्रस्य ; न ह्यपौरुषविद्धो सति सम्बन्धो जायादिभिरस्ति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुः पौरुषविद्धो । कतमः ? “पौरुष-विधिकैः कर्मभिः” संस्तूयन्ते देवताः । तद्यथा,—“अद्भ्योऽङ्गु पिब च प्रस्थितस्य”, “आ अत्कर्ण अधी हवम्” ।—

“इदं हविः—प्रस्थितस्य”† । अग्नियुतो नाम स्यूरपुत्रः, तस्यार्धम् ‡ । चिष्टुप् । ऐन्त्री । हे 'मघवन्!' 'इन्द्र!' 'इदं' 'हविः' आख्यादिकम्, 'तुभ्यं रातम्' मनसास्त्राभिः निरुप्तम्, पूर्वं निर्वप-णादौ संस्कारकाले । तदिदानीं हे 'समाट्!' ('अह्वणानः') अह्वणन् 'प्रति गृभाय' प्रतिगृहाण । अपि च 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेवायं 'सुतः' अभिषुतः सोमः । अपि च हे 'मघवन्!' त्वदर्थं मेवैषः पुरोडाशः 'पक्वः' । स त्वम् अस्य सोमस्य 'प्रस्थितस्य' 'अद्भ्योऽङ्गु पिब च' स्य मंत्रमिति शेषः ।

“आ अत्कर्ण—दन्तरम्” § । मधुच्छन्दस्य आर्धम् । अनुष्टुप् । ऐन्त्री । ओतारौ यस्य कर्णौ अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र, स भवति

* “दक्षिणावत् प्रयोजनवद् भवति”—इति सा० भा० ।

† “इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सद्वाल्हवानो गृभाय । तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पुच्छोऽङ्गु पिब च प्रस्थितस्य ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, १ ।

‡ “पिब सौराऽग्नियुतोऽग्नियुपो वा”—इत्येनुक्तमसौ ।

§ “आ अत्कर्ण अधी हवम् नू चिद्विष्व सु निरः । इन्द्र सोम मिमं मम ह्युषा-युजश्चिदन्तरम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

श्रुत्कर्णः, तस्य सम्बोधनम्—हे 'श्रुत्कर्ण!' ('आ') आभिसुख्येन 'श्रुधि' श्रुत्तु त्वम् ('इवम्') आङ्गान् मस्माकम् । श्रुत्वा च 'नू चित्' पुराण इव 'दधिव्व' धारयस्व, एताः अस्मद्-'गिरः' इदयेन । किञ्च; हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'मम' 'इमं सोमम्' 'युजः' त्वद्युक्तस्य मां प्रत्यादृतस्य पुनःपुनरपि भुवतः 'कृष्व' कुरुष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' क्षण मित्यर्थः ।

एव मनयोर्मन्त्रयोरध्याश्रुणुहीति आमन्त्रणपूर्वकादरश्रवणपूर्वको विनियोगः, स न सम्भवत्यपौरुषविधे; न हि गवादयोऽध्याश्रुणु-हीत्युक्ताः किञ्चित् प्रपद्यन्ते । तस्मात् कार्यकारणमन्त्रिवेशो मनुष्य-वद्देवतानाम्, कार्यकारणापेक्षं च विज्ञानम् । तदेव मेतेभ्यो मन्त्र-दर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवताना मिति ॥ २ (६) ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-विध्यं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्वि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्व्योषधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधि-कैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति हरि-तेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्य-संयोगैरित्येतदपि तादृश मेव सुखं रथं ययुजे सिन्धुरश्वि-न मिति नदीस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरि-त्येतदपि तादृश मेव होतुश्चित् पूर्वं इविरद्य माशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषवि-

धाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः * पादः ॥ ७. २.

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शन मिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते † । तदाहः “मैतदस्ति यद्देवासुरम्”—इति, “न त्वं युयुत्से”—इत्यपि चैतदुक्तमेव ‡ ।

“अपि तु यद् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्” अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्यथा— अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि इत्येतेषामतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् ! न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुषविधा अन्यादयः, तस्मामान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः; न हि मनुष्यत्वे तुल्ये के सिदाकारिणः के सिदनाकारिण इति, तथैव देवताना मपि हि न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति ॥

“यथो एतत् चेतनावदत् हि स्तुतयः भवन्ति इति, अचेतनान्यपि एवं स्तुयन्ते; यथा—अक्षप्रभृतीनि श्रोत्रधिपर्यन्तानि ॥” । तस्मात् चेतनावत् स्तुतिमत्त्व महेतुः पौरुषविधे देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ॥

* प्रथमावध्यायस्य षष्ठात्मक एव प्रथमः पादः क-पुस्तके ।

† २भा० ११० प्र० १५० ५पा० १५० इत्ययम् ।

‡ २भा० ११० प्र० १०५० इत्ययम् ।

§ इतः पुर तादेवायं प्रथमचेतुवक्तः ३२१ प्र० १५० ; ३२४ प्र० ४५० ।

॥ १भा० ४१४ प्र० ५५० २५० (४) —(११) ।

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्त्रयन्ते इति” अथ मध्य-
हेतुः*, व्यभिचरितत्वात्; “अचेतनेषु अपि एतद् भवति”, तद्यथा
—“यावस्तुतिः”। “एते वदन्ति०—०मात्रत”† । अर्बुदस्यार्धम् ।
जगती । यावस्तुतिः । ‘एते’ ‘यावाणः’ अभिषवकर्म कुर्वाणाः
वदन्ति । कथम् ? ‘अतवत्’ अत मिव । ‘सहस्रवत्’ सहस्रमिव ।
शब्दवाङ्मयाभिप्रायम् ‘अभिक्रन्दन्ति’ आङ्गयन्ति सोमपातृन्—आ-
गच्छतास्माभिरभिषुतं सोमं पातु मिति । ‘हरितेभिः’ सोमसंघर्गाद्
हरिदणैः ‘आसभिः’ आस्यैः । तत्र या इयं ‘विष्टी’ व्याप्तिः
यावृषाम्, एतया ‘सुहृत्त्या’ शोभनया क्रियया एते ‘सुहृतः’ शोभ-
नस्य कर्मणः कर्त्तारः ‘होतुः चित् पूर्वे’ होतुरपि अग्नेः, मानुषहो-
तुर्वां पूर्वं प्रथमतरम्, ‘हविः’ एतत् सोमाख्यम्, ‘अद्यम्’ अदनीयम्
‘आगत’ अन्नन्ति । अभिषवे सोमसंयोगमात्रं मन्त्रेण सुपचर्यते याव-
ृषाम् । तस्मादपौरुषविध्य मिति; न हि यावृषां यथाभूतान्यास्या-
नि सन्ति, यत्संयोगेन च स्त्रयन्ते, तद्वदिन्द्रादीना मप्यथथाभूतैर्बा-
ङ्गमुखादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषविधिकैर-
ङ्गैः संस्त्रयन्ते”—इति । तस्मादपौरुषविधाः ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति १, एतद् अपि
तादृशम् एव” औपचारिकम्, रूपकमात्रं मित्यर्थः; यथैव हि
आस्तादिकल्पना दृष्टव्यभिचारित्वाद् यावप्रसङ्गेषु न सम्भवति रूप-

* इतः पुरखादेव पूर्वपक्षेऽयं च द्वितीय-चेतुषक्तः ३३१४० ०५०; ३३५४० १५० ।

† “एते वदन्ति अतवत् सुपचर्यदभिक्रन्दन्ति हरितेभिः आसभिः । विष्टी यावृषाः
सुहृतः सुहृत्त्या सोमं चित् पूर्वं चित्पूर्वमागत ॥”—इति ऋ० सं० ८, ४, १८, १ ।

‡ “मानुष्यहोतुर्वां” च, न ।

§ एतदप्युक्तं वेदमन्त्रं परस्मान् पूर्वस्मिन् पक्षे ३३१४० ८५०; ३३५४० १८५० ।

कमात्रं स्तुत्यर्थं सङ्कल्पतो बाङ्गादिकार्यसिद्धिः, एवं हरिरयजा-
यादिस्तुतयो रूपकमात्र मिति । अपि च “सुखं रथं युयुजे
सिन्धु रश्मिन्— इति नदीस्तुतिः” न चास्यां स्तुतौ यथाभूतार्थत्वो-
पपन्निरस्ति, असम्भवात् । कथं मसम्भवः ? न शुद्धकात्मिकाया नद्या
वहन्त्या रथेऽवस्थानं सम्भवति ।

“सुखं रथं०—० विरप्श्मिनः०” । सिन्धुचिन्नाम प्रियमेधसः
पुत्रः, तस्येय मार्षम् । जगती । नदीस्तुतिः । ‘सुखं’ सुखहेतुं लो-
कस्य, ‘रथं’ रंढणं मुदकम् (‘युयुजे’) युक्तवती ‘सिन्धुः’ नदी ‘अश्वि-
नम्’ अश्वनेन व्यापनेन तद्वन्तम् उदकरथम् । तेन ‘वाजम्’ अश्वम्
‘सनिषत्’ सम्भजनवती उत्पादितवती ‘अश्विन्’ ‘आजौ’ सङ्गामे
यतो यतो गच्छति, ततस्ततो व्रीह्यादि अश्वम् अभिनिष्पादयती-
त्यर्थः । यस्माच्चय मुदकरथोऽश्व मभिनिष्पादयति, तस्मात् तस्य
‘महान्’ ‘महिमा’ माहाभाग्यं ‘पनस्यते’ स्तयते स्तोत्रभिः ।
‘अदभ्यस्य’ अनुपहंसितस्य, ‘स्वयशसः’ स्वायत्तकीर्त्तः, ‘विरप्श्मिनः’
विरपणशीलस्य शब्दकारिण इत्यर्थः । रथ मिव अश्विनम् इति केचित्॥

तदेवमादिष्वसम्भवात् मुख्यार्थकल्पनायाः, सर्वत्र रूपकप्रवादाः
स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः†—इति, एतद् अपि तादृ-
शम् एव।—‘हेतुश्चित् पूर्वं हविरथं माशत (अ० सं० ८, ४, २६, २)’

• “सुखं रथं युयुजे सिन्धु रश्मिन् तेन वाजं सनिषदस्त्रिभुजाः । मुहान् चस्य
महिमा पंशुतेऽदभ्यस्य स्वयशसा विरप्श्मिनः ॥” —इति अ० सं० ८, २, ७, ४ ।

† एतच्छ्लोके चेतनार्थं परस्तात् पूर्वपक्षे एव २७१४० १०५०; २१०४० ५५० ।

इति” अग्रनशक्तिक्रियया यावाणः स्तूयन्ते, न च पुनर्यावर्णां यथाभूतमग्रमस्ति । तस्मादिदं मपि रूपकमेव ॥ “एते वदन्ति”—इत्यथ व्याख्यातम्* ॥

“अपि वा उभयविधाः स्युः” । उभयहेतुप्रामाण्यात्† ॥

“अपि वाऽपुरुषविधाना मेव सताम्” पृथिव्यादीनां “कर्मात्मान एते स्युः” अपुरुषविधाः चित्तिजलादयः ‡ । परे तु §, अधिष्ठातारः पुरुषविपश्चाः ; एव सुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,—यज्ञः यजमानस्य” कर्मात्मा ; इदं मेतेनाङ्गं संस्क्रियते, इदं मेतेनाङ्गं सुपचीयत इति संस्कृतं मसुषिंश्लोके परैति इति च विज्ञायते ॥ ।

“एष च आख्यानसमयः” । भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः ¶ ।—पृथिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय ब्रह्माण्डं ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावभौ खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।—इत्येवमादि** ॥

* सूक्ष्मं चोत्तुष्टिदिशुदाहरणमिति यावत् । पु० ३३८४० १०५० ।

† देवानां साकारचिन्तने (३३१४० ५५०) अथ च ततोयः पक्षः ।

‡ एव एव सिद्धान्तपक्षस्तुर्था मीमांसकसम्मतः ।

§ ढीकाकारसमकालवर्तिनस्त्विति यावत् ।

॥ एव च देवानां साकारचिन्तनं पुरुषाकृतिरभावात् एव देवानां मिति यास्त्रोच्यते सिद्धान्तः, कर्मैवा मेव फलदानशक्तिरित्येव देवत्वकल्पनं चित्वादीनां मिति च मीमांसकमतं भावत मिति ।

¶ एषा तु ढीका परमतसम्मतैव, न तु यास्कसम्मतः, मूले भारतपदस्यादर्शनात् न चि च भारतान्त् परं त्रिवक्त्रं मिति । अस्मन्मते तु एषेत्यादिपन्थस्याथ मर्थः—‘एषः’ कथिताकारचिन्तनविचारः ‘आख्यानसमयः’ सर्वत्रैव मन्त्रेषु देवतायाः आख्यानस्य सङ्घेन इत्यनेन वाक्येन च विचार उपरुद्धतो यास्त्रेनेति ।

** मयाभारतीयादिपर्वेदि जगद्विभं पर्वे खाण्डवदहनं नाम, तद् ब्रह्मम् ।

तदेतच्चतुर्द्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।—(१)पौरुषविध्यम्*, (२)अपौरुषविध्यम्†, (३)कर्माद्यात्मोभयविध्यम्‡, (४)नित्य मौ-
भयविध्य मेवेति । सर्वं चैतदुपपद्यते, माहाभाग्ये सत्यैश्वर्यात्; कथ-
मिव देवता न स्यात्— अमूर्त्ता, मूर्त्ता, एकधा, द्विधा, बहुधा चेति
यथा तु वर्त्तमाना मपश्यन् मन्त्रदृशः तथा तथा अस्तुवन्; सर्वथै-
वा दोषः, फलदर्शनात् १ । नामावस्थादर्शनवशाख्यात्तृणा परिदेवना-
निन्दादिष्वपि चेन्द्रादीनां कामकारतस्तद्रूप मवस्थितानां सा सा
स्तुतिरेव, न निन्दा । उक्तञ्च;—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव
साक्षा देवान् मर्त्तः सम्यग्भिष्टुयात् कः । शक्तिक्षये ऽप्यध्ववस्थान्ति
श्रिष्टाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥” —इति ॥ ३ (७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७. ९.

* पु० ३३१४० ५५० “पुष्यविधाः स्युरित्येकम्”—इत्यादि-प्रथमः पक्षो द्रष्टव्यः ।
† पु० ३३२४० १९५० “अपुष्यविधाः स्युरित्यपरम्”—इत्यादि-द्वितीयः पक्षः ।
‡ पु० ३३२४० २१५० “अपि वोभयविधाः स्युः”—इत्यादि-तृतीयः पक्षो द्रष्टव्यः ।
वस्तुतोऽस्मान्मते तु द्वितीयपक्षे उभयविध्य मेव देवाना मुररीकृतम्, न तु तत्र
किञ्चिदपि विशेषण मन्वेपथीयम् ।

§ पु० ३३२४० २१५० “अपि वा”—इत्यादि-चतुर्थो मौर्त्तासकपक्षो द्रष्टव्यः ।
अत्र लक्षणमते मोभयविध्यं नापि क्रियातो विभिन्नं मुक्तं देवानाम्; अत एव हि
“यथा यज्ञो यजमानस्य”—इति दृष्टान्त उपपद्यते । तथा हि,—‘यजमानस्य यथा
यज्ञः’ (यज्ञः, अणुष्ठानम्, क्रिया, कर्म इति च पर्यायवचनम्) देवता भवति, तस्यापि
स्तुतिभुतेः, तथैव अग्निस्तुतिक्रियादीना मेव देवत्वं फलप्रदत्वञ्च; न तत्र फलप्रदस्य
कस्य चिदपि देवत्वाकारचिन्मने प्रयोजनीयत्वं सतीति मौर्त्तासकमत मध्यमुत्तरो-
त्तम् । एतेन वज्रचक्रपुरन्दरसमाप्तमनात् कुचभङ्गभीतिश्चापासिता ।

॥ कारीर्यादौ दृष्टाद्दर्शनादिति भावः । इदं मेव फलसंबन्धात् मानम् ।

॥ क-पुष्पके नि हैव प्रथमपादसमाप्ति, अ-च-पुष्पकवैशु नाश्वेव पादविभागा ।

॥ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽथैतान्यभिभक्त्यान्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री चिदृत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देव-
गणाः समाह्वाताः प्रथमे स्थाने ऽग्रायी षृष्टिवीलेति स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देव-
तानां यच्च (किञ्चिद्*) दार्ष्टिंविषयिक मग्निकर्मैव तद-
थास्य† संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य
ऋतव आग्रावैष्णवञ्च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु
विद्यते ऽथाप्याग्रापौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तचैतां विभ-
क्तिस्तुति‡ मृच मुदाहरन्ति— ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवताचयाधिकारस्य तद्विशेषविन-
क्षया तदनुसृतये च स एतत् प्रकरोति ;—“तिस्रः एव देवताः—
इति”§। यः पुनस्तच्च विशेषो विवक्षितः, स उच्यते ;—“तासां भक्ति-
साहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासां मेव तिस्रणां भक्तिसाहचर्यम् ।
भक्तिश्च साहचर्यञ्च, भक्तिज्ञानं वा साहचर्यं मिति । लोकादीना
मेवान्यादिभिर्भजनं भक्तिः, सहसरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ?

* नास्त्येतत् पदं क-च-न-पुलकेषु ।

† “मग्निकर्मैतदथास्य” क, च ।

‡ “विभक्तस्तुति” म ।

§ पुरस्तात् द्वितीयपादारभे एव यावत् (१९०४० ११५०) ।

उच्यते,—असंविज्ञातपदे मन्त्रे भक्त्वा साहचर्येण वा यथा देवता
गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यं मुच्यते ॥

यद्येव मुच्यतां तर्हि कानि किम्भक्तौनि ? इति । तदुच्यते ;—
“अथ एतानि अग्निभक्तौनि” । अयेति विशेषाधिकारे । अग्निं
भजन्ते, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तौनि । कतमानि ? “अथ
लोकः”—इत्येवमादीनि * अग्निभक्तौन्ववगन्तव्यानि । “ये च देव-
गणाः समाह्वताः प्रथमे स्थाने” । तद्यथा ;—आग्नी †, अक्षाः ‡,
घावाणः §, अभीश्रवः ॥ इत्येवमादीनि ॥ । “अग्नायी, पृथिवी,
इला— इति स्त्रियः” । ‘इला, पृथिवी, अग्नायी’—इति क्रमेण

* रथकारं सामेत्यन्तानि षट्, मूले एव ब्रह्मव्यानि । परमिष तानि कर्षं न
वाप्यातामि ? वाप्यातव्याम्येवेत्येकाकम् ।

† आग्नीशब्देन निषण्डु-पञ्चम-द्वितीये पठिता इत्यादयो द्वादश मन्त्रान्ते १भा०
४११४० इत्यम् । तत्र तु मानम्,—“अथात आग्निः”—इत्यारभ्य “इतीना आ-
ग्नीदेवता अनुक्रान्ताः”—इत्यन्तो यास्तुप्रत्यः परस्मादागमिष्यन्ति (८, १. १.—२, १.)

‡ १भा० ४१४, ४१९, ४० ५, २, (४) ; परस्माच्च २७० १पा० ३, ८ ७० ।

§ १भा० ४१४, ४१९ ४० ५, २, (५) ; परस्माच्च २७० १पा० ८, २ ७० ।

॥ १भा० ४१५, ४१८ ४० ५, २, (११) ; परस्माच्च २७० १पा० ५, १७० ।

॥ निषण्डुपञ्चमाध्यायस्य प्रथमादिषण्डुचये प्रथमस्थानदेवताः समाह्वताः (१भा०
४५६—४०४४०) ; परस्माच्च “अथातोऽनुक्रमिष्यामः”—इत्यारभ्य “यजेति सर्वै-
षः”—इत्यन्तानि तद्वाप्यातानि (७७० ४पा० १७०—२७०) । तदत्र यानि षड्दे-
वानि पदानि, तद्वाप्या एव प्राथमिकदेवगणाः उच्यन्त इति ङीकाङ्गमतम् । परे तु
‘ये च देवगणाः समाह्वताः प्रथमे स्थाने’—इत्युक्त्या प्रथमादिषण्डुचयपठितानां
सग्न्यादीनां सर्वेषां मेव प्रहः, अग्नायीत्यादिक्रियां पुनरुक्तेषु ‘तत्रकीदृश्वि-
न्यायेनेत्याहुः ।

वक्रये* क्रमभेदोऽग्रायी तत्समानाख्यानात् सन्निहायतरा, न तथा
 पृथिवीति; तस्मात् प्रथमं मुच्यते; ततः पृथिव्याश्रयसम्बन्धादग्नें
 तथेसा, परोवाद्भिधेयस्य । 'आग्नी'-मध्ये 'तिस्रोदेवोः'-इत्यत्र
 इसा, भारत्याः द्युस्थानाया अनन्तरं श्रूयमाणा;—“आ नो यज्ञं
 भारती द्वयं मे लिङ्गा मनुष्वत् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ९)”—इति † कथं
 पृथिवीस्थाना? इति । उच्यते;—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्; “द्यां
 भारत्यादित्यैरसृचत् सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञं मावीदिद्वैवेसाया वसुमत्या”—
 इत्यतः सामर्थ्यं मुञ्जीष वसुसाहचर्यात् इद्वैवेसायेति चाग्निभक्तिरि-
 खेत्याह, रुद्रैः साहचर्यात् सरस्वती मध्यस्थाना, आदित्यैः साहच-
 र्यात् भारती द्युस्थानेति ॥

“अथास्य कर्म” अथास्याग्नेः कर्म सहभावि, अनन्यदेवतागामि,
 यत्संयोगादसत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति । “वहनं च
 हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिर्विषयिकम्” दृष्यन्नुपहो यस्य
 विषयः, तद्दार्ष्टिर्विषयिकम्; प्रकाशादि कर्मैत्यर्थः । “अग्निर्कर्मैव तत्”—
 इति पुनर्वचनं मादरार्थम्; आध्यात्म्येऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथास्य संस्तविका देवाः” यैः सह अग्निः स्तुयते । तद्यथा,

* निबन्धे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयखण्डे 'तिस्रोदेवोः'—इति दशमम् । तत्र तिस्रु
 भारतीसासरस्वतीषु देवीषु इसाया एव क्रिय इव पश्य सभोष्टम्; 'पृथिवी'—
 इति तु तदुत्तरस्मिन् खण्डे षड्विंशं पदम्; तत्रैव च ऋषेःष्टाविंशं पदम् 'अग्रायो'—
 इति क्रमः समाख्यापठस्य (१ भा० ४११, ४१४ ४२०) ।

† 'भारती, इसा, सरस्वती'—एवं क्रमपठिताः सुतिमन्त्रेऽस्मिन् तिस्रो देवो वुह्य-
 न्ते । तिस्रोदेवोरिति तु आग्नीमध्ये पठितं दृश्यते (१ भा० ४११४०-४२०-१४०-१०.),
 साक्षात्सति चेत्तोपरिहात् (८ ख० १ पा० ८४०), उदाहरिष्यति च तत्रैवेवं मन्त्र
 भागो यज्ञ मिति । तदेतन्मन्त्रं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

—“इन्द्रः, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनाय संस्त-
वोदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवतादन्ते मुख्यता * ।—

“अग्नेन्द्रश्च दाशुषो”—इति । विश्वामित्रस्यैव मार्षम् । विराट् ।
अनुष्टुप् । आद्यथेने विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ त्वम् ‘इन्द्रः च’
‘देवा’ देवौ, अस्य ‘दाशुषः’ दक्षवतः हवींषि, यजमानस्य ‘पुरोषे’
यज्ञगृहे ‘सुतावतः’ अभिषुतवतः ‘यज्ञम्’ सोमम् । (‘अमर्धन्ता’) मृधं
सङ्गमं कुर्वाणौ अन्तरा केन चित् सह । ‘सोमपेयाथ’ सोम-
पानार्थम् ‘उपयातम्’ इत्येतदाग्राह्ये ॥

“अग्नीषोमाविमम्”—इति † । सोमेन सह संस्तवः । गीत-
मस्यार्थम् । अनुष्टुप् । पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे ‘अग्नी-
षोमौ !’ युवा मुच्येथे । ‘इमं’ ‘हवम्’ आह्वानं ‘मे’ मम ‘सु’ सुष्ठु
‘शृणुतम्’ ‘वृषणौ’ वर्षितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च
‘प्रतिहर्यतं’ प्रतिप्रेक्षतं, मया पूर्वं प्रेषितौ प्रति कामयेथाम्
इमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि ‘भवतं’ ‘दाशुषे’ युवां
हविर्दाने ‘मयः’ सुखानित्यर्थः ॥

“त्वं नो अग्ने वरुणस्य”—इति ‡ । वरुणेन संस्तवः । वामदेव-

* “अभ्यहितश्च (पा० १, १, २४ सू० वा०)” —इति वचनात् अग्नीषो, अग्नी-
षोमौ—इत्यादाविति भावः ।

† अग्नेन्द्रश्च दाशुषो पुरोषे सुतावतो यज्ञ मितोप यातम् । अमर्धन्ता सोम-
पेयाथ देवा ॥—इति ऋ० सं० १, १, १५, ४ ।

‡ “अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा चरुम् । प्रति सूक्तानि हर्यतु भवतं दा-
शुषो मयः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

§ “त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य वेळोऽपि यासिषीठाः । यजिह्वो वज्रि-
तमूः सोऽश्वानो विश्वा देवांसि प्र मुमुग्धुस्तान् ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ११, ४ ।

स्वार्थम् । चिष्टुप् । अवश्ये विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' ('नः') अस्मान् यथावत् 'विद्वान्' जानानः भक्ता मम एते इति । 'वृक्षस्य देवस्य' यः अस्मान् प्रति 'हेलः' क्रोधः, तम् अनेनाव-
 श्यकर्मणा 'अव यासिषीष्टाः' अपगमय । किञ्च ; यः त्वं 'यजिष्ठः'
 यष्टृतमः, देवानां होत्रत्वे वर्त्तमानः 'वन्दितमः' वोढृतमश्च हविषाम्,
 च त्वं पुनः 'शोशुचानः' देदीप्यमानः तेषु तेषु कर्मसु ('विश्या')
 विश्यानि सर्वाणि 'देषांश्चि' द्वेष्याणि ('प्र') प्रकर्षेण 'अस्यत्' अस्मात्तः
 'सुसुग्धि' सुञ्च अवयोजयेत्यर्थः ॥

• "अग्नीपर्जन्या • — • धत्त मस्त्रे" • । पर्जन्येन संस्तवः । भरदाज-
 स्वार्थम् । चिष्टुप् । हे 'अग्नीपर्जन्यौ !' युवाम् उच्ये । 'अव-
 तम्' अवगच्छतम् इमां 'धियं' इदं कर्म प्रति, 'मे' मम 'अस्मिन्'
 'हवे' आह्वाने 'सुहवौ' स्वाह्वानौ 'सुष्टुतिं' शोभना मिमां स्तुतिं
 श्रोतुम् । आगत्य च श्रुत्वा इमाम् 'इडाम्' अस्मत् 'अन्यः' एकः
 'जनयत्' जनयतु ; 'गर्भम् अन्यः' गर्भं मेको जनयतु । तौ युवा
 मेवं प्रतिषंवत्सरं 'प्रजावतीः' प्रजामंयुक्ताः 'इषः' अस्मानि ('आ')
 आभिसुख्येन स्थित्वा 'धत्तं' दत्तम्, 'अस्त्रे' अस्त्राभ्य मित्यर्थः ॥

"अग्ने देवां • — • ष्टुना" † । ष्टुभिः संस्तवः । मेधा-
 तिथेरार्थम् । गायत्री । ष्टुयाजेषु विनियोगः । हे भगवन् !
 'अग्ने !' 'देवान्' 'इह' अस्माकं कर्मणि 'आ वह' । आह्वय

• "अग्नीपर्जन्यावर्त्तुं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः । इडां सुख्यो
 जनयद् गर्भं अन्यः प्रजावतीरिषु आ धत्त मस्त्रे ॥" — इति ऋ० सं० ४, ८, १९, १ ।

† "अग्ने देवां इडां वह सुदया योनिषु निव । परि भूय पिव ष्टुना ॥" —
 इति ऋ० सं० १, १, १८, ४ ।

देवान् 'साद्य' 'योनिषु त्रिषु' सवनेषु त्रिषु । एतान् यथाकालं
यज । असुना प्रकारेण 'परि भूष' सर्वतो देवयागेनालङ्कृत्य
एतं यज्ञम्, आत्मना 'पिब' चैतं सोमम् 'अतुना' सह ॥

“आग्नावैष्णवं हविः” । हविर्यज्ञेणात् हविष एव सम्प्रदानार्थत्वम् ।
या अचः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति ।—

“आग्नाविष्णु सजोषसेमा वर्द्धन्तु वां गिरः । द्युक्षैर्वाजेभिरागतम् ॥”—
इति । वामदेवस्येय माषम् । गायत्री । आग्नावैष्णवे हविषि विनियोगः ।
हे 'आग्नाविष्णु' ('सजोषसा') सजोषसौ नित्यं सह जोषणौ नित्यं समान-
प्रीतौ 'वां' युवा सुच्येथे । ('इमाः') एताः युष्मद्-'गिरः' अस्मत्सुतयः
'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु युवाम् । वृद्धौ च सत्या मस्मात्सम्प्रदेयैः 'द्युक्षैः' द्यो-
तनवद्भिः ('वाजेभिः') अन्नैरभ्युद्यतैः ('आगतम्') अस्मान् प्रत्यायातम् ॥

“न त्वृक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । 'न'—इति प्रतिषेधः ।
'तु'—शब्दोऽवधारणार्थः । 'अचक्' 'संस्तविकी' संस्तवयुक्ता, 'दशतयीषु'
दशमण्डलावयवप्रविभागेन ताथत इति दशतयः अज्वेदः, तस्य
शाखाः दशतयः, तासु सर्वासु एकापि हविष्यविनियुक्ता अस्तमध्य-
पातिनौ अचक् आग्नाविष्णोः संस्तविकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र संस्त-
विकी, न तु दशतयीषु । असंस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं
दर्शयति, एव मेतन्मया निपुण मन्विष्यत इति ॥

अथाप्यय मपर उत्सर्गः;—“अथाप्याग्नापौष्णं” “हविः” एव,
“न तु संस्तवः” । तस्मिंस्तु हविषि किन्तु पृथक् पृथगेव आग्निः
स्त्रयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् संस्तवे अग्निपूष्णोः “एतां विभक्त-
स्तुतिम् अचम्” “उदाहरन्ति” नैरुक्ताः—॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुवि-
दृचियेभ्यः । पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुव-
नस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः
स त्वैतेभ्यः* परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः
पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदृचियेभ्यः ।
सुविदृचं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद्दक्षतेर्वा स्याद्
द्युपसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेतः”—इति । देवश्रवणे यामाचनस्वार्थम् । चिष्टुप् ।
पुनः (श्रवस्वः) कर्णे प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमीत उच्यते ।
‘पूषा’ भगवान् “आदित्यः” पथा मधिपतिः, सः (‘त्वा’) त्वाम्
‘इतः’ मनुष्यलोकाद् विशिष्टेन पथा ‘प्रच्यावयतु’ ‘विद्वान्’ अव्य-
वहितज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाध्यवधानादेव च ‘अनष्टपशुः’ † ।
‘भुवनस्य गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता ।
उपर्यवस्थितः ‘सः’ पूषा. एवंलक्षणः, (‘त्वा’) त्वां प्रगमथ्य ‘एतेभ्यः’

* ‘गोपायिता स त्वैतेभ्यः’ क, ख, ग ।

† ख० सं० ०, १, १२, २ ।—इत्येवमादीनां चतसृषा सर्वा दीक्षितमरु-
विनियोग माहात्मसायनः । १, १० ख० इत्यम् ।

‡ नास्म्येतत् न-घ-पुस्तकयोः ।

§ “अनष्टपशुः अविनष्टरपशुयुक्तः; यस्मिन् सर्वे पशवस्त्रिदशानि न तु नश्वन्तो-
त्यर्थः ।”—इति सा० भा० ।

चन्द्रमण्डलोपान्तवासिभ्यः 'पितृभ्यः' 'परिददत्' परिददातु । तदु-
क्तम्,—“दक्षिणायनात् पितृलोकम्”—इति । 'अग्निः' अपि
चैतेभ्यः उक्तव्य 'देवेभ्यः सुविदक्षियेभ्यः' ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति,
तेभ्यः परिददातु । तदप्युक्तम्,—“चन्द्रमसो वैद्युतम्”—इति* । स
त्वं मेव सुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यश्रुहीत्याग्नीः प्रमीतस्य ।
उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वास्ताननृणाः सञ्च-
रेम’—इति† ॥

“स त्वैतेभ्यः०—०इति सांश्रयिकः तृतीयः पादः” संश्रयोऽस्मि-
न्नस्तीति सांश्रयिकः, तृतीयः पादोऽस्या षट्चः । कथं कृत्वा ?
यथा,—“पूषा पुरस्तात्” ‘पूषा त्वेतस्यावयतु’—इति ; “तस्य अन्वा-
देशः—इति एकम्” सामर्थ्याद्दर्शनम् । तथा व्याख्यात मेव । ऋयः
पौष्ठाः पादाः, एक एवाग्नेयः एव मियं विभक्तस्तुतिः । अथ वा
द्वावुत्तरावाग्नेयौ । तत्र अर्थयोजना,—पूष्णा प्रस्थावितं सन्तं सो-
ऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदक्षियेभ्यः परिददातु ;
मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः । तं प्रेतं दिष्ट मितोऽग्नय एव
हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नस्योत्तरेणाप्यग्निशब्देन समन्ध मविरुध्यमानं
व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्निः उपरिष्ठात्, तस्य प्रकीर्तना—इति
अपरम्”—इति ॥

* “विद्युद् दृष्टिचन्द्रमा आदित्योऽग्निः”—इति परिमरः रे० प्रा० ८, ५, ५ ।

† “देवयानाम्—देवाः येमोभैर्यैन्नि गच्छन्ति तान् (ऋ० सं० १, ५, १८, १.)”—
इति, “पितृयानम्—पितरो येन साग्नेय गच्छन्ति तम् (ऋ० सं० ७, ५, १०, ७.)”—
इति च सा० भा० ।

“सुविदचं धनं भवति” *,—“विन्दतेः वा” (“एकोपसर्गात्”) सु-इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपसृष्टात् । “इदांतेः वा” (“द्व्युपसर्गात्”) सु-विर्भां द्वाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात् । तद् येषां मस्ति, ते सुविदचिचाः † ॥ २ (८) ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माधन्दिनं सवनं श्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो वृहत्साम ये च देवगणाः समास्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृचवधो या च का च † बलहतिरिन्द्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा वृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूषणा रुद्रेण च सोमो ऽग्निना च ‡ पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त-

* १भा० २२८ पृ० ४ख० २ख० (५५) । उक्तं च पुरस्तात् “सुविदचः = कस्याच-विद्यः”—इति १८१४० १, २, ५ । १८५४० ११पं० तद्दीक्षायाश्च महत्त्वम् ।

† “सुविदचं ज्ञानं धनं वा, तदर्चाः सुविदचिचाः; चान्देषो स-प्रत्ययः ।”—इति घा० भा० ।

‡ “या च काचिद्” क, च, न ।

§ “सोमो वायुना च” क, च, न ।

रिक्तलोकः” — इत्येवमादि* । “ये च देवगणाः समान्नाताः” मरुदा-
दयः † । “याश्च स्त्रियः” अदित्याद्याः ‡ ॥

“अथ अस्य कर्म” । — “रसानुप्रदानम्” अवश्यायनम्, वर्षादि,
“दृत्रवधः” मेघवधः, “था च का च बलकृतिः” अन्यापि । “इन्द्र-
कर्म एव तत्” — इति आदरार्थं पुनर्वचनम् ; अपि कौटपिपौलिका-
दिषु, यद्दलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः” — इत्येव-
मादयः । तद्यथा,—

“इन्द्राग्नी रोचना दिवः” — इति ४ । विश्वामित्रस्यार्घम् । गा-
यत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’
रोचनौ दीपनौ हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभ्रूषयः वाजेषु’
अस्मान् सर्वतः ; येनान्नेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम् ।

* बृहत्यामेत्यन्तं षट्क मिहैव मूले द्रष्टव्यम् । तेषां व्याख्यानानि कथं न कृतानि ?

† निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य चतुर्थेऽपञ्चमयोः अक्षरयोरेव मध्यमस्थानदेवताः समा-
न्नाताः (१भा० ४७५ ४६० ४० । तेषाञ्च व्याख्यानमिहैवोपरिष्ठाद् नवम-दशम-
योः “अथातो मध्यस्थाना देवताः” — इत्यारभ्य “मरुद्भिः सह रोदसी” — इत्यन्तेन
वक्ष्यति । तत्र यानि बह्वर्थकानि, तान्येव साध्यमिक-‘देवगण-’वाचकानीति यावत् ।
तथा च “मरुतः (८)”, “रुद्राः (९)” — इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । “परं तु ये च
देवगणाः समाऽनाताः” — इत्युक्त्या चतुर्थेऽपञ्चमस्य उपठितानां सर्वेषां मेव ग्रहः ; अिर्था
प्रथमोपादानम् विशेषप्रख्यापनायेति ।

‡ विंशतिसङ्ख्याकाश्च ताः निघण्टुपञ्चमपञ्चमे (१९) (३९) पठिताः ; व्याख्या-
स्थानानामेवोपरिष्ठादेकादमे “अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः” — इत्यारभ्य चा अध्याय-
परिसमाप्तेः ।

§ “इन्द्राग्नी रोचना दिवः परिः वाजेषु भूषया । तद् वां चेत् प्र वीर्यं ॥” —
इति ऋ० सं० १, १, १९, ४ ।

‘तद्’ वीर्यम् (‘वाम्’) भवतोः (‘प्र’) प्रकृष्टम् अहम् ‘ेति’ जाने ;
 घेन परिभावयथो यागेषु स्तोत्रेण पुरः । अत एव माशास्महे ॥

सोमेन संस्तवः,—“इन्द्रासोमा समुद्युतमम्”—इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

वरुणेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युव मध्वगाय नः”—इति व्या-
 ख्यातः शेषः † ॥

“इन्द्रा पूषणा”—इति ‡ पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्येय मार्षम् ।
 गायत्री । ऐन्द्रापौषो हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणौ!’
 ‘सख्याय’ समानख्यानाय, ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय च, ‘वाजसातये च’
 अन्नसननाय च ‘ऋवेम’ आङ्गयामहे युवा वयं नित्यं यज्ञेषु इदं
 माशास्महे ॥

“इदं वामास्त्रे हविः”—इति § इहस्पतिना संस्तवः । वाम-
 देवस्वार्षम् । गायत्री । ऐन्द्रावार्हस्पत्ये हविषि विनियोगः ।
 हे ‘इन्द्राहस्पतौ!’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं ददाः, तत्
 ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आस्त्रे’ ‘वाम्’ अस्तु । यत् च इदम् ‘उक्थं’
 ‘शस्यते’, ‘मदः च’ प्रतिगरेण सद्, तच्च वा प्रिय मस्तु । इत्येतदा-
 शास्महे ॥

* पु० १८१४० १५० १पा० १५० ।

† पु० ८, ११४० ५५० १पा० १५० । सूत्रे सोमार्ध एव व्याख्यातः ।

‡ “इन्द्रा न पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । ऋवेम वाजसातये ॥”—इति ऋ० सं०
 ४, ८, ११, १ ।

§ “इदं वामास्त्रे हविः प्रिय मिन्द्रावहस्पतौ । उक्थं मदस्य मस्यते ॥”—इति
 ऋ० सं० १ ०, ०५, १ ।

“विश्वं सत्यं०—० जिगातम्” * ब्रह्मणस्पतिता संस्तवः । गृत्समदस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत् ‘सत्यं’ यावद्विद मस्ति । किञ्च ; हे ‘मघवाना’ मघवानौ धनवन्तौ ‘इन्द्राब्रह्मणस्पतौ !’ युवा मुच्येथे । ‘युवाः’ युवयोः सर्वम् एतत् खभृतम् । किञ्च ; यतः सर्वस्वेषानौ स्यः, अतः (‘आपञ्च’) आपोऽपि ‘न प्रमिनन्ति’ न हिंसन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म ‘वां’ युवयोः यथासङ्गत्वं वर्तते । यौ युवाम् एव मतिमहासुभावौ, तौ (‘नः’) अस्माकम् (‘अच्छ्’) आभिमुख्येन इदं ‘हविः’ ‘जिगातम्’ आगच्छतं भोक्तुम् । (‘युजा’) युजौ ‘इव’ सहचारिणौ (‘वाजिना’) वाजिनौ रथाद् विमुक्तौ सुभुञ्ज स्वम् ‘अन्नम्’ । इत्येतदास्महे ॥

“इन्द्रापर्वता०—० मदन्ता” † पर्वतेन संस्तवः । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रापर्वतौ ! (‘देवा’) देवौ युवा मुच्येथे । ‘वृहता’ महता रथेन, महतोदकरं हृषेण उदकदानेन ‘वामीः’ वनतीयाः ‘इषः’ अन्नानि ‘आवहन्तम्’ ईरयन्तं, ग्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ शोभनवीराः । ततः स्वे काले ईजानाना मग्नाकं ‘वीतं’ भक्षयन्तम् ‘हव्यानि’ पुरोडाशादीनि ‘अध्वरेषु’ । ‘वर्द्धयाम्’ च ‘गीर्भिः’ स्तुतिभिः पुनःपुनः प्रतिकर्म ‘इलया’ अन्नेन (‘मदन्ता’) मदन्तौ तृप्यन्तौ । इत्येतदाशास्महे ॥

* “विश्वं सत्यं मघवाना युवोर्विदार्ययुज प्रमिनन्ति व्रतं वाम् । अच्छ्न्द्राब्रह्मणस्पतौ हविर्नाऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

† “इन्द्रापर्वता वृहता रथेन वामीरिषु या वहतं सुवीराः । वीतं हव्यान्ध्वरेषु इवा वर्द्धया गीर्भिरिच्छा मदन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

“इन्द्राकुत्सा ०—० क्षमांसि” ० कुत्सेन संस्तवः । अवस्थो-
 रार्षम् । चिष्टुप् । (‘इन्द्राकुत्सा’) हे इन्द्राकुत्सौ ! (‘वहमाना’)
 वहमानौ उह्यमानौ रथेन । युवां ब्रुवे । ‘आ वहन्तु वाम्’ ‘अत्याः’
 अन्धाः ‘अपि’ ‘कर्णे’ नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परितोषितः,
 अस्माभिः ‘निःषीमद्भ्यः’ ‘निर्धमथः’ सर्वतः अरीन् ‘षधस्यात्’
 समानस्थानादन्तरिचादद्भ्यः अपः । ततः ओषध्याद्युत्पत्त्या कालं
 कुर्वाणौ । ‘मघोनः’ महान्घेतानि ‘तमांसि’ ‘हृदः’ हृदयस्य हृद्-
 कानि अनाकालभयहृतानि ‘वरथः’ वारयथः । इत्येतदास्मद्दे ॥

“इन्द्राविष्णु ०—० वीरान्” † विष्णुना संस्तवः । वसिष्ठ-
 स्यार्षम् । चिष्टुप् । त्रैधातव्यां विनियोगः । हे ‘इन्द्राविष्णु!’ युवां
 ‘दृंहिताः’ स्थिरीकृताः ‘शम्बरस्य नवतिं नव च पुरः’ मेघस्य असु-
 रस्य वा स्वभूताः पुरः ‘अधिष्टम्’ हतवन्तौ स्यः । तास्य त्वा मेघान्त-
 र्गताः ‘शतं’ ‘वर्चिनः’ दौर्गन्धितः अन्नवतो वा ‘सहस्रं च साकम्’ अव-
 स्थितान् सहभावेन एकनिश्चयान् ‘हृथः’ हतवन्तौ स्यः । ‘अप्रति’ अप्र-
 तीकारान् ‘वीरान्’ ‘असुरस्य’ शम्बरस्य स्वभूतान् । यौ युवा मेत-
 दतिरुष्कर मकार्षम्, तावस्माक मपि शत्रून् हृथः । इत्येतदास्मद्दे ॥

“इन्द्रवायु इमे सुता”—इति ‡ वायुना संस्तवः । मधुच्छन्दस

० “इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वा मत्या अपि कर्णे वहन्तु । निः षीमद्भ्यो
 धमथो निः षधस्यान्मघोने हृदे वरथस्वमांसि ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, २०, ४ ।

† “इन्द्राविष्णु हंदिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च अधिष्टम् । शतं वर्चिनः
 सहस्रं च साकं हृथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १४, ५ ।

‡ “इन्द्रवायु इमे सुता उप प्रथोभिरागतम् । इन्द्रो वा मधुच्छि चि ॥”—इति
 ऋ० सं० १, १, २, ४ ।

आर्षम् । गायत्री । उपान्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि
वाखिन्द्रभावेन विकरणधर्मित्वात् दिवं विभ्रतः नैरुक्तपक्षेऽपि
द्विवचनसंस्तुतिरविरुद्धा ; यथा एकस्योदकस्य द्विपात्रस्यस्य द्विव-
चनोक्तिः । ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पुरोऽनुवाक्येयम् । हे 'इन्द्रवायू !'
युवा मुच्येथे । 'इमे' 'सुताः' अभिषुताः 'इन्द्रवः' सोमाः इत्यर्थः ।
सुसंस्कृताः सोमा यस्माद् 'उग्नन्ति' कामयन्ते युवा मात्मपानाय,
तस्मात् उपागच्छतम् पातु मेतान् । कथं पुनरुपागच्छतम् ?
'प्रयोभिः' अन्नैः अस्मत्सम्प्रदेयैरभ्युद्यतैः । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अथापि मित्रो वरुणेन संस्त्रयते” । ‘अथ’-शब्दः प्रकृतात्
इन्द्राद् विशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’-इति सम्भावने ।
प्रकृताभ्यस्त्रिभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्त्रययुक्तानीति ।
भेदपक्षे अविरोध एव ; नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभास मिव किञ्चिदत्र,
तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिममाहितम्* । ‘मित्रो वरुणेन’—इत्येव मादिषु
या प्रथमया निर्दिश्यते, सा सुख्या स्तुतिः ; या तृतीयया निर्दिष्टा, सा
असुख्या † ॥

“आ नो मित्रा ०—० सुकृत्” ‡ । विश्वामित्रस्यार्षम् । गायत्री ।
मित्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनुवाक्या । (‘मित्रावरुणा’) हे मित्रा-
वरुणौ ! ‘सुकृत्’ शोभनकर्माणौ ! युवा मुच्येथे । ‘गव्यूनिम्’ गीयूनिम्,

* एतत्पृष्ठाद्यपि कृत एव ‘उपान्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि’—इत्यादिना ।

† उपान्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि—इत्यादौ सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

‡ “आ नो मित्रावरुणा धृतेर्गव्यूनिम् सुकृतम् । मध्वा रजासि सुकृतम् ॥”—इति

थवसोदकोत्पत्तये 'रजांसि' च गोयूतेर्दान्यन्यानि स्थानानि ब्रीह्या-
दिधान्योत्पत्तिचेत्राणि, तानि च ब्रीह्याद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधुरेषु
सस्यसम्पत्करणेन ('घृतैः') घृतेन उदकेन 'नः' अस्माकम् 'उत्तमम्'
सिञ्चतम् । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“पूष्णा रुद्रेण च सोमः” । सोमापूष्णा ०—० नाभिम्* ।
पूष्णा सोमस्य संस्तवः । गृत्समदस्यार्षम् । चिष्टुप् । सोमापौष्णस्य
चरोः पुरोऽनुवाक्या । सोमापूष्णौ चन्द्रसूर्यौ, तावुच्येते । ('सोमा-
पूष्णा') हे सोमापूष्णौ ! युवां ('जनना') जननौ जनयितारौ
'रथीणां' धनानाम्, ('जनना') जनयितारौ च 'प्रथिव्याः' । 'जातौ'
जातमाचौ एव युवां 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ'
गोप्नारौ बभूवयुः । 'देवाः' च रश्मयः युवा मेव 'अमृतस्य' उदकस्य
'नाभिं' नहनं बन्धनम्, आधारं सर्वलोकस्य 'अकृत्स्नम्' सदा
कुर्वन्ति । युवा मिदं नाम अस्माकं कुर्वत मित्याश्रिषा निरा-
काङ्क्षम् ॥

“सोमारुद्रा ०—० अमृतम्” † रुद्रेण संस्तवः । भरद्वाजस्येय
मार्षम् । चिष्टुप् । सोमारुद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । ('सोमारुद्रा')
हे सोमारुद्रा ! युवा मुच्येथे । एतानि सर्वाणि 'भेषजानि' 'अस्यो'
अस्माकं 'तनूषु' शरीरेषु 'धत्तम्' । किञ्च; 'अवस्यतम्' नित्य

* “सोमापूष्णा जनना रथीणां जनना दिवो जनना प्रथिव्याः । जातो विश्व-
स्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृत्स्नस्य नाभिम् ॥” — इति ऋ० सं० १, ८, १, १ ।

† “सोमारुद्रा युवा मेतान्यस्ये विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अवस्यतं मुच्यत
यद्यो विश्वं तनूषु वृद्धं कृत मेना अमृतम् ॥” — इति ऋ० सं० ४, १, १८, १ ।

‘मस्मानवितुं रक्षितु मिच्छतम् । किञ्च ; ‘यत्’ (‘नः’) अस्माकम्
मनोवाङ्मायैः ‘कृतम्’ ‘एनः’ किञ्चित् अस्ति, ‘तनूषु’ तत् ‘सुस्रतम्’
‘अस्मत्तः’ ॥

“अग्निना च पूषा” मध्यमस्थानेन * च द्युस्थानेन च † संस्तव
इति ; पार्थिवेन प्रतिषेधात् ‡ । ऋचं नोदाहरति ; मृग्य मुदाहरणं
येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । “धर्त्तारो दिव ०—० मे हवम्” § ।
वसुकर्णस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ‘धर्त्तारः दिवः ऋभवः’ ‘सुहस्ता’ शोभन-
हस्तौ (‘वातापर्जन्या’) वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, (‘ओषधीः’)
ओषधयश्च, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ ॥ च, (‘धर्त्तारः’)
धारयितारः, (‘दिवः’) द्योतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिषस्य’
महतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्थतनितुः । (‘हवं’) हवन माङ्गानम् ‘नः’
अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्णाः
कुर्वन्वेता अस्मद्-‘गिरः’ वर्द्धयन्वित्यर्थः । वातापर्जन्याविति अत्र
संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

* १भा० ४०५४० ५अ० ४अ० (१३) । इह च प० १०, १, १० ।

† इहैवोपरिहाद् वक्ष्यति,—“अग्निरप्यदितिबन्धते”—इत्यादि ११, २, १ ।

‡ पु० “अथाप्याग्नापोऽन्व हविने तु संस्तवः”—इति ३४४४० ८पं० ।

§ “धर्त्तारो दिव ऋभवः सुहस्तो वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः । आप ओष-
धीः प्रतिरन्तु नो गिरो भजे रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥”—इति ऋ० सं० ८,
१, १९, ५ ।

॥ ‘अग्निर्वायुः सूर्येणे वै वाजिनः’—इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा
जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः
समान्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसा-
दानं रश्मिभिश्च रसधारणं* यच्च† किञ्चित् प्रवल्हित
मादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरैरेति संस्तवः
॥ ४ ‡ ॥

“अथैतान्यादित्यभक्तीनि”—इति । पूर्ववद् “असौ लोकः”—
इत्येवमादि । “सूर्यो द्युस्थानः”—इति § पूर्व मधिकृत्य “अथ एतानि
आदित्यभक्तीनि”—इति इष्टामवैत् स्वपक्षोद्योतनानुसृतये ॥ ॥

“ये च देवगणाः समान्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः ¶ ।
“याश्च स्त्रियः”—उषाः **, सूर्या ††, वृषाकपायी ‡‡, सरणूः §§,
देवपत्न्यः ॥॥ इति ॥

* “रसाधारणं” क, च ।

† “यत्” क, च, न ।

‡ नाच अष्टसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

§ पु० ११० प्र० ११पं० ।

॥ एवञ्च असौलोक इत्यस्य सुक्तोक्त इत्यर्थो बोध्य इति भावः ।

¶ १भा० ४८० प्र० ५ अ० १८० (१४)—(१०) । पञ्चमपठिताः सर्वे एव वा ।

** १भा० ४८० प्र० ५ अ० १८० (१) । परस्तापेदेव ११, ४, ११ ।

†† १भा० ४८० प्र० ५ अ० १८० (१) । परस्तापेदेव ११, १, ० ।

‡‡ १भा० ४८० प्र० ५ अ० १८० (४) । परस्तापेदेव ११, १, ८ ।

§§ १भा० ४८० प्र० ५ अ० १८० (५) । परस्तापेदेव ११, १, ८ ।

॥॥ १भा० ४८० प्र० ५ अ० १८० (११) । परस्तापेदेव ११, ४, १० ।

“अथास्य कर्म”—“रसादानम्”—इत्येवमादि; “यच्च किञ्चित् प्रवर्द्धितम् आदित्यकर्म एव तत्” * ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति संस्तवः” । अपपत्वात् स्वशब्दैरेव प्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति † ॥

“पूर्वापरं०—० जायते पुनः” ‡ । चन्द्रमसा संस्तवः । सूर्याया-
स्वार्षिकम् । जगती । राजयज्ज्योष्ठां वैश्वदेवस्य चरोः पुरोनुवाक्येषा ।
‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः,
अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरण मनु-
परन्तौ चरन्तौ सर्वदा चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यकृतया
कयापि प्रज्ञयेति कस्तत्वं वेद; न ह्ययोगिनौ एवं ब्रह्मौ चरितु
मिति । अपि चैतदपि चिन्म, —यदपरिखिद्यमानौ आभूतसम्भ-
वात् ‘शिष्ट’ इव ‘क्रीलन्तौ’ । ‘अध्वरं’ यच्च मभिनिष्पादयन्तौ
सर्वं मिदं ‘परि यातः’ परि गच्छतः । तत्कथमिति,—“विश्वान्यन्यो
भुवनाभिषष्टे” । ‘विश्वानि’ (‘भुवना’) भुवनानि भूतानि ‘अभिषष्टे’
अभिपश्यति ‘अन्यः’ आदित्यः; अथैतान्यभिद्रष्टव्यानि उपकारकत्वेन

* अचोक्तानां रसादानादीनां स्वरूपनिर्देशो विशेषतः प्रवर्द्धितपदस्यार्थः
टीकाकारस्य कर्मण एव; पर मद्यो मूक रवाच दुर्गोपायः । किञ्च, अयं लोक इत्या-
दीना मग्निभक्तित्वं कुतः ? अन्तरिक्षलोक इत्यादीना मिन्द्रभक्तित्वञ्च कुतः ? कुतो वा
असोलोक इत्यादीना सादित्यभक्तित्वम् ? इत्यपि नोक्त मत्र तेन ।

† यथा च पूर्वपूर्वचोक्तम् “अस्य संस्तविकादेवाः”—इति (२४ ४० ७५०, २५९
४० ८५०) नात्र तथेति भावः ।

‡ “पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिष्ट क्रीलन्तौ परि यातो अध्वरम् । विश्वान्य-
न्यो भुवनाभिषष्टे अदृन्त्यो विदधन्मायते पुनः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १२, २ ।

तथैव सत्तानि पश्यति । 'च्छन्न' 'अन्यः' चन्द्रमाः 'विदधत्' अभि-
निष्पादयत् स्वगत्या । ('पुनः') पुनःपुनः प्रतिमासं ('जायते')
जायमानः छदेति अस्त मेति च * । असंस्तवेनोत्तरोर्द्धर्चः । यावेत-
देव मत्यद्भुतं किं मपि चरणं चरतः, तावेतौ अगद मस्यद्यत्र-
मानं कुरुत मित्याशिषा निराकाङ्क्षः ॥

। वायुना संस्तवः "सप्त चर्षयः प्रतिहिताः (स० वा० सं० ३४,
५५)"—इत्यत्र । तत्र 'जाग्रतो अस्त्रप्रजौ'—इत्येतस्मिन् पादे "वा-
व्यादित्यौ"—इति वक्ष्यति † ॥

। संवत्सरेण च संस्तवः "पञ्चपादं पितरम् (सं० सं० २, ३, १६,
१९)"—इति व्याख्यातः ‡ ॥ ४ ॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु तु च्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष
मनुकल्पयति शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति
पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शा-
क्तरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ५ (११) ॥

“एतेषु एव स्थानव्यूहेषु च्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनु-
कल्पयति” । च्छन्दस्य च्छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च च्छन्दः-

* “यद्युभयोरपि पुनर्जायते तद्यपि सूर्यस्य सर्वदा प्रदहः उदयो जाभिप्रेतः,
चन्द्रस्य तु शासद्विसङ्गावात् पुनःपुनः जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते
पुनः'—इत्यादियुतेः”—इति सा० भा० ।

† उपरिष्ठादिष्वेव 'वाव्यादित्यौ', 'प्राज्ञयात्मा तैजसश्च'—इति चाधिदैवत
सम्बन्धार्थं चोभयदिक्षं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१२, ४, २) ।

‡ १भा० ४६० पं० १० पं० ; ४६५ पं० ४ पं० ।

स्तोमपृष्ठम्, तस्य ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य । ऋतुभक्तिशेषम्*, छन्दो-
भक्तिशेषम्†, स्तोमभक्तिशेषम्‡, पृष्ठभक्तिशेषञ्च॥

तद्यथा;—“अरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अनग्निलिङ्गेऽपि चेन्नग्नौ एतेषा मन्यतमं
स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एव मेवोत्तरयोरपि स्थान-
व्युद्ध्योः । व्यूहे नाम विस्तारः । “हेमन्तः, पङ्क्तिः, त्रिणवस्तोमः,
शाकरं साम—इति” (“अन्तरिक्षायतनानि”) अन्तरिक्षलोकायत-
नानि । “शिशिरः, अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशस्तोमः, रैवतं साम—
इति” “द्युभक्तीनि” द्यां भजन्त इति द्युभक्तीनि; अपिवा आदित्यं
भजन्त इति द्युभक्तीनि । विभक्तियद्वयं प्रनाडिकोपदर्शनार्थम्;
एतेषां स्तुतिः सा स्तुतिसङ्गमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

* “पञ्चर्षो वैमन्किशिरयोः समासेन, तावान् संवत्सराः”—इति रे०
ब्रा० १, १, १ । “पङ्क्त्वा क्तवः, ऋतुश्च एव तत् संवत्सरं नाम्नुवन्ति”—इति रे०
ब्रा० ४, १, १ । “तां वासुक्तिकाभ्यां सासाभ्या मन्वयुञ्जत * * * तां पीषाभ्यां
तां वासिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां वैमन्किकाभ्यां सासाभ्या मन्वयुञ्जत * * *
तां शैशिराभ्यां सासाभ्या मन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां सासाभ्या नाम्नुवन्नाप्नोति”—
इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५ ।

† इन्द्रांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यधायन् । गायत्री चिष्टुभश्च जगती चायतन
मभ्यधायन्, चिष्टुप् गायत्री च जगती च, जगती गायत्री च चिष्टुभश्च—इति, “सा
गायत्री गर्भे मधत्त सानुष्टुभं मद्धजत्, चिष्टुप् गर्भे मधत्त सा पङ्क्तिं मद्धजत्, जगती
गर्भे मधत्त सातिच्छन्दसं मद्धजत्”—इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५; १ ।

‡ चिष्टदादयः षट् स्तोमाः सामवेदीयाः सन्ति । तत्प्रपद्यनप्रकारादयश्च साम-
वेदीये तास्ये मन्त्रास्त्रये इतीयाद्यध्यायत्रये त्र्यम्बके स्फुटम् ।

§ “वृषश्च वा इदं मग्ने रथम्भरं चासां * * * तद् वैरूपं मद्धजत् * * * तद् वै
राजं मद्धजत् * * * तच्छाकरं मद्धजत् * * * तद्वैवतं मद्धजत् * * * षट् पृष्ठा-
न्यासन्”—इति रे० ब्रा० ४, ४, १ । “पृष्ठः षट् हो भवति”—इत्यादिकश्च तास्यम् ।

॥ तिसृषां देवाणां भक्तयो भक्तिशेषाश्च ॥

॥ तत्र "३"—रतचिञ्जयुक्ताः सर्वे एव भक्तिशेषाः ज्ञेयाः ॥

	अग्नेः	रन्ध्रस्य	आदित्यस्य
लोकः ...	पृथिवी	अन्तरिक्षम्	द्यौः (१)
सवनामि ...	प्रातः	मध्यन्दिनम्	द्वितीयम् (१)
ऋतवः(१)...	{ वसन्तः शरत्*	शीतः हेमन्तः*	वर्षा शिशिरः*
अन्दांसि(१०) {	मायसौ(४) अनुहुप्*(५)	विद्युत्(१) पङ्क्तिः*(०)	जगती(८) अग्निश्चन्द्राः*(९)
लोकानाः(११) {	विद्युत्(४) रक्तविमः*(५)	पञ्चदशः(१) विषवः*(०)	सप्तदशः(८) अथर्षिणः*(९)
सामानि ... {	रथकारम्(४) वैराजम्*(५)	बृहत्(१) शाङ्करम्*(०)	वैश्वपम्(८) दिवतम्*(९)
दिवतवाः ...	मिथ०५।१—१।	५।४,५।	५।१।
क्षिया ...	तपन	तपैव	तपेव
क्षयैधि ... {	अविवेचनम् देवावाचनम् दाट्टिविषयिकम्	रसानुप्रदानम् हृदयधः वसकतिः	रसादानम् रसधारणम् प्रयच्छितम्

॥ तिसृषां देवानां संस्तविकाः देवाः ॥

अग्ने	... { अद्भः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, ऋतवः । आग्नाविन्ध्यवम्, आग्नापोन्ध्यं च इति; न तु संस्तवः(११) ।
रन्ध्रस्य	... { अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा, बृहस्पतिः, ब्रह्मस्पतिः, पर्जन्यः, कुन्त्यः, विष्णुः, वायुः, मित्रो वरुणेन, सोमः पूषा, सोमो वरुणः, पूषा अग्निना, पर्जन्यो वावेन ।
आदित्यस्य	... अन्ध्रमाः, वायुः, संवत्सरः ।

(१) “स तपसस्त्रेमांशोऽकामश्च जत प्रथिवी मन्तरिचं दिवम् । * * * । त्रीषि
ष्योर्तीष्यजायन्माग्निरेव प्रथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः (रे० ब्रा०
५, ५, ७)”—इति त्रुतेः प्रथिव्यादिसोकाना मग्नादिभक्तिजम् ।

(२) “अग्नये वसुभ्यः प्रातः सवने । * * * । इन्द्राय वज्रेभ्यो मध्यन्दिने । * *
* । विश्वेभ्यो देवभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने (रे० ब्रा० १, १, १)”—इत्यादित्रुतेः
प्रातरादिसवनाना मग्नादिभक्तिजम् ।

(३) ऋतुर्ना विभक्तिर्लं च गमयन्नाचैतरेयके “देवास्तुरा”—इत्युपक्रम्य “त इमा-
स्त्रिषः सतीवपसदो द्विद्विरेकैका मुपायंसाः षट् सम्यचना, षट् वा ऋतवः”—इत्या-
दिना (१, ४, १) । “वसन्तेन ऋतुर्ना”—इत्यादयश्च षट् ऋषो ब्रह्मणाः । य०वा० सं०
११, ११—१८ । वसनादीना मग्नादिभक्तिनिदानानु आयुर्वेदविदे विदन्ति च ।

(४) “अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति विष्टस्त्रोमो रथकारं साम मायषी-
ऋन्दः”—इति, “अभिलाग्रर नेनुमा (सा० सं० ङ० आ० १, १, ५, १ । ष० गा०
१, १, ११) * * *—इति रथकारं प्रष्टं भवति”—इति च रे० ब्रा० ४, ५, १ ।

(५) “वाम् वै देवता अतृथेमहर्वहत्येकविंशस्त्रोमो वैराजं सामानुष्टुप् ऋन्दः”—
इति, “पिषा साम भिन्न मन्दतु त्वा (सा० सं० ङ० आ० ५, १, १, ८ । ने० गा०
१०, १, ११) * * *—इति वैराजप्रष्टं भवति”—इति च रे० ब्रा० ५, १, ४ ।

(६) “इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति पञ्चदशस्त्रोमो वृक्षत्याम विष्टुप् ऋन्दः”—
—इति, “त्वा भिवि चवामहे (सा० सं० ङ० आ० १, १, ५, १ । ष० गा० १, १,
१०) * * *—इति वृक्षत्प्रष्टं भवति”—इति च रे० ब्रा० ४, ५, १ ।

(७) “त्रौर्वा देवता पञ्चम महर्वहति विष्टवःस्त्रोमः शाकारं साम पङ्क्तिऋन्दः”—
इति रे० ब्रा० ५, १, १ । “महानाम्नीष्वच क्षुवते शाकारेण सामा”—इत्यादि । रे०
ब्रा० ५, १, १ । महानाम्नीषु क्षुवते प्रसिद्धे सामवेदीयाधिकप्रत्यविशेषे, तस्याम च
सामवेदीयं महानाम्नीसामेति प्रसिद्धम् नामप्रत्यचतुष्टयेभ्यः प्रथमेव ।

(८) “विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहति सप्तदशस्त्रोमो वैरुपं साम जगती-
ऋन्दः”—इति, “अद् याव इन्द्र ते शतम् (सा० सं० ङ० आ० १, १, ४, १ । ष०
गा १, १, १—८) * * *—इति वैरुपं प्रष्टं भवति”—इति च । रे० ब्रा० ५, १, १ ।

(९) “दौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति अथर्षिंशः स्त्रोमो रैवतं सामातिऋन्दः”—
—इति, “रेवतीर्नः सधमादे (सा० सं० ङ० आ० १, १, १, ८ । ष० गा० १, १,

१०—१८) * * *—इति रैवतं षष्ठं भवति”—इति च । रे० ब्रा० १, १, ० ।

(१०) इन्द्रःशक्रो तु सप्त इन्द्रांसि इन्द्रो । तथा हि पैङ्गुस्रतीयेऽध्याये—“इन्द्रः (१), मायची (१), ताम्युष्विजनुदुयवृषतीपङ्क्तिजिष्टुवृजन्तः (१४)”—इति सूत्रा-
दि ; रेतरेय ब्राह्मणेऽपि च “अग्निर्मायसा, सविताश्विहा, सोमोऽनुसुभा, वृषस्यति-
वृषत्या, मिथानवसौ पङ्क्या, इन्द्रजिष्टुभा, विश्वेदेवा जन्तव्यः”—इति ८, १, १ ।
शास्त्रीऽप्ययमुपरिहादु (११, १, ०) वक्ष्यति च “सप्तब्रह्मासः सप्त इन्द्रांसि”—इति ।
इह तु वेषां पञ्चाना मेव देवतानिचंये ध्मिन इति विचार्यम् । वृषत्याजिदेवभक्ति-
नाद्विह प्रवेद्ये न सञ्चवतीत्यपि सञ्चवतेऽस्याभिः । तथाह्येतरेयकम्,—“वयस्य वा
रते”—इत्यादि । ४, ४, १ । अतिजन्त्यादीना मतिश्चन्द्रसानु सप्ताना मेवादित्य-
भक्तिव मुपदिश्यते । तत्रचचच सोदाहरणं नूयते रेतरेयके । तथाहि,—“चिक-
दुमेव महिषो यथागिरम् (सा० सं० इ० ब्रा० १, १, १, १, चक्रिः), प्रीत्यसौ पुरो-
रयम् (सा० सं० उ० ब्रा० ८, १, १४, १, अतिजन्ती)—इत्यतिश्चन्द्रसा ग्रंथनि ।
इन्द्रसा वै यो रसोऽप्यचरत् सोऽतिश्चन्द्रस मभ्यत्यचरत् तदतिश्चन्द्रसोऽतिश्चन्द्र-
स्यम्”—इति ४, १, १ । इत्यादीनां विश्वेदेवानु सप्तानां क्व निवेद्यः स्त्रीकार्यं
इति च चिन्तनीय मेव स्थितम् ।

(११) देवा वा अतुरैर्विक्रियाणा ऊर्जाः स्रजे लोक मायसोऽग्निर्दिविषुमूर्त्तं
उद्वयत सः स्रजेय लोकस्य द्वार मष्टपोदग्निर्वै स्रजेय लोकसाधिपतिस्तं वसवः
प्रथमा आनश्चन् * * * तं ते चिहता सोमेनासुवन् । * * * तं दग्ना आनश्चन्
* * * तं ते पञ्चदशेन सोमेनासुवन् । * * * त मादित्या आनश्चन् * * * तं
ये सप्तदशेन सोमेनासुवन् । * * * तं विश्वेदेवा आनश्चन् * * * तं त एकविंशेन
सोमेनासुवन् (रे० ब्रा० १, ४, ४)”—इत्यादौ, “विश्वेना देवा आनुदुभेनश्चन्द्रसै-
कविंशेन सोमेन वैरानेन सान्ना रोचन्तु (रे० ब्रा० ८, ४, १)”—इत्यत्र चैकविंश-
सोमस्य वैश्वदेवसं नूयते, विश्वेदेवाश्च दुष्टानभाजिन इति कथ मेकविंशस्याग्निभक्ति-
शेषत्वं मित्यपि चिन्तनीयम् ।

(१२) “आग्नावैश्वर्यं पुरोहारां निर्वपन्ति”—इत्याद्याग्नावैश्वर्यद्विवो विधासकं
ब्राह्मणम् । रे० १, १, १ । “अग्निश्च विश्वो तप उगमं मद्य इत्याग्नावैश्वर्यस्य द्दिवो
आप्यानुवाक्ये भवतः”—इति च रे० ब्रा० १, १, ४ । आग्नापौष्यद्विव उदाहरणम्
मूखे एव ब्रह्मण्यम् ।

सर्वे मेतन्मन्त्राअथ मित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात् ? इति वक्तव्य मत आह ;—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ह्यादनाद्यजुर्यजतेः* साम सम्मित मृचा स्यतेर्वर्चा समम्नेन इति नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥ ६ † ॥

“मन्त्राः मननात्” ; तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञादि ‡ मन्त्रारो मन्यन्ते, तदेषां मन्त्रत्वम् ॥

ते पुनश्चन्दोमयाः, नाच्छन्दसि वागुचरतीति ॥ अथ “ह्रन्दांसि” कस्मात् ? “ह्यादनात्” । “यदेभिरात्मान माच्छादयत् देवा मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां ह्रन्दस्त्वम्”—इति विज्ञायते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजतेः” धातोः ; तेन हि विशेषत इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ॥ ॥

* “ह्रन्दांसि ह्यादनात् होमः सवनात् यजुर्यजतेः” ऊ, च ।

† नाच अष्टसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

‡ न जानेऽदिपदान् पुनः कस्य प्रथम मभीष्टं डीकाकृतः ?

§ “मने वै दीदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं मन्त्रि, मन एव तत् सन्भावयति मनः संस्कृषते”—इति रे० त्रा० १, ४, ८ ।

॥ “ह्रन्दांसि ह्रन्दयतीति वा”—इति सां ई० त्रा० १, १९ ।

॥ ह्रन्दःप्रथत्यन्तरा न वागुचरतीत्येव मिह प्रथमिप्रथमं कर्तव्यम्, यजुषो सान्नाद्य प्रथमाय । यजुरपि ह्रन्दीविशेषमेव, सामापि ह्रन्दोमूलक मेवेति सङ्कीर्ण-मनस्व मिह मादरणीयम् ; मन्त्रे तु तयोऽपि अक्षरे ऽन्ते तथाप्यवतरणी यन्तव्येव डीकाकृतान् ।

अथ “साम” कस्मात्? तद्धि “सम्भितम् ष्टचा” यावती ष्टक् तावदेव परिमाणतः । “अस्यतेः वा” छेपणार्थस्य (दि० प०); प्रचिन्न मिव हि तत् ष्टचि भवति । विज्ञायते च “तस्माद्दृश्यधूढं साम गीयते” † । अथ वा “स्यतेः वा” इति । “षो अन्नकर्मणि (दि० प०)”; अन्धं तत् कर्म भवति, संहिता—पदम्—साम इति । “ष्टचा समं मेने—इति नैदानाः” । ‘ष्टचा’ एतत् ‘समम्’ इत्येवं प्रजापतिः ‘मेने’ ज्ञातवान् । अथ वा, आत्मान मेव ‘ष्टचा समं’ ‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साधः सामत्वम् । इत्येवं ‘नैदानाः’ मन्यन्ते । निदान मिति गन्धः, तद्धिदो नैदानाः ‡ ॥

“हृन्दासि ह्यादनात्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरमूनि गायत्री-प्रमुखानि । अतो गायत्रीं निराह,—“गायत्री, गायतेः स्तुति-कर्मणः” तथा हि गीयन्ते स्तुयन्ते देवताः ॥ ६ ॥

उष्णिगुक्ताता भवति स्त्रिच्छतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण
उष्णीषिणी वेत्यौपमिक मुष्णीषं स्नायतेः ककुप् ककु-
भिनी भवति ककुप् च कुञ्जश्च कुजतेर्वाञ्जतेर्वानुष्टुवनु-

* अस्मन्मते तु अध्वरक्रिययैव यज्ञदेशनिर्माणात् यज्ञने यत्रुष एव प्राधान्यम् ।

† ह्यान्दोग्यब्राह्मणस्य तृतीयप्रपाठके पञ्चमादिसंख्येयव्ये वक्तव्य इत्युक्तम् ।

‡ एतच्चातिपाण्डित्यमूलकं व्याख्यानम्; याज्ज्कावे हि निदानपत्रस्य तु प्राव-
भाव एव; पत्रस्याच नैदानशब्देन शब्दमूलात्पिषो नैपत्ता एवेत्युक्ताम् । वस्तुनः
“साम सम्भितम्”—इत्यादेर्वाङ्मार्गं सर्वं मेव न रोचते सामनेभ्यः ।

§ सा० दे० त्रा० १. १. तथापि मेव । तथाच तत्र एवोक्तमिदं मिति, गम्यते ।

॥ “अष्टाचरा वै गायत्री (रे० त्रा० १, १, ११)” —इति, “अष्टाचरा गायत्रीभवत्

* * * अष्टाचरा गायत्री प्रातः सवनं मुदयच्छत् (रे० त्रा० १, १, ४)” —इति च,
“चतुर्विंशत्यचरा गायत्री (रे० त्रा० १, ४, १)” —इत्यपि इत्युक्तम् ।

ष्टोभनाज्ञायत्री मेव चिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानु-
ष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥ ७ * ॥

अतः परं सुष्णिगादीनि ह्रन्दांसि चतुश्चत्तराणि तानि ; तत्र-
सङ्गेनैव निराह ।—

तत्र तावत्, “उष्णिक्” “उत्प्लाता” गायत्रीतश्चतुर्भिरक्षरै-
रधिकैरुद्देष्टिता इव “भवति” । उष्णिग्गायत्र्यौ जागतश्चेति ।
“स्त्रिह्यतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः” स्त्रिह्य मिष्टं देवतानां कान्त
मेतच्छब्दः । “उष्णीषिणी इव वा,—इति औपमिकम्” । सत्वा-
र्यक्षराण्यस्याः उष्णीष मिव लक्ष्यन्ते, तेनाष्णिक् । अथोष्णीषं
कस्मात् ? “उष्णीषम्”, “स्त्रायतेः” औपमिकम् ; शृङ्गं हि तद्
भवति शृङ्गम् † ॥

“ककुप्”, “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जागतेन
पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबित्युच्यते ; स तस्याः ककुबिव मध्यतो
भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् ‡ । अथ “ककुप्” कस्मात् ?
“कुजतेः” “वा” कौटिल्यार्थस्य, “उजतेः” “वा” न्यग्भावाार्थस्य ;
नतं हि तद् भवति ॥

“कुजस्य” कुजोऽप्यनथोरेवान्यतरस्मात् ॥ ॥

* आत्रापि उष्णसमाप्तिः उ-च-पुस्तकयोः ।

† “चतुरश्चतुरा प्राजापत्यायाः”—इति पि० सू० ३, ११ ।

‡ सर्वेष्टेनदेवनेव सा० दे० प्रा० ३, ४ ।

§ “ककुप् ककुप्पिचीत्यौपमिकम्”—इति सा० दे० प्रा० ३, ५ ।

॥ सर्वेष्टेनदेव मेव सा० दे० प्रा० ३, ६ ।

“अनुष्टुप्”, “अनुष्टोभनात्” । किमिय मनुष्टोभन मिति ? “गायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—इति च ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘व’-शब्देन समुच्चिनोति । गायत्री, त्रिभिर-
ष्टाक्षरैः पादैः समाप्यते, तस्याश्च पुनरपरः चतुर्थः पादो भवति,
येन ता मेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति, तस्मादनुष्टुप् * ॥ ७ ॥

बृहती परिवर्हणात् पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्यु-
त्तरपदा का तु चिता स्यात्तीर्णतमञ्छन्दस्त्रिष्टुप्स्त्रिष्टुप्स्त्रिष्टुप्
स्तोभतीति वा यन्निरस्तोभत्तत्रिष्टुप्स्त्रिष्टुप्स्त्रिष्टुप् मिति
विज्ञायते ॥ ८ (१२) ॥

“बृहती”, “परिवर्हणात्” परिवर्हणासौ भवति, अनुष्टुभस्य-
तुभिरक्षरैः ; उक्तं हि—“बृहती जागतस्तथस्य गायत्राः”—
इति † ॥

“पङ्क्तिः”, “पञ्चपदा” पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते ‡ ॥

* “अनुष्टुवनुष्टोभनात् । अन्वसोदिति हि ब्राह्मणम्”—इति च सा० दे० ब्रा०
३, ७—८ । “अथातश्चन्द्रास्त्रेय इतिपणति” इत्यादि चैतरेयकं ब्रह्मम् ४, १, १ ।

† “बृहती बृहतेर्द्विष्टिकर्मणः”— इति सा० दे० ब्रा० २, ११ । “पङ्क्तिमदक्षरा
ने नृचती । * * * । ते वै दशभिरैवाक्षरैरितिं लोक मासृजत दशभिरक्षरिचं
दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतसो दिवो द्वाभ्या मेवास्त्रिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्”—इत्यादि च
दे० ब्रा० ४, ४, १ ।

‡ “पङ्क्तिः पञ्चपदा”— इति सा० दे० ब्रा० २, १२ । पङ्क्तयश्च
विभिधाः सन्ति । तत्रचयानि तु चन्द्रःशास्त्रीयषट्काध्याये ब्रह्मयानि । “पञ्चपदा पङ्-
क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पश्यः पश्यन्त्वन्मोनाः पश्यन्ता मयवथै”—इति दे०
ब्रा० ४, २, ४ ।

अथ “चिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विष्टह्योत्तरं पदं निराह,—
 “सोभत्युत्तरपदा” सोभतिर्धातुत्तरं पदं यस्याः, सेयं सोभ-
 त्युत्तरपदा । “का तु चिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्वपदे सेयं चिता
 चित्तं श्रूयते ‘चि’-इति, एतत् किमर्थं मिति ? “तीर्णतमं”
 स्तुततम मिदं “कन्दः”, गायत्र्यादिभ्यो वज्रत्वात्, सेयं तीर्णतमा
 च सोभति च चिष्टुप् । “चिष्टद् वज्रः, तस्य सोभति इति वा”
 वज्रं मायुधम्, तच्च पुनः प्रायः चिसन्धि-शरो व्रेणुः श्टङ्गं शस्य
 मिति विज्ञायते, तस्य सोभति स्तुतिः । अथवा ऐन्द्र मेतच्छन्दः,
 वज्रं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते । “यत् चिः असोभत्, तत् चिष्टुमः
 चिष्टुपत्वम्—इति विज्ञायते” * ॥ ८ (१२) ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा † जलुगल्यमा-
 नोऽस्तजदिति चब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधना-
 द्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधना-
 दूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौ-
 षमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ ‡ ॥

“जगती”, “गततमं कन्दः” अन्य मित्यर्थः । अतःपर मति-
 श्छन्दांसि । “जलचरगतिर्वा” जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रसारः ।

* सा० द्वै० ब्रा० ३, १४-१५-१९. इष्टव्यम् । “एकादशाक्षरा वै चिष्टुप्”—इत्यादि
 रे० ब्रा० ३, ९, १ । “अक्षरा चिष्टुप्, सैकादशाक्षरा भुक्त्वा साधन्दिर्न सवनं मुह-
 यच्छत्”—इति च रे० ब्रा० ३, ३, ४ । “चिष्टुविन्द्रस्य वज्रः”—इत्यादि च रे०
 ब्रा० ९, १, ९ ।

† “जलचरगतिर्वा” क, ख, ग ।

‡ नेह सप्तसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

“जल्लग्नमानोऽसृजत्—इति च ब्राह्मणम्” । ‘स्त्रे हर्षवये (भा० प०) । क्षीणहर्ष इव किलैतां प्रजापतिः ससृजे, ददर्शेत्यर्थः ; न हि क्न्दांसि क्रियन्ते नित्यत्वादेव क्न्दसाम् * ॥

विराजः पुरस्तात् चिष्टुप् निरुक्ता, बाहुल्यादधियज्ञे च प्रयोग-भूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराजं निराह,—“विराट्”, विराजनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा” । “विराजनात्, सम्पूर्णाक्षरा” साकल्याद् विराजत इव । “विराधनात्, जनाक्षरा” ; वैकल्याद् विराध्यन्तीव हि सा । “विप्रापणाद्, अधिकाक्षरा” ; विप्रतेव हि सा स्वरूपात् † ।

“पिपीलिकमध्या इति औपमिकम्” मध्याष्पाक्षरपादा या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । “पिपीलिका” कस्मात्? “पेक्षतेः” (“गतिकर्मणः”) गत्यर्थस्य ‡ ॥ ६ ॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः स्त्रुक्तभाजो हविर्भाज
 ऋग्भाजश्चभूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽद्योताभिधानैः
 संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृषन्न (इन्द्राय वृषतुर?)

* सा० दे० ब्रा० २, १०. प्राय एव मेव पाठोऽपि । “दादशाक्षरा वै जगती”—इत्यादि रे० ब्रा० २, ९, १ । “रकाक्षरा जगती सा दादशाक्षरा भूमा हतीससवव मुदयन्” —इति च रे० ब्रा० २, ९, ४ ।

† सा० दे० ब्रा० २, १९. तत्राप्येव मेव । “दशाक्षरा विराट्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ५, १० । “विंशदक्षरा वै विराट्”—इत्यादि च रे० ब्रा० ८, १, ४ । “पञ्चपदा पङ्क्तिः * * * तानि द्वेषा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्यक्ते सा दशिनो विराट्”—इत्यादि च रे० ब्रा० ५, ९, ४ ।

‡ सा० दे० ब्रा० २, ८; १०. तत्राप्येव मेव ।

§ मास्येभ्योऽभ्यः क-च-न-पुङ्गवेषु ङीकाविहवच ।

इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि
तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति
तत्समामनेऽथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृषहा
पुरन्दर इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समा-
म्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा
ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुसोपनं
पिपासते पानीय मिति ॥ १० (१३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७. ३.

“इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः” । इतिकरणः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः । अथ वा इतिकरणेनाभिमयेन दर्शयन्निव प्रवीति । एव
मनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन “यत्काम ऋषिः”—इत्येवमादि-
ना * । इमा देवता अनुक्रान्ताः— अग्निः, जातवेदाः, वैश्वानरः—
इत्येवमाद्याः † समासतो निर्णीता इत्यर्थः । ताः पुनः “सूक्तभाजो
हविर्भाजः” । काश्चित् हविर्भजन्ते न सूक्तम्, काश्चित् सूक्तं भजन्ते
न हविः, काश्चित् उभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि— “इतीमानि सप्त-
विंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि, तेषा
मेतान्यहविर्भाञ्जि”— इति ‡ । “ऋग्भाजश्च भृयिष्ठाः” प्रायेणे-
त्यर्थः । तद्यथा,—आप्रौसूक्ते एकैका मृचं भजन्ते सप्तणभेदा-

* सप्तमाध्यायारम्भेति यचित् । पु० १८५ ४० इत्यम् ।

† निषण्डु-देवताकाण्डपरिभाषिता इत्यर्थः । १भा० ४।९—४९० ४० इत्यम् ।

‡ इद्वैवोपरिष्ठान् १०, ४, ५ इत्यम् । तानि च वेन आदीनि ।

दिभिः* । अर्द्धर्षभाजोऽपि कश्चिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा,—“सृष्टः सूर्याय
गौयन्म उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”† । “यत्रा चक्रुः”— इत्यस्याः पूर्वोऽर्द्धर्षः
सौर्यः श्रौनकस्य उत्तरो मैत्रावरुणः‡ । पादभाजोऽपि कश्चिदुप-
क्षितव्याः । तद्यथा,—“नवो नवो भवति जायमानः (सू० सं० ८,
३, १३, ४)”—इत्यस्याः आदित्यदैवतो द्वितीयः पादो भवति ? ।
धृचिष्ठगहणाच्च दर्शयति असमाज्ञाता अपि सन्ति, ता अप्युपेक्षि-
तव्या इति ; तास्य यथालक्षणं त्रिषु स्थानेषु कल्प्याः । तद्यथा,—
परमेष्ठि-गह-नक्षत्र-सर्प-लाङ्गल-कुसुमकप्रभृतीनि ॥

“काश्चित् निपातभाजः”—इति । निपातो हि द्विविधः । देव-
तान्तरैः सह साधारण्येनोपस्तुतो नैघण्टुकत्वेन च । तत्र साधारणं
नाम तद्यथा,—“विधाना धात्रा व्याख्यातः । तस्यैव निपातो भवति
सप्तदेवताया मृचि । सोमस्य राज्ञुः” इति ॥ । अस्यां सोमप्रभृतिभिः
सह विधानात् श्रूयते साधारण्येन । नैघण्टुकत्वेन पुनः तद्यथा,—
“पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राम्ना मृचि ।
“यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम्”— इति ॥ । ताभ्या मिन्द्राग्निभ्यां

* सू० सं० १०म० ८ख० ११ख० एकादशर्षे माप्रीत्यङ्गम् । अस्य सङ्गस्य एकाद-
शाना मेवर्षो देवता विभिन्ना इति भावः ।

† इति तु अनुक्रमस्योपचयम् । उदेतीति (०म० ४ख०) चरुर्षे महर्षे सङ्गम्,
तस्य आद्यास्यतसः पञ्चम्याः पूर्वोर्षे च सूर्यदैवत्याः, अचरिष्टास्योर्षे चो मित्रावरुण-
दैवत्याः इति तदर्थः ।

‡ उदेतीत्यसिद्धेव सङ्गे यथाचक्रुरितीयं सङ्गं पञ्चमी (सू० सं० ०, ४, ८, ५) ।

§ “आदित्यदैवतो द्वितीयः माद इत्येके”—इति सोपनिहाद् वक्ष्यति ११, १, १ ।

॥ उपनिहाद् वक्ष्यति इत्येव, तदेतन्नैव प्रथमं भविष्यति ११, १, ११ ।

¶ एतस्योपनिहाद् वक्ष्यतीत्येव, तदिदं तत्रैव प्रथमं भविष्यति ११, १, ११ ।

सह साधारणेन पृथिवी न स्तूयते, किन्तर्हि? लक्षणत्वेनैन्द्रान्यो-
रेवोपादीयते । एवं तावद्य मिहाधिकारे काश्चिन्निपातभाज इति
द्विप्रकारो निपात उक्तः ॥

अथाय मपरो निपातप्रकार उपेक्ष्यः ; तद्यथा,—अत्यन्त-
नैघण्टुकम्, देवताभिधान मन्यन्तनैघण्टुकम् । तत्र अत्यन्तनैघण्टुकं
नाम अत्यन्त मद्दृष्टप्रधानस्तुतिः । तद्यथा आदित्यस्य स्तः-पृश्निः-
प्रभृतिभिः* । अथ पुनः दृष्टप्रधानस्तुतिमद्देवतापदं वाक्यार्थो-
पजनितपारतन्त्र्य माक्षिप्रस्वाभिधेयसामर्थ्यं सुपमानशब्देन स्त मर्थ
मन्यस्मिन् देवतापदे प्रधाने वाक्यार्थसामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं
यत् निगमयति, अत्यन्तनैघण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“अग्निरिव
मन्यो”—इति † । अग्निशब्द इवेत्यनेनोपमानशब्देन वाक्यार्थोप-
जनितसामर्थ्यमाक्षिप्रस्वाभिधेयसामर्थ्यो विशेष माकाङ्क्षन् सम्बोध-
नाक्तं मन्युशब्दं वाक्यगतैः पदैरुन्नीयमानसामर्थ्यं मर्थिनिषेधणपक्षे
स्त मर्थं मन्युशब्दे निगमयन् निपततीति नैघण्टुकं तदिति ‡ । एव
मनेकप्रकारो निपात उपेक्ष्यः ॥

“अथ उत अभिधानैः संयुज्य इविः सोदयति” । ‘अथ’—इति
विशेषाधिकारे । ‘उत’—इत्यप्यर्थे । अपर मपर मभिधान मपेक्ष्या-
पेक्ष्य । तद्यथा,—अभिधानैः संयोज्य विशेषणशब्दैः तत्रैतदभिधान

* १भा० ३१, ३००—३०८ पृ०, १भा० ११० पृ० १५० ४पा० १५० ।

† ५० सं० ८, २, १८, १ । “मन्युः” १भा० निघ० १, १२; ४, ४ । इह चोपरि-
द्वान् (१०, ४, १) विशेषो द्रष्टव्यः ।

‡ “वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येन पारतन्त्र्यं माक्षिप्रस्वाभिधेयसामर्थ्यविशेष * * *
मर्थिनिषेधणपक्षे * * * नैघण्टुकं सम्पद्यते”—इति ज, घ ।

मिन्द्रादिभंविज्ञानाद् दृढ मिन्द्रादौ देवतार्थे आच्चायविधौ प्रयोगे च हविस्त्रोदयति ॥

तद्यथा,—“इन्द्राय वृचज्ञे एकादशकपालं निर्वपेत्” इति, तथा “इन्द्रायांशेमुचे इति”—“इन्द्रायांशेमुचे एकादशकपालं निर्वपेत्”—इति* ॥

ततः किम् ? “तान्यथेके समामनन्ति” । ‘एके’ नैरुक्ताः ‘तान्यपि’ गुणपदानि वृचर्चांशेमुक्प्रभृतीनि, अन्यादौ देवतापदसमाच्चाये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अर्हं तु न समामने । कस्मात् ? “भृयांसि तु समाच्चानात्” यानि तेषु गुणपदानि वृचर्चांशेमुक्प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्यान्यपि ‘भृयांसि’ वज्रतराणि सन्ति एव, माहाभागात् देवतायाः गुणाना मियत्ता नास्ति ; तेषां तु सर्वेषां समाच्चाने समाच्चायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां ब्राह्मे असमाप्तिः ; तन्ममापि मा भूदित्यतः “यत् तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने” इति । यदेतत् संविज्ञानभूतं दृढ मगौणं केवलं मपि निर्विशेषणं सभ्यप्रधानस्तुतिदेवतापद मग्यादि, तत् समामने ; न गौणं व्रतभृत्-व्रतपत्यादि † ॥

* “पुरोवा एतान् देवा अकृत यत्पुरोवाश्रमपुरोवाश्रमां पुरोवाश्रमं तदा ऊरनुचवर्गं पुरोवाश्रमं निर्वपेत् अष्टाकपालं प्रातःसवनं एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालं हृत्वीयसवने”—इत्यादि रे० ब्रा० १, १, ५ ।

† अर्धचिन्तायान् न दृश्यते व्रतभृत्पदं, नापि व्रतपतिरिति ; अन्यत्र मध्येव “सोऽग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोवाश्रमं निर्वपेत्”—इति, “सोऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं पुरोवाश्रमं निर्वपेत्”—इति च रे० ब्रा० ०, १, ८ । “अग्ने व्रतपते व्रतं परिच्यति”—इत्यादि च सा० म० ब्रा० १, १, ९—११ ।

अथवा तान्यथेके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूर्यांसि तु समाह्वानात्”—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूर्यांसि एव तेषां समाह्वानात् (गुणानि०) समाह्वानानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनम् ; वचनात् केवलं गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत् इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता सौति— वृत्रहा, पुरन्दरः” —इति । स वृत्रहा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोचभिद्, वज्रबाहुः इति । “तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि एके कर्मनामधेयानि समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः समाह्वानभ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेण हविस्त्रोदयति(इति)वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ऋषिर्देवताः सौ-
तीति वचनात् “भूर्यांसि तु समाह्वानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । वृत्रहा पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञातपदस्य ‘व्यञ्जन-
मात्रं’ विशेषणमात्रं भवति ; न पृथक् प्रधानम्, केवलस्य सम्बन्धात् स्तुत्या । यथालोके—“ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि, स्नाताय अनुलेपनम्, पिपासते पानीयम्—इति” । यो बुभुक्षितः, तस्मै इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य विशेषतः क्वचिदनवस्थानात् । एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्य मप्राप्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता ; न स्वप्रधानता । तस्मा-
न्नैतान्यहं समामने ॥ १० (१३) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धौ द्वादशस्य (षष्ठमस्य)

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ७. ३.

* त्रैवीऽशः न-घ-पुस्तकयोरन्यत्र परं तत्र तत्राप्यस्यष्टाक्षर एव ।

† नैतत्पद मसि क-पुस्तके ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्माद्ग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीय-
तेऽङ्गन्नयति सन्नममानोऽक्रोपने भवतीति स्थौलाष्टी-
विर्न क्रोपयति न स्नेहयति चिभ्य आस्थातेभ्यो जायत
इति शाकपूणिरितादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेते-
रकार मादत्ते गकार मनक्तोर्वा द्दृतेर्वा नीः परस्त-
स्यैषा भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिख्यातोऽग्न्यादिर्देव-
पत्न्यन्तो देवतापदसमासायः, विशेषत इदानीं प्रतिपद मनु
व्याख्यास्यते, तदर्थं मधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अतः’—इति आनन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद् व्याख्या-
नादनन्तरात् (‘अनु’) आनुपूर्वेण यथासमासात् ‘क्रमिष्यामः’ कथ-
यिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायेत वाक्यशेषः । सा च पुनर्व्याख्या
(१) (२) (३) (४) (५) (६)
अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्याहरणतन्निर्वचनविचा-
(७) (८)
रौपपत्त्यवधारणक्रमलक्षणा । तद्यथा,—(१)“अग्निः”—इत्यभिधानम्,
(२)अग्रं पार्थिवः इत्यभिधेयम्, (३)“अग्रणीर्भवति”—इत्यभिधान-

* पु० १८५४० “अथातो देवतम्”—इति ; १८५४० “ऽ” डीप्पनी च इत्यम् ।

स्युत्पत्तिः, (४)“अग्निं मीले”-इति प्राधान्यस्त्युदाहरणम्, (५)अग्निं मीले=“अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६)“स न मन्येताथ मेव अग्निः”-इति विचारः, (७)“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते”-इत्युपपत्तिः, (८)“अथ मेव सोऽग्निः”-इत्यवधारणम्* । एवम्प्रकारया व्याख्यया प्रतिपद मनुक्रमिव्यामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽय मग्निः? इति । आत्मा-इत्यात्मविदः; “एकं सद् विप्रो बहुधा वदन्ति (ऋ० स० १, ३, ११, ६)”-इति मन्त्रदर्शनात्† । अविवक्षितस्थानविशेषो निर्घातैतदभिधानो देवता-विशेषो लोकवेदप्रसिद्धः कर्माङ्ग मिति याञ्चिका‡ । विवक्षित-स्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भा मन्त्रः पार्थिवोऽथ मग्निरिति नैरुक्तमयः१ । त्रिलाभ्युपगमात्तत्सम्पिपादधिषयेद् मा-रभ्यते ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः तं प्रथमं व्याख्यास्यामः”-इति । पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम्; न अन्तरिक्षम्, न द्यौः इति पृथिवी-स्थानः; तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानम् । यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षास्योक्तानुक्रमाच्च न ह्यसति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति तमेव प्रथमं व्याख्या-स्यामः ॥

* सर्वेष्टैतदनुपद मेव वक्तुं मारभते पञ्चमखण्डान्तं यावद् ।

† पुरस्तात् १११ प्र० “एक आत्मा”-इत्यादिकं तद्वाक्यान्वयं द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ११० प्र० “अपि वा प्रथमेव स्युः”-इत्यादिकं तद्वाक्यान्वयं द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ११० प्र० “तिस्र एव देवताः”-इत्यादिकं तद्वाक्यान्वयं द्रष्टव्यम् ।

“अग्निः कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आत्मनः परोक्षीकृत्य परोक्षीकृतं तत्र मर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विवाच्यते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताङ्गाद्य मनु-
भवतीति अवेत्य तन्निर्विवचया “अग्निः कस्मात्?” इत्युपोद्भूत्य “अग्नीः भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे उपोद्घातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ । आत्मवित्पत्ते तु सर्वं अभिधानं मात्मार्यं भवेति सर्वावस्थं मात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पन्नितो निरुच्य याथा-
त्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताङ्गाद्य मनु-
भवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम् । स्मर्यते हि,—“शब्दत्रय्याधि-
निष्पातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति * ॥

“अग्नीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विगृह्य वाक्यीकृत्य हत-
वाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्निशब्दात्
नकार सुपलभ्य अग्निशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नय-
ति च परं सुत्तरपदस्यं कर्त्तव्यार्थात्मने † व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं
निराह,—अथ कोऽर्थः ? इति । सर्वेष्वर्थेष्वसावात्मानं मयं नयति,
सर्वत्र तद्योपकरोति यथा अयं सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्निशब्दः प्रधान-
वाची, स एव वा अयं नयति । सैना वा अये नयति सैनापत्ये-

* अत्रार्थे च्छुतिमानश्चाह पस्यशायां पतञ्जलिः ;—“सुदेवो अग्निं वदन् यस्मै ते
सुप्तसिन्धवः । अग्निं चरन्ति काङ्क्षन्ति स्युः सुप्तिरा मिव (सं० सं० १, ५, ०, १) ।
सुदेवो अग्निं वदन् ! सत्यदेवोऽग्निं, यस्मै ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः, अग्निं चरन्ति
काङ्क्षन्ति तासु । काङ्क्षन्ति तासां अग्निमुद्यते इति काङ्क्षन्ति । स्युः सुप्तिरा मिव ।
तद्यथा शोभना मूर्तिं सुप्तिरा मग्निरन्ताः प्रविशन् दक्षति, एवं सप्तसिन्धवः सप्तविभ-
क्तयः तासु अग्निं चरन्ति, तेनाग्निं सत्यदेवः । सत्यदेवाः स्नानेत्यथेवं अत्राचरन्” —इति ।

† “कर्त्तव्यार्थानि च” न, च ।

ऽवस्थित इत्येके; विज्ञायते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानीः” इति ० ॥

अथ वा “अद्य यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते; न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदर्थं न प्रणीयत इति, ततोऽस्मिन् प्रत सुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति † ॥

अथ वा “अङ्गं नयति सन्नममानः” यत्रायं सन्नमयति साधन-
स्वेन वैदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानी-
कृत्य सर्वं मन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः । अथ वा
“अङ्गं नयति सन्नमानः” ढण्डे वा काष्ठे वा यत्र सन्नमति आश्रयति,
तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्मसात् करोतीत्यर्थः ॥

“अक्रोपनो भवति इति स्त्रौलाष्टौविः” । स्त्रौलाष्टौवतः पुत्रः
स्त्रौलाष्टौविः आचार्यः स एवं मन्यते,—अथ मक्रोपनो यस्माद्
भवतीति तस्मादग्निरिति । किं मिद् मक्रोपनः इति ? अत आह,
—“न क्रोपयति” । एव मपि न गृह्यते क्रोपयतेरप्रसिद्धार्थत्वात् ।
अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—“न स्नेहयति विद्वचीकरोतीत्यर्थः ;
स हि तस्य स्वभावः ॥

“त्रिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति आकपूर्णिः” । जयाणा मा-
ख्याताना मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय हेतु-
त्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते । तद्यथा,—“इतात्”, ‘इण गतौ

* अत एव ऋक्संहितायाम्,—“सेनानीर्नः सऊरे ऋत रधि” इति ८, १, १९, १।

† “ ते ऽपि ऽग्निनाग्नि मयजन्त” —इति १० ब्रा० १, १, ५ । “अग्नये प्रचीयमाना
वानुब्रुहि”—इत्यादि च ब्रह्मणम् । १० ब्रा० १, ५, १ ।

(अदा० प०)—इत्यस्मादित्यर्थः । “अक्तात्, दग्धाद् वा” अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः । ततो “नीतात्” इति, ‘षीञ् प्रापणे (भा० प०)—इत्येतस्मात् । धातवः केवलं निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः खलु” शाकपूणिः “एतेः” धातोः “अकारम् आदत्ते” । नन्वेतेरकार एव नास्ति, अतः किं मादत्ते ? सत्यं नास्ति; वर्णसामान्येन तद्विकार मादाय इणोऽर्थदर्शनात् अग्नौ ब्रह्मार्थ-सम्बन्धनित्यत्वाद्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापादय-त्यकारत्वेन । अथ वा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भवति, तथा रूप मवस्थाप्य ततोऽकार मादत्ते; दर्शितं चैतत्—“एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्”—इत्यत्र *; भवति चास्य स्थान्ते रूपम् ‘आययति’—इति †, अच अकारः, ततः आदत्ते । “गकारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा” कृतकुत्वश्रवणयोर्विकल्पेन । “नीः परः” एषः ब्रह्मः । एति च व्यनक्ति च रूपाणि, अथ वा एति च दहति च मयति च हवींषि देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तरः । एता एतद्वातु-वाच्याः क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ॥

“तस्य” एतल्लक्षितलक्ष्यप्रधानस्तुतिसम्बन्ध मभिधान मुपलक्ष्य देवतापदसमाह्वये समान्नात मग्निरिति †, तस्य “अग्नि मीळै”— इत्येतत्प्रमुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय ऋचः उदा-हरणम्; न पुनरसति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ऋग्वेदप्रथमा मिमा ऋच मुदाजहार “तस्य एषा भवति”—इति,— ॥ १ (१४) ॥

* १भा० ऋ१४० १४० ४पा० १४०; तद्वाक्यान्तश्च ११४० इत्यन्वयम् ।

† “सो मग्निरवाधने”— इति पा० । इच्च तु वाचनार्थ एव ।

‡ १भा० ४५६ ४० ५४० १४ (१) ।

अग्नि मीळे* पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् । अग्नि मीळे ऽग्निं याचामीलिर-
 ध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
 यज्ञश्च† देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्यातारं
 जुहोतेर्हीतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
 नान्दात्तमन्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्नि मीळे (ऋ० सं० १, १, १, १)”-इति । मधुच्छन्दस आर्षम् ।
 गायत्री । आग्निने विनियोगः । यः अग्निः देवपुरोहितः पाकयज्ञे,
 अस्माकं यज्ञे यश्च ऋत्विक्, होता यज्ञस्य, रत्नधातमश्च दातव्यमो
 रत्नानाम्, त मयं रत्नानि याचे इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“इङिः” धातुः “अध्येषणाकर्मा” याञ्जा-
 कर्मेह ; अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि † । “पुरोहितः व्याख्यातः”,
 “पुर एमं दधति”—इति ‡ । “यज्ञः च” व्याख्यातः, “प्रख्यातं यजति-
 कर्मा”—इति ॥ । “देवः”, “दानाद् वा” इदति ह्यसौ ऐश्वर्याणि ।

* “अग्नि मीळे”—इति क, च, न ।

† “यज्ञस्य” क, च, न ।

‡ “पूजाकर्मा वा”—इति वा-पदत्रयवसान् अत्रापि पक्षे पूजार्था यास्तुसम्मत
 एवेत्यस्माकम्, सायणभाष्येऽप्येव मेव ।

§ १भा० १०१३० १७० २पा० २४० ।

॥ १भा० २२७ ३० २४० ४पा० २४० ।

“दीपनाद् वा” दीपयति ह्यसौ तेजोमथलात् । “द्योतनाद् वा”
 धालन्यत्वं मर्थैकत्वम् । “द्युस्थानो भवति-इति वा” पक्षे अर्थवत्त्वं
 निर्वचनस्य । अथ वा अग्नीन्द्रावपि द्युस्थानौ ; सामान्यं हि द्यौः स्थानं
 देवतानाम् *; तयोस्तु कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।
 “होतारं=व्हातारम्” देवानाम् † । “त्रैर्णावाभः” तु “जुहोतेः”
 ‘ऊ दानादानयोः (जु०प०)’-इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
 धातमम्=रमणीयानां धनानां दाढतमम्” ॥

ततः “तस्य” एव अग्नेः “एषा अपरा” षड् “भवति” ।
 समानमंशितत्वादपरेति वा द्वितीयेत्यर्थः । सा पुनः किमर्थम् ?
 इति । अमुना प्रकारेण सर्वा एतस्या मुदाहरण मेतत्कर्मयुक्ता षड्
 उपेक्ष्या इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीक्ष्यो नूतनैरुत । स देवाँ
 एह वक्षति । अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीक्षितव्यो (वन्दित-
 व्यो †) ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न
 मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी
 उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

* “देवा वा षड्तरैर्विनिग्याना ऊर्जाः खरं लोक मायम्”—इत्यादि (रे० ब्रा०
 १, ४, ४), “परा वा षष्ठाशोकात् खरौ लोक”—इत्यादि (रे० ब्रा० १, ४, ४)
 च इत्यन्वयः ।

† “अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्वोदपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः”—इति रे०
 ब्रा० १, ५, १ । “अग्नेयं होतृत्वं होमाधिकारत्वेन इत्यन्वयम्”—इति सा० भा० ।

‡ नैतमदं इत्येते क-च-न-पुस्तकेषु ।

Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	Rs. 1	8
Parīśiḥtaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	3
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I ..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Srauta Sūtra of Āpastambā, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	4	8
Ditto Kāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	8	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	13	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III ..	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	4	2
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each ..	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each ..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	0	12
Ditto Aitareya Svetāvatara Kena Yā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Tāṇḍyā Brāhmana, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	7	2
Tatta Chintāmaṇi, Fasc. I—III (Sans.) @ /6/ each ..	1	2
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	3	12
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc. ..	4	8
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I and II @ /6/ ..	0	12
Vriḥannaradiya Purāna, Fasc. I ..	0	6
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The same, bound in cloth ..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Klamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/ each ..	80	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper ..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I ..	1	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	4	8
Iqbānāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Isbāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each ..	27	12
Maghāzi of Waqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ /12/ each ..	1	8
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /6/ each ..	7	2

(Turn over.)

Mu'asir-i-'Klamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizam's Khiradnamah-i-Iskandarī, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyuti's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Tabaqāt-i-Nāsiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tārīkh-i-Firās Shāhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tārīkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnāmah, Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw, (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrihi ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
11. Iqtillāhāt-uz-Şūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0
12. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
14. Khizānat-ul-'ilm ..	4	0
15. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 8/ each ..	12	0
17. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
18. Sharaya-ool-Islām ..	4	0
19. Tibetan Dictionary by Osoma de Kőrös ..	10	0
20. Ditto Grammar ..	8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XX @ 1/ each ..	20	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0

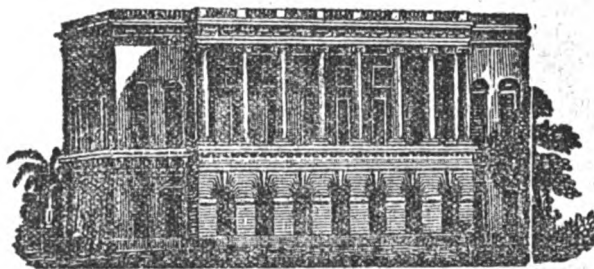
N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society" only.

JAN. 17 1886

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 580.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.
VOL. III.
FASCICULUS V.

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Ātharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Rs.	1	14
Agni Purāna, (Sana.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Kranyaka of the Rig Veda, (Sana.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sana.) Fasc. III—XIII @ /6/ each ..	..	4	2
The Asvavaidyaka, Fasc. I ..	..	0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sana.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Kranyaka Upanishad, (Sana.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṅghitā, (Sana.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each ..	..	2	4
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sana.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sana.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—14, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	12
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Gopatha Brāhmaṇa, (Sana. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sana.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sana.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kārma Purana, Fasc. I ..	..	0	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I. ..	..	0	6
Mīmāṃsā Darśana, (Sana.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sana.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛsiṅgha Tāpanī, (Sana.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sana.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—5, @ /6/ each Fasc. ..	..	6	6
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Nyāya Darśana, (Sana.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sana.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	

(Continued on third page of cover.)

“अग्निः पूर्वेभिः (ऋ०सं० १,१,१,२)”—इति । पूर्वयैव समानार्थ-
विनियोगच्छन्दस्का । तद्वृत्त मुत्तरत्रापेक्ष्य यद्वृत्त मध्याजहार
भाष्यकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् । “अग्निः यः” “पूर्वेभिः”
“पूर्वेः” चिरन्तनैः ‘ऋषिभिः’ “ईडितव्यः” ईडनं पूजनं महर्त्ति,
“अस्माभिश्च” “नवतरैः” ईडितव्य इति वर्त्तते । स किं करोति ?
इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“सः देवान्” “इह” एतस्मिन्
कर्मणि अस्माकम् “आ वहतु” इति लोटा निराह भाष्यकारः
आग्निष माकाङ्क्षिता मपेक्ष्य । ऋज्वेकपदनिरुक्तम् ॥

सङ्कीर्णत्वादग्न्यभिधानस्य अतःपरं विचारः ;—“स न मन्येन”
—इत्येवमादिना आक्षिप्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे
अभिधानानां मर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्करः ? इति । अथा-
स्वार्थान्तरवृत्तित्वा । जहत्स्वार्थं मर्थान्तरं मुपसङ्गामन्ननित्यतां सम्ब-
न्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थं मभिधानं मभिधेयान्तरे वर्त्तते ।
किन्तर्हि ? हे ह्यभिधानस्य शक्ती ; गौणी मुख्या च । तयोर्गौणी
गुणसाम्यात् ; यस्मात् कस्माच्चित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्तथाविध
एव सम्बन्धः, सर्वार्थां नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रः । मुख्यत्वे
विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्ध्या स्त एवार्थं वर्त्तते । तदेव मसङ्करेऽपि
शब्दानां मुख्यगौणार्थवर्त्तिनां सङ्कर इवामेधसां प्रतिभाति * ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः ? क कस्य मुख्या ? इति तत्रवि-

* इतिर्दिष्टा । जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था च । अवयवार्थनिरपेक्षत्वे सति समु-
दायार्थबोधिकात् जहत्स्वार्थानाम् । अवयवार्थसंवलितसमुदायार्थबोधिकात् अज-
हत्स्वार्थानाम् । रथान्तरं साम, इन्द्राणां सेवा—इति पूर्वस्योदाहरणम् । राजपुत्र-
इत्यादि परस्मैति । विश्वरसु मञ्जूषादौ ब्रह्मणः ।

वेकार्थं मिदं सुपोद्धन्ति षोडशरूपेषु “स न मन्येत” इति । ‘सः’
 त्रिभ्यः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्प्रगोतदभिहितम् “अथ मेवा-
 ग्निः” पृथिवीस्थानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत ? इतः,—
 यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमस्य उत्तमस्य “अग्नी
 उच्यते” * । कथम् ? इत्यत आह,— एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः,
 आवाहनक्रियायोगात् “अग्नि मीडे”—इत्येतस्यां च यथा भवतोक्तं
 तथैवोच्यते, “ततः तु” वयं अपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते
 तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमा षड्च मुदाहरिष्यामः,—॥ ३(१६)॥

अग्निं प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमा-
 नासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषा-
 णो ह्यर्यति जातवेदाः ॥ अभिनमन्त समनस इव योषाः
 समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो
 अग्निं मित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः

* एवमादिषु स्थानेषु मध्यमशब्देन वायुरिन्द्रो वा प्रथमोच्ये इति साधयत् ।
 तथा हि,—“मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा * * * वैशुतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशा-
 ज्ञायते”—इति ऋ० सं० १, ४, १५, १. सा० भा० । अत्रान्ये निवृत्तौ वैशुतोऽग्निरेव
 मध्यम इति बोध्यः । तथा च “उत्तरे ज्योतिषी” वैशुताग्निः सूयंश्च । अतएव निघण्टो
 मध्यमस्थानदेवतानामसु (४, ४, १२) “अग्निः”—इति, उत्तमस्थानदेवतानामसु (४, १, ८)
 “सूयः”—इति च दृश्यते । अग्निः सूयंश्चोवाभेदः । तथा हि,—अग्निर्वैशानरः प्राजा-
 नयत्, तस्य यज्ञेनसः प्रथमं सुदीप्यत, तदसावाहित्वोऽभवत्”—इति रे० ब्रा० १, १,
 १० । “वेऽग्निर्देविसुगुणैश्च उदन्नयत । सः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं मष्टोत्, अग्निर्वै
 स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः”—इति च रे० ब्रा० १, ४, ४ । अग्निं स्वर्गार्थां तिष्ठता मेव
 देवतानां ज्योतिःस्वरूपं च रूपये—“अग्निर्ज्योतिः”, “इन्द्रो ज्योतिः”, “सूयं
 ज्योतिः”—इति च रे० ब्रा० १, ४, ० । “अग्निमयीः पुरः, निपुरं पयोऽस्मान्”—इति,
 “अग्निमयः पुरो दीप्यमाना धाजमाना अतिष्ठन् (रे० ब्रा० १, १, १)”—इति
 चाग्नेजिलोकस्थानं बोध्यते ।

समिधो नसन्त नसतिराम्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा
 वा । ता जुषाणो ह्यर्यति जातवेदाः । ह्यर्यतिः प्रेक्षाकर्मा
 विह्यर्यतीति * । समुद्राद्भिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्य
 मुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्येषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मण
 मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा-
 भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ (१७) ॥

“अभि प्रवन्त” इति । वामदेवस्वार्धम् । सप्तमेऽहनि दशरा-
 चस्य आज्यस्रस्त्रे विनियोगः । ‘अभिप्रवन्त’ (‘अभि नमन्त’)
 अभिसुख्येन नमन्ति प्रह्वीभवन्ति । ‘घृतस्य’ ‘उदकस्य’ ‘धाराः’ ।
 क मभि प्रह्वीभवन्ति? मध्यमम् ‘अग्निम्’ । कथम्? इति,—
 ‘समना इव योषाः’ (‘समनसः’) समानमनसः । एकस्मिन्
 भर्त्तरि षासां मर्त्तासि वर्त्तन्ते, ताः समनसः । ता यथा ‘कल्याणः’
 रूपयौवनादिगुणसम्पन्नाः, ‘स्वयमानासः’ स्वयमानाः ईषद्वृषन्त्यः
 हर्षमुपजनयन्त्यो भर्त्तुस्तं प्रति परिव्रजनाय अभिनमेयुः, तथा
 मध्यमस्थान मग्निं घृतस्योदकस्य धाराः ‘समिधः’ समिन्वयन्त्यः
 ‘नसन्त’ प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः ‘जातवेदाः’ मध्य-
 मस्थानो वैद्युतोऽग्निः, ‘जुषाणः’ प्रीयमाणः ‘ह्यर्यति’ पुनःपुनः प्रेक्षति,
 अभिकामयते ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्, पार्थिवे घृताऽऽतिद्वन-

* “प्रेक्षाकर्माभिह्यर्यति” क, ख, ग ।

† ऋ० सं० १, ८, ११, १ । “अग्निस्वयौवजोषृताणा मन्यतनो देवता”—इति ।

स्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च युगपत्सम्भवाच्च उदकस्य धारणं वैद्युतः ; तद्योपमानोपमेयसामञ्जस्याच्च सामर्थ्यात् प्रसिद्धिं सुपरुग्ध्य घृतधारा-
शब्द उदकधारावचनः सम्यद्यन्ते ; पठितं चैतदेव सामर्थ्यं मपेक्ष्योदक-
नामसु “घृतम्”, “मधु”—इति* । एवञ्च योऽय मग्निशब्देऽपि साम-
र्थ्यात् मध्यमं ज्योतिराह, तस्मात् “सुष्ठु स न मन्येत, अथ मेवाग्निः
पृथिवीस्थानः”—इति (३८४४० १४५०) ॥

“समनं समननादा, सख्याननादा”—इति । पूर्वम् अनितेः
(भू० प०) प्राणनार्थस्य, उत्तरं मनोतेः (त० आ०) । अज्वन्व-
स्त्रिर्वचनम् ॥

अथ खलु यथोक्तम मपि ज्योतिर्भवत्यग्निस्तथोदाहरिष्यामः ।
—“समुद्रादूर्मिः—इति†, आदित्यम् उक्तं मन्यन्ते” । पूर्वयैव
समानार्थविनियोगा । नानादेवताभिवादस्त्वस्यां देवतानुक्रमस्थां
श्रौतकेनोक्तः‡, इह पुनः सौरीति ह्यतोदाहृता भाव्यकारेण,
(सूक्तं सकलस्रष्टे) । ‘समुद्रात्’ उदकसङ्घातात् ‘जर्मिः’ ह्यादकः सर्वस्य

* १ भा० २१४० १ ऋ० १९ ऋ० (१०), (११) ।

† “समुद्रादूर्मिर्मेघुनाऽऽदात्तुपांशुना समस्तान् मानड् । घृतस्य नाम सुष्ठु
यदस्ति जिज्ञा देवानां सुस्तस्य नामिः ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १०, १ ।

‡ तथा चानुक्रमणी,—“समुद्रादूर्मिरेकाहमाग्नेयं कर्मत्यक्तं शीघ्रं वापं वा त्रयं
वा घृतस्यतिर्वेति”—इति ।

§ अ-न-पुस्तकयोर्नौख्येन पाठः, अपपाठश्चैव इति नम्यवे ; यतो हि ऋक्सं-
घितार्थां सूक्तस्यैतन् एकादशशब्दम् (४म० ५५० १२४०) तत्र “सुभिर्भवन् (३८२४०)”
—इत्यहमी, तस्या मध्यमदेवस्य सुररीकृत मेवेति ।

प्रकाशेन, 'मधुमान्' उदकवान्, 'उदारत्' उदतीतरत्, उत्तरयति वा; उदेति अहन्यहनि प्रथमं वास्य जन्माभिप्रेत्य । स पुनर्जातः सन् 'अमृतत्वम्' अमृतभावम् 'अंशुना' चन्द्रमसा 'उप-सम्-आनट्' उपसंव्याप्नोति । "सोऽस्यान्नं तेन न क्षियते य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"—इत्युक्तम्* । कथं ममृतत्वं तेन उपसमानट्? इति । 'घृतस्य' उदकस्य हविषो वा 'यत्' 'नाम' नमनं 'गुह्यं' रहस्य मविज्ञानं केन चिदपि अत्र 'अस्ति' विद्यते चन्द्रमसि, तत्र 'देवानां' रक्षीणां 'जिज्ञा' तदमृतं नित्यं माखादयन्ति; देवास्तेन न क्षियन्ते । तेषाम् 'अमृतस्य' अमरणत्वस्य 'नाभिः' नहनं स हेतुरित्यर्थः ॥

अथ कुतः सूर्योऽयं मिति विशेषतोऽवप्रियते; न चैतस्मिन्नपि मन्त्रेऽग्निशब्दोऽस्ति †, यः सत्यप्यादित्यदेवत्वेऽस्य मन्त्रस्त्वग्नित्व मादित्यस्य प्रख्यापयेत्; घृतसोऽय एता इति च विज्ञायते; तस्मादसमर्थं मिदं मुदाहरणम्? न असमर्थम् । कस्मात्? सूर्योऽग्निस्त्रिंशद्भेदेषां शास्त्रिणा मस्ति;—"इमं स्तनम्"—इत्यत्र "अर्पां प्रपीन मग्ने"—इति ‡ । निविद्यास्मिन् सूर्यो धीयते* ; सा चाग्निस्त्रिंशद्भेदात् । आदित्यस्याय मनेन

* पुरखात् ५०४० ५७० १पा० १७० ।

† मास्त्वस्मिन् मन्त्रे, सूर्यो मस्त्रिंशद्भेदात् सति अस्यैव 'अग्निम्'—इति पदम्, ततोऽस्य सूर्यस्य सर्वेष्वग्नेयत्वं सुमम मेवेत्वस्माकम् । अस्यास्य सति 'अंशुना' इति चन्द्रमसा संखविकल्पदर्शनादादित्यदेवत्वस्य स्फुटं मिति च ।

‡ य० वा० सं० १०७० चयोदश (८०—९९) अक्षः पृथक्पृथक् विभियुक्तो । तत्र "इमं स्तनम्" स्तनमर्पां प्रपीन मग्ने"—इति प्रथमा, "सुमन्नाद् भिमं धुर्मा (अ० सं० ४, ६, १६, १)"—इति च तृतीया । एवञ्च यजुषि इमं स्तनं मित्युषि अग्निवचान्, तस्युक्तो यदतीयाया अप्येतस्या अग्निदेवत्वं सुमम मिति भावः ।

* "नं विद्या निविद्विन्त्यैवेदयन् यद् विद्या निविद्विन्त्यैवेदयन्निविदा निविद्वन्"—इत्याद्येन देवकं इत्यम् । ऐ० ब्रा० १, १, ९—११ ।

मन्त्रेषु च इति स्फुट मन्त्रस्य “ब्राह्मणम्”,—“समुद्राद्दे-
वोऽङ्ग उदेति”—“इति च” * ; न च पार्थिवः समुद्रात् उदेति,
विरोधात् तस्य उदकेन ; तस्मादादित्योऽचाग्निभिप्रेत—इति नास-
मर्थं सुदाहरणम् । “अथ अपि ब्राह्मणं भवति,—‘अग्निः सर्वा देव-
ताः’—इति” । अथ खलु अथ मपरः सङ्करोऽग्निश्चन्द्रस्य ब्राह्मणं भव-
ति,—“अग्निः सर्वा देवताः”—इति † ॥

“तस्य” च ब्राह्मणस्य “उत्तरा” ऋक् “भृगुषे” बज्रतराय
“निर्वचनाय”,— ॥ ४ (१७) ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-
श्वान मातुः ॥ इमं मेवाग्निं महान्तं मात्मानं मेकं
मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं
दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान्
गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु ह्यक्तं भजते यस्मै हविर्नि-
रुप्यतेऽयं मेव सोऽग्निर्निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषो
एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ५ (१८) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७.४.

* “बहुो वा एष प्रातश्चदेत्यपाः सार्चं प्रपिमति”—इति २० ब्रा० ४, १, १ ।

† “अग्निः सर्वा देवताः, सोमः सर्वा देवताः ; स सद्विप्रासीर्यं पश्य नास्रधे-
वसोभ्य इव देवताभ्यो यजमानं चात्मानं निष्क्रीषीवे”—इति २० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “महान्तं चात्मानं” ऋ. ३ ।

“इन्द्रं मित्रम्”—इति * । अस्यवामीथैषा † । ‘इन्द्रम्, मित्रम्, वरुणम्’—इत्येतैरभिधानैः ‘अग्निम् आहुः’ तत्त्वविदः । ‘अथो’ अपि च योऽयं ‘दिव्यः’ (“दिविजः”) दिवि जायते, ‘सुपर्णः’ सुप-
तनः, ‘गरुत्मान्’ “गरणवान्”, स्तुतिभिः तद्दान्, रसानां वा गरिता
आदित्यः; अथ मपि ‘सः’ एवाग्निरित्याहुः ‡ । किं बहूना “इम
मेवाग्निम्” ‘एकं’ “महान्तम्” “आत्मानम्” अनन्यत्वेन पश्यन्तः
‘विप्राः’ “मेधाविनः” आत्मविदः ‘बहुधा वदन्ति’—‘अग्निम्, यमम्,
मातरिश्वानम्’ इति ४ ॥

एवमाद्यैश्चाभिधानैरेतस्यैव सा विस्मृष्टिः; एष ज्ञेयव सर्वै
देवाः इति च विज्ञायते । तस्माद् युक्तं यच्च मन्येताय मेवाग्निरिति ॥

अत्र प्रतिषमाधानम् ।—सत्यमेतत् सर्व एतेऽग्निशब्देन स्तूयन्ते;
न तु प्रधानतः; किन्तुर्हि? गुणतः स्तूयन्ते । यतो ब्रवीति,—“यस्तु
स्तूक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः” । तु-
शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः, परमतव्युदासार्थः । यः स्तूक्तं भजते, प्रधानतः

* ऋ० सं० १, २, ११, १; १, ११, ८, ४१; ऋ० सं० १८, ८ ।

† “अस्य वामस्य”—इत्यादिकं द्विपञ्चाशदनामकं सूक्तं मस्यवामीथ मित्युच्यते ।
“स्तूक्तं जम्बास्यवामीथं क्षिप्रं मुञ्चेत किल्बिषात्”—इति ऋग्वि० १, ११ ।

‡ य० वा० सं० ११, ४. “सुपर्णोऽसि गरुत्मान्”—इत्यस्य मदीधरकृतं व्याख्या-
नञ्च ग्रह्यम् ।

§ “अमुमादित्य मेधय्यंविशिष्ट मिन्द्र माहुः । *** । अमुमेवादित्य मेक मेव वसुतः
सनां विप्रा मेधाविनो देवतान्त्वविदो बहुधा वदन्ति । *** । सूर्यस्य प्रश्नोऽनन्य-
त्वेन सर्वोऽयं मुक्तं भवति । अथ ये केचित् ‘अग्निः सर्वा देवताः (१० ब्रा० १, १,
१)” —इत्यादिभ्रुतितोऽयं मेवाग्निरवतरे अपि ष्योतिषी इति मन्त्राग्नेरेव सर्वोऽयं प्रति-
पादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति, तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देशः, न मग्निं मुद्दिशेन्द्रास्या-
त्तकत्वकथनम् ।”—इति सा० भा० ।

स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः; यस्मै च हविर्निरूप्यते, सोदनासामर्थ्यात्—“आग्नेय
मष्टाकपालं निर्वपेत्” इति । ‘अथ मेव सोऽग्निः’ पार्थिवः; अग्नि-
ब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धेः;—‘अग्नि मानय—अग्निं
प्रणय’ इति, एत मेव हि लोकः प्रतिपद्यते; न मध्यमं नाप्युत्तमम् ।
न च प्रसिद्धिबाधो न्यायः, शास्त्रसोदिता अपि खदिर-पलाशादयो
लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते* । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो
मुख्यः सम्बन्धः; गोण इतरयोर्मध्यमोत्तयोः । यथा अग्निशब्देन मध्य-
मोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या
मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठुक्तम्,—“यस्तु स्रक्तं भजते यस्मै हवि-
र्निरूप्यते, अथ मेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्,
—आग्नेयेषु स्रक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैत मेवो-
पासीतेति ॥

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम्?
इति,—“निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी, एतेन नामधेयेन
भजते” । निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः † ॥ ७. ४.

* तथा ज्योतिषेयकम्;—“खादिरं यपं कुर्वीत स्रक्तं कामः” इत्यादि, “वैश्वं यपं
कुर्वीताग्नाय कामः”—इति, “पुष्टिकामो वै सर्मा सर्मा वै विश्वो यदनीतः”—इत्यादि,
“पालाशं यपं कुर्वीत वेजस्कामो ब्रह्मवर्षसकामसोजो वै ब्रह्मवर्षसं वनस्यतीनां
पलाशस्रक्तस्रक्तो ब्रह्मवर्षसो भवति”—इत्यादि । १, १, १ ।

† द्वादशप्रामादिकपुस्तकेषु नेत्र चण्डसमाप्तिः; तस्मिन् तु षट्पादात्मक एव
सप्तमाध्यायः । अष्टादशेषु तु पादान्वितसर्वेषूपुस्तकेषु सर्वेऽपि पुस्तकेषु च सप्तपादात्मक
एवाय मध्याय इति भेदः ।

॥ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते
जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातवि-
द्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जात-
वेदसो * जातवेदस्त्व मिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृतून्
पशवोऽग्नि मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १(१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष माहाभाष्यात् कर्मपृथ-
क्त्वाद्भिरेव ? अथ वा पृथगभिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद् देवतान्तर-
म् । “जातवेदाः कस्मात्” ? स हि “जातानि वेद” ; न हि तद-
स्ति जात मस्मिंल्लोके यदसौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः । “जातानि वा
एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केवलम् । “जाते जाते विद्यत
इति वा” विदेः सत्तार्थस्थाधिकरणे कारके ; न तदस्ति जातं यथा-
सौ नास्ति । “जातवित्तो वा जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्,
वित्तशब्द उत्तरपदम् ; जात मस्य वित्त मिति जातवेदाः । “जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानः” जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तर-
पदत्वम् ; निसर्गत एवास्य जातं प्रज्ञान मित्यर्थः । “ब्राह्मणम्”
अपि च भवति, जनेर्विदेस्य जातवेदा इति,— “यत्तज्जातः पशून-
विन्दत—इति” । ‘यत्’ असौ ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव
निसर्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ अलभत्, “तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
—इति” विज्ञायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अथवेऽपि खाम्यय

* “पशूनविन्दत तज्जातवेदसो”—इति क, च, ग ।

† १भा० ५ अ० १ ख० (१); ४१०५० (१) ।

मस्माक मिति मन्यमानाः “पशवः” “सर्वान् च्छदन्” प्रति, अपि यौग्ये, “अग्निम् अभिसर्पन्ति” * ॥

“तस्य” जातवेदसः स्तुत्युदाहरणम् “एषा” च्छक् भवति—
॥ १ (१८) ॥

(जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि द्दहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवञ्जातवेदसेऽर्चाय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजान ममृत मरातीयतो यन्नार्थं मनिस्सो निद्दहाति निश्चयेन द्दहति भस्मीकरोति सोमो द्ददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥ †)

प्र नूनं जातवेदस मश्वं हिनेत वाजिनं । इदं नो बर्हिरासदे ॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रु-

* “जातवेदस्यं प्रंसति । * * * । सोऽप्रवीज्जाता वै प्रजा च्छनेनाविद् मिति, यदप्रवीज्जाता वै प्रजा च्छनेनाविद् मिति, तज्जातवेदस्य मभवत्, तज्जातवेदसो जातवेदस्यम्”—इति रे० ब्रा० १, १, ११ ।

† दृष्टिक्रता तस्य च्छस्य नेह व्याख्यानं कृतम्, नाप्यसौ दृष्टते इह क-पुस्तकयोः ; चयोदशे लघ्याये चतुर्थपादे (५ च०) विद्यत एव सर्वपुस्तकेषु, तत्रैवाद्य व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यं भविष्यति परं तत्राप्यस्ति पाठभेदः ।

वान मपि वोपमार्थे स्यादश्च मिव जातवेदस मितिर्दं
 नो बर्हिरासीदत्विति तदेतदेक मेव* जातवेदसं गायत्रं
 तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेद-
 सानां स्थाने युज्यते स न मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते
 उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी† उच्येते ततो नु मध्यमः।
 अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद्याख्यात
 मथासावादित्य उदु त्यज्जातवेदस मिति तदुपरिष्ठा-
 द्याख्यास्यामेो यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽय
 मेव सोऽग्निर्जातवेदा निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी
 एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३ (२०) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७.५. ॥

“प्रनूनं जातवेदसम्”—इति ‡ । अग्नेरस्याग्निपुत्रस्यार्थम् ।
 गायत्री । हे सोतारो यूय मुच्यध्वे । (‘प्र हिनोत’) (‘प्र ह्णिणुत’) प्रेरयत
 स्तुतिभिरेतं ‘जातवेदसम्’, ‘अश्वम्’ “कर्मभिः” सर्वं मेतत् जगत्
 “अश्ववानम्” व्यापयन्तम्, ‘वाजिनम्’ वेजनवन्तं चञ्चल मर्षिभिः,
 अथ वा “अश्व मिव” इति लुप्तोपमम्, रूढेर्बलौघस्वात्, ‘वाजिनं’

* “तदेतदेक मिव” क, न ; “तदेक मेव” च,—इत्यभावेव वृत्तिविषयो ।

† “जातवेदसा” क, च, ग ।

‡ अ० सं० ८, ८, ४१, १ । “जातवेदोऽग्निरुच्यते” इति तत्र सा० भा० ।

§ “तस्मादश्वः समभवत्”—एतत्प्रकृति द्रष्टव्यम् । रे० ब्रा० २, १, ११ । “देवा वै
 हतीयेनाऽऽ स्वर्गं लोकं मायन्”—इत्यादि “तस्मादेतदश्वदायं भवति”—इत्यनं
 चापाख्यानं द्रष्टव्यम् । रे० ब्रा० ५, १, १ ।

वेजमवन्नं व्यसनस्वभावं ग्रीघ्रम् । किं मिति प्रक्षिणुत ? इति । इतः,—
 आसक्तुम् इति कृत्यार्थं केनवा *—“इदं नो बर्हिषासदे” । “इदम्”
 असक्तुर्म, बर्हिषोपलक्षितं बर्हिः । कथं नामासदमिमतार्थविध्यर्थं
 माभिसुखेन सीदेदित्येव मर्थं प्रक्षिणुतेति ॥

इदानीं सुत्सर्गं दर्शयति प्रयोजनार्थम्,—“तदेतदेक मेव जातवेदस्यं
 गायत्रं ऋचम्” †—इत्यादि । तदिति दशतयौष्वसानुसृतये परोच-
 निर्द्देशः, एतदिति प्रत्यक्षेण प्रनून मित्येतया सन्निधीकृत्योपदिशति,
 गायत्र मिति कन्दोनिर्द्देशो विवक्षितप्रयोजनार्थः, ऋच मिति एतत्सूक्तस्य
 सङ्गान्निर्द्देशः ‡, दशतयौषु सर्वास्वपीति निर्द्धारणे सप्तमी, ‘विद्यते’
 अस्ति ॥ ततः किं यद्येतदेवैकं जातवेदस्यं गायत्रं ऋचं दशतयौषु
 विद्यते ? शृणु,—बहुभिरेतैर्गायत्रेष्वन्दोयुक्तैर्जातवेदस्यैर्मन्त्रैरधियज्ञे
 प्रयोजन मस्ति, न चैते बहवः सन्ति सर्वास्वपि दशतयौष्वेतदेवैकं ऋचं
 मुक्ता । तत्र किं कर्त्तव्यम् ? इति,—“यत्तु किञ्चिदाग्नेयम्” मन्त्रजातम्
 गायत्रे एव कन्दसि अजातवेदोस्त्रिंशत् मपि, “तत्” “जातवेदसानाम्”
 मन्त्राणां “स्थाने” विनि-“युज्यते” शास्त्रेण । तेन किं स्थितं भवति?

* “कृत्यार्थं तवै-केन-केन्य-वमः”—इति पा० १, ४, १४ ।

† “असि चेषत्तरपदादिसोपञ्चसि”—इति पा० १, १, १४. का० वा० ।

‡ प्रनून मिति सूक्तम् १०म० ११म० ऋचं सप्तमिंशत् । तत्र “प्रनूनं
 जातवेदस्यम्”—इति प्रथमा, “सुख प्रजातवेदस्यो”—इति द्वितीया, “या र्षो
 जातवेदस्यो”—इति तृतीया ।

§ गायत्रं ऋचं सूक्तं केन मेव जातवेदस्य मिति निर्धारणम्, “जातवेदस्ये सुन-
 वाम (का० सं० १, ०, १)” —इति तु चैष्टम मन्त्रम् ; एव मन्यथापि बोध्यम् ।

अग्निरेव जातवेदा इति*, कर्मपृथक्त्वात् माहाभाग्यादा इति;
इतरथा हि प्रयोगवैकल्यं स्यात्, न चान्यद्देव मन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते ।
यथा चाय मनर्थान्तर मग्निर्जातवेदा एतस्माद् विधिलिङ्गात्, तथा
वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्ष्यम्† ॥

“स न मन्येत”—इति पूर्ववद् विचारः; केवलम् “अभि
प्रवन्तु”—इत्यत्राग्निपदविचारे अग्निशब्दो विशेष्य आसीत्, जातवेदः-
शब्दोऽस्य गुणपद मिति; इह तु जातवेदः-शब्दविचारे पुनः “अभि
प्रवन्तु”—इत्यस्मिन्नेवोपात्ते मन्त्रे गुणपद मग्निशब्दो जातवेदः-शब्द-
स्येत्येतावदुपेक्ष्यम्? ॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “समुद्राद्भिः”—इति आदित्यस्याग्नित्वो-
पपत्तावुदाहरणम्, तथेह—“अथ असौ आदित्यः,—उदु त्वं जात-
वेदसम् (ऋ० स० १, ४, ६, १)—इति” जातवेदस्त्वोपपत्तौ ।
तदेतत् प्रतिपद मुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—“जात-
वेदसं सूर्यं मुदहन्तीति तु विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यैकवाक्य-
प्रसिद्ध्या खनिगमसिद्ध मस्मिन् मन्त्रे जातवेदाः सूर्यः”—इति ॥ ।
तस्मात् सुष्ठुक्तं यत् “स न मन्येत अथम् एव अग्निः” जातवेदाः
इति ॥ ॥

* “आ जातं जातवेदसीति जात इतरो जातवेदा इतरः” इति रे० ब्रा० १, २, ५ ।

† “अग्निर्वा एव वैश्वानरः”—इति रे० ब्रा० ८, ५, १ ।

‡ पुरस्तात् ३८४ प्र० १४ पं० ; ३८६ प्र० १ पं० ।

§ पुरस्तात् ३८६ प्र० ६ पं० ।

॥ इहोपरिष्ठाद् १२ ऋ० १पा० १५ ऋ० ।

॥ पुरस्तात् ३८५ प्र० ४ पं० इत्यम् ।

“यः तु सूर्यं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः जातवेदाः”—इति । “यस्तु सूर्यं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सऽग्निर्जातवेदाः”—इति पूर्ववत् प्रसिद्धिरेव विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनं मविशिष्टं चयाणां मपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिद्ध्या विशेष्यते; जातवेदस्त्वं हि यथा प्रसिद्धं मस्मिन्नग्नौ, न तथा वैद्युते, नापि सूर्ये इति । “निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी”, (“एतेन”) जातवेदा इत्यनेन “नामधेयेन भजेते” इति । व्याख्यातम् * ॥ ३ (२०) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्त्यन्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ७. ५.

॥ षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्वं एनं नरानयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः† सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ॥ १ (२१) ॥

“वैश्वानरः”—इति वक्तव्यम्‡, तदर्थं सुपोद्धन्ति—“वैश्वानरः कस्मात्?” “विश्वान् नरान्” इतो लोकात् अमुं लोकं “नयति”, हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिषु अथ मेव नरान् नयति । यथा पञ्चाग्नि-विद्यायां मुच्यते—“अपि वा सति तस्मिंस्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो

* पुरस्तात् २८१ प्र० १५ प्र० इत्यम् ।

† “प्रत्यृतः” च, न ।

‡ १ भा० ४५८ प्र० ५ अ० १ अ० (१); ४९० प्र० (२) ।

नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयं मेव नरान् नयति प्रवर्त्तयतीति वैश्वानरः” * । अथ वा “विश्वे एनं नराः नयन्ति इति वा”, कर्मकारकम् ; स नीयमानः तासुतासु क्रियाखङ्गभावं नरैः कर्म सम्यच्यते । “अपि वा” “विश्वानरः एव” कश्चित् “स्यात्” । स पुनः कस्मात् ? “प्रवृत्तः सर्वाणि भूतानि” विश्वानि ह्यसौ भूतानि ‘प्रति ष्वतः’ प्रविष्ट इत्यर्थः । “तस्य” विश्वानरस्य अपत्यं “वैश्वानरः” ॥

“तस्य” वैश्वानरस्य “एषा” प्राधान्यस्तुतिर्च्छेदकं “भवति”—
॥ १ (२१) ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनाना †
मभिः श्रीः । इतो जातो विश्वं मिदं वि चष्टे वैश्वानरो
यतते सूर्येण ॥ इतो जातः सर्वं मिदं मभिविपश्यति
वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूताना
मभिः श्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ
स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा
ह्येनं स्तौति ॥ २ (२२) ॥

“वैश्वानरस्य सुमतौ”—इति † । कुत्सस्यार्षम् । पृथ्वाभिः
वयोश्चतुर्थपञ्चमयोरङ्गोरग्निमारुतस्य प्रतिपत् । ‘इतः’ पृथिवी-
लोकात् ओषधिवनस्पतिभ्यः यः ‘जातः’, ‘विश्वम् इदं वि चष्टे’

* “वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिप्रोक्तायो ष्टवाम्”—इत्यादि कठोपनिषदि १, ७ ।

† “भुवनाना” च । अग्रद्वयमेवैतत् ।

‡ अ० सं० १, ७, १, १ । १भा० ३१० ३० (१) ।

“सर्वं मिद मभिपश्यति” । यस्याभिद्रष्टव्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन । यश्च (‘यतते’) “सं यतते” ‘सूर्येण’ सङ्गच्छते खेन भाषा । ‘राजा’ च “यः” (‘भुवनानां’) “सर्वेषां भूतानाम्” (‘अभित्रीः’ “अभिअयणीयः”) आअयणीयः । “तस्य वयम्” एवङ्गुणयुक्तस्य ‘वैश्वानरस्य’ नित्यं (‘सुमतौ’) “कल्याणां मतौ” उपकारप्रवृत्ताया मात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायाम् ‘स्याम’ ।— इत्येतत् आशास्महे । लोकेऽपि हि स्वयत् एव पूर्वम्, पश्चात् प्रार्थयत् इत्याचार्यः पश्यन् मन्त्रेष्वप्यय मेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं पदानां क्रमं विभेदः ; कल्याणां मतौ स्यामेत्याग्निषा च समापयाचक्रे ॥

अनेकतिङ् चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्यभेदे प्राप्ते यत्तदो-
रथाहारेण “राजा यः सर्वेषां भूताना मभिअयणीयः, तस्य वयं
वैश्वानरस्य कल्याणां मतौ स्याम”—इत्येकवाक्यतया सामर्थ्यं मुक्ता-
वयाञ्चकार । एकोऽचार्यपतिर्वैश्वानरः, यतः कल्याणी आशास्यते
मतिः, त मेभिः शब्दैरभिष्टौति, सन्निष्ठते स्तुतिरिति । अय मेक-
वाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेषु, क्वचित् पुनः प्रत्याख्यात मर्थं मपेक्ष्य
एकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो भवत्येव । तद्यथा,—“सूर्या लः
पोषम् (ऋ० स० ८,२,२४,६,)” इत्यत्र * प्रतिपादं वाक्य-
समाप्तिः । अन्येषा मपि च मन्त्राणा माकाङ्क्षितार्थिनां परस्पर मेक-
वाक्यता भवति, तदपि शोपप्रदर्शयिष्यति —“येनां पावक चर्षा
(ऋ० स० १,४,८,१)”—इत्यत्र † ॥

* १भा० १६ ४० १च० १पा० १च० इत्यन्वयम् ।

† तथापि,—“तमे वयं सुम इति वाक्यभेदोऽपि शोपरसा मन्त्रवः वेन वेति”
—इति १२ च० १पा० १च० ।

“तत् को वैश्वानरः”—इति । अतः प्रभृति विचारः । तदिति वाक्योपादाने । कोऽयं वैश्वानरः ? इति । कुतः संशयः ? आगम-
विप्रतिपत्तेः ; विश्वानरविद्यार्थां तावत् ‘आत्मा’-इत्यात्मविदः ; इन्द्रा-
दित्यवाश्चाकाशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक् पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञा-
यन्ते । अपि च “मध्यमः” वैश्वानरः इति नैरुक्ताः केचित् “आचार्याः”
मन्यन्ते । कस्मात् ? “वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति” मन्त्रदृक् । हि शब्दो
हेत्वर्थः, वर्षकर्मणैर्न वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रदृक् स्तौति ॥ १ (११) ॥

प्र नू मंहित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृचहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्यु मग्निर्जघन्वाः अधूनोत्काष्ठा अवृशम्बरं
भेत् ॥ प्रब्रवीमि तन्महित्वं* माहाभाग्यं वृषभस्य वर्षितु
रपां यं पूर्वः पूरयितव्या मनुष्या वृचहणं मेघ-
हनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्था-
दुपदस्यन्त्यस्मिन्वसा उपदासयति कर्माणि त मग्नि-
वैश्वानरो घ्नन्वाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघ
मथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः ॥ ३ † ॥

कथम् ? इति । अत आह ;—“प्र नू मंहित्वम्” इति † ।
नोधस्य आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वानरोऽग्निर्देवता । (‘प्र वोचम्’)

* “तन्महत्त्वं” च, ग, च ; परं इतिविदः ।

† नाच चण्डसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

‡ ऋ० सं० १, ४, १५, १ । “अनेदं चिन्तनीयम्”—इत्यादिकं सायचीयस्य
भाष्ये सच द्रष्टव्यम् ।

“प्रब्रवीमि” अहम् । ‘महिलम्’ “माहाभाग्यम्”, स्तुत्या । कस्य ?
 ‘वृषभस्य’ “वर्षितुरपाम्” । ‘यम्’ अन्येऽपि ‘पूर्वः’ “पूरयितव्याः
 मनुष्याः” कामैः, ‘वृषभस्य’ “मेघहनम्”, ‘सन्ते’ “सेवन्ते”
 “वर्षकामाः” स्तुतिभिः । तन्माहाभाग्यं प्रब्रवीमि;—यदसौ वर्षिता
 ‘वैश्वानरः’ ‘अग्निः’, ‘दस्यु’ दासयितार सुपचयितारं रषानाम्;
 श्रुष्यन्ति हि तदनुद्गमे ब्रह्मिणि, कर्मणां वोपदासयितार मना-
 वृष्टिद्वारेण, तं दस्युम्, ‘अन्वरम्’ “मेघम्” उदकवन्त सुदकपूर्णम्,
 ‘जघन्वान्’ हतवान्,—(‘अव भेत्’) “अवाभिनत्” व्यदारयत्,—विदार्य
 च ‘अधूनेत्’ वर्षभावेनाकम्पयत् अक्षारयत् ‘काष्ठाः’ अपः । यः,
 तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्रावोचं माहाभाग्यम्; स वर्षत्वसाक मित्यभि-
 प्रायः ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणैकवाक्यतासम्बन्धात्
 गान्यो मध्यमाद् वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं तावदेवम्* ॥

“असौ आदित्यः,— इति पूर्वं याज्ञिकाः” । असाविति कर्मा-
 त्पत्तनैम सुपदिशन् ब्रवीति, माभूद् गौणः कश्चित् प्रत्यय इति ।
 विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो† यज्ञसतत्त्व सुजीवीनं यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं ये
 चक्रुः, ते ‘पूर्वं याज्ञिकाः’ साक्षात्कृतधर्माण इत्यर्थः । त एव मेव
 भाङ्गः—‘असौ आदित्यः इति’ । कथा पुनरुपपत्त्या त एव भाङ्गः ?
 इति । विध्यसुकरणप्रसिद्ध्या ॥ ३ ॥

* मध्यम रषाग्निर्वैश्वानरः । अयं प्रथमपक्षः । मध्यमाग्निश्च विशुद्धिर्नैवत्ताया-
 र्थसम्पत्तः । सायणसमवे तु मध्यमब्रह्मेणैव वायोरिन्द्रस्य वा प्रथमस्य । ऋ० सं० १,
 ४, १५, १६ भा० ३० ।

† विधादिशब्दश्च तु मीमांसापरिभाषादिषु सुष्ठुम् ।

एषांलोकानां * रोहेण सवनानां रोह आघ्रातो
 रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ता मनुकृतिं हेताग्निमारुते
 शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रिय
 माद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना
 देवता रुद्रश्च मरुतश्च ततोऽग्नि मिहस्थान मचैव
 स्तोत्रियं शंसति ॥ ४ † ॥

कथम् ? इति । यतः तन्मत माह;—“एषां लोकानां रोहेण
 सवनानां रोह आघ्रातः” । य एव हि लोकानां मारोहणानुक्रमः,
 पृथिवी—अन्तरिक्षम्—द्यौः इति, स एव सवनानां मपि क्रमः, प्रातः-
 सवनम्—माध्यन्दिनम्—दृतीयसवनम् इति । ततः किम् ? कस्मिं-
 श्चित् कर्मणि रोहप्रातिलोभ्येन “रोहात् प्रत्यवरोहः” “चिकीर्षितः”
 कर्तुं मीषितः, तदुपव्याचक्षते । स एव हेता प्रातःसर्वं पृथिवी-
 लोकभक्तिं शंसति, संसृतत्वात् ; ततो माध्यन्दिन मन्तरिक्षलोकभक्तिं
 शंसति संसृतत्वात् ; ततस्तृतीयसवनं द्युलोकभक्तिं शंसति, संसृत-
 त्वात् । प्रतिभक्तिसंसृतवच्च शंसन्—स पृथिवील्लोकात् अन्तरिक्षलोक
 मारूढो भवति, अन्तरिक्षलोकाद् द्युलोकम् ; स च द्युलोक मारो-
 हन् द्युलोकभक्तिं दृतीयसवनं शंसति, तदपि शंसन् द्युलोक मारूढो
 भवति । सः अग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञिये † यत् ब्रह्मम् आग्नि-

* “एषां लोकानां” च, च । † नाचापि सखसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

† “यज्ञायज्ञा वो अग्रवे (सा० इ० आ० १५० १७०४, १)” —इत्यस्या अशुत्वज्ञं
 मेयमाने पठितं चतुर्थं साम (१५० १७० १५सा०) यज्ञयज्ञिय मित्युच्यते । चार्षेय-
 ब्राह्मणं तच्च निधामकम् । अग्निष्टोमसंख्यारणे अथचार्षेयत्वात् तदेव अग्निष्टोमसामेति
 उपदिश्यते ।

मारुतं* तत्सवनलोकप्रत्यवरोहानुकृतिं चिकीर्षेच्छ्वत्नं “वैश्वान-
रीयेण सूक्तेन” “प्रतिपद्यते” प्रारभते । तद्यथा—“वैश्वानरायं
पृथुपाजमे (ऋ० स० ३, १, ३. सू०)” इति† प्रतिपत् । “सोऽपि
न स्तोत्रियम् आद्रियेत; आग्नेयो हि भवति” । प्रत्यवरोहे कर्त्तव्ये
स च पुनराग्नेयोऽयं स्तोत्रियः, अग्निश्च पृथिवीस्थानः; तद्यदि
त आद्रियेत, न प्रत्यवरोहानुकृतिप्रारम्भः कृतः स्याद् । अन्येषु
शस्त्रेषु च युक्तं यदृद्धं मारुत्तमाणः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते, इह पुनरव-
रुत्तमाणां युस्थानाधिदेवताः शंसमानः क्रमेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन
प्रतिपद्यत इति, तेन ज्ञायते आदित्यो वैश्वानर इति ॥

अपि च सुतरां प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते, येन “तत
आगच्छति मध्यमस्थाना देवताः—रुद्रश्च मरुतश्च” । ‘ततः’ वैश्वान-
नरीयात् सूक्तात् प्रत्यवरोहानुकरणाभिप्रायेण श्रुत्वात् प्रत्यवरुद्ध
मध्यमस्थाना देवता आगच्छति मध्यस्थानेऽभिर्गन्धितुम् । कतमाः?
रुद्रश्च मरुतश्च † । तद्यथा—“आ ते पितर्मरुतां सुखं मेत (ऋ०
स० १, ४, ११. सू०)” इति ‡ । ततोऽपि मध्यस्थानात् पृथिवी

* आग्निमारुतं नाम अग्निमरुदेवताकम्, मरुत्तमप्रगीतसुखं श्रेयम् ।

† अथ सूक्तस्य अग्नौच्छ्वत्नः, वैश्वानरोऽग्निर्देवता, अग्निरोम आग्निमारुते श्लो-
विनियोगः । ऋ० सू० १. १०. इत्यथम् ।

‡ रुद्रश्च च मरुतां पिबत्वम् “इदं पिबे मरुताम् (ऋ०स० १, ८, १, १)” —
इत्युच्यते आख्यानावसरे आख्यायिकामुखेनावदत् सायणः ।

§ “आ ते पितर्मरुतां * * * इति निबन्धः” — इति ऋ० सू० ३. ८ । अथापि
श्रीमन्महाभारतम् — “चतुर्दशी मुपोषैकां कृष्यस्य जुहुयाच्चरम् । चावेच्छक्तेन रोत्रेण प्रत्युचं
वाग्यतः श्रुतिः । पूर्वं साव्याकृतिर्कलापोपस्थाय च मरुत्तम् । अग्निःशेवेष वनेते-
कान्तर मत्तन्धितः । पूर्वेभावे जयेकृत्युं रोत्रैश्च परिमुच्यते ।” — इति ऋत्वि० १ । १० ।

स्थानं प्रत्यवरुह्य अत्रैव तं स्तोत्रियं शंसति,—“यज्ञायज्ञा वा अग्नये
(सू० सं० ६, ४, ५. सू०)” इति* । तदेव मेतस्माद् विध्यनुकरणात्
पश्याम आदित्यो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य
हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा
आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी
भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवी मित्येष हि द्यावा-
पृथिव्यावाभासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वान-
नरं भवति दिवि पृष्टो † अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्टो ‡
अरोचतेत्यथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति ॥ ५ ॥

“अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति” । देवतागुण-
सामान्येन हि अधियज्ञेषु गुणविधयः कल्पन्ते, वैश्वानरीयस्य सर्वत्र
द्वादशकपालः । “एतस्य हि” “द्वादशविधं” द्वादशमासप्रविभाग-
लक्षणं “कर्म” । तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् पश्याम
आदित्यो वैश्वानर इति ॥

* आग्निमासते यज्ञायज्ञा व इत्यर्थं स्तोत्रियप्रगाथः । आ० सू० ५. १०. इहवम् ।

†, ‡ “पृष्टो” न ।

§ नाथापि अथसमाप्तिः उ-व-पुस्तकयोः ।

“अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति” । निविदित्याकृति-
विशिष्टो मन्त्रः, अस्त्रमध्यपाती* । स तथा भवति यथा सूर्यो
वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति । कथम्? इति । भवति
हि तत्रैतत् पदम्,—“आ यो द्यां भात्यापृथिवीम्” इति । न च
पुनरादित्यादन्योऽवभासयते द्यावापृथिव्यौ; यत उच्यते,—“एष हि
द्यावापृथिव्यावाभासयति” ॥

* “निवित्”—इति निघण्टो वाङ्मामसु १भा० ७४ प्र० (१२) । “नितरां
वेदयति ज्ञापयति स मभिधेयम्”—इति देवराजः १भा० ८२ प्र० (१२) । “तान्
पूर्वेषां निविदा ऊमरे (ऋ० सं० १, ९, १५, २)”—इत्यत्र ‘तान्’ निवेदेवान्, ‘पूर्वेषां’
पूर्वैकालीनया नित्यया, निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्माम ।
अहा ‘निविदा’ “निवेदेवाः सोमस्य मत्सन्”—इत्यादिकया वैश्वदेवावर्षे ‘ऊमरे’
आह्वयाम्”—इति, “स पूर्वेषां निविदा (ऋ० सं० १, ७, २, १)”—इत्यत्र “सः
अग्निः, ‘पूर्वेषां’ प्रथमया “अग्निर्देवद”—इत्यादिकया ‘निविदा’,—इति च,
“‘निविदं’ प्रसिद्धां क्षुतिम् (ऋ० सं० १, ४, १८, १; १०, ८)”—इति च, “‘निविदः’
पूर्वेषां (ऋ० सं० १, ७, १५, १)”—इत्यत्र “‘पूर्वेषां’ चिरन्तनोः ‘निविदः’ वाङ्मा-
मैतत्, अकारश्चयथाचः”—इति च, “‘निविदो’ मन्त्र (ऋ० १, ५, १९, १)”—इत्यत्र
“मन्त्रजतीयमन्त्रे प्रयुज्यमानानि मन्त्रस्रोतो मन्त्रस्य इत्यादीनीन्क्षुतिप्रतिपादकानि
कानि चित् पदानि निविद्वन्नेनाच्यन्ते”—इति च, “के चिन्निविदो मन्त्राना
(ऋ० सं० ५, १, १०, ५)”—इत्यत्र “‘केचित्’ बहुधाः ‘मन्त्रानां’ अग्न्यादीन् क्षुवको
‘निविदः’ प्रसन्नि”—इति च सायणव्याख्यानानि । “त्रय वा आचाराः चर्षं
निवित् * * * द्वादशपदा वा र्षां निविद् (रे० त्रा० १, ५, १)”—इत्यादि,
“अद् विज्ञा निविद्वन्वेदयंसग्निविदां निविद्वम् (रे० त्रा० १, १, ८)”—इति,
“त्रयो वा रत उक्त्यानां यग्निविदः (रे० त्रा० १, १, १०)”—इत्यादि, “सौषो वा रता
देवता यग्निविदः (रे० त्रा० १, १, ११)”—इत्यादिकश्च द्रष्टव्यम् । इदं च पुनः
सप्तमपादस्य द्वितीयच्छेद्याकरिष्यत्यथ मेव डीकाकारः ।

“अथापि ह्यन्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति” । कतमत् ? “दिवि पृष्टो अरोचत—इति”* । न च पुनरादित्यादन्यो दिवि पृष्टो रोचते ; यत उच्यते,—एष हि “दिवि पृष्टो अरोचत” । ‘दिवि पृष्टः’ चुलोके स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः, ‘अरोचत’ रोचते दीप्यते । कोऽसौ ? इति । ‘अग्निर्वैश्वानरः’, ‘वृहन्’ महान् इत्यर्थः । स रोचमानः किं करोति ? ‘ज्योतिषा’ स्वेन ‘बाधते’ ‘तमः’ नाशयत इत्यर्थः ॥

“अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति” । कथम् ? इति । भवति हि तत्र मन्त्रः—सूर्यो वैश्वानर इति समर्थः । तद्यथा,— “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतु मङ्गा मङ्गलन् (ऋ० सं० ८, ४, १२, २)” —इति† । वैश्वानरं केतुं कर्त्तार मङ्गा मङ्गलन्निति । नैव तावदादित्यादन्यस्याङ्गां कर्त्तृत्वं सुपपद्यते पार्थिवे मध्यमे वा ; आदित्य एव ह्युदयास्तमयाभ्या महानि करोति । तेन वय मेतैर्ह्येतुभिः पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ॥ ॥ ५ ॥

* “दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो वृहन् । अथा वृधान् जोर्मघा चर्नोचितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥” —इति च० वा० सं० १२, ८१ । ऋ० सं० १, ७, १, १०.— ५, १, ७, १. ऋषी च वृहस्पते ।

† ऋग्वेदवृद्धमन्त्रलोके सप्तमे हविष्यान्त मित्येकोनविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तम् । एतच्च सूक्तस्य वृद्धराचस्य पञ्चमेऽहनि आग्निमाचते श्लोके निविधानं भवति । ऋ० सं० ८, ८. वृहस्पतम् ।

‡ “सूर्यो वैश्वानरनुष्कोऽग्निश्च समुद्दितो देवता । तथाचानुक्रान्तम्, * * * सौर्यवैश्वानरीय मिति” —इति सा० ।

§ हविष्यान्तोये तस्मिन् सूक्ते वादस्या ऋचः पूर्वोऽर्चं एव ।

॥ आदित्य एव वैश्वानर इति पूर्व्याग्निःकसम्मतः । अयं द्वितीयपक्षः । “तदे-
नन्मतइय मप्यनपपन्नम्” —इत्याह सायणः । ऋ० सं० १, ४, १५, १. भा० वृ० ।

अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्वैश्वानरा
वेते* उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते
कथन्त्वय † मेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरण
मभिहन्ति यावदनुपातो ‡ भवति मध्यमधर्मैव तावद्भव-
त्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं सम्प-
द्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः ॥ ६ १ ॥

“अथम् एव अग्निः वैश्वानरः, इति शाकपूणिः” । न मध्यमो न
सूर्यः; किं तर्हि? अथ मेव पार्थिवः अग्निः ॥ । केन हेतुना ?
तद्धितोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ । कथम् ? इति । “विश्वानरावेते उत्तरे
ज्योतिषी” । तदुक्तम्,—“अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात्,
तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति । तदिदं मुपपद्यते,—“वैश्वानरः अथम्
यत् ताभ्यां जायते” । तस्मात् तद्धितेन व्यपदेशेन पार्थिवोऽग्नि-
वैश्वानर इति ॥

* “विश्वानरावित्येते” क, च ।

† “कथन्त्वय” क, च, न ।

‡ “यावदनुपातो” क, च, न ।

§ नात्रापि षष्ठसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

॥ “नरे सम्ज्ञायाम्” इति (पा० सू० १, २, १२८) सिद्ध्यति विश्वानरः । स
च मध्यमः (विद्युत्) इति आचार्यसम्मतः, सूर्य इति याज्ञिकसम्मतः । तदुत्पत्तेन
पार्थिवोऽग्निः वैश्वानर इति शाकपूणिर्वदति । अतोवपचोऽयम् ।

॥ पार्थिवस्याग्नेरेव वैश्वानरमे इह षट् हेतवो मन्त्राः; तथाय साद्यः ।

“कथन्त्वय मेताभ्यां जायते” । यत उच्यते,—“यत्र वैद्युतः” अग्निः,
 “शरणम् अभिहन्ति” । आश्रय मात्मनो दास, उदकम्, अन्यद्वा
 ‘अभिहन्ति’ निहन्ति, अभिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । किं तत्र तत्
 दीप्यते, स च पुनः “यावदनुपात्तो भवति” मनुष्यैरस्पृष्टो भवत्य-
 परिमृहीतो वा । किं तावत् ? “मध्यमधर्मैव तावत् भवति” । कः
 पुनर्मध्यमस्य धर्मः ? यदसौ “उदकेन्धनः शरीरोपशमनः” उदके-
 नेन्धते दीप्यते रसस्वभावकेन शरीरेण काष्ठेनान्येन वाप्रतिहत-
 मूर्त्निस्वभावकेन पार्थिवधातुबहुलेनोपशाम्यति, स मध्यमस्य धर्मः ।
 तदेतत् स्थानजात्यादिहृतं स्वाभाव्य महेतुकं ज्योतिषो न भवति
 प्रथमस्य धर्मः । स च पुनः “उपादीयमानः एव” “अथम्”
 पार्थिवोऽग्निः “सम्यद्यते” । कथम् ? उपात्तो हि मनुष्यैः स्वजातिधर्मं
 हित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते । कथम् ? इति । “उदकोपशमनः
 शरीरदीप्तिः” । विपर्यस्तधर्मा मध्यमेन सम्यद्यते । एवन्तावन्मध्यमा-
 दयं विश्वानरात् स जायते, तेनायं तदपत्य मिति भवति हि तद्धि-
 तार्थोपपत्त्या वैश्वानरः* ॥ ६ ॥

अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कांसं वा
 मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्श-
 यन् धारयति तत्रदीप्यते सोऽय मेव सम्यद्यते तथा-
 प्याह † । वैश्वानरो यतते सूर्येणेति ‡ । न च पुनरात्म-

* “वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशाज्जायते । अग्निपतमानन्तर मय मेव पार्थि-
 वोऽग्निः सम्यद्यते”—इति सायणः । ऋ० सं० १, ४, २५. १. भा० ३० ।

† “मसंस्पर्शं” अ, ग ।

‡ “वचाप्याह” इ, च ; एतिपुस्तकयोश्च ।

नात्मा* संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इम मादधा-
त्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयो-
र्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैव मवृक्षत् † ॥ ७ ‡ ॥

अथ पुनरादित्यात् कथं जायते ? आह ;—“अथादित्यादुदीचि-
प्रथमसमावृत्त आदित्ये”—इत्येवमादि । ‘अथ’ शब्दः आनन्तर्ये ;
प्रकृतादर्थादर्थान्तर मधिकरोति । उदीचीं दिशं प्रति प्रथम-
समावृत्तः आदित्यः, तस्मिन् ‘उदीचिप्रथमसमावृत्ते’ उदगयनादौ
इत्यर्थः । कथम् ? इति । “कंसं वा मणिं वा परिमृज्य” य मादित्य-
मणि मित्याचक्षते । “प्रतिस्त्ररे” प्रत्युपतापे । “यच शुष्कगोमयम्
असंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते”, “सोऽय मेव सम्पद्यते” यः
शुष्कगोमयेऽग्निर्जायते । स एव मादित्यादपि कंसादा मणोर्वा जायते,
असावपि च वैश्वानर इत्युच्यते, तदपत्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानरत्व सुप-
पद्यते । अथाप्याह, तद्धितविग्रहव्यपदेशात् तावदेव सुपपद्यते—अन्य
आदित्यात् तावद्वैश्वानरः ॥

“अथापि” अय मपरो व्यपदेशे एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकृतः सूर्य-
वैश्वानरयोर्भेदं गमयति ॥ । तद्यथा—“वैश्वानरो यतते सूर्येण”

* “पुनरात्मनात्मन” क, च ।

† “मवृक्षत्” क, क, च ।

‡ ताचापि अख्यसमाप्तिर्दृश्यते क-च-पुष्कयोः ।

§ “आदित्यसकाशादपि घर्मकाशे सूर्येकान्नादिमन्त्रिष्वग्नेरपिः प्रविदा”

—इति ऋ० सं० १, ४, १५, १. सा० भा० ३० ।

॥ पार्ष्विब्रह्मार्णेव वैश्वानरमे षट् हेतवो वक्तव्याः, तचायं द्वितीयः ।

इति* मन्त्रदृगाद् । प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य तृतीयान्तेन सूर्य-
शब्देन विभक्तिभेदाद् विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्यं नास्ति ।
एतदेवाध्यामानाधिकरण्यं मपेक्ष्य अनेकत्वं वैश्वानर-सूर्यशब्दयो-
र्भवेति,—“न च पुनरात्मनात्मा संयतते” । किं तर्हि ? “अन्येनै-
वान्यः” “संयतते” सङ्गच्छते ; यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तत् कथं
मयं संयतते सूर्येण ? इति । यत आह,—“इत इम मादधाति” ।
इतो लोकादोषधौभ्यः शरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथित्वा प्रत्य-
क्षत एव इम मादधाति अभ्यादधातीन्धनैः । ‘अमुतः’ मण्डलात्
कर्मात्मनः “अमुष्य” च आदित्यमण्डलाधिष्ठातुः स्वभृताः “रश्मयः”
“प्रादुर्भवन्ति” । “इतः” तेजःपिण्डाद् “अस्य” तदधिष्ठातुः
“अर्चिषः” प्रादुर्भवन्तीति वर्त्तते । “तयोः भाषोः संसङ्गं दृष्ट्वैव
मवचत्” मन्त्रदृक् “वैश्वानरो यतते सूर्येण—इति ॥ ७ ॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि † सूक्तानि भागानि
वा सावित्राणि वा (सौर्याणि वा ‡) पौष्णानि वा
वैष्णवानि वा (वैश्वदेवानि वा ॥) तेषु वैश्वानरीयाः

* अ० सं० १, १५, ५ सू० वैश्वानरीयनिविद्याम्, तत्र या प्रथमा, तस्यास्तुभे-
पादोऽयम् । “निविद्यां निविदा खेव खेव मतिग्रहं भवति”—इत्यादि रे० त्रा०
१, १, ११ ।

† ‘वैश्वानरोऽग्निः * * * प्रातश्चयता सूर्येण च यतते । संयतते सङ्गच्छते ।
उद्यमं वा आदित्यं मग्निरनु समारोहतीति तैत्तिरीयकम् । यद्वा पार्थिवस्याग्नेः
तेजास्तुङ्गच्छन्ति, सूर्यकिरणाद्याधोमुखं प्रसरन्ति, तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते
सूर्येणेत्युचिर्नृते ।”—इति तत्रैव सा० भा० ।

‡ “यान्येतान्यौत्तमिकानि” क, च, ग ।

§, ॥ “न स इमे क-च-ग-पुत्रकेषु, नापि ऋषिपुत्रकयोः ।

प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैन मस्तोष्यन्नित्यु-
 देषोत्यस्त मेषीति विपर्येषीत्याग्नेयेषेव हि सूक्तेषु
 वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति
 दृहसीति वहसीति पचसीति* यथो एतद्वर्षकर्मणा चैनं
 स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ॥ ८ † ॥

“अथ”—इति अधिकारान्तरे । यदि सूर्यो वैश्वानरो-
 ऽभविष्यत्, ततो ननु “यान्येतानि” “अौत्तमिकानि सूक्तानि” उत्तम-
 स्वानदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि । तद्यथा—“भागानि † वा सावित्राणि ‡
 वा पौष्णानि ॥ वा वैष्णवानि ॥ वा” । गुणपदत्व मभ्युपेत्य वैश्वानर-
 शब्दस्य ब्रवीति । “तेषु” सूक्तेषु “वैश्वानरीयाः प्रवादाः” भगा-
 दीनां विशेषणत्वेन “अभविष्यन्” ; हे भग वैश्वानर ! हे सवितः
 वैश्वानर ! इत्येवमादयः** । “आदित्यकर्मणा च एन मस्तोष्यन्” †† ।

* “वहसीति पचसीति दृहसीति” एवं पाठक्रमो ङ-च-पुस्तकयोः, इषौ च ।

† नाचापि षण्डसमाग्निः ङ-च-पुस्तकयोः ।

‡ ऋ० सं० १, २४, ५ ; ०, २८, १ ; ८, ५१, १-१. सप्त ऋचो भगदेवताकाः ।

§ ऋ० सं० १, २८ ; ४, ५२ ; ५४ ; ५ ८१, १, ०१ ; ०, ४५ ; १०, १४८. इति
 सप्त सूक्तानि, १, २१, ५-८ ; १, २४, १-४ ; १, २५, १-११ ; २, १, १०-
 १२ ; ०, २८, १-१ ; १०, १२८, १-२. इति षण्हादय ऋचस्य सवितुः ।

॥ ऋ० सं० १, ४१ ; १२८ ; १, ५० ; ५८. इति चत्वारि सूक्तानि, १, २२, १२
 -५१५ ; २, १२, ०-८ ; १, ४८, ११-१० ; ५२-५१ ; १०, १०, २-१ ;
 ८, ४, १५-१८ ; १, ४०, १-१. इति षड्विंशत्यृचस्य पूष्यः ।

॥ ऋ० सं० १, १५४ ; १५१ ; ०, १००. इति चोषि सूक्तानि, १, २२, १०-२१ ;
 १५५, ४-१ ; ०, ८८, १-२ ; ८ ; ५, २, २ ; १, २२, ११. इति चतुर्विंशत्यृचस्य
 विष्योः ।

** पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं ब्रवीत्यचेतुः ।

†† आदित्यकर्म च पुरखादुक्तम् ०, २, ४. २१० ४० ।

एवं वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु वैश्वानर मस्तोष्यन् मन्त्रदृशः । कथम् ? इति । “उदेषीत्यस्त मेषीति विपर्येषीति” । इतिकरण एवं-
शब्दार्थे; एव मुदेषि त्वं वैश्वानर !—एव मस्त मेषि—एवं विप-
र्येषि इति* । न च पुनरेतदुभय मप्यस्ति;—न हि वैश्वानरीयाः
प्रवादा औत्तमिकेषु सूक्तेषु सन्ति, नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं
स्तुवन्ति मन्त्रदृशः । तस्मान्नैष सूर्या वैश्वानर इति ॥

क्रिषाय मपरो विशेषहेतुरग्निवैश्वानर इति—“आग्नेयेष्वेव हि
सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति” अग्निविशेषणत्वेन ।—“वैश्वा-
नर मृत आ ज्ञात मग्निम् (ऋ० सं० ४, ५, ६, १)”—इत्येव-
मादयः† ॥

“अग्निकर्मणा च” “एनं” वैश्वानरं प्रायेण “स्त्रीतीति” “वह-
शीति‡ पचमीति, दहमीति” । एवं वैश्वानर ! वहसि हवींसि,
पचसि पक्त्वानि, दहसि दग्धव्यानि॥

तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम्॥

तदेते षट् हेतवः;— तद्धितेन विग्रहव्यपदेशात्(१), एकवाक्ये
विभक्त्यन्तरव्यपदेशात् (२), औत्तमिकेषु सूक्तेषु अप्रवादात् (३),
आदित्यकर्मणा असंस्तवात् (४), आग्नेयेषु सूक्तेषु प्रवादात् (५), अग्नि-
कर्मणा च संस्तवात् (६) इति॥ ॥

* पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं चेतुश्चतुर्थः ।

† पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयश्च चेतुः पञ्चमः ।

‡ अग्निकर्म शीतं पुरस्तात् २४४४० ०, १, २ च० ।

§ पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं चेतुः षष्ठः ।

॥ एवञ्च तृतीयपक्षोऽयं मेव सिद्धात्तः ।

॥ (१) ४०८४० १३ पं० । (२) ४१० ४० १० पं० । (३) ४१२ ४० ११ पं० ।
(४) ४१३ ४० ४ पं० । (५) ४१३ ४० १० पं० । (६) ४१३ ४० १३ पं० ।

तत्पुनरेतदग्नेर्वैश्वानरत्वं स्थित मण्यस्थित मिव परपक्षहेतुष्व-
निराकृतेषु ; अतः तन्निराकरणाय प्रस्तौति । “यथो एतत्”—इति ।
यत् पुनरेतदुक्तं वर्षकर्मणा यस्मात् स्तौति, तस्मान्माध्यम इति* ।
“अस्मिन्नपि” पार्थिवेऽग्नौ “एतदुपपद्यते” वर्षकर्म ॥ ८ ॥

समान मेतदुदक मुञ्चैत्यव चाहभिः । भूमिं
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवञ्जिन्वन्त्यग्नेयः ॥ इति सा निगद
व्याख्याता ॥ ६ (२३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७. ई.

कथम् ? इत्यत आह—“समान मेतत्” इति । ‘समानम्’ एक
मेवेदम् ‘उदकम्’ उदकत्वेनाविशिष्टम्, “उञ्चैत्यव चाहभिः” । ‘उत्
एति च, ऊर्द्धं चैति, अहोभिर्निमित्तभूतैः पुनस्याहोभिरेव अवाङ्ङेति ;
दक्षिणोत्तरायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिसंवत्सर महान्यभिप्रेतानि । तदे-
तदेकमेवेदकं पर्यायेणोत्तरायणदक्षिणायनयोः जगद्याचासिद्धये तदु-
देति चावैति च वर्षकर्मभावेन । कथम् ? इत्यत आह— अवाङ् ताव-
देति ; ‘भूमिं’ ‘पर्जन्याः’ प्रार्थयितारो रसानां माध्यमिका देवगणा
वर्षां ममुतो मुञ्चन्तो ‘भूमिं’ ‘जिन्वन्ति’ तर्पयन्ति ओषधुत्पत्तये ।
एवं तावदवाङ्ङेति । अथ पुनरूर्द्धं कथं मेति ? इत्यत आह ;—“दिवं
जिन्वन्त्यग्नेयः” । यथैवासुतो वर्षेणैमा पर्जन्या जिन्वन्ति, तथै-
वाङ्ङतिप्रभवेन वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्नेयः ; आङ्ङतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्ताः

* पु० १ पा० १ अ० ७८९ प्र० १४ पं०, ४०१४० १ पं० ।

† अ० सं० १, २, १२, ५ । एषा तु पुरसादयेकचोदाहृता परं न तस्या तत्र
सम्बन्धो कृता । पु० १, ४, ८. —१२९ प्र० १ पं० ।

तेन दग्धास्ता स्वार्चिभिः कृत्वोदकभाव मापाद्य परमं सूक्ष्मं देवो-
पभोगयोग्यं ह्यं प्रति वर्षभावेनोन्नीयन्ते तल्लोकनिवासिनां हृत्पत्रे,
ततस्तद्दृष्टं पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति । तदुक्तम् —“अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति, अयं लोक इति हेवाच” —इति† ।

एवञ्च सुतरा मय मपि च वर्षवान्; आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य
वर्षस्य । स्मर्यते च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते”
इति* । तच्च यदभृद् वर्षकर्मभावान्मध्यम इति, तदेतदवैशेषिकं
मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् ॥

अपि चाय मपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षकर्मणा स्तयते ।
तस्मात् सुतरा मनैकान्तो वर्षकर्माभिष्टवो मध्यमस्येत्यत आह—
“कृष्णं नियानम्” इति† ॥ ८ (१३) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

षष्ठः पादः ॥ ७.६.

॥ सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव
मुत्पतन्ति । त आ वृष्टचन्सदनाहृतस्यादिद् घृतेन
पृथिवी व्युद्यते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः

† वा० प्रा० १प्र० ८७० ।

* म० र्च० १ख० ७६ खो० ।

† चप्रिमच्छे रय मन्त्रे द्वाविधित्याचार्यः ।

सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्या-
वर्त्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन
पृथिवी व्यद्यते घृत मित्युदकनाम जिघर्त्तेः सिञ्चति-
कर्मणोऽथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति
धामच्छद्विवि भूत्वा वर्षति* मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति
यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः† पर्यावर्त्तते ऽथवर्षतेः‡
यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचना-
देतद्भवति यथो एतत्—॥ १ † ॥

“कृष्णं निद्यानम्”, - इति? । दीर्घतमस आर्षम् । त्रिष्टुप् ।
वृष्टिकामस्य कारीर्या मग्नये धामच्छदे अष्टाकपालम्, तस्य पुरो-
ऽनुवाक्या ; तस्यां मैत्रायणीयके अग्निरथ मादित्यौकृत्य स्तूयते
इति प्रकरणादध्ववर्षीयते । ‘कृष्णम्’ । किं पुनस्तत् कृष्णम् ?
('निद्यानं') “निरयणं” निर्गतिः; निर्गच्छन्त्येतदिति ‘निद्यानं’ वर्त्म,
पन्थाः । तच्च पुनरेतद् “रात्रिः आदित्यस्य”; द्वे स्यासायने शुक्रं
चोत्तरम्, कृष्णं च दक्षिणम्; सा हि देवी रात्रिरभिप्रेता । ततो
ब्रवीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः । स एष भगवानादित्यो यदा
जगदनुग्रहाय गर्भं सुदक मात्मन्याधित्सुत्तरायणं प्रतिपद्यते, तदैते

* “धामच्छद्विव भूत्वा वर्षति” ऊ, च ।

† “यदा ससु वा सासावादित्यो न्यर् रश्मिभिः” ऊ, च ।

‡ नाच सप्तसमाग्निः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

§ ऊ० सं० १, २, २२, १ । वर्षकामेष्ट्यां तिषः पिष्ट्यां होतव्याः । तच्च कृष्णं
निद्यानं मिति द्वितीयस्यानुवाक्या । चा० सू० १, २२ ।

‘हरयः’ रस-“हरणाः”, ‘सुपर्णाः’ तस्य “रत्नयः” सर्वस्मादस्मा-
 ल्लोकात् ‘अपो वसानाः’ आत्मन्याश्चादयन्तः आददानाः ‘दिवं’
 द्योतनवन्तम् एत मादित्यं प्रति ‘उत्पतन्ति’, तदुदकम् निधित्स-
 मानाः तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायणं मासैः षड्भिः
 आहितोदकगर्भः सम्पद्यते । स एकः * परिषिक्तोदकगर्भां दक्षिणं वर्त्म
 प्रतिपद्यमानो नभस्मात् मासात् प्रभृति प्रसूयते । तदिदं मुच्यते ;—
 “त आ वदत्रन्त्सदनादृतस्य” इति । ‘ते’ रत्नयः “यदा” “अमुतः”
 अमुष्माद् आदित्यात् ‘स्यतस्य’ उदकस्य ‘सदनात्’ सहस्रानात्
 ‘आ वदत्रन्’ यदा “पर्यावर्त्तन्ते”, (‘आत्’) “अथ” तदा वृत्ति-
 समनन्तरमेव ‘घृतेन’ “उदकेन” ‘पृथिवी’ ‘व्युद्यते’ विविध मुच्यते ।
 “घृतम् इति उदकनामा” ‘पृथिवी व्युद्यत इति सामर्थ्यात् ।
 तत् पुनः “जिघर्त्तेः सिञ्चतिकर्मणः” † ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभय-
 थायन्यो मध्यमात् वर्षकर्मणः कर्त्ता ॥

“अथापि ब्राह्मणम्” एतस्मिन् प्रकरणे यस्मिन्नयं मन्त्रो विनि-
 युज्यते ; “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति”—इत्येवमादि ॥ । अग्निः
 इतो लोकाद् वृष्टिं समन्तत ईरयति । धूमभूता आप ओषधि-

* “स रव” ख-पाठः ।

† १भा० १७० १२७० ८९, १०१ ४० (१०) ।

‡ “वृत्तपरशदीप्तीः” धा० जु० १४ ।

§ इत्यस्य अग्नेर्वर्षहेतुत्वाद् वर्षकर्मण्येव मध्यमाद्यतम्, ततश्च वर्षकर्मणापि कृतेः
 वैश्वानरोऽग्निरेवेति उदाहृतमन्त्रसिद्धात्कथ्यत एव ।

॥ भा० ब्रा० ७प्र० “स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति”—इत्यादि १—१० ख० ।

वनस्पतिभ्यो विनिवर्त्यमानाः आञ्जतिभृतास्रासुं लोकं माविशन्ति ।
 अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमाद्भ्रमम्, अभ्राद् दृष्टिरिति ह विज्ञायते ।
 ताः पुनरग्निस्थानाभिसम्पत्तिप्रनाडिकया धामच्छ्रदादित्यो भूत्वा
 धाम्नां ह्यदयिता रश्मिभिर्मेघरूपैर्मध्यमस्थानं मापादयति । एवं तेन
 सृष्टं दृष्टं मध्यस्थानान्मरुतो वायवो मेघोदराणि विदार्य तेषो
 विक्षिपन्तो दृष्टिं मिमं लोकं गच्छन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः* ॥

अथापरं मपि ब्राह्मणं भवति—“यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः”
 इत्येवमादि । तदेव मेतद् वर्षकर्म समानं सर्वेषाम् इत्यहेतु-
 र्मध्यमस्य वैश्वानरत्वे भवति? ॥

“यद्यो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपत्रे—“रोहात् प्रत्यव-
 रोहस्यिकौर्षितः इति” ॥ । अकारणं मेतत् सृष्टस्य वैश्वानरत्वे ।
 कस्मात् ? “आन्नायवचनात् एतत्” एवं “भवति”, रोहात् प्रत्य-
 वरोह इत्यर्थवादमात्रं मेव ॥

“यद्यो एतत्” यदपि चोक्तम्—॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं
 कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्यं एककपालः पञ्चकपा-

-
- * इत्थं बहु अग्नेर्वर्षकर्मले ब्राह्मणं मपि मार्गं प्रदर्शितम् ।
 † एतेन हि ब्राह्मणेन सादित्यस्यापि वर्षकर्मलं स्फुटम् ।
 ‡ तथा च ‘सर्वेषाम्’ अग्निवासादित्यानां ‘वर्षकर्म’ ‘समावस’ एकरूपं भवेति ।
 § एतच्च वैश्वानरस्य मध्यमत्वे वर्षकर्मेषां कृतं इति य उक्तो हेतुः (१८८३-
 १८८०), स अस्मिन् इत्यपास्य मापार्थमतम् ।
 ॥ पु० १८० ४४० ४०१० १५० ।

स्तश्च यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि
 हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो
 वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो एतन्नित्सौर्य-
 वैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विड्भो मानु-
 षीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते*
 यथो एतच्छान्देमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्य-
 स्यैव तद्भवति जमदग्निभिराहुत† इति जमदग्नयः
 प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो‡
 भवति यथो एतद्विष्ण्वान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवतीत्यस्यैव तद् भवति ॥ २(२४) ॥

“वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति”§—इति । एतदप्यकारणं
 सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? व्यभिचारात् ; व्यभिचार्येतदित्यत
 आह ;—“अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च” । यदि हि
 देवतागुणाभिप्राय मभविष्यत् द्वादशविध मस्य कर्म, तस्माद्
 द्वादशकपाल इति । नन्वेवं सति सौर्योऽपि द्वादशकपाल एवाभविष्यत् ;
 अभिधानमात्रं भिद्यते न कर्मेति, न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल
 इति । तस्मादहेतुः कपालानि ॥

* “दीदयति” क, च, ग ।

† “जमदग्निभिराहुतय” क ।

‡ “तैराहुतो” क, च, ग ।

§ पु० १पा० ५७० ४०५४० ४४० ।

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्—“ब्राह्मणं (सौर्यवैश्वानरप्रवादः) भवतीति”* । एतदप्यकारणम् । कस्मात् ? “वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति” । यस्माद् वज्रभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति । भक्तिर्नाम गुणकल्पना ; येन केन चिद् गुणेन ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा ब्रवीति, तच्च तच्च मन्वेद्य मेव भवति । तद्यथा । “पृथिवी, वैश्वानरः”—इत्येवमादि किं मपि ब्राह्मणेन वज्र वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या ॥

“यथो एतत्”—“निवित् सौर्यवैश्वानरी भवतीति”† । “अखीव” अग्नेः “सा भवति” । कथम् ? इति । तस्याङ्गे पदं भवति‡ “यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदिति” । ततः किम् ? “एष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते” । “अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् । द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उषसा मनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । और्वं मन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह अवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहृति मवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं चक्षम् ॥ । प्रेमं सुन्वन्तं

* पु० १ पा० ५ अ० ४० ५५० ५५० । एतच्च तच्च हतो च्याख्यात मेवास्ति ।

† “स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरवयते”— इत्यादि प्रश्नोपनिषदि इ० ।

‡ पु० १ पा० ५ अ० ४० ५५० १५० ।

§ “तस्यां पदं भवति” च ।

॥ “सौर्यो वा एता देवता यन्निषिदस्तद् यत् पुरस्तादुक्त्यानां प्रातः सवने धीय-
क्तो मध्यतो मध्यन्दिनेऽन्तस्तस्मिन्सवने * * * तस्मात् पश्चो निषिदः मस्यन्ते * *
* तस्मान्निषिदः पदं मनीषाम् निषिदः पदे विपरिचरेद् * * * न निषिदः पदे
समक्षेद् * * * प्रेदं ब्रह्म प्रेदं चक्ष मित्येत एव समस्येत् * * * ।”—इति रे० ब्रा०
१, १, ११ ।

यजमान मवतु । चित्रश्चित्राभिरुतिभिः । अत्रद् ब्रह्मण्यवसा-
 गमत्”—इतीयं निवित् आग्निमारुते शस्यते । “निवित् पुरोरुचः
 प्रेषा विश्वामित्रस्य सर्वशः ।”—इति सर्वा विश्वामित्रस्यार्षम् । “अग्नि-
 वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्” दृष्यतु । दृप्तस्य “प्रेमां देवो देवहृति
 मवतु” । ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘इमाम्’ अग्निः वैश्वानरो ‘देवः’ ‘देवहृतिं’
 देवाना मस्माक माङ्गानम् ‘अवतु’ रचतु । यः ‘विश्वेषां देवानां’
 ‘समित्’ समिन्धनः, स इदं करोतु । यस्य ‘अजस्रं’ नित्यं ‘ज्योतिः’ ।
 यस्य ‘विद्भ्यः’ मानुषीभ्यः ‘दीदेत्’ देदीप्यते । यस्य ‘द्युषु पूर्वासु’
 पूर्वेष्वहःसु ‘दिद्युतानः’ दीप्यमान एवासीत् । यस्यासौ ‘अजरः’
 जरावियुक्तः ‘उषसा मनौके’ अग्निहोत्रादिषु द्योतते । ‘यः’ च ‘आ’
 (‘भाति’) भासयति ‘द्यां’ सूर्यात्मना, ‘आ’ भासयति च ‘पृथिवीम्’
 अन्धात्मना, ‘आ’ भासयति ‘उरु’ च ‘अन्तरिक्षं’ मध्यमात्मना ।
 एवं त्रिभिर्ज्योतिर्भिः यस्य ‘ज्योतिषा’ ‘यज्ञाय’ ‘शर्म’ सुखं (‘यंसत्’)
 यच्छति, ददाति । सः ‘अग्निः’ वैश्वानरः ‘इह’ ‘अवत्’ शृणोतु
 अस्माकं स्तुतीः । ‘इह’ च कर्मणि ‘सोमस्य’ ‘मत्सत्’ दृष्यतु ।
 किञ्च; ‘प्रावल्किमां देवो देवहृतिं’ ‘देव्या धिया’ देवानां या दात्री
 धीः प्रज्ञा, तथा ‘अवतु’ रचतु । ‘प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं चतुर्म् ब्रह्म
 प्रावल्किदम् । ‘प्रेमं सुन्वन्तम्’ अभिषुण्वन्तं ‘यजमानं प्रावतु’ ।
 ‘चित्रः’ चायनीयः पूज्यो वैश्वानरः, ‘चित्राभिः ऊतिभिः’ शोभनाभिः
 गतिभिः प्रीतिभिर्वा । (‘अवत्’) शृणोतु इमानि ‘ब्रह्माणि’ अस्माकं
 नित्यं च अस्मान् प्रति ‘आगमत्’ प्रत्यागच्छतु ‘अवसा’ पालना-
 भिप्रायेण मनसा कर्मसु । इत्येतदाशास्महे ॥

“यथोएतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“छान्दोमिकम्” छन्दोम-
यज्ञेषु दाशरात्रिकेषु * यत् “सूक्तं”, तत् “सौर्यवैश्वानरम्”—इति†,†
तदपि “अस्यैव” अग्नेः “भवति” । कथम्? इति । तत्र हि “एतद्”
विभ्रिष्टं पार्थिवाग्नेर्वाचकं लिङ्गं “भवति”—“जमदग्निभिराहुतः—
इति” ; जमदग्नेयो ह्येनम् आहुतिभिर्जुहुति ; नादित्यम्, अभिधा-
नात् असम्भवाच्च । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य पार्थि-
वस्याग्नेर्वैश्वकं भवति । “वृषा पावक दौदिहि” । ‘वृषा’ वर्षिता,
हे वैश्वानर ! ‘पावक !’ ‘द्युमत्’ दौन्निमत, यस्त्वं जमदग्निभिराहुतः,
“अभिहुतः”, स त्व मस्माकं कर्मसु नित्यं ‘दौदिहि’ दौष्यस्व ।
इत्येतदाशास्त्रहे । “जमदग्नेयः” नित्यं “प्रजमिताग्नेयः” प्रभूताग्नेयः ।
“प्रज्वलिताग्नेयो वा” ‡ ॥

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्—“इविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति इति१”, “तद्” अपि “अस्यैव” “भवति” । कथम् ?
इति । यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक्, सा यथा आग्नेयी भवति ;
न क्षैरी, तथा निराह॥—(इदं माग्नेयं सूक्तम् ; न सौर्यं मित्युप-
प्रदर्शनार्थम्) ॥ २ (२४) ॥

* त्रायश्रादिभिश्चन्दोभिर्मीयन्ते इति च्छन्दीमासुषुदादया खोमाः, तेर्निष्यशा
षष्ठाश्चन्दोभयश्चाः सामवेदीयतायाः प्राश्नान्निविदिता नवामयनादिकाः, ते हि संवत्सर-
साध्या अपि चतुराभिन्नविकैः षड्शृष्टैश्चाहोभिर्निष्यसन्त इति दाशरात्रिका षड्शुषुको,
वेदित्यर्थः ।

† पु० १ पा० ५ ऋ० ४०५३० ऋ० ।

‡ १ भा० १५८३० १ ऋ० १८८० (१) “जमत्” ।

§ पु० १ पा० ५ ऋ० ४०५३० १०५० ।

॥ इत उत्तरलिङ्गेव खड्डे ।

हविष्पान्तं मजरं स्वर्विदिं दिविस्पृश्याहुतं जुष्टं
मग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया-
पप्रथन्त ॥ हविर्यत्पानीय मजरं सूर्यविदि दिवि-
स्पृश्यभिहुतं* जुष्ट मग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च
धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इम † मग्नि मन्त्रे-
नापप्रथन्तेत्याप्याह ‡ ॥ ३ (२५) ॥

“हविष्पान्तम्”—इति १ । सूक्त मेतत् मूर्द्धन्वत आङ्गिरसस्वार्धम्,
वामदेवस्य वा । व्यूहस्य दशराचस्य पञ्चमेऽहन्याग्निभासतस्य प्रति-
पत् । ‘हविः’ कतमत? “यत्” एतत् “पान्तम्” पानार्हं पानयोग्यं
च देवानां च पुरोडाशादिनिर्दग्धस्यूलभात्र मग्निना क्रियते । ‘अज-
रम्’ जरा विपरिणामः, यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चित्,
तत्प्रविवेक मापादित मग्निना । यदेतत् ‘स्वर्विदि’ स्वः आदित्यः,
तं वेत्ति यथासौ वेदितव्य इति ; तदर्थं वा वेत्ति हविः, स स्वर्वि-
दय मग्निः; न सूर्यः । भाष्यकारोऽपि व्यपदेशेन निराह—“सूर्यविदि”
इति । ‘दिविस्पृग्नि’ द्या मसौ स्पृशत्यहन्यहनि हविरुपनयन्नादित्यम् ।
‘आहुतम्’ “अभिहुतं” विसृष्टम् । ‘जुष्टम्’ प्रियं देवानाम् । ‘तस्य’
हविषो ‘भर्मणे’ “भरणाय” सम्भरणाय बज्रलीकरणाय ; अपि नाम
अथ मग्निरित्येतद् बज्र कुर्यादित्येव मर्थम् । “भावनाय च” विभू-

* “दिविस्पृग्नाहुतं” क, च, न ।

† “कर्मभ्यो देवा रम” क, च ।

‡ “मन्त्रेनापप्रथन्त । च्याप्याह” क, च ।

§ अ० सं० ८, ४, ११. १.—१०, ७, ४, १ ।

वियुक्त्युपजायेतेत्येव मर्थं मपि एतत् कथं नाम देवताद्विषमर्थं कुर्यादिति 'धर्मणे' "धारणाय" अविच्छेदनाय । कथं नामैतत् देवताभ्यो नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः" "कर्मभ्यः" अर्थाय "इमम्" एव "अग्निं" पृथिवीस्थानं साधयते । 'स्वधया' "अन्वेन" इविषा, आञ्चयेन पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे घृतं चापां पुरुषं चौषधीना मिति । तदेतत् 'अपप्रथन्त' देवाः अवर्द्धयन्तेत्यर्थः ॥

एव नेतस्मिन् सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्ग मस्पृष्टं वैश्वानर-शब्देन, तदशंसय मग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं 'इविष्यान्तीयम्' प्रागे-वाग्नेयं करोति, प्राथम्यात् ; प्रथमं लोके यो हि श्रूयते, स खेनाभि-धानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोत्रम्, ततोऽन्यैर्भक्तिः स्तूयते, त्वं राजा त्व मिन्द्र इत्येवमादिभिः । तथैवं कृत्वा अस्मिन् सूक्ते यो वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तस्यैवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं भवति । तथा चाय मेव पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः ; न मध्यमः* ॥

तथेम मपरं मन्त्रं स्वपक्षोद्दिभावयिषया अन्यस्मात् सूक्तात् भिन्नञ्चोतिर्लक्षणं मानेय मध्यमोत्तमयोर्ज्ञातिषोरन्यत्वव्यपदेशवतो वैश्वानरस्य निर्णयनिषण्णं प्रकरोति "अथाप्याह"—इति ॥ ३ (२५) ॥

अपा मुपस्थे महिषा अगृभ्णत् विशो राजान् मुप तस्युर्गमियम् । आ दूतो अग्नि मभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ अपा मुपस्थ उपस्थाने

* एवञ्च "सर्वे वादित्यः"—इत्यादि (४०१३० १५०—४००३०) वर्णितं याज्ञिकमत मप्यपास्तम् ।

महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वायुहृत
माध्यमिका* देवगणा विश इव राजान मुपतस्थुर्ह्य-
ग्मिय मृगमन्त मिति वार्चनीय मिति वा-(पूजनीय
मिति वा †)-हरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या-
द्विवस्वान्निवासनवान् प्रेरितवतः परागतादास्यामेवै-
श्वानरस्य मातरिश्वान माहर्त्तार माह मातरिश्वा
वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वायैन
मेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ ४ (२६) ॥

“अपा सुपस्ये”—इति‡ । भरदाजस्यार्धम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । ‘अपाम्’ ‘उपस्ये’ “उपस्थाने” यत्रोपगम्य तिष्ठन्वापः
षोऽपा सुपस्यः, अन्तरिक्षलोकः‡, तस्मिन्नपामुपस्ये । “महति”
विस्तीर्णे । षष्ठाः ‘महिषाः’ “माध्यमिका देवगणाः” । अथवा
‘महिषाः’ तएव “महान्तः” । किं मकुर्वन्? ‘अगृभूषन्’ “अगृह्णन्” ।
गृह्येत्वा च (‘विशः’) “विश इव” मनुष्या इव ‘राजानम्’ परिवार्ध
‘उपतस्थुः’ । ‘अग्मियम्’ अग्निः स्तुतिभिः तदन्तम्, “अर्चनीयम्”
अर्चनार्हे वा । कतमम्? इति । “यम्” ‘आ अ भरत्’ “आहरत्” ।
‘दूतः’ देवानां ‘मातरिश्वा’ “वायुः”, ‘अग्निं’ वैश्वानरम्, कुतः ?

* “माध्यमिका” क, च, न ।

† न विद्यत एतत् क-च-न-पुस्तकेषु ।

‡ अ० सं० ४, ६, १०, ४ ।

§ अतरवाह मनः—“मध्ये शोभ दिग्वाहायपां ज्ञानस्य प्राचतम्”—इति
(१, ११) । इह कुर्वककृतं “समुद्राच्छ मपां ज्ञानम्”—इति वाज्जानन्नु मास्य-
नारसम्; “सरितः सागरान्”—इति (१४४।०) समद्रीत्यनेभ्यसाचजादिति ।

‘परावतः’ (“प्रेरितवतः”) प्रकर्षेण ईरितवतः, प्रेरिततरात् ; “परा-
गतादा” दूरतराद् ‘विवस्वतः’ आदित्यात्, विवासनक्रियया तमसां
तदतसां पर्यगृह्यन् अन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपतस्युः विन्न इव
राजानं मातरिश्वा वायुः । स हि “मातरि अन्तरिक्षे” अप्रति-
बन्धमानशक्तिः “शसिति” गच्छति । अथ वा “मातरि” “आश्व-
निति” गच्छति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे यत आद्ध्यते, येन चाद्ध्यते, यस्याद्ध्यते,
सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आद्ध्यते मातरिश्वा
वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवस्वन्मातरिश्वोः सन्निधानव्यपदेशे
सति साक्षाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते पार्थिवो
वैश्वानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गीकृत्य सूर्यादिसम्बन्धि विशेषलिङ्गं हविष्यान्ती-
यस्य सौर्यवैश्वानरत्व मुक्तम्—“विश्वस्य अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतु मङ्गा मरुणन्”—इति, नान्यः सूर्यादङ्गा कर्त्ता, तस्मात्
सूर्योऽत्र वैश्वानर इति* । अत्र ब्रूमः—पार्थिव एवाग्निः सृष्टे
प्रथमाया मृचि प्रकृत्योत्तराखृष्टु एतस्मिन् सृष्टे प्रकृतिभृत्वा स्वयते,
महत् आत्मनो माहाभाग्यात् । अपि तर्हि सत्त्वान्यश्वप्रसृतीनि प्रकृति-
भृमभिः स्वयन्ते†,—किं मङ्ग पुनर्देवताः; तासा मपि च विशेषतोऽग्निः;

* प्रदर्शितं पुरसाधैतत् हविष्यान्तीर्य सृष्ट मिति चाग्निः कपचमर्षेणाच । पु०
१पा० ५५० ४०५३० १०५० ।

† तथा हि उक्तं पुरसाद्,—“अपि अदेवता देवतावत् स्वयन्ते”—इत्येवमादि
१००३० ४५० । वक्ष्यति च नवमारणे—“अथ यानि इषिष्यावतमानि सप्तानि
सृष्टिं स्वयन्ते”—इत्यादि ।

यस्य सर्वदेवतात्माभिवाद् साक्षाद् “अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा०
२, १, २)”, “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निम् (ऋ० सं० १, ४, २२, ६.)”
—इति* । तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतर सुपदिश्यते । यथा पार्थिव
एवाय मग्निः तेन तेन देवता विश्लेषेण देवतात्मना तत्स्थान मापन्न
सूयत इति तदर्थं मिद माह ॥

“अथैन मेताभ्यां † सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं सौति” एताभ्यां
ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलक्षणानि अभ्या-
पाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं सौति मन्त्रदृक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्द्धा भुवो भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते
प्रातरुद्यन् । माया मू तु यज्ञियाना मेता मपो यत्तू-
र्णिश्वरति प्रजानन् ॥ मूर्द्धा मूर्त्तं मस्मिन्धीयते मूर्द्धा
यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन्त्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञि-
यानान्देवानां यज्ञसम्पादिना मपो यत्कर्म चरति
प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते ‡ त्वरमाणस्तस्यो-
त्तुरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्द्धा भुवो भवति”—इति ४ । “मूर्द्धा”, मूर्त्तं मस्मिन्” सर्वे

* पु० ०, ४, ४—५ अणयोः । २८० २८१ ४० ।

† इत उतरयोः अणयोः वक्ष्यमाणाभ्या मिति यावत् ।

‡ “स्थानान्यनुसञ्चरति” क, छ, च ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १ । इयन्तु तस्मिन्नेव चविष्यान्तोवे (४०५४०१०४०) वही ।

सन्ध्यात सुपनिवद्धं “धीयते” ; यथा हि मिरयो विद्योगे तदतो-
ऽवच्छं भावि मरणम्, एव मग्निविद्योगेऽप्यवच्छं वियन्ते भूतानि
इत्यतः* प्रधानम् ‘अग्निः’, ‘मूर्द्धा’ ‘भुवः’ भूलोकश्च भवति । विघ्ने-
घ्नस्तु ‘तन्त्रम्’ राक्षी तच्छतत्वादालोकश्च, भूतानां चाक्षपन्नेस्तु-
ह्यतत्वात् । तत् किं मय मन्योऽग्निरन्यः सूर्य इति ? न इत्युच्यते ;—
“ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्” राधावग्नित्वेन लोकस्थोपकारं कृत्वा
‘ततः’ अगन्तर मेव प्रभातार्यां राद्या माङ्गिकैरुपकारैरुपकरिष्यन्
लोकश्च ‘सूर्यो’ भूत्वा ‘जायते’ ‘प्रातरुद्यन्’ “स एव” अयं मग्निः ।
तस्य इयं ‘माया’ । क एनां जानाति ? मायां “लेतां” ‘यज्ञियानां’
“देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्” स तत्त्वविदो मन्यन्ते । तत् किम् ?
इति । ‘अपः’ ‘यत्’ “कर्म” स्थाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयु-
क्तम्, आदित्यात्मना अग्न्यात्मना च कर्त्तव्यम् ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण ज्ञानम्
“सर्वाणि स्थानानि अनुसञ्चरते”, ‘दूर्णिः’ “त्वरमाणः” कर्मकाक्ष
मपरिहापमन्नित्यभिप्रायः ॥

“तद्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । यथा चैतदेवं तथेय मपरा
श्चक् भूयस्वर मेत मेवाथं वक्ति । किं पूर्वथा नेनां यदनया भूयस्वरं
निरुच्यते ? इति । स्थानद्वय मभिसम्पन्नः पूर्वथा स्तुतः,—मूर्द्धा भुवो
भवत्यग्निर्गन्तं ततः सूर्यात्मना प्रातरसावुदेति ; अथ पुनरुत्तरयां
स्थानचय मभिसम्पन्नः स्फुटतरं स्त्रयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥५ (२७)॥

* “एव मग्निविद्योगेऽप्यवच्छन्नाची विनाम इत्यतः” च० ।

† उत्तरवेत्यस्य इतिवेत उत्तरं प्रदर्शयमानयेत्यर्थः ; सृष्टे निघं “मूर्द्धा भुवो”—
इत्येवो वाच्यचित्तपरा, अपि तु यन्करिवेति ज्ञेयम् ; अस्तुतत्पराकरितायां सप्त्युत्तरम-
वधारो न हीपावसः ।

स्तोमेन हि द्विवि देवासो अग्नि मजीजनच्छक्तिभि
रोदसिप्रां । त मू अक्षखन् च्छेधा भुवे कं स ओषधीः
पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमेन हि यं * द्विवि देवा †
अग्नि मजनयच्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः ‡ पूरणं §
त मकुर्वस्त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे द्विषीति
शाकपूण्यैर्यदस्य द्विवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि
ब्राह्मणं ॥ तदग्नीकृत्य स्तौत्यथैन मेतयादित्यीकृत्य
स्तौति ॥ ६(२८) ॥

“स्तोमेन हि”—इति ॥ ‘स्तोमेन’ स्तुतिभिः, ‘अग्निभिः’ ‘कर्मभिः’
अग्निहोत्रादिभिः । ‘द्विवि’ द्युलोके । एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना ।
‘रोदस्योः’ ‘द्यावापृथिव्योः’ (‘प्रां’) ‘पूरणं’ (‘देवासः’) ‘देवाः’
‘अजीजनत्’ अजनयत् यजमानाः ; ते हि इविषां दातारः अश्वत्
अद्भुथा । “एष नोदियाद् यद्येता मग्ना वाञ्छति न जुञ्जयादिति
आञ्जतिभिरेवैमं जनयन्ति”—इति । ‘तम् अक्षखन्’ त मेवाग्निं
ह्यतवन्तः । ‘च्छेधा भुवे कम्’ । क मित्यनर्थको निपातः । ‘च्छेधा-
भावाय”, “पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, द्विवि” च । ‘सः’ एव भवस्वितो

* “स्तोमेन यं हि” क, च ।

† “द्विवि देवासो” क, च ।

‡ “मजनयन् कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः” क, च, ग ।

§ “० पृथिव्यापूरणं” क, च ।

॥ “इति ब्राह्मणम्” क, च, ग ।

॥ अ० सं० ८, ४, ११, ५ । इयं अक्षु तद्विज्ञेय इविष्यान्तोये खल्ले इत्यमी ।

जगद्धाचासिद्धये सर्वावस्थः 'श्रोषधीः पचति' ('विश्वरूपाः')
सर्वरूपा इति ॥

प्रकृतस्यैव ब्राह्मणपूणेः पुनर्यहणं स्वपञ्चानुसृतये* । सङ्करो ह्यस्मिन्
सूक्ते आत्मविश्वैरुक्तयाज्ञिकाना मिति ।

ब्राह्मण मपि चैत मेवाथं ब्रवीत्यथ मेवाग्निरादित्यो भवतीति,—
“यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति ब्राह्मणम्”† । ‘अस्य’—इति
अवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं दर्शयति । उभाभ्यां पचाभ्यां
व्यावृत्त्य स्वपक्षसाधन सुक्ता देवतासतत्व मालम्ब्य निरुच्यते । एक
मेवेदं ज्योतिः, ज्योतिष्ट्वाविशेषात् । तत्पुनरेतज्जगद्धाचासिद्धये त्रिधा
विभक्तं पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते ;
अग्निर्विद्युदादित्य इति ।

तच्चैवं सति ज्योतिषो दिवि तृतीय मादित्याख्य मस्मिन् सूक्ते
पूर्वाख्ये “इविष्यान्तम्”—इत्येवमाद्यासुः अग्नीकृत्य मन्त्रदृक्
स्यौति ; “अथैन मेतया पुनरादित्यीकृत्य स्यौति”—॥ ६ (२८) ॥

यद्देदेन मद्ध्युर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यं मादि-
तेयम् । यदा चरिषू मिथुना बभूता मादित्याप-

* “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति ब्राह्मणपूणिः (१पा० १७०)” —इत्यतः प्रकृतः ।
वस्तुतोऽपि “वेधाभावाय”—इत्यस्यैव व्याख्यानार्थे ब्राह्मणपूणिमतोपादान मभीष्टं न
तु सर्वमेति ब्राह्मणपूणेऽप्येकः ।

† “अग्निर्वैश्वानरः प्राचावयत् * * * अथ यत् तृतीय मदीदेदिव त चादित्या
अभवत्”—इति रे० ब्रा० १, २, १० ।

‡ “खोमेन चि”—इत्यन्नाद्य द्रव्यस्य इति शेषः ।

श्यन्भुवनानि विश्वा ॥ यदैन* मदधुर्यज्ञियाः सर्वे
दिवि देवाः सूर्य (मादितेय †) मदितेः पुत्रं यदा
चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषा-
श्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः अयतिकर्मा ‡ शु
इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो॥ वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमिथुना-
वप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वाथैन मेत-
याग्नीहृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदैनेन मदधुर्यज्ञियाः”—इति ॥ । “यदैनम्” ‘सूर्यम्’
‘आदितेयम्’ “अदितेः पुत्रम्” ‘दिवि अदधुः’ गुलोके स्थापितवन्तः,
‘देवाः’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञसम्पादिनः; यजमानाः याज्ञेन कर्मणा
सर्वस्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगदिरचनाप्रपञ्चस्य । रश्मयो वा देवाः सौर्या
यदैन मुन्नीतवन्तः । ‘यदा’ चैतौ ‘चरिष्णू’ “सर्वदा सहचरणगीर्णौ”
“मिथुनौ” “प्रादुः” ‘अभूताम्’ “उषाश्चादित्यश्च” । ‘आत्’ अथ
तदा ‘प्रापञ्चत्’ प्रकर्षेणापञ्चत् ‘भुवनानि’ भूतानि, ‘विश्वा’
विश्वानि सर्वाणि ॥

“मिथुनौ कस्मात्?” “मिनोतिः” तावदत्र “अयतिकर्मा”

* “यदैनेन” क, क-नामहतो च ।

† न ह्यस्यत एतत् क-च-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “मिनोति अयतिकर्मा” क, च, न ।

§ “नयतिपरो” क, च ।

॥ अ० सं० ८, ४, १९, १ । एषा चविष्णोन्नीये तस्मिन्नेव सूक्ते एकादसौ ।

मिथुनशब्दे पूर्वपदं 'मि'—इति । “थु’—इति नामकरणः” प्रत्ययः ;
 “थकारो वा” नामकरणो विकल्पेन । “नयतिः परः” उत्तरपदे ;
 “वनिर्वा” विकल्पेन । यदा तावत् ‘थु’—इति नामकरणो नयतिश्च
 परः, तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययश्च च परत्वात् ‘मि-न-थुः’—
 इति प्राप्ते ऋद्धेर्वस्वीयस्त्वात् मध्यान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् । अथ
 पुनर्यदा थकारो नामकरणः, तदा वनिरुत्तरः, तदा वकारश्च
 सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः । थकारे च थः
 स्वरः, तस्य लोपः, थकारश्च उकार सुपसङ्गमेत । एवं मिथुनाविति
 सिध्यति । अथ कोऽर्थः ? “समाश्रितौ” “अन्योऽन्यं” प्रति आत्मानं
 “नयतः”, काष्ठं वा समाश्रितौ भवतः परस्परं सम्भक्तौ । “मनुष्य-
 मिथुनौ अपि एतस्मात् एव” । अथ वा मेथतेर्मनुष्यमिथुनौ
 स्थाताम् ; तौ हि कर्माथं “मेथन्तौ” इव परस्परेण काष्ठं नयतः ॥

“अथ” पुनः “एतम्” आदित्यम् “एतया” उत्तरपट्टकं
 एतस्मिन्नेव सूक्ते षोडशत्वेन “स्मौति” ; षोडशत्वं ज्ञप्तेः कर्मां न
 सूचयत्यस्य । तस्मादिदं मग्निवैश्वानरौच्यं सूक्तम् ॥ ७ (२८) ॥

यच्चा वदेते अर्धरः परश्च यज्ञन्थोः कतरो नौ वि
 वेद । आ शंकुरित्सधुमादुं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं
 वि वैचत् ॥ यच्च विवदेते दैव्यौ होतारावयश्चाग्नि-
 रसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति

* इविष्यान्तोयसप्रदग्ना ; इह जनकरपठितवेति ।

† तदुक्तं परस्मात् “वचनञ्च इविष्यात्” इत्यादि २४४४० १५० ।

तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं स मश्रु-
वानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ८(३०) ॥

“यत्रा वदेते”-इति* । ‘यत्र’ यस्मिन् कर्मणि ‘वि वदेते’
वेरूपसर्गस्यापहृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं तचानयनम् । को
पुनस्तौ विवदेते ? ‘अत्रः परश्च’ “द्वैत्यौ होतारौ”-“अयं च
अग्निः” पार्थिवः “असौ च मध्यमः” वायुः । कथं विवदेते ?
‘यज्ञन्योः’ यज्ञनेत्योः । उभावप्यावां यज्ञस्य नेतारौ, तत् कतरः
(‘नौ’) आवयोः “यज्ञे” “भूयः” षड् ‘वेद’ इति । तत्र च एते
‘सखायः’ “समानख्याना ऋत्विजः” यज्ञे विनियुक्ताः ‘नचन्त’ स
मश्रुवते ‘यज्ञम्’, त एवं ‘सधमादम्’ सहमादम् “सहमदनम्”
सहस्रम् उपश्रुत्य अनयोः ‘आशेकुः’ “आशकुवन्ति” । अथाशकु-
वन्तश्च किं ब्रूयुः ? ‘क इदं विवोचत्’ “को न इदं विवक्ष्यतीति”
कतर एतयोर्यज्ञे वेद ? इति ; उभावप्येतौ यज्ञे भूयोविदावित्यभि-
प्रायः ॥

यथाग्निप्रधान मेतत् सूक्तं होतृकर्मणोऽग्निषम्बद्धत्वात् विशेष-
लिङ्गेन न सूर्यप्रधानम्, तथा इय मपरा ऋक् “भूयसे निर्व-
चनाय” षड्तराय निरुच्यवचनाय । पूर्वस्याः को विशेषः ? अस्यां

* ऋ० सं० ८, ४, ११, १ । ऋषिष्वात्मोये लियं सप्तदशी ।

† ऋषिष्वात्मोयम् (ऋ० सं० १०, ०, ४) ।

‡ इत उत्तर इव वक्ष्यमाणाः ऋषिष्वात्मोये सूत्रविंशी (चन्त्या) ।

इ विभज्य वायोः केवलोऽग्निरेव स्तयते; पूर्वस्था मुभावपि
भृयोविदावित्युक्तम् ॥ ८ (३०) ॥

यावन्माच मुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो^३ वसते मात-
रिश्वः । तावद्धधात्युप यन्न मायन् ब्राह्मणो होतुरवरो
निषीदन् ॥ यावन्माच मुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शन
मिति वास्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इहेव* निधे-
हीति यथा सुपर्ण्यः सुपतना एता राचयो वसते मा-
तरिश्वञ्जोतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यन्न मागच्छन्
ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन्हेतुजपस्त्व
मग्निर्वैश्वानरीयो भवति देव सवितरेतन्वा वृणतेऽग्निं
होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेतीम मेवाग्निं सवितारं
माह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरं
यस्तु स्तुतं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सोऽग्नि-
र्वैश्वानरो निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नाम-
धेयेन भजेतेभजेते ॥ ९ (३१) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ७. ७. ॥

“यावन्माच मुषसो न प्रतीकम्”—इति । अत्र ‘न’कारः

* “रचैव” क, ख, ग ।

† अ० सं० ८, ४, १२, २ । इविष्यामीये लन्त्या (१९) ।

सम्प्रत्यर्थं एव, उपमानासम्भवात्* । लोकेऽपि च “अस्ति उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः”—“इहेव निधेहीति यथा” इह सम्प्रति निधेही-
त्यर्थः । मातरिश्वना कश्चित् पृष्टः दैव्यस्य होतुः अग्नेः यद् विज्ञानं तत् किं मयं ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञं मुपायन् विभर्त्ति? इति । स तं प्रत्याह— हे ‘मातरिश्वन्!’ ‘यावन्मात्रम्’ ‘उषसः’ (‘प्रतीकं’) ‘प्रत्यक्तम्’ प्रत्यक्षितं प्रतिगतं प्रकाशस्य, “एताः” ‘सुपर्णः’ ‘सुपतनाः’ “राक्षसः” आत्मनि अनुप्रविष्टं (‘वसते’) ह्यादयन्ति†, अभिभूय तमो वर्त्तन्ते स्वयं मेव । अथवा वसतिर्दर्शनार्थः‡ । यावन्मात्रं सुषो रात्रिषु दृश्यन्ते, ‘तावत्’ इत्येव मपि स्वल्पं मेव । एतावन्मात्रं मयं स्वल्पविज्ञानं मुपायन् ‘यज्ञं’ ‘ब्राह्मणः’ होतृत्वे वृत्तो होतृषदने ‘निषीदन्’ ‘दधाति’ धारयति । दैव्याग्नेः परस्य भूयोविदः, अवरः अन्योऽल्पविदिति अनुकरोत्यल्पमिति; मानुषो हि अन्यनुग्रहादेव अथ मल्पविज्ञानोऽपि होता होतृं करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतोऽभिष्टूयते ॥

तदेतदेवं कृत्वा सूक्तं मग्निप्रधानकर्मत्वात् वैश्वानरीयम् । योऽथ वैश्वानरशब्दाः, ते पार्थिवाग्निं भजन्ते विशेषणत्वेन ॥

“होतृजपस्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति” । एव मपि तु सति अयम् अग्निः वैश्वानरः होतृजपः४ । “देव सवित रेतं त्वा वृणते-
ऽग्निं होत्राय स ह पित्रा वैश्वानरेण—इति” । एव मेतं जपं

* १भा० ४४१० १ख० १पा० १ख० इत्यस्यम् ।

† “वस यावन्मादने”—इति ख० पं० १२ ।

‡ इह मानं सूच्यम् ।

४ “होतृजपं जपति”—इति रे० त्रा० १, ४, ५ ।

वर्णयन्ति* । “इमम् एव अग्निं सवितारम् आह” पार्थिवम्, “सर्वस्य प्रसवितारम्” यज्ञदारेण “मध्यमं वा उत्तमं वा” “पितरम्” अथ वैश्वानरमाह । स ह तेन वैश्वानरेण पित्रा । एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादयो वैश्वानरः । स च पुनर्मध्यमो बोक्तमो वेत्येव मेव मय मनग्निवैश्वानरत्वेऽपि सति होत्रजपः ॥

अत्रापि “यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सोऽग्निवैश्वानरः” । किं कारणम् ? अनग्निवैश्वानरत्वेऽपि सति होत्रजपस्याय मेव पार्थिवोऽग्निवैश्वानर इत्यवभ्रियते चाग्निकपक्षे । आचार्यपक्षे च अय मेवैको मन्त्रो व्यपदेशहेतुरग्निवैश्वानरत्वं ब्रवीति । सम्प्रति मन्त्रेणाग्नेर्व्यपदेशवता अग्नेवैश्वानरत्ववाचिना “आ दूतो अग्नि मभरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः†—इत्यनेन आकपूषिपक्षेण खेनाव्यभिचारिणा समीभवति । तद्धितव्यपदेशादयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरत्वसाधका विशेषहेतवः षडव्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते‡ ॥

एतस्माद् विशेषहेतुवाङ्मत्यात् अय मेव पार्थिवोऽग्निवैश्वानरः सूक्तभाक् हविर्भाक् च ॥

“निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी” वैश्वानर इति “एतेन नामधेयेन भजेतेभजेते” इति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

तदेव मेतस्मिन् § ‘वैश्वानर’-पदविचारप्रसङ्गे हविष्यान्तीयं सूक्तं

* “अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतदोऽहपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ५, ९ ।

† “अपुना सुपक्षे सद्दिवा अग्नेभ्यस्तु विप्रो राजान् सुपं तस्कुर्वं गिर्यम् । आदूतो—परावतः ॥”—इति ऋ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

‡ पुरस्तात् ४१२ प्र० ४१५ पं० प्र० ।

§ “तावदेव मेतस्मिन्” च० ।

मुपक्षिप्य सूर्यो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानरः इति एक मेवेदं ज्योतिः
त्रिधा वर्त्तते इति मन्त्रस्य भावोपप्रदर्शनार्थं मुपवर्णितम्* ॥

ईदृशेषु शब्दार्थन्यायमङ्कटेषु मन्त्रार्थघटनेषु दुरवबोधेषु मतिमतां
मतयो न प्रतिहन्यन्ते; वयन्त्वेतावदत्रावबुध्यामह इति ॥ ६ (३१) ॥

॥ इति निरुक्त्यन्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

इति षड्ज्वर्यायां निरुक्त्यन्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवाणिनः आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ

द्वादशः† (सप्तमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

* “अग्निर्वा एव वैश्वानरः” ऐ० ब्रा० ८, ५, ९ । “तदेतद्व्याभ्युक्तम्,—विश्वरूपं
चरिषं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेषं तपनम् । सहस्ररग्निः शतधा वर्त्तमानः प्राणः
प्रजाना मृदयत्वेव सूर्यः”—इति प्रश्नोपनिषदि १, ८ । “अथ मग्निं वैश्वानरो वोऽथ
मन्त्रः पुरुषे”—इत्यादि बृ० शा० ७० ५, ६ । इत्यादयश्च नुतयो विचारणीयाः ।

† १भा० १४१४० “१” इत्यम् ।

(अथातइन्द्रोदिवःपरोक्षकृतास्तद्येनतिस्त्रएवदेवता-
 याकारचिन्तनमपुरुषविधास्तिस्त्रएवपूषात्वेतोऽथैतान्य-
 थैतानिमन्त्राजगत्यथातोऽग्निमीडेऽग्निःपूर्वेभिरभिप्रव-
 न्तेन्द्रमिधंजातवेदाःप्रनूनवैश्वानरोवैश्वानरस्यप्रनूम-
 हित्वंक्षणांनियानंहविष्फान्तमपामुपस्थेमूर्धाभुवस्तोमे-
 नयदेदेनंयत्रावदेतेयावन्माच मेकचिंशत् ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

* १भा० १४९ व० “* *” द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ अष्टमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

६१७

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविण मुच्यते यदेन मभि-
द्रवन्ति* बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

‘द्रविणोदाः’—इति† । एतद्देवतापदं निर्वाच्यम्, तदर्थं सुपो-
द्घातः—“द्रविणोदाः कस्मात् ?” इति । तत्र पूर्वपदं मेव तावत् प्रथमं
विगृह्य निराह—“धनं द्रविण मुच्यते” इति‡ । तत् कस्मात् ?
“यदेन मभिद्रवन्ति” । कर्मकारकम् । यस्मादेतत् आभिमुख्येन
तदर्थिनोऽवश्यं § द्रवन्ति । “बलं वा” द्रविणम् ॥ । करणकारके ।
“यदेनेनाभिद्रवन्ति” यस्मादनेन संयुक्ताः सन्तः परानभिद्रवन्ति ।
“तस्य” धनस्य बलस्य वा “दाता” यो भवति, स “द्रविणोदाः” ॥

“तस्य” प्राधान्यस्तुतियुक्ता “एषा” ष्टक् “भवति” (यां वृष्ट्या
देवतापदममात्राये एष समान्नातः)—॥ १ ॥

* “यदेनदभिद्रवन्ति” ङ, च ।

† १भा० ४११ प्र० । ५अ० १ख० (१) ।

‡ १भा० १ख० १०ख० (१५) १११, ११८ प्र० ।

§ “यस्मादेतदर्थिनोऽवश्यं” ख० ।

॥ १भा० १ख० ८ख० (११) १ ५, १११ प्र० ।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु^१
 देव मीळते ॥ द्रविणोदा यस्त्वं* द्रविणस इति द्रविणसा-
 दिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा-
 त्विबत्विति वा । यज्ञेषु^१ देव मीळते । याचन्ति स्तुवन्ति
 वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति
 क्रौष्टिकः स बलधनयोर्दातृमस्तस्य च सर्वा बलकृति-
 रोजसो जात मुत मन्य एन मिति चाहाथाप्यग्निं
 द्राविणोदस माहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अग्नेर-
 न्तरग्निञ्च जानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्रावि-
 णोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान
 मिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रवि-
 णोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥ २ † ॥

“द्रविणोदा द्रविणसः”—इति । मेधातिथेराशम् । ‘द्रवि-
 णोदाः’—इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्त्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन
 बहुवचनान्तेन ‘ईळते’—इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यं मपेक्ष्य स्तोत्रत्वे
 चासम्भवं द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यं मुचीय द्रविणो-
 दसो यद्वृत्त मध्याहृत्य द्रविणोदसि अर्थपतावभिषमन्धात् स्तुतेरेक-

* “यस्त्वं” क, च, म ।

† माच द्वितीयवचनसमाप्तिः उ-च-पुनकयोः ।

‡ अ० सं० १, ०, ४, २ ।

वाक्यतायां सामर्थ्यं मुन्निनीषन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोदः-शब्दं कर्मत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा यः” देवः, “तं द्रविणोदसम्” इति ॥

इदानीं ‘द्रविणसः’—इत्यस्य ‘यावहस्तासः’—इत्यनेन ऋत्विग्विषयेणासन्दिग्धेन प्रथमावज्ञवचेन स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यं मुन्नीय तथार्थोपत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसम्भ्रान्ति ।

यं द्रविणोदसं ‘देवम्’ ‘अध्वरे’ यज्ञे, अग्निष्टोमादौ ‘यज्ञेषु’ यजतिषु हविःसम्प्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु ‘द्रविणसः’ ऋत्विजः ; ते हि द्रविणं लप्स्यामह इति सीदन्ति कर्मणि, अथ वा “द्रविणसानिनः” धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य सम्भकारः, ‘यावहस्तासः’—इत्यभिषवनाभिप्रायम् । य मेते द्रविणसो यावहस्तास ऋत्विजः अध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदसं देवम् ईडते “याचन्ति स्तुवन्ति वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा”, स द्रविणोदा देवोऽस्मभ्यं* द्रविणानि ददात्विति । एतदात्रास्महे । आग्निष मध्याहृत्य समाप्यते, य मीडते स इति, यत्तदोः परस्वरापेक्षित्वात् । अथवैव मन्यथा निराकाङ्क्षतया परिसमाप्यते—“द्रविणसः तस्माद् पिबत्विति” । द्रविणोदा इत्यतः प्रथमैकवचनाद्विपरिणतादेव द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येकवचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यं मुन्नीय पिबत्वित्याख्यात मध्याहृत्यात्रैव समापयाञ्चकार भाष्यकारः । एव मप्यस्ति सामर्थ्यं मित्यु-

* “देवोऽस्माकं” च ।

पप्रदर्शनार्थम् । तत् कथम्? इति । चं देवं द्रविणोदस मध्वरेषु यज्ञेषु यावद्दत्ता ष्टविज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणो-
ऽस्मात् सोमात् द्रविणसं भक्रुरादाय स्व मंत्रं पिबत्वित्येतदाज्ञा-
साहे ॥

“तत्को द्रविणोदाः?”—इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् “इन्द्र इति क्रौष्टुकिः” एव माचार्यो मन्यते । केन हेतुना? “सः बल-
धनयोर्दातृत्वमः” अतिशयेन दाता इति । “तस्य च सर्वा बलकृतिः”
अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविण मित्युक्तम्, बलकृतिष्वेन्द्रस्य सर्वा*,
तस्मादिन्द्रः । “ओजसो जात सुत मन्य एनम्—इति चाह”
मन्त्रदृक् । अधिपतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसम्बन्धः । तस्माद्युक्तं
यत्तस्य दाता स्यात् । कथम्? इति । यतो मन्त्र एव निर्वर्णते ।—

“अथादियाय”—इति† । ‘यद् वदन्ति’ यदा वदन्ति (‘अथात्’)
अशमवतो मेघात् अयम् ‘इन्द्रः’ (‘इयाय’) आगच्छति ‘इति’ । तत्र
सन्निधान मस्य प्रतीत्य तत्तावदहं न तथा ‘मन्ये’ । कथन्तर्हि?
‘ओजसः जातम्’ बलराशेः कुतश्चिदतिमहतो जातम् । अहम् ‘एनम्’
मन्ये यथाय मतिबलवान् लक्ष्यते । अपि वा ‘मन्योः’ क्रोधात्
दीपेर्वा अयम् ‘इयाय’, ततो ‘हर्म्येषु’ उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु
मेघबधकर्मसु ‘तस्यौ’ तिष्ठति । अथ वा किं जानौमः, कुतो-
ऽप्यय मैश्वर्याज्जातः? इत्यतो ब्रुमः—‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्रजज्ञे’

* “या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्”—इत्युक्तेः । पु० १५१ प्र० ८४० ।

† “अथादियायेति यद् वदन्त्यो जसो जात सुत मन्य एनम् । मन्योरियाय बुद्धिर्वा
तस्यौ यतः प्रजज्ञे इन्द्रा अस्य वेद ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४, ५ ।

इति । 'इन्द्रः' एव 'अस्य' स्वस्य जन्मनः तत्त्वं 'वेद', न कोऽप्यन्यो
ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्रे—“अग्निं द्राविणो-
दस माह” मन्त्रदृक् । स मन्त्रो मृग्यः* । के चित्तु “द्रविणोदाः
पिबतु द्राविणोदमः”—इत्येव मन्यन्ते† । यस्यापत्तं द्राविणोदसो-
ऽग्निः, स एव द्रविणोदा इति ॥

कस्य च पुनरय मग्निरपत्यम्? इत्यत आह—“एष पुनः”
अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रात् । कुत एतत्? ऐन्द्रे हि निगमे
श्रूयते—“यो अग्निनोरन्तरग्निं जजान” इति ।

“यो हत्वाहिः” —इति‡ । तृतीयेऽहनि दशरात्रस्य निष्क्रेवस्ये
विनियोगः । गृह्यमदो ब्रवीति । ऐन्द्रं रूप मास्थितोऽसुरैर्दैन्यमानः
किं मा ह्य, नाह मिन्द्र इति । कस्तर्हि इन्द्रः? 'यः' 'हत्वा'
'अहिम्' मेघम् 'अरिणात्' 'सप्त सिन्धून्' स्यन्दना आकाशमदीः
“एला च दला च”—इत्येवमाद्याः§, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदा-

* अस्मन्मते तु न ह्ययं द्राविणोदसपदव्युत्पत्तिमन्त्रोऽन्वेष्यः; अपि तु द्रविणोदा
इन्द्र इति चेत् इन्द्राख्यातोऽग्निरिति यत्र श्रूयते एव मेव निगमो दर्शनीयः; दर्शयि-
ष्यत्यनुपदश्चात्र तथैव “यो अग्निना अन्तरग्निं जजान”—इति भाष्यकारो ह्ययं मेव ।

† ऋ० सं० १, ८, १, ४ । परं तत्र तु द्रविणोदस इति पाठः, “स द्रविणोदसो
हवीरुपद्रविषस्य प्रदाहभ्यः अग्निभ्यो हितः”—इति च तत्र सायणब्राह्मणम् ।
यास्कोऽप्यचेवामुं द्विः स्मरिष्यति ।

‡ “यो हत्वाहिं स्मरिषात् इन्द्रं सिन्धून् यो वा उदाजदपृषा वृषस्य । यो अग्नि-
नोरन्तरग्निं जजान स इन्द्रं सुमत्यु स जगाम इन्द्रः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ७, २ ।

§ “बासा वदला च—इत्येवमाद्याः” ऋ० । “सप्त महावसुनासा मुष्ठा मदीः”
—इति सा० भा० । तासु “इमं मे गृहे (ऋ० सं० ८, १, ५)”—इति मन्त्रे
बासाताः ।

जत्' उदगमयत् 'अपधा' अपधानेन उद्घाटनेन 'बलस्य' मेघस्य
 भिराणां छिद्राणाम्, 'यः' च 'अस्मिन्तोः' अन्नवत्योः* स्यावापृथिव्योः
 'अन्तः' मध्ये 'अग्निं' 'जजान' जनयति, 'यः' च 'समस्तु' सङ्ग्रामेषु
 अचूणां 'संलक्' सञ्ज्ञेता । ('जनासः') हे असुरजनाः! 'यः' 'इन्द्रः';
 नाहमिन्द्र इति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कतमः?
 इति । “अतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । अतवो
 येर्मन्त्रैरिष्यन्ते, ते भवन्त्यतुयाजाः, तेषु अतुयाजेषु 'द्राविणोदसाः'
 द्रविणोदः-शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । ततः किम्? तेषां अतुया-
 जानां यत् पाचं येन ते ह्ययन्ते तस्येन्द्रपान मिति मन्त्रे समाख्या
 भवन्ति । तद्यथा—“अपाद्भोचादुत”—इति† । तथा—“होता
 यच्छेवं द्रविणोदस मपाद्भोचादपात्पोचादपास्तेज्ञात्तुरीयं पाच ममृक्त
 ममर्त्य मिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणसः स्वय माधूयात् स्वय
 मभिगूर्थात् स्वय मभिगूर्तया होचयर्त्तुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक
 यज”—इति । होता यच्छद् देवं द्रविणोदा मित्यच्छावाकस्य सम्प्रैषो
 मैचावरुणो ब्रवीति । अध्वर्युणा अतुभिः प्रेष्येऽतिप्रेषितः 'होता'
 'यच्छत्' यजतु । कम्? इति । 'देवं' 'द्रविणोदसम्' । स च

* “यस्य 'अस्मिन्तोः' अन्तुवे आग्नेत्यन्तरिच मित्यग्ना मेघः, अत्यन्तदुर्गपयोर्वे-
 ययोः, 'अन्तः' मध्ये वैद्युत मग्निं 'जजान' उन्नादधासास”—इति सा० भा० ।

† “अपाद्भोचादुत पोचादमतीत मेद्वादंजुपत् प्रेषो हितम् । तुरीयं पाच
 ममृक्त ममर्त्यं द्रविणोदाः पिबन्तु द्रविणोदसः ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १, ४ । अस्य
 च आख्यानं परस्तात् दर्शयिष्यति (४४६ पं० १ पं०) ।

पुनर्द्रविणोदा देवः पूर्वम् 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'पोत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'नेत्रात्' सम्प्रदानात् । अथ पुनरिदं 'तुरीयं' चतुर्थं सम्प्रदानम्, 'अमृतात्' अशुद्धम्, अपूर्णं मित्यर्थः* । 'अमर्त्यं' यत् पीत्वा न म्रियते ; अथवा अमनुष्ययोग्यम्, अमृताच्च अनुपमृदित मन्यया देवतया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्रपानम्' इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदाः' ('देवः') इन्द्रः अस्माभिः, प्रक्त मादरेण 'स्वय मायूयात्' स्वय मामिञ्चीयात्, 'स्वय मभिगूर्यात्' स्वय मभ्युच्छेत् । ततः 'स्वयं' 'पिबतु' ('चतुभिः') चतुना कालेन सह 'सोमस्य' 'अभिगूर्त्तया' अभिमतया 'होत्रया' स्तुत्या प्रदीयमानं स्व मंशम् । हे 'अच्छावाक !' त्व मप्येतदेवं ज्ञात्वा 'यंज' ॥

एव सेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदः-प्रवादवति प्रैषे पात्रस्य 'इन्द्रपानम्'—इति समाख्या†, तस्मादिन्द्रस्तेन पिबतीति गम्यते । एवञ्चेत् प्राप्त मिन्द्रो द्रविणोदा इति ॥

“अथाप्ययम्” अपरेऽ हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्ते, यस्मादेनं “सोमपानेन स्तौति” । चतुयाजेष्वेव । “होत्रात् सोमं द्रविणोदुः पिब चतुभिः”—इति‡ । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते, तदर्थंवात् सोमसंस्कारस्य ; भवति हि सोमाप्यायने च तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तथा—“अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायता मिन्द्रा-

* “अमृतात् अशुद्धम् देवेभ्यः अदत्तम् पूर्वं मित्यर्थः” च ।

† “इन्द्रपानस्य इन्द्रेण पातस्यः”—इति सा० भा० (अ० सं० १, ५४, ८ ; १, ४४, ११ ; ०, ४०, १ ; ८, ८१, १ ; ११ ; १०, १०, ८) ।

‡ “मन्त्रस्य होत्रात्—पिब चतुभिः” —इति अ० सं० १, ०, ११, १ ।

यैकधनविदे^१—इति° । तस्माद् यत्र यत्र सोमपानस्तुतिः, तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्यायः । प्रसिद्धतरं ह्येतत् । यदर्थं मेव इविः संस्क्रियते, तस्मा एव प्रदीयते ॥

“अथाप्याह—‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति”
यस्य ‘द्रविणोदसः’ अग्निः अपत्यम्, स ‘द्रविणोदाः’ इन्द्रः ‘पिबतु’
(४४३५°) इति । “अपाद्भोचात्”—इति । तस्यैवाच्छावाक-प्रैषस्यैषा
याव्या । ‘अमन्न’ ह्यष्टवान् । ‘उत’ अपि । ‘अजुषत’ अप्रीयत ।
‘प्रयः’ अन्नम्, आत्मने हितं पथ्यम् । शेषस्तेनैव व्याख्यातः ॥

समाप्ताः पूर्वपक्षेतरः क्रोष्टुक्यभिमताः ॥ २ ॥

अयं मेवामिन्द्रविणोदा इति शाकपूषिराम्रयेष्वेव
हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा
अग्निं धारयन् द्राविणोदा मित्यपि निगमो भवति यथो
एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं
विद्यते यथो एतदोजसो जात मुत मन्य एन मिति
चाहेत्ययं मथ्यमिरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते
तस्मादेन माह सहसस्पुत्रं सहसः स्रुनुं सहसो यहुं

* य० वा० सं० ५, ७ । सोमवज्रा अवयवोऽशुभश्चते । कोशा सर्वसङ्घर्षायां ।
हे सोम ! ‘देव !’ ‘ते’ तव संश्ररंशुः सर्वोऽप्यवयवः ‘इन्द्राय’ इन्द्रप्रीत्यर्थम् ‘आषा-
यतां’ बर्हताम् । इति चैतदर्थः ।

† पु० ४४३५° “+” ङीप्पत्यां मन्त्रस्वरूपो द्रष्टव्यः ।

‡ असतोत्यादि व्याख्यानान् अ-पुस्तके ‘नेद्वात् सम्प्रदानात्’—इत्यतः परं दृष्टवे
पुरस्तादेव (४४५५° २५०) ।

§ सोतायचदिति मन्त्रव्याख्यानैवेत्यर्थः (४४४ ५० ११५०) ।

यथो एतद्भिं द्राविणोदस माहेत्यृत्वजोऽच द्राविणो-
दस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषी-
णां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथो
एतत् तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान मिति भवतीति भक्ति-
मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपाचा-
णां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्प्येतदुपप-
द्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणत्रिभिरित्यपि निगमो
भवति यथो एतद्* द्राविणोदाः पिबतु द्राविणोदस
इत्यस्यैव तद्भवति ॥ ३ (२) ॥

किं मस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अय मेवाग्निर्द्रविणोदाः” इति । “शाकपूणिः” मन्यते । ‘अय मेव’
यस्य पृथिवीस्थाने समानानम्† । अपि च यदि मध्यमोऽभविष्यत्,
ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा बार्ह-
स्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा
चैनं रमानुप्रदानादिना अस्तोष्यन्; न च तदुभय मस्ति । किं तर्हि ?
‘आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति’ । ‘हि’-शब्दो
हेत्वर्थः ; यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादय मेवाग्निर्द्रविणोदाः ॥

* “अत्रिभिरिति यथो एतद्”—इति क, ख, ग ।

† १भा० ४५९ प्र० ५४० १, (१) ।

कथं मित्यत उपप्रदर्शयति—“देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्”
—“इत्यपि निगमो भवति” । अथय मयन्वे बहव इत्यपि ब्रह्मः ।
“स प्रत्नथा”—इति* । कुत्सख्येय मार्षम् । पितृयज्ञे स्तिष्ठत्पुरो-
ऽनुवाक्या । यः अग्निः अपां ‘मिच’ तदुत्पत्तियोगात् । ‘धिषणा’
धिषणाः, यास्य वाचः ‘साधन्’ साधयिता तदधिदेवता योगात् ।
यस्य ‘देवाः’ ‘अग्निं’ ‘धारयन्’ धृतवन्तः पूर्वे, ‘द्रविणोदां’ द्रवि-
णानां हविषा देवेभ्यो दातारं बोद्धारम् । ‘सः’ अग्निः ‘प्रत्नथा’ ।
‘था’—इत्युपमाने† । पुराण इव । ‘सहसा’ बलेन जायमानः, ‘सद्यः’
जातमाचः सन् ‘काव्यानि’ पितृदेवतानि हवींषि ‘बद्धन्त’ । ‘वट्’
—इति सत्यनामः‡ । यथा अवितथेन न्यायेन धारयितव्यानि,
दापयितव्यानि, वा पितृभ्यः । तथैव सद्यो जातोऽपि धारयति वा
ददाति वा ‘विश्वानि’ विश्वानि सर्वाणि । एव मेतस्मिन्नधिकारे यं
धृतवन्तो देवाः, सोऽस्माकं मिदं नाम करोत्विति आग्निषैकवा-
क्यता । एव मय मेवाग्निः द्रविणोदा इति स्थितः पक्षः ॥

स पुनरयं परपक्षहेतुध्वनिराकृतेषु अनवस्थित एव; अतस्तद्वि-
राकरणाय “यथो एतत्”—इत्येवमाद्युच्यते । यत् पुनरेतदुक्तम्—

* “स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बद्धन्त विश्वानि । आपस्य मिचं
धिषणा च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥”—इति ऋ० सं १, ७,
२, १ ।

† “प्रत्नपूर्वविश्वेमात्स्यात् बद्धन्ति”—इति पा० ५, २, १११ सू० । “तथेत्युपमाः”
—इति निघ० २, १२, (११) १भा० २२० घ० । “था इति च”—इत्यादि च पुर-
स्तात् १भा० २११ घ० ० पं० ।

‡ १भा० २११ घ० २ ऋ० ११ ऋ० (१) ।

§ “दातव्यानि” च ।

“स बलधनयोर्दाहृतमः” इति* । अकारण मेतत् इन्द्रस्य द्रविषोदस्वे । कस्मात् ? यस्मात् “सर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते” ; अत ऐश्वर्यात् सर्वा एव बलधनयोर्दाहृतो भवन्ति । तस्माद्द्वैश्वेदिक मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविषोदस्वे ॥

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्, बलकृति मधिकृत्य,—“ओजसो जात सुत मन्य एनम्”—इति † । तदप्यवैश्वेदिक मिन्द्रस्य । कस्मात् ? यस्माद् “अथ मय्यग्निरौजसा बलेन मथ्यमानो जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह” मन्त्रदृक् । किं माह ? “सहसस्युत्रम्”, “सहसः स्रुतम्”, “सहसो यज्जम्” । इन्द्रः सर्पिरासुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥

“इन्द्रः सर्पिरासुतिः”—इति ‡ । गृह्यसमदस्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नी विनियोगः समिदाधाने । द्रु-अन्नः ‘इन्द्रः’ द्रुमानः, ‘सर्पिरासुतिः’ च सर्पिरासवो यस्य, सर्पिर्वेदक मासूते य आहुति-द्वारेण । ‘प्रद्वः’ च पुराणः, ‘हेता’ ‘वरेणः’ वरणीयः ‘सहसः’ बलस्य यः ‘पुत्रः’ यः ‘अहुतः’ महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याग्नीर्गत माख्यात मथ्याहृत्य समाप्यते ॥

“त्वं ह यद्यविष्ठ्य” —इति § । विरूपस्यार्षम् । आग्नेयी ।

* पुरसात् ३३०४० १पं० ।

† पुरसात् ३३०४० ०पं० ।

‡ “इन्द्रः सर्पिरासुतिः प्रलो होता वरेणः । सहसस्युत्रो अहुतः ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १८, १ ।

§ “त्वं ह यद्य यविष्ठः सहसः सूनवाहुत । अन्तावा यन्निषो भुवः ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १४, १ ।

गायत्री । सामिधेनीष्वाग्नेयेऽन्वाद्यकामकर्मणि याव्या । हे 'यविष्य'
पुवतम ! 'सहस्रः' बलस्य 'सुनो' पुत्र ! 'यत्' यस्मात् 'आजत'
अभिजत, 'स्यतावा' सत्यवान्, उदकवान् वा, 'यज्ञियः' यज्ञस-
स्यादी 'भुवः' भवसि । तस्मात् त्वां वय मपि जुहुमः, स त्व मस्माक
मप्येवं भवेत्येतदाशास्महे ॥

“अग्ने वाजस्य गोमत्तः”—इति * । उष्णिक । गोतमस्वार्धम् ।
आग्नेयी । दृष्टकोपधाने अग्नौ विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने !'
'सहस्रो यज्ञो' बलस्य पुत्र ! 'जातवेदः !' यदेतद् वाजः अस्मत्,
गोमत् गोभिः तदत्, त्वं तस्य 'ईशानः' ईश्वरः । अतो ब्रूमः—
'अस्मे' अस्मासु 'धेहि' स्थापय । अनयापि कुरुष्वैतत् 'महिश्रवः'
महदेतत् अत्रो गवादि । इत्येतदाशास्महे ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम्,—“अग्निं द्राविणोदस माह”
इति † । नेद मनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविणोदसो जायते,
किन्तुर्हि? “अत्विजः” “अच” एतस्मिन् “द्रविणोदसः” अग्नेः
“उच्यन्ते” । ते पुनः कस्मात्? “हविषः दातारः”; देवानां हि
हविर्द्रविणम्, तदेते ददत इति द्रविणोदस एते । ततः किम्?
“ते च एनं जनयन्ति” । “निगमोऽपि” हि “भवति” अत्विजा
मय मग्निः पुत्र इति । तद्यथा—“अध्वौणां पुत्रो अधिराज एषः”

* “अग्ने वाजस्य गोमत्तः ईशानः सहस्रो यज्ञो । अस्मे धेहि जातवेदो महि-
श्रवः ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १०, ४ ।

† पुराणात् ४४०३० ०४० ।

—इति । “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः”—इति * । अनेन निर्मथ्यो ऽग्निरभिह्वयते । यः ‘एषः’ ‘अधिराजः’ ‘अधिकदीप्तिः’, ‘अग्नौ’ आह्वयनीये ‘अग्निः’ निर्मथ्यः ‘प्रविष्टः’ ‘चरति’ ज्वलन्, ‘अष्टौणां’ अष्टविजां ‘पुत्रः’ तैर्मथितः, ‘तस्मै विधेम’ तं परिचरामहे वयम्, अनेन आज्येन ‘हविषा’ । किम्? इति—‘मा देवानां यूययाम भागधेयम्’ इति । प्राप्त मेतदभिष्टोमाख्यं ‘भागधेयं’ स्तुवेणाभि-
जुष्टोतीति । शास्ततोऽस्य अग्न्याख्यस्य देवस्य ‘मा यूययाम’ मा लोलुपामेत्यतो विधेम । अथ वा अस्मै अग्नये हविर्ददः । विधति दानकर्मापि भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अतुयाजेषु द्राविणो-
दशाः प्रवादा भवन्ति, तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति (समाख्या)
भवति”—इति † । एतदप्यकारणम् । कस्माद्? यस्माद् “भक्तिमात्रं
भवति तत्” गुणतः संवादः; दुर्बला हि समाख्या, यतः असा-
मर्थ्यात् कुतश्चिद् गुणानुवादः,—“यथा वायव्यानीति” “सर्वेषां
सोमपात्राणाम्” नानादेवताना मपि सताम् ॥

“यथो एतत्”,—“सोमपानेन” एनं “स्त्रोतीति” ‡ । इद मथ-
कारणम् । कस्मात्? यस्मात् “अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते” सोमपानम् ।

* “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः अष्टौणां पुत्रो अधिराजः रषः । तस्मै विधेम हविषा
ह्वयेन मा देवानां यूययाम भागधेयम् ॥”—इति तै० स० । अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते
वाजसनेयकेऽपि पाठभेदेन । य० वा० स० ५, ४ ।

† पुरस्तात् ४४०४० २५० ।

‡ पुरस्तात् ४४०४० ११५० ।

कथम्? इति—“सोमं पिब मन्दसानो गणत्रिभिः” इति । “अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः”—इति* । हे भगवन् ! अग्ने ! वैशानर ! त्व मेभिः ‘मरुद्भिः’ मितरोचिभिः अर्चिभिः, ‘शुभयद्भिः’ भवन्तम् ‘अक्षभिः’ रसहर्तृभिः, ‘गणत्रिभिः’ गणत्रो भवन्त माश्रयद्भिः, ‘पावकेभिः’ पावथितभिः, ‘विद्यम् इन्वेभिः’ सर्वं मिद मागच्छद्भिः, यद् दग्धुम् ‘आयुभिः’ अयनश्रीलैः, ‘प्रदिवा’ चिरन्तनेः, ‘केतुना’ प्रज्ञया कर्मणा वा ‘सञ्जु’ संयुक्तः, ‘मन्दसानः’ मोदमानः ‘सोमं’ ‘पिब’ । इत्येतदाशासहे । अर्चिषोऽन्न मरुतः, अक्षत्वो वा मरुतः†; अन्यथा ह्यनुदाहरण मेवैष मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात्, इतरैर्मरुद्भिः सम्बन्धात् ॥

“यथो एतत्”—‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति‡, अस्यैव तद् भवति” । यत् पुनरेतदुक्तम्, अतुयाजेषु ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, ‘अस्य एव’ अग्नेः ‘तद् भवति’; अग्ने-रपि सोमभागित्वात् अतुयाजेषु । भवति हि तेषु “वनस्यते०—० द्रविणोदः पिब अतुभिः”—इति§ । वनस्यति-अद्दसामानाधिकर-ण्यात् सोमपानार्थं सम्बोधने द्रविणोदसो विशेषणविशेष्यभावसाम-

* “अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः अक्षभिः सोमं पिब मन्दसानो गणत्रिभिः । पावके-भिर्विद्यं विन्वेभिरायुभिर्वैशानर प्रदिवा केतुना सञ्जुः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १ १५, ८ ।

† “मरुतः”—इति अत्रिह्यमसु षष्ठं पदम् १भा० १५०, १५१ ४० ।

‡ पुरखात् ४४०४० ११५० ।

§ ऋ० सं० १, ८, १, २ । यत्र खजे ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, तत्रैवेयं तत्पुत्रेपठिता ।

ध्यात् नान्यो वनस्पतेर्द्रविषोदाः । वनस्पतिश्च पुनरसंग्रह्य मग्निः ;
 “वह देवत्रा दिधिषो हवींषि”-इति* हविर्वहनकर्मसंयोगात्,
 स्विष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पतेः । तस्मादग्निर्द्रविषोदाः ; नेन्द्रः ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्— इन्द्रार्थं सोमः संस्क्रियते, तस्मादिन्द्र एवास्व
 केवलः पाता ; नान्य इति† । नैतदेवम् ; सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै
 मीयते, अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते, ह्ययते च । तद्यथा ।
 “अभि त्वं देवम्”—इति‡ सावित्र्या मीयते, “अंशुरंशुष्टे”—इति §
 इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च मीयते॥ “इन्द्रायाभिमातिष्ठे”—इत्येव-
 मादिभिः । नामादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्यः । तथा च
 ह्ययते । तदेवं विधिवन्नाद् विचित्रा सोमतन्वगतिः । तत्रैवं सत्यब्रह्मं
 वक्तुं यत्र यत्र सोमः, तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति । सन्भुक्ते चाग्निरिन्द्रेण
 सह प्रत्यक्ष मैन्द्राग्ने गृहे “इन्द्राग्नी आगतम्”—इत्यत्र॥ । भवति
 चान्यर्थं मपि पृथक् गृहणं यजुषा सोमस्य “अग्रये त्वा रायस्योषाय
 त्वा”—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याद् ॥ ३(१) ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळ्यस्वा
 वनस्पते । आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेद्वात्सोमं

* उपरिहादिभ्य इष मेषेषाधावे प्रदग्मं विष्यत्यत्र मेवाचार्यः (१ पा० ५७०) ।

† पुरस्तात् प्रदर्शितं “न ह्यन्य इन्द्रात्”—इत्यादि, “तस्मा एव प्रदीयते”—
 इत्यन्तं वाङ्मनं ब्रह्मणम् (४४५३० ११५०) ।

‡ य० वा० सं० ४, १५ । का० सू० ०, ०, ८. ब्रह्मणम् ।

§ य० वा० सं० ५, ० । का० सू० ८, १, ११. ब्रह्मणम् ।

॥ “पुनरपि चायायते” च ।

¶ य० सं० १, १, ११, १ ; य० वा० सं० ०, ११ । “रेन्द्राग्रं गृह्यति”— इति
 च का० सू० ८, ११, १० । रेन्द्राग्रस्य परविशेषः ।

द्रविणोदः पिब^१ ऋतुभिः ॥ मेद्यन्तु ते वऱ्णयो वोढारो *
 यैर्यास्यरिष्यन् दृढीभवायूय^१ धृष्णो अभिगूर्य त्वं
 नेद्रीयाद्विष्याद्विष्यो धिषण्यो धिषणाभवो धिषणा
 (वाग्^१)धिषेर्द्धात्यर्थे धीसादिनीति वा धीसानिनीति
 वा वनस्पत इत्येन माहैष हि वनानां पाता वा पाल-
 यिता वा वनं वनोतेः पिब^१ऋतुभिः^१ कालैः ॥ ४ (३) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८. १.

यथा इह ऋतुयागेषु—“मेद्यन्तु ते वऱ्णयः”—इति ॥ । गृह्य-
 मदस्यार्थम् । जगती । ऋतव्या । “त्रि मिदा खेहने (दि०प० १३७)”,
 तस्य खेटि मेद्यन्तु इति भवति । हे भगवन् ! ‘वनस्पते !’ ‘द्रवि-
 णोदः’ (‘मेद्यन्तु’) खिद्यन्तु एते ‘ते’ तत्र ‘वऱ्णयः’ “वोढारः” अथाः
 ‘येभिः ईयसे’ येर्नित्यं गच्छसि । ‘अरिषण्यन्’ अहिंस्यमानः केन
 चिदपि । स त्व मेभिरश्वैरागत्य अस्मद्यज्ञं ‘वीलयस्व’ दृढ मात्मानं
 कुर्वस्व, सोम मस्यत्प्रत्तं पातुम् । कथं चैनं पिब ? ‘आयूय’ आमिश्र
 मिश्रीकृत्याङ्गुल्या ; स हि पानपाद्वर्णां स्वभावो यदङ्गुल्या मन्यनम् ।
 हे ‘धृष्णो’ अत्रूणां धर्षयितः ! ‘अभिगूर्य’ अभ्युद्यस्य ततो (‘नेद्रीयात्
 धिषण्यात्’) ‘सोमं’ नेद्रा वषट्कृतं ‘पिब’ ‘ऋतुभिः’ कालैः सहेत्ये-
 तद् ब्रूमहे ॥

* “वोढारो” क, च, ग ।

† “दृढीभवायूय” क, च, ग ।

‡ नाख्येतन् पदम ऋ-च-पु-कयोः ।

§ ‘पिबऋतुभिः’ क, च, ग ।

॥ अ० सं० १, ८, १, २ । इय मपि ऋतुयागेष्वेव ।

“धिष्ण्यः धिषण्यः” ; “धिषणा वाक्” , तदर्थं मघौ साद्यते ; तस्य पश्चादुपविष्टो होता शंसति । धिषणा कस्मात् ? “धिषेः” धातोः “दधात्यर्थे” वर्त्तमानस्य ; सा हि वाग्, अर्थं धारयति ; शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात्[†] । अथ वा “धीसादिनीति वा, धीसाग्नीनीति वा” । धीः प्रज्ञा, कर्म वा † । सा एतस्यां सीदति ; सनोति वा, सम्भजते इयं वा ; तयोः सीदति सनोति वा, सन्निमित्तत्वात् । एवं धीशब्दात् पूर्वपदम्, सदेः सनोतेर्वा उत्तर-पदम्, धिषणा-शब्दस्य विकल्पेन ॥

“वनस्पते इति एनम् आह” द्रविणोदसम्, तस्मादग्निरित्यभि-
प्रायः ॥

अथ कथं मग्निर्वनस्पतिः ? “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् ‘एषः’ ‘वनानां’ वृक्षादीनाम् अन्तर्गतोऽपि, समर्थोऽपि दग्धम्, न तानि दहति, तस्मात् अयं तेषां ‘पाता’ रक्षिता, ‘पालयिता’ वेति । केवलं धालन्यत्वम्, स एवार्थः ४ ॥

अथ “वनं” कस्मात् ? “वनोतेः” सम्भजनार्थस्य ॥ ; तद्धि दार्वीदि-प्रयोजनार्थं सेव्यते । ‘पिब ऋतुभिः’ “कालैः”, सह इति वाक्यशेषः ॥

* १भा० ७४ प्र० १ अ० ११८० (४४) ।

† “सिद्धे शब्दाद्येसम्बन्धे”— इति पश्चात्प्रायां पतञ्जलिः ।

‡ १भा० २२४ प्र० २ अ० ८८० (७)—११२ प्र० २ अ० १८० (२१) ।

§ ‘पा रक्षणे’—इति अदा० प० ४१, “पाल रक्षणे”—इति पु० प० ७१ ।

॥ “वन, एष सम्भजते”—इति षा० म्हा० प० ४१२, ४१४ ।

एव मय मग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभागवविर्भाक् च । निपात मेवैतत्,
—मध्यमं ज्योतिः, उत्तमं च ज्योतिः, एतेन नामधेयेन भजेते इति* ॥

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थो यथा-
सम्भव मुपादेयः प्रज्ञाविद्वद्भ्ये त्रिष्यस्येति ॥ ४ (३) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य
(अष्टमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ८,९.

॥ द्वितीय पादः ॥

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणाते-
र्वाप्नोभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासा मिध्नः प्रथमा-
गामी भवतीध्नः समिन्धनात् तस्यैषा भवति ॥ १(४) ॥

“अथात आप्रियः” । ‘आप्रियः’ इधादीनि † । आप्रीषु
निर्वक्तव्यानि तानि पुनरमूनि प्रैषिके आप्रीसूक्ते । पाठक्रमनियमाद्
विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमाह्वयेऽपि गृह्यमाणत्वात् पाठक्रम-
प्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाण्येव तत्रैतद् भवति । इमान्यग्निजातवेदो-
वैश्वानरप्रभृतीनि किं विवक्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासम्भवात्
अर्थत एषां क्रमः ? इति ॥

* इविचोदा-प्रत्येन पाषिंषोऽग्निरेव प्रधानतो बोध्यः सर्वत्र, वैद्युतः सौरश्च प्रक-
रणादिवहात् बोध्यः इति निष्कर्षार्थः ।

† १भा० ३६१ ४० ५४० ६४० (२)—(१२) ।

तत्र विवक्षितक्रमाणीति के चित् । कथम् ? इति । इह तावन्
 स्थानानि भूर्भुवःस्वरिति पाठानुपूर्वैव* नियतानीति तत्स्थानिना
 मयग्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते, स गृह्यमाणो न न्याय्य उत्सृष्टु
 मिति । अपि च सति क्रमप्रयोजने अग्निः पृथिवीस्थानो यस्मात्,
 अतस्त्वं प्रथमं व्याख्यास्याम इति † हेतुवचनमुपपद्यते ; उत्तरत्र
 च, “तासाम् इधः प्रथमागामी भवति”—इति ‡, “तेषां मयः
 प्रथमागामी भवति”—इति §, “तेषां रथः प्रथमागामी भवति”
 —इति ॥ । तत्र तत्र प्रथमागामी भवतीति क्वचनं यथाप्रधान
 मभिधानं पूर्वं समाख्यातमित्यस्य न्यायस्योपदर्शनार्थं मिति साध्यते ;
 इतरथा ह्यविवक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचनमकृत्वैव यत्किञ्चित् पद
 सुपादध्यात् । तदेतत् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुच्यते ।—
 पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा ‘अग्नि’-शब्देन प्रसिद्धतमः समन्धः, न
 तथा ‘जातवेदः’-शब्देन ; यथा ‘जातवेदः’-शब्देन, न तथा ‘वैश्वान-
 र’-शब्देन, यथा च ‘वैश्वानर’-शब्देन, न तथा ‘द्रविषोदः’-
 शब्देन । तान्मेतानि ॥ गुणविप्रकर्षात्, प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात्
 विप्रकथ्यन्ते ; इधादीनां तु व्यवधानेनान्यभिधानत्वमित्यतितरा
 विप्रकर्षः ; अथप्रभृतयस्तु स्थानमात्रमग्नेर्भजन्त इति इधप्रभृति-

* “मन्त्रानुपूर्वैव” इ० ।

† पुरस्तात् १०८४० २पं० ।

‡ अत्रेव चण्डे उपरिहात् (४५८ ४० ११ पं०) ।

§ उपरिहात् ८४० १पा० १ख० ।

॥ उपरिहात् ८४० १पा० १ख० ।

॥ जातवेदाः, वैश्वानरः, द्रविषोदाः इति ।

श्रीऽपि विप्रलब्धन्ते । तेषां अपि च उदितप्रमाणावृत्तयोः ऽग्निकुनि-
मष्टुका इति † प्रथमम् ; अनुदितप्रमाणावृत्तयस्तु‡ अक्षादयः † ते
पश्चादादन्तेभ्यः ॥ । इत्येवं सर्वेषु क्रमप्रयोजनं सुपेक्ष्यम् ।

ब्राह्मणेषु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयं मेव सर्वेषु क्रमप्रयो-
जनं भाव । तदुक्तं वार्त्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं नाम्नां ब्राह्म-
णेषुपसञ्चितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञा मवसादयेत् ।”—इति ॥

प्रकृतं मिदानीं सुपवर्णते ।—इत्यादीनां गुणाभिधानसामान्यं
किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात् आप्रियः”—इति ।
‘अथ’—इति विशेषाधिकारे । ‘अतः’—इत्यानन्तर्ये । ‘आप्रियः’
वर्णयन् इति † वाक्यशेषः ॥

इह कारणादभिधेये अभिधाननिघण्टो नैरुक्तानाम्, तदर्थं सुपो-
दृत्य “आप्रियः” कस्मात्? “आप्नोतेः प्रीणातेर्वा”—इति निराह ।
‘आप्रियः’ अथ; तत्सम्बन्धात् देवता अपि । तथाहि दर्शयति—
“आप्रीभिराप्रीणाति”, “इतीमा आप्रीदेवताः”—इति ** च । अथ-
शावत् आप्रुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः; अथ पुनर्देवता
आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः ॥

* “उदितप्रमाणावृत्तयो” च ।

† १भा० ४१४ प० ५ अ० १ अ० (१), (२), (३) ।

‡ “अनुदितप्रमाणावृत्तयस्तु” च ।

§ १भा० ४१४ प० ५ अ० १ अ० (४)—(१४) ।

॥ १भा० ४१५ प० ५ अ० १ अ० (१८)—(१९) ।

¶ इत आरम्भाध्यायसमाप्तिं यावत् ।

** * अथेवाध्याये उपरिहान् (१ पा० १ अ०) ।

“ताशाम् दध्नः प्रथमागामी भवति” प्रथम मागन्तु मस्य
आप्रीदेवतापदसमाप्ताये शील मिति प्रथमागामी । कस्मात् ?
एतत्पूर्वकत्वाद्विज्ञायाः, अनित्यत्वाच्च तनूनपात्रराशंसयोरन्यतरस्य ॥

“तस्य” दध्नस्य, समित्कलापस्य*, “एषा” प्राधान्यस्युतिः
“भवति”—॥ १ (४) ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि
जातवेदः । आ च वह मिचमहश्चिकित्वां त्वं दूतः क्वि-
रसि प्रचेताः ॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्यमनुष्यस्य यद्दे
देवो देवान्यजसि जातवेद् आ च वह मिचमहश्चि-
कित्वांश्चेतनावाँस्त्वं दूतः क्विरसि (प्रचेताः †) प्रहृष्टचेता
यद्देध इति कात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तनून-
पादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः ‡ प्रजाया
नामधेयं निर्णततमा भवति गौरच तनूहृष्यते तता-
अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते
अग्निरिति शाकपूणिरापोऽच तन्व उच्यन्ते तता अन्त-
रिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवन-
स्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ २(५) ॥

* “काष्ठं दारिद्र्यं लेध रश्म मेधः समित् क्लिबाम् ।”—इति जम० वे० ३० ।

† नाख्यतत् पदं क-च-न-पुखकेषु ।

‡ “शाकपूणितनूनपात्रपादित्यनन्तरायाः”—इत्येव क, च, न ।

“समिद्धो अद्य”—इति * । जमदग्नेरार्षम् । चैष्टुभम् । स्रक्त
मेवाहाग्रेयं यास्कः † । हे इषा ! यस्त्वं ‘समिद्धः’ सन्दीप्तः, ‘अद्य’
एतस्मिन् विग्रिष्टे यजनौयेऽहनि, ‘मनुषः’ “मनुष्यस्यमनुष्यस्य”
समानेऽहनि प्रवृत्तयागानां चैवर्णिकानाम् ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे ‘देवः’
दाता हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘देवः’ दीप्तो वा, द्योतनो वा, ‘देवान्’
दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागेऽङ्गभाव सुपगच्छन्
‘यजसि’ हे ‘जातवेदः!’ जातवेदस्य आधार इति तदभिधानेन
सम्बोध्यते ; दृष्टा हि मघस्येषु क्रोशत्सु तदभिधानप्राप्तिः ; अथ वा
जातवेदा अपि लङ् लुतेऽनभिव्यक्तस्य प्रकृतिस्वदाधारत्वाद्ब्रह्म एवायं यष्टुम्,
तस्मात् जातवेदास्वदाधारे यजति यत्, तत् ल मेव यजस्यौत्युच्यते ।
अस्माक मयेतस्मिन्नहनि हे ‘मिचमहः’ मिचार्षां पूजयितः ! नित्य
मभ्युपेक्षमाणः उपकारवृत्तो ‡ यजमानानां ‘चिकित्वान्’ जागानः
‘आ च वह’ आह्वय च, देवान् आह्वय चैतान् यत्र ; तथास्मिन्
कर्मणि अस्मन्नङ्गभाव सुपेहि, यथैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृ-
क्षन्तोऽङ्गभाव मीयुर्देवाः, अपि च नैतदतिचिचम् ; यदेव मस्माक
मस्मिन् कर्मणि वर्तेयाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“लं दतः
कविरसि प्रचेताः” । अग्न्यावेनादग्निर्यदपेक्ष्योच्यसे,—‘लम्’ एव ‘दूतः’
सर्वयजमानानां स्वर्तुर्वकत्वाद् देवतायागस्य, ‘कविः’ कान्तदर्शनः—

* सू० सं० ८, ९, ८, ९ । अग्निचयनाऽभूवे प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यं विद
माप्नोस्यन्नम् । आ० १, १. इत्यम् ।

† यतो ब्रूमः—“लं दतः कविरसि प्रचेताः”—यत्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्—इत्यादि (४९१
४० ८ पं०) ।

‡ ‘मभ्युपेक्षमाणोपकारवृत्तो’ च ।

क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, 'प्रवेता.' प्रकृतप्रज्ञानः । यस्मात् त्वम् अस्त्विय-
जमानानां सायुज्ये हेतुः*, तस्य तत्र युक्त मस्माक माह्वय देवान्
यष्टु मित्यनो मूमहे—आह्वय चास्माकं देवान् यज च ॥

“यज्ञेषु इति कात्यक्यः” । कात्यक्य पुत्रः कात्यक्य आचार्यः,
स मन्यते,— योऽय मिध आधीयते प्रतिप्रणवं यज्ञे स एवाय मिति ।
मन्वेतस्मिन् मन्वे न तस्य लिङ्ग मस्ति ? सत्यम् ! नास्ति साक्षात्;
प्रेषे तु “समिद्ध्यः प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थं मेव प्रेष्यते
स एवेज्यते † । तस्मात् समिधा मेवेधभाव सुपगताना मग्निना
सन्दीप्तानां समुदायापेक्ष मिदम्, व्यवहित मभिधान माप्रीगतं
समिद्धो अयेति समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्पष्ट मैष्टिके होत्रे
समिधो यजेति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अग्न आज्यस्य
यन्तु”—इति वषट्करोति ‡ । तस्माद् युक्तं यत् कात्यक्यो मन्यते
यज्ञेषु इति ? ॥

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निरिति ब्राह्मणः” ।
स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरादुपकारित्वात्, प्रेषस्य
सन्निपत्योपकारित्वाच्च ॥ । यजतावाप्रियां यदाप्रीरूपं तद्

* “सापत्यो हेतुः” च ।

† “यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, तं प्रेषेः प्रेष मेवन्, यत् प्रेषेः प्रेष मेवन् तत्
प्रेषायां प्रणवम”—इति रे० ब्रा० २, १, ८ ।

‡ “यद्दे देवतायै चरिर्देहीतं स्नातां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्त्याचार्येव तदेवतां
प्रीणाति, प्रत्यक्षादेवतां यजति”—इति रे० ब्रा० २, १, ८ ।

§ “समिद्विष्टु”—इति व्याख्याने “हे इधकाव ! तं 'समिद्वि' अग्नेः समित्वत्वं
दोषम मधि”—इति मन्त्रोपकार । य० ब्रा० सं० १, ५ ।

॥ “नाम्नानि द्विधाभि । सन्निपत्योपकारकाधि, आरादुपकारकाधीति च”
—इत्यादि मी० प० ।

बलवत्* । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ? अन्यर्थता कथम् ? इति शृणु ।
—“समिद्धो० —० देवान् यजसि जातवेदः । आ स्र वह मित्र
महश्चिकित्वां दूतः कविरसि प्रचेताः ॥”—इति सर्वाण्येतानि अभि-
धानानि कर्माणि च अगौषान्यग्निपचे, गौषानीभूपचे; “गोषमुख्यथोश्च
मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः”—इति न्यायः†; तस्मादप्रच्युतस्वरूपाया आप्रियो
यजतावुपकारवाङ्मत्यादाग्नेयत्वाच्च प्रयाजाना मग्निरेवाय मनया
आप्रिया इज्यत इति शाकपूणिर्मन्यते ‡ ॥

यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्; “आग्नेया इति तु स्थितिः”—
इति अधिकरणान्ते हि वक्ष्यति § । एवं तर्हि अग्निरित्येतदेव
समाह्वानाय मासीत्, न इभः ? इति । नैवम् । कस्मात् ? समिद्धो
अग्नेत्येतदस्या माप्रिया मग्नेर्लिङ्ग मस्ति, न त्वग्निश्चन्दः; अतोऽस्या-
समाह्वानम्, पौनइत्सदोषाच्च । तदिभश्चन्देऽपि समानम् ? इति चेत्,
तदपि ह्याप्रियां नास्तीति न, प्रैषिके समाह्वानात्, क्रियाविशेषत्वाच्च ।
आङ्गथ चास्मकं देवान् यज चेति स एवोऽग्निः समित्कलाप मिभ
मात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्तदाख्यता सुपगतः तेनेभाभिधानेनेज्यत इति

* “त्रैवेभिः त्रिषानाग्नीत्याग्नीभिः प्राप्नीयंश्चक्षुः । प्रथमेभिरनुयाजान् चपट्कारिभि-
राङ्गितोः”—इति य० वा० च० १६, १६ ।

† “बोत् (पा० १, १, १५)”—सूत्रभाष्ये, परिभाषेन्दुशब्दे (१४) चैतद्वाङ्मा-
त्रादिषु ब्रह्मवत् ।

‡ कथञ्च प्रयाजाना माग्नेयत्वं तद्वक्ष्यतीहैवाध्यायात्मिके चण्डे ।

§ उपरिहादिहैवाध्यायेऽत्मिके चण्डे । अधिकरणं च पञ्चाङ्गविचारः । तदाहा-
धिकरणमाह्वारायां माधवः—“रकैकस्याधिकरणस्य विषयः, सन्देहः, सङ्गतिः, पूर्वपक्षः,
विहाणवेति पञ्चाङ्गवशाः ॥”—इति ।

इधमशब्दः समासातो माग्निशब्द इति । सर्वत्र आकपूणेरेव माग्नी-
ष्वम्यर्थान्यभिधानानि * ॥

आकपूणिपत्ने मन्त्रयोजना— हे भगवन् ! अग्ने ! 'समिद्धः' यः
क्षं सन्दीप्तः, 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे' यज्ञगृहे
'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दाहन्, दीप्तान् वा
'यजसि' 'जातवेदः !' इविषा यजमानानां जातप्रज्ञान ! स त्व
मस्माक मपि हे 'मित्रमहः' मित्राणा मुपकारप्रदत्त ! 'षिकित्वाण्'
जानाणः स्व मधिकारम्, आह्वय देवान् यज चेति । किम् ? ब्रूमहे
—यस्मात् त्व मेव 'दूतः' सर्वयजमानानां भवसि । 'कविः' ज्ञान्त-
दर्शनः, 'प्रचेताः' प्रदृढप्रज्ञान इति ॥

"तनूनपात्"—इति † । निर्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् "आज्यम्"
इति कात्यक्यः, "अग्निरिति आकपूणिः" । यथा तावदाज्यं तथा
निरुच्यते— "नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्" या
पितुरनन्तरा, पुत्राख्या सा भवति ; अननन्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं
कारणम् ? सा हि "निर्णततमा भवति" कथम् ? पुत्रस्तावत् पितु-
नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि नीचैर्नततमः पौत्रः । तत्रैतस्मिन् पक्षे यः
'तनू'-शब्दः पूर्वपदं तनूनपाच्छब्दस्य, तेन "गौः" "उच्यते" । सा
कस्मात् ? "जताः अस्यां भोगाः" चीरदद्यादयः । ततः किम् ?

* रेट्टिके "कृदा अस्या सुमिषा"—इत्यादेर्वाक्यान्तरणे "दादमाग्नीदेवत्या उचि-
हो विषमपादा आग्नेय्याऽग्निना इष्टा । अग्निः प्रजापतिलेन सूयते तेन प्राजापत्या
अपि । 'ता आग्नेयः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत तेनाग्नेय्या इत् प्रजापति मग्नीवान्
'तेन प्राजापत्या' इति श्रुतेः"—इति मत्स्यपुराणः ।

† १ मा० ४६९ प० पू० अ० १ ख० (२) ।

“तस्याः पयो जायते” तस्या पुत्रः पयः; “पयसः आञ्जं जायते” तस्मात् तस्याः पौत्रः । एवं गोः तन्वाख्यायाः नपात् आञ्जम् । तस्मात् तनूनपात् * ॥

अग्निपत्ने “आपः” “अच” अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्त्वेन “तवः” उच्यन्ते । ताः कस्मात् ? “तताः अन्तरिक्षे” । ततः किम् ? “ताभ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते”, “ओषधिवनस्पतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तस्मादय मपां पौत्रः † ॥

“तस्य” तनूनपातः—आञ्जस्य अग्नेर्वा प्राधान्यस्तुतिः “एषा” “भवति”—॥ २ (५) ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानाम्भ्र्वा समञ्जस्त्वदया सु-
जिह्व । मन्मानि धीभिरुत यन्न मृन्धन् देवेषा च ह्यसु-
ह्यध्वरक्षः ॥ तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् यज्ञस्य
यानाम्भ्रुता समञ्जस्त्वदय कल्याणजिह्व मननानि च
नो धीभिर्यज्ञं च समर्ह्य देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासेनाः शंस-

* “तनूनपातं यजति, प्राची वै तनूनपात्; स चि तवः पति, प्राच केव तत् प्रीचाति, प्राचं यजमाने दधाति ।”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† अत रवेष्टिके “तनूनपादस्यो”—इत्यस्य आख्याया साच महीषण—“तनू-
जाम्=अपाम्, नपात्=पौत्रः”—इत्यादि । एवञ्च मध्यमस्थानसमाख्यादेव “अपा-
न्नपात् (१भा० ४०५४० ५च० ४४० ११)”—इत्यनेनास्य न किं नपि पाठेन सत
एवाच इत्यने यजति—“अपात्तपात्तनूनपात् आख्यातः”—इति । उ० १० च०
१पा० ५च० ।

न्यग्भिरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यैषा
भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पथञ्चतस्य”—इति* । हे ‘तनूनपात्’ आज्य ! त्व
सुच्यसे । एतान् ‘पथः’ मार्गान् सर्वान् ‘ञ्चतस्य’ यज्ञस्य ‘यानान्’
हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण स्वादेन ‘समञ्चन्’
सम्पूजयन् ‘स्वदय’ स्वादुता मापादय । हे सुजिह्व ! ; जिह्वया हि
ते एतदेवं कुर्वन् ‘मन्मानि’ “मननानि” यानि च वयं मन्यामहे-
ऽर्थवस्त्रानि धूवाणेतानि नः स्युरिति, तानि स्वाभिः ‘धीभिः’ स्वैः
कर्मभिः, अभिघारणालङ्कारणोपस्तरणादिभिः † ‘ञ्चन्’ संसाधयन्
स्वगुणैरुपकुर्वन् ‘समर्द्धय’ सम्पादय । अपि चैवं कुर्वन्नेतं यज्ञं ‘समर्द्धय’
सम्पादय । या का चिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य तं प्रायश्चित्तेनाङ्गभाव
मुपगच्छन् “गमय” ‘देवचा’ “देवान्” प्रति, खिष्ट मध्वर मस्माकं
च कुर्वन्नेत्यर्थः ।—एतदाशास्त्रे त्वत्तः ॥

“अग्भिरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘तनूनपात्’ त्वम्
एतान् ‘पथः’ ‘ञ्चतस्य’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवींषि, ‘मध्वा’ मधुरेण
पाककृतेन रसेन ‘समञ्चन्’ समभिव्यञ्जयन् ‘स्वदय’ मृष्टीकुरु । हे
‘सुजिह्वः’ स्वर्चिः ! अथ वा हे सुवाक् ! एतान्येवं कुर्वन्नेत्यर्थः—

* “द्विराव्यस्योपस्योर्ध्वे षपा नवदाय द्विरपरिष्टादभिघारयति”—इति २०
ब्रा० १, १, ४ । रवसादिकं प्रह्वम् ।

† ऋ० सं० ८, १, ८, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादश्याप्रीतु द्वितीया
(१८. ११) ।

मतान्यर्थवस्तूनि नः संसाधयन् 'यज्ञम्' 'एतन्' समर्द्धयन् स्वसाम-
थ्याच्च 'देवता' देवप्रविष्टं कुरु ।— इत्येतदाशास्त्रहे वयं तन्न इति ॥

“नराशंसः * , यज्ञः इति कात्यक्यः” । कस्मात् ? “नराः अस्मिन्
आसीनाः शंसन्ति” । नरशब्दः पूर्वपदम्, आशेर्निष्ठान्तस्य मध्यम्,
शंसतेत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः ? ‘नराः’ मनुष्याः ‘अस्मिन्’ ‘आसीनाः’
उपविष्टाः ‘शंसन्ति’ इति नराशंसः । “अग्निरिति शाकपूणिः” । स
कस्मात् ? “नरैः” “प्रशस्यः” स्तुत्यः “भवति” † ॥

“तस्य” नराशंसस्य “एषां भवति” प्राधान्यमुक्तिः— ॥ ३(६) ॥

नराशंसस्य महिमानं मेघा मुप स्तोयाम यज्ञतस्य
यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभ-
यानि हृव्या ॥ नराशंसस्य महिमानं मेघा मुपस्तुमो
यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति
वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेल ईद्रेः स्तुतिकर्मण
इन्धतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ४ (७) ॥

“नराशंसस्य महिमानं मेघाम्”—इति † । वर्त्तमान एव कर्मणि

* १ भा० ४६१ प्र० ५ अ० १ श० (४) ।

† “नराशंसं यजति । प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजा चैव तद् वाचं च प्रीयति,
प्रजां च वाचश्च यजमाने दधाति ।”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ । अस्मिन् नराशंस-
नाराशंसयोर्भिदः नाराशंस-पदव्याख्यानम् नवमे (८) वक्ष्यति । १ भा० ४६४, ४६६
प्र० (१) द्रष्टव्यम् ।

‡ अ० सं० ५, १, १, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाश्वेषु तृतीया (१८, १०)

ब्रवीति । योऽथ मेधा मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः,
 द्रव्यदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता ; तद्वाग्यौ देवता-
 विशेषे जगदुत्पत्त्यनुयह्वीजम् । 'नराशंसस्य' वयम् ('उपस्तोषाम्')
 "उपस्तुमः" उपगम्य चेतसा 'महिमानं' माहाभाग्यम् विभूतिं
 'स्तुमः' अभिकीर्त्तयामः । 'यजतस्य' "यज्ञियस्य" यजनसम्पा-
 दयितुः, प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितुः 'यज्ञैः' कर्मभिः युक्ताः उप-
 स्तुमः । तदेव मेतस्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किं मप्यस्तु ।
 —इत्याशास्त्रहे । 'ये' 'सुकृतवः' "सुकर्माणः" जगदनुग्रहप्रदन्ताः
 'शुचयः' निर्णिक्ततरपापाः 'धियं धाः' स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम्
 अनु-वि-“धारयितारः”, प्रज्ञानां वा । एवमादिगुणयुक्ताः 'देवाः' ते
 'स्वदन्ति' "स्वदयन्तु" एतानि ('हव्या') "हवींषि" 'उभयानि' ।
 यदि सौमिकः पशुः, ततः "सोमं च" "इतराणि" पशुपुरोडाश-
 धानाप्रभृतीनि ; अथ पृथक् सोमात्, ततः "तान्त्राणि" प्रयाजाज्य-
 भागस्त्रिष्टकप्रभृतीनि, "आवापिकानि च" प्रधानहवींषि * ।—इत्ये-
 तदाशास्त्रहे ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽथ मेधा मभिमतोपकारकारौ,
 नराणां प्रभृत्स्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् 'उपस्तोषामः' "उप-
 स्तुमः" 'महिमानं' 'यजतस्य' यज्ञसम्पादयितुः 'यज्ञैः' कर्मभिः

* "शे वै यज्ञं नराशंसपङ्क्तिं वेद, नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राषीति । द्विजा-
 राशंसं प्रातःसवनं द्विजारशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनं मेध वै
 यज्ञो नराशंसपङ्क्तिर्नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राषीति य एवं वेद ।"—इति रे०
 ब्रा० १, २, १ । अथैव पुरोडाशधानादीनां चविष्यङ्क्तिर्ज्ञं च वर्धितम् ।

दानैर्वा संयुक्ताः, तस्मिन्नुपस्तुतमहिषि नराशंसेऽग्नौ ऋतानि 'ये'
'सुकृतवः, देवाः, शुचयः, धियं धाः', ते एतानि 'उभयानि' हवींषि
आस्तादयन्तु ।—इत्येतदाशास्महे ॥

“ईलः” अग्निः * । स पुनरयम् “ईहेः स्तुतिकर्मणः” ; स्वयते
ह्यसौ । “इन्धतेर्वा” दीपनार्थस्य ; तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ † । “तस्य”
“एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”— ॥ ४ (७) ॥

आजुङ्गान् ईद्यो वन्द्यश्चा याङ्गमे वसुभिः सृजो-
षाः । त्वं देवानां मसि यद्वा होता स एनान्यक्षीषितो
यजीयान् ॥ आह्वयमान ईक्षितव्यो वन्दितव्यश्चाया-
ङ्गमे वसुभिः सहजोषणत्वं देवानां मसि यद्वा होता
यद्वा इति महतो नामधेयं यातश्च ह्यतश्च भवति । स
एनान् यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति
वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरो बर्हिः परिवर्हणात्
तस्यैषा भवति ॥ ५ (८) ॥

“आजुङ्गान् ईद्यो वन्द्यश्च”—इति † । हे भगवन् । यः त्वम्
'ईद्यः' 'वन्द्यः' च सर्वलोकस्य । 'ईद्यः' दीपनार्थः हविर्भिराज्या-
दिभिः । 'वन्द्यः' स्तुत्यः । स त्वम् 'आजुङ्गानः' “आह्वयमानः” एत-

* १ मा० ३११ प्र० ५ अ० १ अ० (५) ; ३११ प्र० (५) ।

† “ईड स्तुतो”—अदा० आ० ८ । “अि इन्धौ दीप्तौ”—द० आ० ११ ।

‡ अ० सं० ८, १, ८, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौष षष्ठ्यर्षी (१८, १८) ।

स्मिन् कर्मणि अस्माभिः, 'वसुभिः' ('सजोषाः') "सहजोषणः" समान-
 प्रीतिर्भूत्वा 'आयाहि' । कस्मात् पुनरेवं ब्रूमहे ? इतः,— यस्मात् हे
 'यङ्' "महत् !" 'त्वम्' "असि" 'हेता' "देवानाम्" आह्वाता ।
 "सः" त्व मस्माभिः 'दधितः' "प्रेषितः", "अधीष्टो वा" अध्येषितो
 होतृत्वे स्थित्वा अस्माकम्, "एनान्" देवान् 'यच्चि' यज इत्येवं ब्रूमहे ।
 किं मित्येवं ब्रूमहे ? यस्मात् 'यजोयान्' असि "यष्टृतरः" मनुष्य-
 होतुरिति ॥

इह 'इद्यः'—इति एकवचन मग्नेरव्यवधानेन तथैतस्मिन् मन्त्रे
 एकस्य श्रुतत्वात्, ऐष्टिके पुनर्होत्रे 'इलो अग्न आव्यस्य व्यन्तु'—इति
 बहुवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्त्वित्येतस्मात् 'इद्यः'—इत्येतस्यापि बहु-
 वचनत्व मेव 'इडो व्यन्तु'—इति । तच्च पुनरन्नाभिधानम्*,
 अन्नं च पुनरोषधय एव, तासु पृथिवीस्थानाः इत्यग्निं भजन्ते, तदा-
 त्मनाय मग्निरिज्यत इति । तच्च बहुवचनं प्रतिषमाधान मोषधा-
 त्मनाग्नेर्व्यवधारणात् । उक्तञ्च—“योऽथ मृषीषे पृथिव्या मग्निरन्तरौ-
 षधिवनस्यतिष्वसु त सुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम्”—इति† ।
 तस्मादुपपद्यत इति ॥

“वर्हिः”—इति‡ निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् प्रसिद्ध मेव
 कुग्रमयं यज्ञाङ्गम् । तत् कस्मात् वर्हिः ? इति । उच्यते,—

* “इलो यजति । अन्नं वा इलोऽग्न मेव तत् प्रीयति, अन्नं यजमाने इषा-
 ति”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† पुरस्तात् १८० घ० १५ पं० १ अ० ८ अ० ।

‡ १ भा० ४६१ घ० ५ अ० १ अ० (१); ४६१ घ० (१) ।

“परिवर्षणात्” परिच्छेदनात् ; लूनं हि तद् भवति, परिवृद्धं वा * । “तस्य एषा” बर्हिषः प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—
॥ ५(८) ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्रे अहाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः
प्रवृज्यते अग्रे अहाम् । बर्हिः पूर्वाह्ने तद्विप्रथते (वितरं)†
विकीर्णतर मिति वा विस्तीर्णतर मिति वा वरीयो
वरतर मुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योन
मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा
द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासा मेषा
भवति ॥ ६ (९) ॥

“प्राचीनं बर्हिः”—इति १ । प्राच्यां दिशि यदञ्चितं गतं जातं
प्रागयं वा यत् स्तौर्यते, तद् भवति ‘प्राचीनम्’ । किम्युनस्तत् ?
‘बर्हिः’ “प्रवृज्यते” प्रच्छिद्यते लूयते, अथ वा “प्रवृज्यते” प्रस्ती-

* “बर्हिर्यजति । पशवो वै बर्हिः, पशून्नेव तत् प्रीषाति, पशून् यजमाने
दधाति”—इति रे० त्रा० १, १, ४ ।

† “प्रवृज्यतेऽप्रऽह्ना” ऊ. च ।

‡ नाख्यतत् पदम् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ ऊ० सं० ८, १, ४ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशांशेषु पञ्चमी (१९, १९) ।

यते । किम्पुनरेव मेव ख-मनीषिकया ? नेत्युच्यते,—“प्रदिशा” विधि-
वाक्येन प्रागुदम्वा बर्हिष्मिन्नतीति सामर्थ्यात्, अथ वा “प्रदिशा”
प्रस्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा”-इत्यनेन * । स्तरणपक्षेऽपि “प्राचीनं बर्हिः
स्तृणाति”—इति विधिवाक्यम्, “ऊर्णमुद्रा पिप्रयसु”—इति † मन्त्रः ।
किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते ? ‘पृथिव्याः वस्तोः अस्याः’ । पृथिवी
वेदी, तस्याः ‘वस्तोः’ “वसनाय” आच्छादनाय । कदा च पुनस्तत्
प्रवृज्यते ? ‘अग्रे अङ्गाम्’ “पूर्वाङ्गे” ; तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं
स्रवनं वा । तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं ‘प्रथते’ । विस्तीर्यते
वेद्यां ह्यद्यमानायाम् । प्रवृज्यमाणं वा प्रस्तीर्यमाणं वा विप्रथते ।
‘वितरम्’ विस्तीर्णादपि “विस्तीर्णतरम्”, ‘वरीयः’ “वरतरम्”
अन्येभ्यो यज्ञाङ्गेभ्यः श्रेष्ठतरम्, तदाधारत्वाद्भविषाम् ; “उदतरं
वा” बज्जतरं वा । किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते, विप्रथते वा ?
‘देवेभ्यः’ “च” ; ‘अदितये’ “च” कथं नाम ‘स्योनं’ “सुखं”
स्यादिति ; बर्हिषा हि सगुणीकृत्कर्मणो देवानां हविर्दातृणां यज-
मानानाम् अभीप्सितेन फलेन योगो भवति, तत्सुखम् । ‘अदितये’
पृथिव्यै ; बर्हिषा हि सगुणीकृतात् कर्मणश्चाङ्गतिद्वारेण वृष्टिर्भवति,
तत ओषधिप्ररोहः । तत्सुखम् ॥

नात्रं ब्रवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाङ्गं मेवाभिमतं मेतदिद् मयस्था-
चार्यस्य च तद्द्वारेणैव व्यवधानेनाग्निः स्तृयते, पृथिव्यायतनत्वात्

* य० वा० सं० १, १० ; ११ ; १४ । ८, २० ; २८ । ११, ८, १८ । १८, २० ।
१०, २ । १०, ८ । १८, १ ।

† य० सं० २, ८, ११ । प्राचीना मेकादशर्षे चाप्रीकृते इयं चतुर्थी ।

तस्य । अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्वार्थदृग्गः । तत्पक्षे बर्हि-
रित्यम्यभिधानम्* । प्रागच्यते प्रणीयत इति 'प्राचीनं बर्हिः' प्रवृद्ध
माहवनीयाख्यं ज्योतिः । "प्रवृज्यते" प्रणीयते तत्पुनः 'प्रदिग्मा'
वचनेन प्राञ्च मुद्धरन्तीति । 'पृथिव्याः' वस्तोः "वसनाय" ; अग्निमैव
हि वेदिरग्निका भवति । 'अग्ने अज्ञाम्' "पूर्वाग्ने" तद् विविधं 'प्रयते'
सामिधेनीप्रक्षेपात् । आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विच्छिन्नतरं
प्रयते । 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः ; "उदतरं" मह-
त्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा, 'अदितये' "च"
पृथिव्यै कथं नाम 'स्योनं' स्यादिति ॥

"स्योनम्—इति सुखनाम" † । "स्यतेः" धातोः अवपूर्वात्,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः । "शेवितस्यं
भवतीति वा" तद्धि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"द्वारः"—इति ‡ । निर्वक्तव्यम् । "यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्यः" ।
ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि ताभिः । "द्रवतेर्वा" ।
धालन्यत्व मर्थैकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया हि द्वाारादेव निवा-
र्यन्ते । "तासाम्" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"— ॥ ६(८) ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि अयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभ-
मानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत

* य० व० सं० १८, १९. "देवमुर्षिः"—इत्यादि मन्त्रवाक्यान् इदम् ।

† नैषधुक्खरवाचं मिदम् । १ मा० २१४, २१०४० २ च० ९ च० (१५) ।

‡ १ मा० ४११, ४१२ ४० ५ च० ९ ८० (७) ।

सुप्रायणाः ॥ व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य
 इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः* वरतमां
 मङ्ग मूरू देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्व मिन्वा विश्व
 माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्योऽग्निरिति शाक-
 पूर्णरुषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता नक्तेति
 रात्रिनामानक्ति भुतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्त-
 वर्णा तयौरेषा भवति ॥ ७ (१०) ॥

“व्यचखतीः”—इति † । ‘याः’ एताः विविधेनाञ्जनेन गमनेन
 युज्यन्ते ‘व्यचखतीः’, ताः । किं कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्त्वेन
 ‘विश्रयन्ताम्’ विश्रयन्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्यः न जनयः’ “पतिभ्य
 इव जायाः” यथा पतिभ्यो जाया “ऊरू मैथुने धर्मे” विदृष्टन्ति
 (“शुशोभिषमाणाः”) शोभयितु मिच्छमानाः प्रहर्षात्, एवं विश्र-
 यन्ताम् । इदानीं मुत्तरोऽर्द्धर्षः प्रत्यवकृतः ।— याः यूथं व्यञ्जनवत्यः
 एवं विश्रयन्ते, ततो ब्रवीति,— हे “देव्यः” दानक्रियाहेतुभूताः !
 ‘द्वारः !’ “बृहत्यः” “महत्यः” “विश्वम् इन्वाः” “विश्वम्” सर्वम्
 “आभिः” “एति” यज्ञोपकरण मिति विश्व मिन्वाः, यूथ मुच्यन्ते ।
 ‘देवेभ्यः’ एतेभ्यो हविर्दाहभ्यः ऋत्विभ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा ।
 ‘सुप्रायणाः’ सुप्रगमनाः ‘भवत’ ।— इत्येतद्व्यास्यहे ॥

* “शुशोभिषमाणाः” न ।

† “वरतर” क ख न ।

‡ अ० सं० ८, ९, ८, ५ । य० वा० सं० आचनेषिके द्वादशांशौ पृथङ्गी (१९, १०) ।

“अग्निः इति शाकपूर्णिः” । तत्पक्षे योजना ।— अग्निरर्चिषो द्वारः । जवनात् द्रवणादा । हविर्वा, ताभिर्जवति द्रवति वा, वारयति वा रक्षःप्रमृतीनीति द्वारः । ‘व्यस्रखतीः’ याः एताः विविधेनाद्यनेन तदत्यः अग्निरर्चिषः । ताः उरुत्वेन ‘विअयन्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्यं इव जायाः” ऊरु मैथुने धर्मे शोभयितु मिक्षमानाः । या यूयं विविधे-नाद्यनेन तदत्यः, यास्यैवं विअयध्वे, ततो ब्रवीमि* । हे “देव्यः” “बृहत्याः” ‘विअ मित्वाः’ सर्वे हविर्याभिर्जवति, ता यूय मस्य हविषः ‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति † ॥

“उषासानक्ता”—इति ‡ एकपदम् । अस्य विघट्टः—“उषास्य नक्ता च” । अथ “उषा व्याख्याता”—“उच्छतौति सत्या” इति? । “नक्तेति राक्षिनाम” ॥ । तत् कस्मात्? “अनक्ति”, क्लेदयति “भूतानि” “अव-श्यायेन”—इति । अवश्य मेतदायन्तीत्यवश्यायाः प्रुष्या । अनक्ते-रकारलोपे नक्ता । “अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे ; न अक्ता, न व्यक्ता, अनक्ता । यथा अक्षः सर्वं मभिव्यक्तरूपं भवति, न तथा राक्षिः । “तयोः” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”— ॥७(१०) ॥

आ सुध्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सद-
तां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्ते अधि अग्र्यं

* “ता वो ब्रवीमि” च ।

† “दुरो यजति । दृष्टिर्वै दुरो दृष्टि मेव तत् प्रीचति, दृष्टि मन्नासं यजमाने दृष्टति”—इति रे० १, १, ४ ।

‡ १ भा० ४११, ४१२ प्र० ५ अ० २ च० (८) ।

§ १ भा० ११२ प्र० १ अ० १ पा० १ च० ।

॥ एतच्च मिश्रण्यौ राक्षिनामसु पठितम् । १ भा० ४१ प्र० १ अ० ७ च० (१०) ।

शुक्रपिशुन्दधाने ॥ सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्या-
विति वा सीदता मिति वा न्यासीदता मिति वा यज्ञिये
उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुहृक्के सुरो-
चने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शीचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं* भवति ।
दैव्या हेतारा दैव्यौ हेतारावयं चाग्निरसौ च मध्यम्
स्तयोरुषा भवति ॥ ८ (११) ॥

“आ सुष्वयन्ती”—इति । ‘आसुष्वयन्ती’ “सेष्मीयमाणे” परस्परं
अयमाने, अथ वा “सुष्वापयन्त्यौ” सुष्ठु जनान् स्थापयन्त्यौ । ‘यजते’
हेतुकर्तृत्वेन यजते “यज्ञिये” यज्ञसम्पादयित्री । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते”
उपगम्य इतरेतरं क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविजे द्योतने । ‘योषणे’ सस्मिन्ने
परस्परतः । ‘बृहत्यौ’ “बृहत्यौ महत्यौ” । ‘सुहृक्के’ “सुरोचने”
सुदीप्ते । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते ‘अधिश्रियम्’ श्रियम्
“अधिदधाने” उपरि स्थापयन्त्यौ, (‘शुक्रपिशुन्द’म्) “शुक्रपेशसम्”
शुक्ररूपां श्रियम्, (‘आसदताम्’) आसीदताम्” एतस्मिन्त्वे “द्योतौ” ।
आकार उक्तृत्वेन उपसर्गस्य हि क्रियापदन सामर्थ्यम्,— “न्यासीदताम्
इति” नियमेनासीदता मिति ; निरुत्तरपदस्योऽप्यपकृत्य तेनैव
क्रियापदेन † । नि-शब्दस्योत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

* “पिशतेर्विपिशितं” क, च, न ।

† ४०० सं० ८, ९, ८, ९ । ४०० वा० सं० आसनेधिके द्वादशाश्रितु सप्तमी (१८, १९) ।

‡ ‘अन्वयि परेऽपि । अवहितान्’— इति पा० सू० १, ४, ८१-८२ ।

न ब्रवीत्यग्निरिति, येन द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उषा अग्नेर्दीप्तिः, नक्ता आञ्जतिदीप्तिः; विवासयति तमः, आञ्जतिरनक्त्याञ्जेन । ते एते दीप्याञ्जतौ सृष्टु स्यमाने इव 'यजते' । 'यज्ञिये' यज्ञसम्पादयित्री । 'उपाके' "उपक्रान्ते" परस्परतः । 'दिव्ये' द्योतने परस्परअग्रणात् । 'योषणे' मिश्रीभूते । ('वृहती') "वृहत्यौ, महत्यौ" । 'सुरुक्मे' "सुरोचने" । 'अधिदधाने' 'शुकपिण्डम्' "शुकपेण्डम्" । एतस्मिन् यज्ञमाने 'त्रियम्' ('आ सदताम्') "आषीदताम्" । एतस्मिन्नग्नौ "न्यसीदताम्" नियमेनाधिकं वा ।— इत्येतदाज्ञासङ्गहे * ॥

"पेण्ड इति रूपनाम †", "पिण्डतेः" धातोः; तद्धि "विपिण्डितं भवति" विकसितं भवति, यावदाश्रयभावित्वात् । विनिश्चित मिति के चिदन्याश्रितत्वात् ॥

"दैव्या होतारा"—इति ‡ वक्तव्यम् । "दैव्यौ होतारौ"—इति शब्दसमाधिः । "अयज्ञाग्निरसौ च मध्यमः"—इत्यभिधेयवचनम् । "तयोः" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"— ॥ ८ (११) ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुष्यो यजथ्यै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः

* "उपासानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उपासानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रीचात्यहोरात्रयो यजमानं दधाति"—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† अरुचार्थं नेतव् । अख्येय रूपनामसु निषण्डी । १ भा० २१८ व० २ ख० ७ (१०) ।

‡ १ भा० ४६१, ४६२ व० ५ ख० १ ख० (६) ।

प्रदिशा दिशन्ता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ
निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य (मनुष्यस्य*) यजनाय प्रचा-
दयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्य मिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवोस्तिस्रो देव्यस्तासां मेषा भवति
॥ ६ (१२) ॥

“दैव्या होतारा”—इति† । यावेतौ “दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवौ
दैव्यौ, देवावेव वा देव्यौ; स्वार्थं एव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ
होतृ-मैत्रावरुणौ अपेक्ष्य ‡ । दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । कौ
पुनस्तौ ? (‘होतारा’) “होतारौ” आन्वह्यतारौ देवानाम्, वाय्वग्निक-
सत्त्वणौ § । (‘प्रथमा’) “प्रथमौ” मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य
(‘सुवाचा’) “सुवाचौ” प्रशस्तवाचौ, सुस्तौ । ‘मिमाना यज्ञम्’
यज्ञनिर्मातारौ, नित्यं ‘मनुष्यः’ “मनुष्यस्य” ‘यजथ्ये’ “यजनाय” ।

* नास्तेतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† ऋ० सं० ८, ९, ९, १ । य० वा० सं० आचमेधिके द्वादशाप्रोक्तमौ (१९, २१) ।

‡ होता नाम ऋग्वेदी प्रधानलिक, मैत्रावरुणसु तस्य प्रधानसाहाय्यकारी
कृत्विक् । सप्तसु द्विव्योषु मैत्रावरुणस्यापि द्विव्यो मस्ति । “होता यजति * * *
मैत्रावरुणो यजति”—इत्यादि सप्तहोतृविवरणं द्रष्टव्यम् । रे० ब्रा० ९, १, १ ।
“दक्षिणा ओषिर्होतुः * * * दक्षिणं सक्थि मैत्रावरुणस्य”—इत्यादि च पद्मभा-
गो द्रष्टव्यः । रे० ब्रा० ७, १, १ । “मगो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग् यज्ञस्य होता,
मनसा वा इतिता वाग् वदति; यां सान्यमना वदत्यस्यैवा वै सा वाग्देवजुहा”—
इति च होतृ-मैत्रावरुणयोः सम्बन्ध उक्तः पर्यैप्रविधौ । रे० ब्रा० ९, १, ५ ।

§ “तौ याज्ञिकानां प्रविधौ द्वादशौ (१, १, १५, १)”—इति, “अथ च मध्यम-
स्थानयेत्युभौ (१, १, ११, १)”—इति, “अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ (१, ५, ११, १)”—
इति, “अग्नी (१, ८, ११, १)”—इति, “अग्नादित्यौ (८, ९, ९, १)”—इति
च ऋ० सं० सा० भा० । “दैव्याहोतारा यजति प्राचापानौ वै दैव्या होतारा प्राचा-
पानावेव तत् प्रौचाति प्राचापानौ यजनाय दधाति”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

‘प्रचोदयन्ता’ प्रचोदयमानौ ‘विदथेषु’ ‘यज्ञेषु’ ‘कारु’ ‘कर्त्तारौ’
 अत्विजौ ; नाम्निको यज्ञोऽस्तौत्यग्निर्निर्मिमीते, न वासावनुपध्मातो
 वायुना अवलतीति वायुर्निर्मिमीते । विज्ञायते हि—“तस्मादेष
 मानुपध्मातो अवलति”—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरग्नेर्होद-
 वदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मणः ।
 तावेव देवाना मान्वातारौ लभ्येते । चावेतावेत्रं ‘प्रचोदयन्तौ’
 ‘विदथेषु’ यज्ञेषु, ‘कारु’ कर्त्तारौ मनुष्यहोतुः अनुपहस्य, नित्यं
 स्त्राधिकारकर्मानुपहसस्त्रिधानात् । यदेतत् (‘प्राचीनं’) प्राच्यां दिशि
 ‘व्योतिः’ आहवनीयाख्यं प्रणीयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राची मसु
 प्रदिशं प्रेक्षीति अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राञ्च सुदूर-
 न्ति”—इति । एतत् प्रणीय नित्यं यष्टव्य मित्येव मर्थं ‘प्रदिशन्तौ’
 आज्ञापयन्ताविव यौ नित्य मवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे
 वर्त्तमानौ ममाप्येवं वर्त्तन्ता मिति । एव माख्यात मध्याहृत्य समाप्यते,
 निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवीः”—इति* पदम् । ताः पुनरेताः “तिस्रो देव्यः”,
 प्रथमया ता निराह ; तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । “तासाम्
 एषा भवति” प्राधान्यस्युतिः— ॥ ६ (१९) ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयं मेत्विळा† मनश्चद्विह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपंसः

* १भा० ४११, ४१२ प्र० ५५० १५० (१०) ।

† “मेत्विळा” क, च, न ।

सदन्तु ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य
भा इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
वर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु त्वष्टा
तूर्यं मश्रुत इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वष्ट-
तेर्वा* स्यात्करोति कर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो यज्ञं भारती”—इति† । अभिमुख्येन अस्माकं यज्ञ
मागच्छतु । का पुनरसौ ? इति । ‘भारती’ “भरत आदित्यः”
सर्वभूतान्युदनेन विभक्तिं, “तस्य” स्वभूता “भाः” दीप्तिः । कथ
मेतु ? “तूर्यं” “क्षिप्रम्”‡ । इला? “च” पृथिवीस्थाना । “इहैवेक्षया ॥
वसुमत्या”—इत्यनुयायेषु उन्नीतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात् । (‘मनु-
ष्वत्’) “मनुष्यवत्” ‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा
मनुष्येन मनुष्य आहृतो भोक्तु मविलम्बमान आगच्छेत, क्षिप्र मेव
मागच्छतु ; सा ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्य मित्येव मयं जागाना ।
‘सरस्वती’ “च” मध्यस्थानेव मेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता
एताः§ “तिस्रः” अपि “देव्यः” “स्वपसः” “सुकर्माणः” अस्मिन्
कर्मणि ‘इदं वर्हिः’ “स्वोमं” “सुखं” प्राप्य एतस्मिन् (‘आसदन्तु’)
“आसीदन्तु” ।— इत्येतदाशास्त्रहे ० ० ॥

* “सुखतेर्वा” क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ८, १, ६, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोक्तु नवमी (१६.११) ।

‡ ‘तूर्यं’ प्रीतिप्रम—इति, क ।

§ इला—इति, ॥ “इहैवेक्षया—इति, ॥ एव मेताः—इति ख च-पाठः ।

० ० “तिस्रो देवीर्यजति प्राचो वा अपानो वाजस्रिषो देवस्था एव तन् प्रीचति
ता यजमाने इधाति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ ।

“लष्टा”—इति* वक्तव्यम् । अत्र द्वर्णशब्दात् चिप्रवाचिनः पूर्व-
पदम्, अत्रोत्तरपदम् । चिप्रं व्याप्नोति, यदनेन व्याप्तव्यं भवति ।
“लषेर्वा” धातोः दृढ्यर्थस्य, दृढ एव नित्य मसौ देवतात्वात् ।
“लक्षतेर्वा स्यात्” क्रियासामान्यमाचवाचिनः, उत्सृष्टतनूकरणस्य-
र्थस्य † । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्युक्तिः “भवति”—॥ १० (१३) ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनिचो रूपैरपिंशद्भुवनानि
विश्वा । त मद्य हेतारिषितो यजीयान् देवं त्वष्टार
मिह यक्षि विद्वान् ॥ य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयिव्यौ
रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि त मद्य हेतारिषितो
यजीयान् देवन्वष्टार मिह यज विद्वान् माध्यमिक-
स्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे ‡ च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाक-
पूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ ११ (१४) ॥

“य इमे द्यावापृथिवी”—इति? । ‘यः’ “लष्टा” ‘इमे’ “द्यावा-
पृथिव्यौ” सर्वेषां भूतानां “जनयिव्यौ” “रूपैः” नानाविधैः अनेक-
प्रकारैः “अकरोत्” “भूतानि च सर्वाणि” । अथ वा रूपैरिति
कर्त्तव्यमनया तृतीयया लक्ष्यते ;— तत्तद्रूप मास्त्राय ‘यः’ लष्टा द्यावा-

* १भा० ४११, ४१२ ३० ५५० १५० (११) ।

† “लषू, लक्षू तनूकरणे”—इति धा० भा० १५५, १५६ ।

‡ “माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे” क, ख, ग ।

§ ५० सं० ८, ९, ९, १ । य० वा० सं० आद्यनेधिके द्वादशाप्रीपु दशमी
(१६, १७) ।

Pariśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	Rs.	1	2
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I ..	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Prākṛita Lakhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	1	8
Parāsara Sūriti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	..	13	14
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	..	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Taittiriya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each ..	..	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each ..	..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	1
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IV (Sans.) @ /6/ each ..	..	1	8
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	..	3	12
Uvāsagadasāo, Fasc. I and II @ /12/ ..	..	1	8
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc. ..	..	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Vrihannārādiya Purāṇa, Fasc. I ..	..	0	6
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	..	4	6
The same, bound in cloth ..	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Klamgirmāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	..	4	14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each ..	..	36	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper ..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	..	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	..	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	0
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	6
Haft Kamān. History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I ..	..	1	18
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	2
Iqbānāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	8
Isabāh, with Supplement, (Text) 40 Fasc. @ /12/ each ..	..	30	2
Maghāzi of Waqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	10
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	..	5	14
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /6/ each ..	..	7	2

(Turn over.)

Mu'ábir-i-'Alamgír (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Ra.	2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0	6
Nizámí's Khiradámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7	0
Tabaqát-i-Nábirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	3	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Zafarnámah, Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14

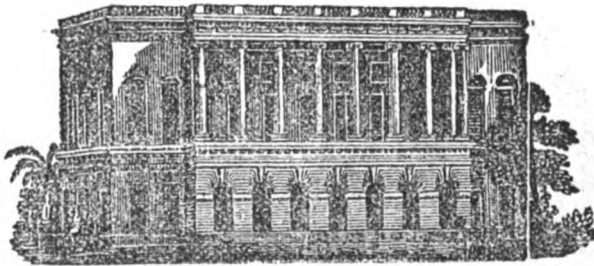
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Ra.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.	..	..	..
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.	..	..	..
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0	
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8	
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	5	
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0	
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0	
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	3	0	
Introduction to the Maithilí Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8	
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0	
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0	
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0	
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8	
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	3	0	
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8	
11. Iqtiláhát-uz-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0	
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0	
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáqí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0	
14. Khizánat-ul-'ilm ..	4	0	
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0	
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0	
17. Purana Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0	
18. Sharaya-ool-Islám ..	4	0	
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	10	0	
20. Ditto Grammar ..	8	0	
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0	
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XX @ 1/ each ..	20	0	
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0	

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 583.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.
VOL. III.
FASCICULUS VI.

Calcutta :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Ra.	1	14
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /6/ each ..	..	4	2
The Asvavaidyaka, Fasc. I—II ..	..	0	12
Aśvalayana Grihya Sutra, Fasc. II—IV @ /6/ ..	..	1	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each ..	..	2	4
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—14, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	12
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I ..	..	0	6
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I ..	..	0	6
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛisipha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—6 @ /6/ each Fasc. ..	..	6	12
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

पृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि * । किं तस्य त्वष्टुः ? तं देवम्
‘त्वष्टारम्’ ‘इह’ अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि वा हे हेतः ! ‘यच्चि’
यज ‘विद्वान्’ जानानः मयेद मवश्यं कर्त्तव्य मिति ॥

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत् “माध्यमिकः त्वष्टा—
इति” “आङ्गः” आचार्याः, के चिन्नैरुक्ता एवं मन्वन्ते । ‘माध्यमिकः’
—इति सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः । को हेतुः ? “मध्यमे च स्थाने समाज्ञातः”
—इति † । किञ्च एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात् । कथम् ? य इमे
द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् तं देवं त्वष्टारं यजेति ।
त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुनः सम्बोध्यते हे हेतारिति मनुष्यहेतावा;
न चान्यः पार्थिवादर्घेर्हेतास्ति ‡, तस्माद् यो यष्टा स पार्थिवः, य
इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति । सर्वग्नियमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाज्ञा-
यणीपुत्रो दादशाना मादित्याना मन्यतम इत्यैतिहासिकाः § । कोऽत्र
निश्चयः ? अत्र मेव “अग्निरिति श्राकपूर्णिः” ॥ ॥

कथं यत्तावन्मध्यमे च स्थाने समाज्ञात इति ? ¶ अकारण-
मेतत्—अत्र मध्यग्निर्यमने स्थाने समाज्ञात इति * * । यत्पुनरेतद्

* “त्वष्टारं यजति । वाग् वै त्वष्टा, वाग्घोर्दं सर्वं ताडोप वाच मेव तत् प्री-
चाति वाचं यजमाने दधाति”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† १भा० ४०५ प्र० ५ख० ४ख० (११) ।

‡ “अग्निर्वै देवानां चोता तस्मै सौ कोको यदुत्तरवेदी नाभिः”—इत्यादि रे०
ब्रा० १, ५, १ ।

§ “तथैतिहास माचक्षते”—इत्यादि च वक्ष्यत्याचार्यः ११ ख० १ पा० १० ख० ।

॥ यत्तरव “इह त्वष्टारम् (च० सं० १, १, १५, ४)”—इत्यादा वाङ्मार्गा
“त्वष्टारं त्वष्टुनामक मग्निम्”—इत्याह सायणः ।

¶ इहैव पृष्ठे १५० ; ४०० प्र० १०५० मूलेऽपि ।

* * १भा० ४०५ प्र० ५ख० ४ख० (११) ।

व्यपदेशात् इति ?* तदपि समान मन्त्रेणापि त्वष्टृव्यपदेश इति—
 त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभ्र मिति † ; अपि च व्यपदेशादन्यत्र मित्यशक्य
 मध्यवसाहम् ; अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति । तद्यथा—
 “अग्निं मम आवह” —इति । हे अग्ने ! भगवन् ! अग्निम् आवह
 इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम् ; न हि पार्थिवादयः सुक्तभाग् हविर्भाग्
 वा अग्निरस्ति, योऽनेन प्रसिद्धहोत्रत्वाभिधानेनाह्वयेत, इज्येत
 च—“खं महिमान् आवह” —इति । खिष्टकृति विशेषलिङ्गात् स्वय
 मेवात्मनात्मानं विधिवशात् आज्ञानेन संस्कृत्य दैधं चैध मनेकधा
 वा यजति, अन्यदाभिनिवर्त्तयति । तददिहापि कर्मात्मनः परो
 योऽस्य तत्त्वणक्रियासत्त्वगुणम्, योग्यात्मा यदधिष्ठितः ; कर्मात्मा
 सर्वरूपाणि पात्रेण विकरोति । केन विकरोति ? त मधिष्ठत्य
 उच्यते—“त्वष्टा रूपाणि विकरोति” इति ‡ । तदय मुच्यते—
 मनुष्यहोत्रा यज त्व मिति । एवं तावद् व्यपदेशः शक्यप्रतिषमा-
 धानः । यत्पुनर्हन्तं देवशिचपीति ? १ तत्तद्गुणसामान्यादेवासावपि
 कौशलातिशय मपेक्ष्योच्यत इत्यदोषः ॥ ॥

* पुरखादिर्हेव ४८१४० ०५० ।

† “त्वष्टा दधुच्छुभ्र मिन्द्राय” —इति य० वा० सं० १०, ४४ ।

‡ “त्वष्टा रूपाणि च हि प्रभुः (य० सं० १, ४, ९, ४)” —इत्यत्राह सायणः—
 “त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानो देवः, रूपाणि योनीं वृष्टानि रेतसि रूपाणि कर्तुं
 प्रमर्दिं । हि शब्दः अत्यन्तप्रसिद्धिवाचनार्थः । ‘रेतस्य सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि
 विकरोति’ —इति श्रुतेः” —इति ।

§ पुरखादिर्हेव ४८१४० ११५० ।

॥ तथा च “त्वष्टास्यै वसुं स्वयं” ततश्च (य० सं० १, १, २१, १)” —इत्यस्य
 शाखायाश्च “त्वष्टा विश्वकर्मा, वसुं ततश्च तनूच्छतवान्” —इत्याद्याह सायणः ।

यथा चाग्निरेव नान्यः, तथा विभिष्टतरलिङ्गा “अपरा” ऋग
 “भवति”—॥ ११ (१४) ॥

आविष्टो वर्द्धते चारुरासु जिह्वानां मूर्द्धः स्वयंशा
 उपस्थे । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहं
 प्रति जोषयेते ॥ आविरावेदनात्तत्त्यो वर्द्धते चारुरासु
 चारु चरतेर्जिह्वं जिह्वीतेरूर्द्धं उच्छ्रितो भवति *
 स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतु-
 र्जायमानात् (प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते †) । द्यावा-
 पृथिव्याविति वाहोराचे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते
 सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १२ (१५) ॥

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८. २.

“आविष्टो वर्द्धते”—इति † । ‘आविः’ प्रकाशः । स कस्मात् ?
 “आवेदनात्” सर्वस्य प्रकाशनात् । तस्मात् “तत्त्यः” तस्य तनिता
 ‘आविष्टः’ । किंलक्षणः ? ‘चारुः’ शरणशीलः, अनवस्थितः । किं
 करोति ? ‘वर्द्धते’ । क्व ? ‘आसु’ क्रियासु, प्रज्ञासु वा प्रसवाय ।
 कस्य ? ‘जिह्वानाम्’ कुटिलचेतसा मपि मनुष्याणाम् अवैषम्येण

* “जिह्वीतेरूर्द्धं मुदृतं भवति”—इति क, ख, ग ।

† नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ऋ० सं० १, ०, १, ५. = १, १५, १ । “अस्य स्रज्जस्यौषसुषुषिभिर्दोऽग्निः
 श्रद्धोऽग्निर्वा देवता”—इति सा० भा० ।

ऊर्द्धं मेव ज्वलति ; कुटिलाना मपौन्धनाना मकुटिल ऊर्द्धं मेवेति
 के चित् । एव मेव 'वर्द्धते' । 'स्वयन्नाः' "आत्मयन्नाः" पर मनाश्रित्य
 यशस्वी । 'उपस्ये' "उपस्थाने" यत्राषावुपनतस्तिष्ठति 'आविश्यः' ।
 थोऽय मेवमादिगुणयुक्तः लष्टा, तस्य 'लष्टुः' अग्नेः 'आयमानाद्'
 एव 'उभे' हे अपि 'विभ्यतुः' । के पुनस्ते ? "द्यावापृथिव्यौ इति" ।
 यथाय मतिमहान् वर्द्धते, अत्रय मय मावां धक्ष्यतीति । "अहो-
 राचे इति वा" । स्रष्टुपज्वलिते मद्ययन्नावनुपगम्यति । अहो-
 राचयोरर्थवत्त्वाभावः । तस्मात् ते अपि विभ्यतुः । अपि नामाय
 मेव मतिप्रवृद्धः आवा मन्यतर मनुष्किद्यादिति * । "अरणी इति
 वा" । अत्रय मय मावां जाते यतो यदा तदा धक्ष्यतीति
 अतः अरणी अपि विभ्यतुः । एवं विभ्यत्यौ किं कुरुतः ? नान्य
 गतिरस्तीति 'प्रतीची' नाम तं प्रत्यञ्चिते अभिमुखे 'मिहं' "सह-
 नम्" अभिभवमम् 'प्रति जोषयेते' "प्रत्यासेवेते" उपकारकत्वेन ;
 कथं नाम य मावां न भस्मसात् कुर्यादिति ॥

एव मय मेवाग्निरिह लष्टेति ॥ १२ (१५) ॥

इति ऋज्वर्षायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अष्टायस्य
 द्वितीयः पादः ॥ ८.२.

* "मनुष्किद्यादिति" ख ।

॥ द्वतीयः पादः ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

“वनस्पतिः” * अवसरप्राप्तः । स पुनरय मभिधेयतोऽभिधानतश्च
“व्याख्यातः” ; “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा”—
इति † । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”— ॥ १ (१६) ॥

उपाव सृज त्मन्या ‡ समञ्जन् देवानां पाथं
ऋतुया हवीषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु
हव्यं मधुना घृतेन ॥ उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन् †
देवाना मन्म मृतावृतौ हवीषि काशेकाशे वनस्पतिः
शमिता देवो अग्निरित्येते चयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना
च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्यक्योऽग्निरिति
शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१७) ॥

“उपावसृज” —इति ॥ । ‘उप’ आश्लिष्य ‘अवसृज’ एतत् पञ्चाख्यं
‘पाथः’ । अनाश्रितविशेषः;—किं मय मग्निर्वा, यूपो वा इत्युच्यते ?
उत (वा ॥) अन्य एव कश्चित् ? इति । उत्तरेऽर्द्धे वनस्पतिग्रन्थः प्रथमा-

* १भा० ४११, ४१४ ४० ५ ख० १ ख० (११) ।

† परस्मादिच्वाधावे १पा० ४ख० ४५४ ४० ५ ख० ।

‡ “उपाव सृजन् त्मन्या”—इति क, ख, ग ।

§ “उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्”—इति क, ख, ग ।

॥ ख० सं० ८, ९, ८, १० । य० वा० सं० चाचनेषिके द्वादशाश्रित्येकादश
(१८, १५) ।

॥ नास्तेतत् पदं च-पुस्तके ।

सम्बन्धात् परोक्षः ; इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्षः कोऽप्यभिधीयत इति सुतरा मनाश्रितविशेषः इति विचारास्यदमिति । अतः परं विचारयिष्यति—“तत् को वनस्पतिः ?” इति । ‘त्मन्या समञ्जन्’ “आत्मना आत्मानम्” अस्य पत्रोः ‘समञ्जन्’ समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन संस्कारेण स्वाधिकारसम्बन्धिना * । ‘देवानाम्’ एतत् ‘पाथः’ “अन्नम्” एतदसुनैव प्रकारेण ‘सृत्तुथा’ च “सृतावृतौ” “कालेकाले” षण्मासादौ ‘हृवीषि’ चैतान्यन्यान्यपि आच्यप्रभृतौनि ‘उपावसृज’ देवेभ्यो देहीति । किञ्च ; ‘वनस्पतिः’, ‘अमिता देवः’, ‘अग्निः’—“इत्येते चयः” । चिपहृषाद् देवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति । वनस्पतिश्च अमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव, अषन्दिग्धश्च देवोऽग्निरित्येते चयः (‘स्वदन्तु’) “स्वदयन्तु” स्वाङ्गता मापादयन्तु । ‘मधुना’ सोदकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं ‘घृतेन’ चैतदस्माभिः संस्कृतं पाथः । —इत्येतेदाशास्त्रे ॥

“तत् को वनस्पतिः ?”—इत्यादि विचारः † । तत्र तावद् “यूपः इति कात्यक्यः” । कस्मात् यद्यप्येतस्मा माप्रिया मनाविष्कृतोऽग्नेर्विशेषः, तथापीयम् “अपरा” यूपान्जनीया षड्क् ; या सन्निपत्य यूपान्जने यूपमभिधानेन संस्करोति । तद्यथा — ॥ २ (१७) ॥

अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्ये-

* “समञ्जन् चतिसञ्जयन् विशिष्टेन सम्बन्धिना”—इत्येव च ।

† “वनस्पतिं यजति । प्राचो वै वनस्पतिः, प्राच मेव तत् प्रीचति प्राचं यजमाने दधाति”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ । “वनस्पतिं यजति । प्राचो वै वनस्पतिर्जीवं सास्य चर्ष देवानप्येति यन्मैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति”—इति च रे० ब्रा० १, १, १० ।

न । यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या
उपस्थे । अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवान् कामयमाना वन-
स्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वं स्थास्यसि द्रविणा-
नि च नो दास्यसि * यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या
(उपस्थे †) उपस्थाने अग्निरिति ‡ शाकपूणिस्तस्यैषा-
परा भवति ॥ ३ (१८) ॥

“अञ्जन्ति त्वा”—इति ? । विश्वामित्रस्यार्घम् । पुरोहक् ।
“दैवेभ्यो वनस्पते”—इति च ॥ । हे यूप । ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ वन्यन्ति
त्वाम् अतिव्यजमानाः । कः ? एतस्मिन् ‘अध्वरे’ यज्ञे । कि
मिच्छन्तः ? (‘देवयन्तः’) देवान् यद्युं कामयमानाः । केन अञ्जन्ति ?
हे ‘वनस्पते !’ यूप । ‘मधुना दैव्येन’ संकृतेन “घृतेन” इत्यर्थः, देवानां
यन्मधु; विज्ञायते हि—“देवानां मधु यद् घृतम्” इति ॥ ।
किं मित्यञ्जन्ति ? ‘यद् ऊर्ध्वं तिष्ठाः’ यस्मात् अकः त्वम् “ऊर्ध्वः
स्थास्यसि” अञ्जनादनन्तरं सुच्छयिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च ते ‘क्षयः’
‘मातुः अस्याः’ पृथिव्याः ‘उपस्थे’ उपरि । क्षयो निवामः, स्यैर्यार्थं

* “थास्यसि” क, ख, ग ।

† “मास्येतत् क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ “उपस्थानेऽग्निरिति”—इति क, ख, ग ।

§ ऋ० सं० ३, १, ३, १ ।

॥ इहैवानुपदं दर्शयिष्यत्यथ मेवाचार्यः ।

॥ “देव्यन्तो यूपं मनुवन्तीत्याहाध्वर्युरञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्ता इत्यन्वाहाध्वरे
क्षयं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्दे मधु यदाव्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा इति च
धनाद् यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्था इति यदि च तिष्ठासि यदि च अयासि इति च
मेवास्मात् धनादित्येव तदाह”—इति रे० ना० १, १, १ ।

मवटः । तस्मादवग्र्य मूर्द्धः स्यात्स्यसि । तथा स्थित्वा पशुधारण-
समर्थः, प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं * भावयित्वा तद्दारेण तत्फलानि
“द्रविणानि च” अग्र्यम् अग्रभ्यं “दास्यसि”,—इत्यतः समञ्चन्ति ॥

एव मस्मिन् समञ्चने यूपे वनस्यतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्माद् यूपो
वनस्यतिरिति † ॥

“अग्निः इति शाकपूणिः” । कस्मादिहाप्युपावस्यजेति । अस्याना-
विष्कृतवनस्यतिशब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूपः, परम्परा अस्य
हविर्वहनसिद्धिस्तद्विज्ञिता पुरोदक् षजतौ सन्निपत्याग्नेर्वनस्यतिशब्देन
अभिधायिका षज् भवति । तद्यथा— ॥ ३ (१८) ॥

देवेभ्यो वनस्यते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया न्दियूय कृतस्यवसि पृथिभीरजिष्ठैः ॥
देवेभ्यो वनस्यते हवींषि हिरण्यपर्णं कृतपर्णापि वोप-
मार्थं स्याद्द्विरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते
सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पृथिभीरजिष्ठैर्कृतमै-

* ‘अग्निरोपसोमेन समं कुर्यादिति प्रकरकल्पिवेन महावाक्येन समं च
साहायिहोचप्रयोऽत्रो विधीयत इत्येतादृशः प्रयोगविधिः । * * * । अनाग्निरोपसोमः
प्रधानम् ; प्रत्ययादिकं सर्वं मङ्गम्”—इति, “विहितनिषिद्धकर्माणां तत्तद्वाक्यै-
स्तत्तत्फलसाधनत्वेऽवग्रते आश्रितरविनाशिनो कर्माणां कात्यायनरभाषिणस्तत्तत्साधन-
सोपपत्त्यर्थं मन्त्रा पुण्यापाकरूपं नपूर्वं कल्पये”—इति च की० प० । विश्वरतस्य
हादृशस्य चर्चा द्रष्टव्या ।

† “यूपो सोऽष्टाभिः कर्तव्यः”—इति, “पासासं यूपं कुर्यात्, वेज्ज्वालो ब्रह्म-
वर्षसकामस्येते वै ब्रह्मवर्षसं वनस्यतीनां पसासलेज्ज्वालो ब्रह्मवर्षसो भवति”—
इत्येवमादि च दे० ब्रा० १, १, १ ।

रजस्वसतमैः * प्रपिष्टतमैरिति † वा तस्यैषापरं
भवति ॥ ४ (१६) ॥

“देवेभ्यो वनस्यते”—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । हे ‘वनस्यते !’ ‘अग्ने !’
‘हिरण्यपर्ण’ हिरण्योपमपर्ण ! (ज्वलित ! †) ‘देवेभ्यः’ ‘हवींषि’ ‘वसि’
“वह” । कथम् ? इति । ‘प्रदक्षिणित्’ प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहन-
धर्मः, तेन ; पितृधर्मविपरीतेन । कथं वहनम् ? ‘रश्मनया’ ‘नियुथ’
निवध्य, सुनिपुणं यथा न किञ्चिदपि अत्र हविरनवेक्षितं (धूस्रभूतेन ?)
प्रधस्येत, तथा । अपि च ‘ञ्चतस्र’ “यज्ञस्र” ‘पथिभिः रजिष्ठैः’ य
एव प्रसिद्धाः पन्थानो यज्ञस्र हविर्वहनाय देवान् प्रति ऋजुभ्योऽपि
“ऋजुतमैः” यैः कालो नातिहीयेत ; “रजस्वसतमैर्वा” अत्यर्थं मुद-
कवङ्गिः ; ते हि पथिकानां सुखाः ; “प्रपिष्टतमैः” इति सुरूपतमैः ॥
प्रहृततमस्त्वैर्यैः असद्योहः स्याद्, गच्छतस्त्वैः ; न च पुनरविदिते कर्मणि
त्वां विनियुज्महे । यतो ब्रूमः—‘प्रदिवः ते अर्थम्’ चिरन्तन मेव ‘ते’
‘अर्थं’ हविर्वहनाधिकारलक्षणं विद्मः । “अयं यो होता”—इत्येवमादि-

* “ऋजुतमैः रजस्वसतमैः” क, च ।

† “रजस्वसतमैस्त्रपिष्टतमैरिति” क, च । “प्रपिष्टतमैरिति” क, म ।

‡, § इमे परे च-पुस्तके न सः ।

॥ वक्ष्यत्यग्ने ऋषे—पिष्टतमयेत्यस्यार्थः सुरूपतमयेति (४६० ३० ८ पं०), “पि-
ष्टम्, पेशः”—इति रूपनामसु च (१भा० २१८ ३० ० च० ८, १०), परं मूलपुस्त-
कयोः इतिपुस्तकयोश्च प्रपिष्टतमैरिति ठकारमध्यपाठ एव दृश्यते ; पुरस्ताच्च षष्ठेऽध्याये
अमवानिति पदस्य व्याख्यानावसरे “तपिष्ठैः तप्ततमैः द्रप्ततमैः प्रपिष्टतमैः” इत्येव
(१८५ ३० १ पं०) । तदच तत्रं षीमङ्गिरनुसन्धेयम् ।

मन्त्रेभ्यो “देवा दधिरे ह्यवाहम्”—इति* । अतो ब्रूमहे वहेति ॥
एव नेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसंयोगाद् वनस्पतिशब्दस्याग्नि-
रभिधेयः ॥

अथ “एषा” वनस्पतेः अग्नेः “अपराः” ष्टकं “भवति” (षा
पुनः किमर्थम्? इति । प्रायोदृश्युपदर्शनार्थं वज्रषु मन्त्रेष्वग्निर्वन-
स्पतिरिति)— ॥ ४ (१६) ॥

वनस्पते रश्नया नियूय पिष्टतमया वयुनानि
विद्वान् । वहा † देव्या दधिषो हवीषि प्र च दातार
ममृतेषु वीचः ॥ वनस्पते रश्नया नियूय सुरूपतमया
वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् (यज्ञे!)
दातुर्हवीषि प्रब्रूहि च दातार ममृतेषु देवेषु स्वाहा-
कृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा
स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासां
मेषा भवति ॥ ५ (२०) ॥

“वनस्पते रश्नया”—इति । वनस्पतेरेव याज्या । हे ‘वनस्पते!’
‘रश्नया नियूय पिष्टतमया’ “सुरूपतमया” अत्यर्थं दृढया एवमादि-
गुणयुक्तया रश्नया नियूय अप्रध्वंसनाय निवध्य ‘वयुनानि’ स्वाधि-

* “सुयं यो चीता—• देवा दधिरे ह्यवाहम् ॥”—इति ऋ० सं० ८,
१, ११, १ । अत्राह षायणः—“एव मग्निरात्मानं स्वय मेवाहवाग्” इति । इत उच्यते
रस्या मयिषि “देवा दधिरे ह्यवाहम्”—इति इत्येव । एव मन्त्रेष्वग्निर्वनस्पति-
रिति ।

† “वहा” ऊ, वा ।

‡ वाक्येनैव परं क-च-म-पु-सकेषु ।

कारयुक्तानि “प्रज्ञानानि” अस्मदुपकाराय ‘विद्वान्’ “जानानः” ‘वह’
एतानि अस्मत्प्रज्ञानि ‘हवींषि’ । अस्य ‘दिधिषोः’ “दातुः” यजमा-
नस्य अभिमतफलप्राप्तये ‘देवत्रा’ देवान् प्रति प्रदातारम् ‘अमृतेषु
वोचः’ कथयस्व एनं “दातारम्” ‘अमृतेषु’ “देवेषु” ; अमुना
यजमाने एतानि हवींषि प्रप्तानि ॥

एव मग्निर्वनस्पतिः ॥

यत्पुनरेतदुक्तं यूपाञ्जनीयायाम्—“यूपे वनस्पतिशब्दः” इति * ;
अत्र ब्रूमः—अग्निरेवामौ यूपान्तर्गता यूपान्तर्गता वर्त्तमाने यूपान्त-
नीयायां वनस्पतिशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—“एष हि वनानां पाता
पालयिता वा”—इति † । यस्मादन्तर्गता वनानां वनानि न
दहति, तस्मादेष वनस्पतिः । उक्तञ्च—“योऽय मृषीषे पृथिव्या
मग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु अष्पु त मुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम्”
—इति ‡ । योऽय मग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन यूपान्तर्गतेन वन-
स्पतिरभिधेय इत्यदोषः ॥

अपरे पुनः “अञ्जन्ति त्वा”—इति §, अधियज्ञात् पृथक्केना-
धिदैवत मुत्पाद्य ब्राह्मणमतेनाग्निमेव वर्णयन्ति । यदाप्यधियज्ञे
अस्य यज्ञान्नाभिवादः, तदापि नाधिदैवत मग्नि मभिधातु मस्याः
परिहीयते सामर्थ्यं मन्त्रार्थे इति । तत् कथम् ? “अञ्जन्ति त्वा मध्वरे
देवयन्तः” । हे भगवन् अग्ने ! ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ आचाराद्याभि-

* इहैव पुरस्तात् ४८८ ३० ४ पं० ।

† पुरस्तादिहैवाध्याये १पा० ४ख० ४५४ ३० ५ पं० ।

‡ पुरस्तात् १८० ३० १५ पं० १ ख० ८ ख० ।

§ पुरस्तादिहैव पादे १ ख० ४८९ ३० १८ पं० ।

राज्यतिभिः 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयन्तः' देवान् कामयमानाः । यस्मात्
 त्वम् 'ऊर्द्धः' स्वःस्वभि ज्वस्त्रियसि, यच्च ते 'क्षयः' 'मातुः' वेद्याः
 'उपस्थे' "उपस्थाने" उपरि उत्तरवेद्याः 'क्षयः' निवासः कृतः,
 तचोपज्वलितो "द्रविणानि" धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माक
 मवस्थं "दास्यसि"—इति, अतस्त्रा माज्यतिभिरञ्चन्ति ॥

कात्यक्यपक्षेऽपि "द्वेभ्यो वनस्यते"—"वनस्यतेरञ्जनया नियूय"
 —इत्यनयोर्थयोजना ।— हे 'वनस्यते' वानस्यत्य ! यूप ! त्व सुयुषे ।
 'हिरण्यपर्ण' ऋतपर्ण ! वह एतानि 'हवींषि' अनुत्थिते त्वयि न
 एतानि उद्धन्त इति त्व मेवैषां बोढा इति प्रतीमहे । कथञ्च
 पुनर्वह ? 'प्रदक्षिणित्' यथैतानि बोढव्यानि अविपर्यस्यन्नेतेन विधिना
 'रञ्जनया' एतया चिहृता 'नियूय' परिवीथ त्व मात्मानम् 'ऋतस्य'
 यज्ञस्य ये पन्थानः रजिष्ठाः प्रदिवः शिरम्, तत एवाय मर्थस्त्वया
 हवींषि बोढव्यानीति । विज्ञायते च "यूपेन वा आज्यतयः स्वर्गं
 लोकं यन्ति"—इति ॥—॥ "वनस्यते रञ्जनया नियूय" । हे
 'वनस्यते' वानस्यत्य ! यूप ! * 'रञ्जनया' पिष्टतमया सुरूपतमया
 चिहृता 'नियूय' परिवीथ त्व मात्मानं वह एतानि 'हवींषि',
 स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् प्रति दिधिषोः हविर्दातुः
 अर्थसिद्धये । "प्रभूहि च" एनं दातारम् 'ऋतेषु' देवेषु इति ॥

"स्वाहाकृतयः" निर्वक्तव्याः । काः पुनस्ताः स्वाहाकृतयः ? याः
 यागार्थं माह्वय सप्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण संकृत्यन्ते, ताः स्वाहा-

* सायणस्मृतकान्त मनुस्मृत्यैव स्वाहातवान्—"वनस्यते ! वनस्यतिविहार !
 यूप !"—इत्यादिना ।

कृतयः । ननु “सद्यो ज्ञातः”—इत्याग्नेयो मन्त्रः (४६४पृ०) ? सत्य
माग्नेयो मन्त्रः श्रौनकस्य, तथापि स्वाहाकृतयः समाप्ताताः * । किं
कारणम् ? “सद्यो ज्ञातः”—इत्यनुद्भूत्य अग्नेः स्तुतिमन्त्रे “स्वाहाकृतं
हविरदन्तु देवाः”—इति सम्प्रदानम् । तत्र देवतार्थं सम्प्रदान मिति
स्वाहाकृतयः समाप्ताताः ; नाग्निरिति † ॥

अथ स्वाहाकृतयः कस्मात् ? स्वाहास्वाहेत्यनुकीर्त्तनेनासा मुत्त-
मस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः क्रियत इति स्वाहाकृतयः ॥

अथ “स्वाहा—इति एतत्” कस्मात् ? “सु” सुहु “आह”—
“इति वा” । यदेव सम्प्रदानदेवतायै किञ्चिदाज्यस्येत्यनेन मन्त्रेणाह
तुभ्य मिद मिति, तदेव “सु-आह” शोभन माह । एव मस्य ‘सुः’
पूर्वपदम्, ‘आह’—इत्युत्तरपदम् ‡ । अथ वा इदं मन्यत् ब्राह्मणानु-
गतं निर्वचनम्,—“स्वा वागाहेति वा” इति । विज्ञायते हि “तं
स्वा वागभ्यवदञ्जुङ्घीति तत् स्वाहाकारस्य जन्म”—इति । अत्र च
स्व-शब्दः पूर्वपदम्, उत्तरपदं तथैव । अथ “स्वं प्राह इति वा” ।
को विशेषः पूर्वस्मात् ? पूर्वपदेऽस्य कारकान्यत्वम् ;—स्वा वागाहेति
कर्त्तरि, स्वं प्राहेति कर्मणि ; प्रपूर्वं चोत्तरपदं प्रकर्षद्योतनाय ।

* १भा० ४११, ४१४पृ० ५७० १७० (१२) ।

† “स्वाहाकृतोर्जति । प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः, प्रतिष्ठाया मेव तस्यश्च मन्त्रः
प्रतिष्ठापयति”—इति रे० त्रा० १, १, ४ । “का देवताः स्वाहाकृतय इति ? विश्वेदे-
वा इति ब्रूयात् । तस्मात् स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति”—इति च रे० त्रा० १,
१, २ ।

‡ “स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामक मग्निविशेषं लक्षयति”—इति
अ० सं० १, १, १४, १. अग्नास्त्वाने सायणः ।

“खाकृतं हविः जुहोति इति वा” यदनेनैव हविर्जुहोतीति, तदेव सुध्वापाद्य यथाभिधान मग्नौ जुहोतीति हविःप्रधानोऽच निर्देष्टः* ॥

“तासाम्” स्वाहाकृतीनाम् “एषा” “भवति”— ॥ ५ (२०) ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ मग्निर्देवानां मभवत्यु-
रोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं
हविरदन्तु देवाः ॥ सद्यो जायमानो निरमिमित यज्ञ
मग्निर्देवानां मभवत्युरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यतस्य
वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इतीमां आग्नी-
देवता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः प्रपाजानुयाजा
आग्नेया इत्येके ॥ ६ (२१) ॥

“सद्यो जातः”—इति† । योऽय मग्निः ‘सद्यः’ ‘जातः’ ‘जाय-
मानः’ अनन्तर मेव ‘व्यमिमीत यज्ञम्’ निर्वर्त्तयति यज्ञम् । यस्य
जातमात्र एव ‘अग्निः देवानाम् अभवत्’ पुरोगाः “पुरोगामी”
अप्यतो गामी प्राधान्येन । तस्य ‘अस्य’ ‘होतुः’ देवानां माङ्गातुः
‘प्रदिग्नि’ प्राच्यां दिग्नि ‘स्यतस्य’ गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेद्यादिकत्वेन,
‘वाचि’ “आस्ये” वाचोत्यास्य मेवापेक्ष्य ‡ । ‘स्वाहाकृतं’ स्वाहाकार-

* “वाच्य एव तानि देवताभ्यो हवोपि गृहीतानि भवन्ति, ताभ्यः स्वाहेत्ये-
वेनाभ्याश्चवनीये सर्वेऽङ्गिं जुहुयात्”—इति रे० प्रा० ०, १, १ ।

† “देवा इति यजन्ति । इतीमा” ऊ, च ।

‡ ऊ० सं० ८, १, २, ५ । य० वा० सं० आस्यमेधिके द्वादशाग्नीष्वत्या (१२, ११) ।

§ “वाचोत्यास्य उपस्य उपस्यभ्यत इति पाठान्तर मेवापेक्ष्य”—इति च ।

वस्त्रात् मन्त्रेण प्रविष्टं 'हविः' एतदाज्यम् 'अदन्तु' पिबन्तु 'देवाः'
स्वाहाकृतयः ॥

“इति” इतिकरणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः, प्रदर्शनार्थो वा । (“इ-
माः”) एता एव एकादश “आग्नीदेवताः” “अनुक्रान्ताः” इत्याद्याः* ।
ननु द्वादशानां मनुकीर्त्तनम्? सत्यम्! अनुक्रान्तानां तु
एकादश वनस्पत्यन्ताः, यासां मिह विचारः; न तु स्वाहाकृतिषु
विचारोऽस्ति । तद्देवतासंस्कारपरत्वात् उत्तमस्य प्रयाजस्य यजतौ
एकादशग्रहणात् एकादशप्रयाजविषय एवोत्तरो विचार इत्याचार्या-
भिप्रायो गम्यते † । ततः किम्? यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो
वर्त्तियते । ननु विचारित मेव “यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः, अग्निरिति
शाकपूर्णिः”—इत्येवमादि? ‡ सत्यम्, विचारित मेतत् । स तु प्रत्येक
माग्नीदेवतापदेषु विचारः, अयन्तु सामान्यः प्रकरणगतज्ञासा मेव
विचारोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः; निश्चितेन हि व्यवस्थितेन
विधिना भवितव्यम्; अधियज्ञे यजतौ देवताध्यानाङ्गभावप्रवणत्वात्
तदेतद्विषय मनिश्चितम् ॥

“अथ”—इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचार मधि-

* १ इन्द्रः (समित्), २ तन्मपात्, ३ नराग्रसः, ४ इन्द्रः (ईशः), ५ अग्निः,
६ इन्द्रः, ७ उषासामन्ता, ८ देव्याचोतारा, ९ तिषो देवीः, १० लडा, ११ वनस्पतिः,
१२ स्वाहाकृतयः । “अथात् आग्निः (४५६४० ८५०)” — इत्याद्यनुक्रान्ताः । अथ
च ज्ञानम् — “आग्नीभिराग्नीषाति । वेजा वै ब्रह्मवर्षेण आग्निषोऽजसैर्वै तद्
ब्रह्मवर्षेण समवेयति” — इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ ।

† “एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः, एतेऽधीमयाः
पशुमाजनाः” — इति ऐ० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ पुरस्तादिदेवाध्याये १पा० १७० ४४६ ४० ११५० ।

हृत्योपोद्धन्ति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति* । का प्रयाजेषु देवताः? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-पस्थानान्तक्रियाकक्षाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्यमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुतः संग्रहः? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्यत इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः इति एके” । कुतः? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—इति च ब्राह्मणम् † । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौचीकेनाग्निना विश्वैश्च देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋचौ । स हि किल सौचीकोऽग्निर्विश्वैर्देवैः सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवींषि वह’ इति । स तानु-वाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’ इति । ते तं प्रत्यचुः—‘वृषीष्व’ इति ‡ । सोऽनयार्चां वने—॥ ६ (२१) ॥

* “प्रयाजवदनुयाजं कर्तव्यम्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, १, ४ । “प्रयाजानेवापं यजन्ति”—इत्यादि च रे० ब्रा० १, १, १ ।

† “तथादाडराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेय माष्य आग्नेयः पुरो-वासा”—इति कौ० ब्रा० ।

‡ वक्ष्यतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भाटवु कनिष्ठः सौची-को नामाग्निवेषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवैर्भ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नवेष्टु मानतैर्देवैः सच “मन्वन्तदुषवम् (अ० सं० १०, ४, ८-१०-११) —इत्यादि खण्डचयेच संवादं कृतवान् । विशेषतो तैत्तिरीयके द्रष्टव्यम् । तै० सं० १, १, १ ।

§ इत उत्तर मेव प्रदर्शमानयोरारचयेति शानम् ।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चौषधीना मग्नेश्च दीर्घ मायु-
रस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाम्ने यज्ञो ह य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दां-
सि वै प्रयाजाम्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति*
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति† च ब्राह्मणं भात्मदेवता इत्यपरं
मात्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति‡ च ब्राह्मणं
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रं मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्यद्दीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
द्वष्ट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नी-
स्त्वक्तानि तेषां वासिष्ठ मात्रेयं वाध्यश्चं गार्त्समद मिति
नाराशंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिक मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७(२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* “मृतवो वै प्रयाजा मृतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति”—८, ३ ।

† “प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति”—८, ३ ।

‡ “मात्मा वै प्रयाजा मात्मा वा अनुयाजा इति”—इति ८, ३ । “—प्रजा-
नुयाजा”—इति ४ ।

“प्रयाजान् मे अनुयाजांसु”-इति* । हे विश्वेदेवाः! ‘प्रयाजान्’ † (‘मे’) मम ‘केवलान्’ अनन्यदेवतासम्पृक्तान्, अथ वा निरवशेषान् । ‘ऊर्जस्वन्तं’ रसवन्तं सर्वस्य ‘हविषः’ अवधार्य ‘दत्त-भागं’ ‘यज्ञे’ ‘घृतस्य’ ‘अपां’ सारभूतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेद्य महं प्रथमं माज्यभागे । ‘पुरुषं च ओषधीनाम्’ ओषधिमयानाञ्च हविषो मम पुरुष-पुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मम ‘अग्नेः’ हे ‘देवाः!’ ‘दीर्घं मायुः अस्तु’; यथा मत्पूर्वं भ्रातरः हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृत्तः, नाहं तथा मृषीष्टेभ्यभिप्रायः । जयः पूर्वोऽग्रयः प्राग्घृत्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः प्राहस्यतेति ॥
—॥ एव सुक्तास्ते अनयोत्तरर्षानुजग्निरे तस्य तं भागम् ।—
तव ‘प्रयाजा अनुयाजांसु’ केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः’ यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं वज्रना, ‘तवाग्ने! यज्ञोऽयं मस्तु सर्वः’ मद्दीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च ‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिग्मस्यतस्तः’ प्रदिग्मोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थः ॥ एवं तावदाग्नेयाः ॥

अथ नागादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्, तदनुप्रदर्शयते—
“ऋन्दोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽपि निश्चयः? “आग्नेयाः

* अ० सं० ८, १, ११, १-४ । सोचीक-देवसंवादास्तत्रेषु प्रथम एव यज्ञेऽहमो-
नवम्यादिमे अचो । तत्र प्रथमा सोचीकस्य, उत्तरा विश्वेषां देवानां मिति ।

† “प्रयाजान् प्रधानस्य प्रसुप्ते यष्टयानेतद्नामकान् हविर्भागान्, तद्वानुयाजान्
चतुः प्रयाजाद् पञ्चाद् यष्टयानेतद्नामकान्, केवलान् चसधारयान्”—इति
चतुर्वेद सा० भा० । आ० ४० १, १. च इत्यन्तम् ।

‡ पूर्वोक्तस्य आशान्तो ४६९ पं० ४ पं० ।

इति तु स्थितिः” तु शब्दोऽन्यप्रवादनिवृत्त्यर्थः । केन विशेषहेतुना
 आग्नेयत्वं मवभ्रियते? ब्राह्मणं मन्त्रसोभय माग्नेयत्वे ; ब्राह्मणान्येव
 केवलान्यन्यदेवतात्वे, एतस्माद् विशेषहेतोरवधारयामः—आग्नेयः
 इति ॥

अथ किं मन्यदन्यतमम् ? इति “भक्तिमात्र मितरत्”
 इन्दोदेवता—इत्येवमादि । तदुक्तम्—“वञ्जभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
 णानि भवन्ति”—इति * । “किं मर्थं पुनरिदं मुच्यते” किं विचारणे
 प्रयोजनम् ? इति । “यस्यै देवतायै हविर्दहीतं स्यात्, तां मनसा
 ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”†—इति ह विज्ञायते” । मनसेति नामभिः
 संहितं हविर्देवतायै देवता सुपेयादेवमर्थस्य सर्वत्र विचारः । तथा हि
 दर्शितम्—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निहयते”—इति ‡ ।
 मनसेति किमर्थम् ? केन वान्येन ध्यायेत् ? इति । षट्पु—सर्वेभ्य-
 विषयप्रत्याहृतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभावितार्ता देवार्ता नामात्मै-
 कत्वचित्त्वैस्वात्मनो हृदये विज्ञानमयी मास्त्रिष्य प्रतिष्ठतिं सख्यी-
 कृत्यानन्यमनास्तत्काल मधीत्य धार्ज्यां वषट् करिष्यंस्तदमुचिन्तन-
 संस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्यभिसन्वाय देवतां ध्यायेत् इत्यस्य
 विशेषस्य द्योतनाचार्यप्राप्तस्यापि मनसो ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति ६ ।

* सप्तमेऽध्याये वैश्वानरीयविचारे द्रष्टव्यम् । ४१८ प्र० १ पं० ।

† “साचादेव तदेवतां प्रीचानि, प्रत्यसाद् देवतां यजति”—इति च तन्त्रेषां ।
 रे० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ पुराणान् १८५ प्र० ८ पं० ।

§ “मनसा वा इतिता वाज् वदति, या ह्यन्यमना वार्धं वदत्युच्यते वै सा वाज-
 देवता ॥ * * * । तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हर्षं सम्पादयति”—इति रे०
 भा० १, १, १ ।

ब्राह्मणं चैतदर्थं मेवोक्तं माचार्येण ; अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थो
ववन्व इति ; अतोऽन्यथा हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधान-
काले विकलमित्यफलमेव स्यात् । एष एव च ध्यानकालो
यजमानस्य, आहुतिप्रक्षेपकाले न तथाऽन्येषा मध्यध्युप्रभृतीना
आहुतिप्रक्षेपव्यापृतानाम् ; लक्षणं हि होतेति ॥

“तान्येतानि एकादश आप्रीसृक्तानि” अनुक्रान्तानि । दशधा *
दशतथीषु †, तेषां मेकादश ‡ प्रैषिकमिति § । इतीमानीत्युपप्रद-
र्शनार्थं मितिकरणः, एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारावधारणकल्पः ॥

यस्तु तद्गतः कश्चिद् विशेषः, स उच्यते—“तेषां वासिष्ठम्
आचेयम्”—इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्टं “वासिष्ठम्”, अत्रिणा
दृष्टम् “आचेयम्”, वध्र्यशेन “वाध्र्यम्”, गृह्यसमवेन दृष्टं “गार्ह-
मदम्” ॥ कः पुनरसौ विशेषः ? “इति” एतानि “नाराशं-
सवन्ति” । अथ पुनः “मैधातिथं, दैर्घतमसम्, प्रैषिकम्”

* “दशान्यानि”—इति च ।

† दशमखण्डस्य चक्षुषाः दशतयः उच्यन्ते, तत्र दशसङ्ख्याकानि आप्री-
सृक्तानि विचिन्ते इत्यर्थः । तथाहि—मैधातिथम् १, ४, १ । (१) दैर्घतमसम् १,
११, १ । (२) आगस्त्य माहिरसं वा १, १४, ६ । (४) गार्हमदम् १, १, १ ।
(५) वैश्वामित्रम् १, १, ४ । (६) वासुयुत माचेयं वा ५, १, ५ । (७) वासिष्ठम् ७, १,
१ । (८) काश्यपेयम् ६, १, ५ । (९) वाध्र्यम् १०, १, १ । (१०) आमदग्रम् १०,
६, ११ ।

‡ “इदं मेकादशं”—इति च ।

§ अथ० सं० ५ का० १ अनु० १४० (११ प्र० ११ सू०) १—११ म० ।

॥ “दृष्टं वाम”—इति पा० ४, १, ७ । इह सामेत्यविवक्षितम् । अतएव वसि-
ष्ठेन दृष्टं सृक्तमपि वासिष्ठमित्येव । भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

—इति । मेधातिथिना दृष्टं “मैधातिथम्”, “दीर्घतमसा दृष्टं” “दैर्घ-
तमसम्” प्रैष इति ग्रन्थः, तेषु यत् तत् “प्रैषिकम्”—“इति” तद्विद्वा-
पवर्णितम् । एतानि “उभयवन्ति” । । “अतः अन्यानि यानि
चत्वारि अवशिष्यन्ते*, तानि “तनूनपालन्ति” ॥

अत्र नाराशंसयाजिनो वशिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्या-
जिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश एकनिर्व-
चनावधारणानि ॥

अतोऽन्यानि द्वाशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौचामण्यां चीणि †,
अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम् ‡ । तत्र यानि सौचामण्यां तानि अनाग्नेया-
नीति न परिसंख्यातानि, प्रैषिकेन तु क्रमणात् तेषाम् । आग्निका-
श्वमेधिके तु कर्मान्तरेऽपि विनियुज्येते ; न केवल माप्रीषु ; दृष्टको-
पधाने—आग्निं क मुत्तमायां चितौ “समास्त्राग्ने चतवो वर्द्धयन्तु
(य० वा० सं० १७, १.)”—इति, द्वादशाप्रीरप्येष्ट्विति । इत्यप्यहण
माश्वमेधिकं यजमानस्य—“समिद्धो अज्जन् हृदरं मतीनाम् (य०
वा० सं० ३८, १)” —इत्याप्रीभिर्हस्तं गृह्णातीति । अतः आप्रीकार्थं

* आगस्त्यं वैश्वामित्रं काण्डपेयं आमदग्रां चेति चत्वारि ।

† तथाहि—य० वा० सं० १०, ११—४१. एकादशर्षः प्रथमस्य पशोः आप्रियः ;
१०, ५५—६१. द्वादशर्षो द्वितीयस्य पशोः आप्रियः ; ११, ११—१२. एकादशर्षं
वायोधसस्य उत्तमस्य वा पशोः आप्रियः ।

‡ तथाहि—य० वा० सं० १७, ११—१२. द्वादशर्षं आप्रियः आप्रये दृष्टकापि-
तो रेष्टिके इति वा । य० वा० सं० १८, १—११ ऋचः आश्वमेधिकाप्रिय इति विवे-
कः । अपरस्यैक माप्रीसूक्तं दृश्यतेऽश्वमेधे (य० वा० सं० १८, १५—११), तत्र द्रवत-
य्या मपि त्रूयते (१०, ८, ११), परिगणितस्य आमदग्रां नि ति, अतो नात्र तस्य पुन-
रुल्लेखः कृत इति ध्येयम् ।

प्रयोगव्यभिचारादाप्रीसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसङ्ख्याते आचार्येण । सौचामर्षां तु प्रथमस्य पञ्चोर्था द्वितीया आप्री, तस्य मेकस्या मेव च नराग्रंस-तनूनपातौ—“नराग्रंसः प्रति शूरोऽमि-
मान्सनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम (य० वा० स० १० ३७)”—
इति । तत्र नराग्रंसयाजिनां वसिष्ठप्रभृतौनां यागे निपातवत्
तनूनपात्पद मनर्थकम्, पादपुरणमात्रेणोपकारं मन्त्रे करोति;
तथा तनूनपाद्याजिनां नराग्रंसपदम् । एष एव अन्यत्राप्येवविधे
देवतापदे प्रयोगादन्यथाभाविनि देवतापदानां निपातकल्पः ।
तद्यथा—अश्वहविषि अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्ते “यद्दृष्ट्य सूर” —इति
सौर्यमिवावरुणानां याज्यानुवाक्ये, तयोः मिचार्येऽर्षां यानि
सिद्धानि तानि निपातवद्भवन्ति* । तथा ‘प्र चिच मुक्कं मृषते
तुराय” —इति, अत्र सम्बोधनान्त मय्यग्निपदं नैपातिकम् †, केवसं
मारुते हविषि चातुर्मास्येषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनः तदेवार्थवत्
“आग्निमारुतौं पृश्नि मालभेत दृष्टिकामः” —इत्यत्र च प्रयोगे ।
एष एव देवतापदविचारः ‡ ॥

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः—“प्रयोजान्मे अनुयाजांसु
केवैज्ञान् (सू० स० ८, १, ११, ३-४)” —इति मन्त्रदर्शनात्, तस्मिन्

* “यद्दृष्ट्य सूर उद्दिते नामा मिचो अर्थमा । सुवाति सविता भनः ॥” —इति
य० वा० स० ११, १० । इह मिच इति पद मर्थमा इति पदस्यप्रधान मिति भावः ।

† “प्र चिच मुक्कं मृषते तुराय मारुताय सतचवे भरध्वम् । वे सचिचि सचमा
सचो रेजते अग्ने इक्षिषी मृषेभ्यः ॥” —इति सू० सं० ५, १, ८, ४ । इह ‘अग्ने’
—इति पद मप्रधान मिति भावः ।

‡ “रपां दुरववोषो देवतापदविचारः” — इति च ।

पत्ने 'तिस्रो देवीः'—इत्यत्र * 'भारती सुस्थाना', 'मध्यस्थाना सरस्वती', 'पृथिवीस्थाना इला'—इति च तद्देवतात्रयं दुःप्रतिसमाधानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव एता देवता इति प्रति-समाधानम् । सौत्रामण्यां त्वत्तमे पत्रौ "समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेणः"—इत्येता अप्रियः (च० वा० ष० २१, १२-२२) । तासु तनूनपादेवैकः—"तनूनपाच्छुचिप्रतः"—इति (१३), नास्त्येव नराशंसः । तत्र नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः?— किं तनूनपाच्छुचिप्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्,—उतान्यतः कुतस्त्रिदा-प्रोक्तत्वादाह्रियतां नराशंस इति? न्यायविदो मेधाविनः समनु-गंस्यन्ते विशेष मितिं ॥ ५ (२२) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ८ । ३ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जन्ममार्गाश्रमवासिनः
आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ त्रयोदशः (अष्टमः) अध्यायः
समाप्तः ॥ ८ ॥

* पुरस्ताद्द्वैवाध्याये १ पादे ३०० प्र० ४ पं० ; ३०८ प्र० १८ पं० ।

+ इव हि प्रश्नोऽशक्यप्रतिसमाधान इति मन्वान आह दृष्टिस्तन् 'न्यायविदः'— इत्यादि ।

(^१द्रविणोदाः^१कस्माद्^१द्रविणोदा^१द्रविणोदसोमेद्यन्तुतेऽ-
^५थात^५आप्रियः^५समिद्धो^५अद्यत^५नुनपान्न^५राशंसस्याजु^५द्वहानः-
^८प्राचीनं^८बर्हिर्व्य^८चस्वती^८रासु^८धयन्ती^८दैव्या^८हेतारा^८नोयज्ञं-
^{१४}यद्दमे^{१४}आविष्टो^{१४}वनस्य^{१४}तिरुपा^{१४}वसृजा^{१४}ञ्जन्तित्वा^{१४}देवेभ्यो^{१४}व-
^{२१}नस्यते^{२१}रशनया^{२१}सद्योजातः^{२१}प्रयाजान्मे^{२१}द्वाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

* १भा० १४५३० “**” इत्यम् ।

अथ पञ्चमादि-चतुरध्यायानां सूची ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ पञ्चमाध्यायः	... (नैगमव्याख्या)	... १
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, २, १—३३)	... ”
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, २, ३४—४६)	... ४३
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, २, ४७—६४)	... ७३
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, २, ६५—८४)	... ८८
अथ षष्ठाध्यायः	... (नैगमव्याख्या)	... १२८
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, ३, १—२२)	... ”
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, ३, २३—४१)	... १५४
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, ३, ४२—७०)	... १८१
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, ३, ७१—१००)	... २०८
पञ्चमः पादः	... (नैग० ४, ३, १०१—११६)	... २३८
षष्ठः पादः	... (नैग० ४, ३, ११७—१३२)	... २६१
अथ सप्तमाध्यायः	... (दैवतव्याख्या)	... २८५
प्रथमः पादः	... (दैवतपरिचयः)	... ”
द्वितीयः पादः	... (दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः)	... ३२०
तृतीयः पादः	... (दैवतभक्त्यादिनिर्णयः)	... ३४४
चतुर्थः पादः	... (द्वै० ५, १, १ अग्निः)	... ३७८
पञ्चमः पादः	... (द्वै० ५, १, २ जातवेदाः)	... ३८३
षष्ठः पादः	... (द्वै० ५, १, ३ वैश्वानरः)	... ३८८
सप्तमः पादः	... (द्वै० ”)	... ४१५
अथ अष्टमाध्यायः	... (अत्रैवाप्तीव्याख्या च)	... ४३८
प्रथमः पादः	... (द्वै० ५, २, १ द्रविणोदाः)	... ”
द्वितीयः पादः	... (द्वै० ५, २, २—११)	... ४५६
तृतीयः पादः	... (द्वै० ५, २, १२—१३)	... ४८५

अथ खण्डसंज्ञानिर्यायः ।

पञ्चमाध्यायस्य,—

	मुद्रितसंज्ञा *	मतामरीया †
प्रथमे पादे	६ (१—६) = ५ (१—५)	
द्वितीये पादे	८ (७—१४) = ७ (६—१२)	
तृतीये पादे	७ (१५—२१) = ७ (१३—१८)	
चतुर्थे पादे	१० (२२—३१) = ८ (२०—२८)	
सङ्कलनया	३१ एकचिंशत्	= २८ अष्टाविंशतिः ।

षष्ठाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	५ (१—५) = ४ (१—४)
द्वितीये पादे	६ (६—११) = ५ (५—८)
तृतीये पादे	७ (१२—१८) = ७ (१०—१६)
चतुर्थे पादे	८ (१९—२६) = ६ (१७—२२)
पञ्चमे पादे	५ (२७—३१) = ६॥ (२३—२८)
षष्ठे पादे	८ (३२—३८) = ७॥ (२८—३६)
सङ्कलनया	३८ ऊनचत्वारिंशत् = ३६ षट्चिंशत् ।

सप्तमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	५ (१—५) = ४ (१—४)
द्वितीये पादे	३ (६—८) = ३ (५—७)
तृतीये पादे	१० (९—१८) = ६ (८—१३)
चतुर्थे पादे	५ (१९—२३)
पञ्चमे पादे	३ (२४—२६) } † = ७ (१४—२०)
षष्ठे पादे	८ (२७—३५) = ३ (२१—२३)
सप्तमे पादे	८ (३६—४४) = ८ (२४—३१)
सङ्कलनया	४४ चतुस्त्रिंशत् = ३१ एकचिंशत् ।

* क-प्रश्नतिपुस्तकसंज्ञता । † क-प्रश्नतिपुस्तकसंज्ञता चण्डसङ्ग्रहवाक्यानुगता च ।
‡ क-प्रश्नतिपुस्तकेषु अन्ययोः पादयोरेकमे तदनुगतवाक्याध्यायस्य षट्पादत्वम् ।

अष्टमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	४ (१—४) = ३ (१—३)
द्वितीये पादे	१२ (५—१६) = १२ (४—१५)
तृतीये पादे	७ (१७—२३) = ७ (१६—२२)
सङ्कलनया	२२ त्रयोविंशतिः = २२ द्वाविंशतिः।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।

खण्डप्रतीकाः	...	...	...	ब०	पा०	च०	घ०
अग्निं नरो दौघितिभि०	...	...	...	५	२	५(१०)	५५
अग्निः पूर्वेभिर्ध्वेषिभिरीषो	...	...	...	७	४	३(१६)	३८४
अग्नि मीळे पुरोहितं	...	...	...	७	४	२(१५)	३८३
अजोद्धवीदश्विना*	...	...	...	५	४	३(-२९)	१०२
अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो	...	...	...	८	३	३(१८)	४८६
अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि*	...	...	...	७	६	८(-२३-)	४११
अथाकारचिन्तनं देवताणां	...	...	...	७	२	२(६)	३३१
अथात अप्रिय०	...	...	...	८	२	१(४)	४५६
अथातो दैवतं	...	...	...	७	१	१	२८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	...	...	...	७	४	१(१४)	३७८
अथादित्यादुदौचिप्रथमसमावृत्त०*	...	...	...	७	६	७(-२३-)	४०८
अथापि वैश्वामरीयो द्वादशकपालो*	...	...	...	७	६	५(-२३-)	४०५
अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि*	...	...	...	७	१	५(-४)	३१३
अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिचलोको	...	...	...	७	३	३(१०)	३५२
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोक०	...	...	...	७	३	४(११—)	३६०
अग्निगुर्मन्त्रो भवति*	...	...	...	५	२	७(-११)	६०

सप्तप्रतीकाः	ब०	पा०	ब०	इ०
अपा सुपस्थे महिषा अष्टभणत ...	७	७	४(२६)	४२४
अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि ...	७	२	३(७)	३३८
अभि प्रवन्त समनेव योषाः ...	७	४	४(१७)	३८६
अमत्रोऽमात्रो महान्	६	५	१(२३)	२३८
अय मेवाग्निर्द्रविणोदा इति*	...	१	३(—२)	४४६
अय मेवाग्निर्वैश्वानर इति*	...	७	६(—२३-)	४०८
अयं यो होता किद्	६	६	७(३५)	२७८
अरायि काणे विकटे	६	६	२(३०)	२६३
अरुणो मासकृद् वृकः	५	४	२(२१—)	१००
अलाहणो वल इन्द्र	६	१	३(२)	१२५
अश्रवं हि भूरिदावत्तरा ...	६	२	६(८)	१७८
असद्यन्ती भूरिधारे	५	१	२	८
असूर्त्तं सूर्त्तं रजसि निषत्ते ...	६	३	६(१५)	१८८
अस्ति हि वः सजात्यं	६	३	५(१४)	१८३
अस्मा इदु प्र भरा	६	४	५(२०)	२२५
अस्मे ते बन्धुः	६	२	३(७)	१६२
आजासः पूषणं रथे	६	१	५(४)	१४४
आजुह्वान ईशो वन्द्यश्चा० ...	८	२	५(८)	४६८
आधव आधवमात्*	६	६	१(—२८)	२६१
आ नो यज्ञं भारती त्वय मे० ...	८	२	१०(१६)	४७८
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा ...	५	२	८(१२)	६६
आविष्टो वर्द्धते चारुरासु ...	८	२	१२(१५)	४८३
आ सुख्यन्ती यजते उपाके ...	८	२	८(११)	४७४
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः* ...	७	३	१०(—१३)	३७२
इन्द्र आग्नाभ्यस्यरि	६	१	२(१)	१३२
इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहु० ...	७	४	५(१८)	३८०

सप्तप्रतीकाः	...	...	...	ब०	पा०	ब०	प०
इन्द्राशोमा समघंस मभ्यघं	...	...	...	६	३	२(११)	१८२
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशो	...	...	...	७	१	२(१—)	२८८
उतामि मैत्रावरुणो	...	...	...	५	३	२(१४)	७७
उद् वृह रक्षः सहमूल मिन्द्र	...	...	...	६	१	४(३)	१३७
उपलप्रक्षिण्युपलेषु	...	...	...	६	२	१(५)	१५४
उपात्र सृज त्मन्या समञ्जन्	...	...	...	८	३	२(१७)	४८५
उर्वश्यापरा	...	...	...	५	३	१(१३)	७३
उष्णिगुत्स्नाता भवति*	...	...	...	७	३	७(-१२-)	३६८
एकया प्रतिधा पिबत्	...	...	...	५	२	६(११—)	५६
एतेष्वेव स्थानव्युद्भूतु०*	...	...	...	७	३	५(—११)	३६२
एषांल्लोकानां रोहिणे*	...	...	...	७	६	४(-२३-)	४०३
कदा मर्त्त मराधसम्यदा	...	...	...	५	३	५(१७)	८२
कारुहं ततो भिष०	...	...	...	६	२	२(६)	१५५
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु	...	...	...	६	६	४(३२)	२७२
किं मित्ते विष्णो	...	...	...	५	२	३(८)	५०
कृणुष्व पाजः प्रसितिं	...	...	...	६	३	३(१२)	१८४
कृष्णं नियानं हरयः	...	...	...	७	७	१(२४—)	४१५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः...	...	...	...	५	१	६(५)	३५
जगती गततमं कृन्दो०	...	...	...	७	३	८(१३—)	३७१
जातवेदसे सुनवाम*	...	...	...	७	५	२(०)	३८४
जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद	...	...	...	७	५	१(१८)	३८३
जीवान्नो अभि धेतना०	...	...	...	६	५	४(२७)	२५१
तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	...	...	...	७	१	४(४—)	३०६
तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्	...	...	...	८	२	३(६)	४६४
तन्मस्तुरीप महृतं	...	...	...	६	४	६(२१)	२२८
तां अध्वर उग्रतो	...	...	...	६	३	४(१३)	१८८

सूत्रप्रतीकाः	...	...	...	ब०	पा०	ब०	इ०
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	...	...	...	७	२	१(५)	३२०
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	...	...	...	७	३	१(८)	३४४
तुञ्चेतुञ्चे य उक्तरे	...	...	...	६	४	३(१८)	२२०
तुविचं ते सुकृतं	...	...	...	६	६	५(३३)	२०६
त्व मग्ने द्युभिस्त्व०	...	...	...	६	१	१(१—)	१२८
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि	...	...	...	८	३	४(१८)	४८८
दैव्या होतारा प्रथमा	...	...	...	८	२	८(१२)	४०६
द्रविणोदाः कस्माद्	...	...	...	८	१	१	४३८
द्रविणोदा द्रविणसो	...	...	...	८	१	२(२—)	४४०
धेतुं न इषं पिन्वत †	...	...	...	६	५	-५(२८)	२५५
न पापासो मनामहे †	...	...	...	६	५	-२(२५)	२४६
न यस्य द्यावापृथिवी	...	...	...	५	१	३	१८
नराग्रंसस्य महिमान मेषा०	...	...	...	८	२	४(७)	४६६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	...	...	...	६	६	६(३४)	२७७
नि यद् वृषचि	...	...	...	५	३	४(१६)	८७
पद्मीवन्तः सुता इम०	...	...	...	५	३	६(१८)	८४
परोचकृताः प्रत्यचकृताश्च †	...	...	...	७	१	-३(३)	२८६
पविचं पुनातेः	...	...	...	५	२	१(६)	४३
पुरु ला दाश्वान्	...	...	...	५	२	२(७)	४७
पूषा लेतश्चावयतु	...	...	...	७	३	२(८)	३५०
पृथक् प्रायन् प्रथमा	...	...	...	५	४	७(२५)	११५
प्र तत्ते अथ	...	...	...	५	२	४(८)	५२
प्र नूनं जातवेदस मय्यं	...	...	...	७	५	३(२०)	३८४
प्र नू महिलं वृषभस्य वोचं	...	...	...	७	६	३(२३—)	४०१
प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च...	...	...	...	८	३	७(२२)	४८७
प्र वावृजे सुप्रया	...	...	...	५	४	१०(२८)	१२३

शब्दप्रतीकाः	...	...	...	च०	पा०	स०	प०
प्र वोऽष्का जुषुषाणासो	...	...	...	६	३	७(१६)	२०३
प्राचीनं बर्हिः प्रदिग्ना पृथिव्या०	...	...	...	८	२	६(८)	४७०
प्रीणीताम्बान् हितं जयाय	...	...	...	५	४	८(२६)	११८
वतो वतासि यम	...	...	...	६	५	५(२८, २९)-२५४	
वृहती परिवर्षणात्*	...	...	...	७	३	८(-१२)	३७०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ह्यादनात्	...	...	...	७	३	६(१२-)	३६७
मा त्वा सोमस्य गल्दया	...	...	...	६	५	२-(२४)	२४४
मा नः समस्य दृढ्यः	...	...	...	५	४	५(२३)	१०८
मूर्द्धा भुवो भवति	...	...	...	७	७	५(२७)	४२७
मेघन्तु ते वङ्गयो	...	...	...	८	१	४(३)	४५३
य इन्द्राग्नी सुतेषु	...	...	...	५	४	४(२२)	१०५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	...	...	...	८	२	११(१४)	४८०
यत्रा वदेते अवरः परस्य	...	...	...	७	७	८(३०)	४३२
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो*	...	...	...	७	१	३(-२, ३)	२८५
यदा ते मर्त्तो अतु*	...	...	...	६	२	५(-८)	१७४
यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो	...	...	...	७	७	७(२८)	४३०
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं	...	...	...	६	५	३(२६)	२४८
यावन्मात्र मुषसो न प्रतौकं	...	...	...	७	७	८(३१)	४३४
यो अस्मै वंस उत वा	...	...	...	६	४	४(१८)	२२१
वनस्यतिर्याख्यात०	...	...	...	८	३	१(१६)	४८५
वनस्यते रघ्नया नियूय	...	...	...	८	३	५(२०)	४८०
वराहो मेघो भवति	...	...	...	५	१	४(४-)	२७
वामं वामं त आदुरे	...	...	...	६	६	३(३१)	२६७
वृकश्चन्द्रमा भवति	...	...	...	५	४	१(२०)	८८
वैश्वानरः कस्माद्	...	...	...	७	६	१(२१)	३८८
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	...	...	...	७	६	२(२२)	३८८

स्यप्रतीकाः	...	...	...	ब०	पा०	ब०	प्र०
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०*	...	...	...	७	७	२(—२४)	४१८
व्यचखतीरुर्विया वि अयन्तां	...	...	...	८	२	७(१०)	४७२
आयन्त इव सूर्यं	...	...	...	६	२	४(८—)	१७१
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्	...	...	...	५	३	३(१५)	८८
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	...	...	...	८	३	६(२१)	४८४
समान मेतदुदक०*	...	...	...	७	६	८(—२३)	४१४
समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे	...	...	...	८	२	२(५)	४५८
सस्त्रि मविन्दश्चरणे नदीनाम्	...	...	...	५	१	१	१
सुगुरसत् सुहिरण्यः	...	...	...	५	३	७(१८)	८६
सुदेवो असि वरुण	...	...	...	५	४	८(२७)	१२१
स्रप्रः सर्पणादिद मपीतरत्	...	...	...	६	४	१(१७—)	२०८
सोमानं खरणं कृणुहि	...	...	...	६	३	१(१०)	१८१
स्तिया आपो भवन्ति*	...	...	...	६	४	२(—१७)	२१५
स्तोमेन हि दिवि देवाषो	...	...	...	७	७	६(२८)	४२८
स्यूरं राधः शताश्रं*	...	...	...	६	४	८(—२२)	२३७
स्वसराण्यहानि भवन्ति*	...	...	...	५	१	५(—४)	३२
हविषा जारो अपां	...	...	...	५	४	६(२४)	११२
हविष्यान्त मजरं स्वर्विदि	...	...	...	७	७	३(२५)	४२३
हिनेता नो अध्वरं	...	...	...	६	४	७(२२—)	२३२
हिमेनाग्निं घंस मवारयेथां	...	...	...	६	६	८(३६)	२८०

इशायायाङ्काः सर्वपुस्तकसम्भ्रताः, पादाङ्कानु क-प्रश्नपुस्तकविबद्धा अपि क-प्रश्न-पुस्तकसम्भ्रताः, अष्टाङ्काश्च तथेवाच मुद्रिताश्चरवेच प्रदर्शिताः; वन्धीषिङ्कान्मर्गतास्तु वे क-प्रश्नपुस्तकानुमतभेदबोधिका । * एतच्चिह्नितप्रतीकाः प्रत्यध्यायावसानश्रुतप्रतीक-सङ्ग्रहवाक्यविबद्धाः । † एतच्चिह्नेन च तस्य प्रतीकले क-प्रश्नपुस्तकाना मेव सम्भ्रति-र्षीध्या । (—१२—) अङ्काभयत एवैतच्चिह्नेन तस्यङ्काकस्यस्य तचानारम्भल मसमाग्निलस्य बोध्यम् (—११—) अङ्कादावेवैतच्चिह्नेन तस्य तचानारम्भल मेव, तथा (११—) अङ्का-मल्लवेनैतच्चिह्नेन तस्य तचासमाग्निलस्येति ।

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

पदम्	प्र०पं०	पदम्	प्र०पं०
अंशुम्	५० । ८	अजरम्	४१२ । १
अंशुवकीर्णम्	११८ । ४	अजासः	१४४ । ६
अंसवम्	११५ । १०	अजीमः	१०४ । १६
अंसतिः	१०८ । १०	अजीजनम्	४२८ । १
अंसलान्	१५१ । ८	अजीहवीत्	१०२ । १
अंसरः	१५१ । ६	अञ्जलि	४८६ । १८
अंसरवम्	१५१ । ६	अपुः	१२० । १२
अहोत्	१८ । १०, १२५ । ८	अतसामि	६० । ६
अहोत्त	११५ । १	अतिक्रामन्तः	१८५ । ६
अहोः	११२ । १०	अतिथिदेवत्यम्	२०० । २
अहः	११० । ८	अत्याः	१८ । १३
अहवान्	११२	अदमकः	१६० । १०
अहव्यन्ते	१८६ । १२	अदेवताः	२०० । ४
अवाः	१८ । ११	अधिराजः	४४० । २
अचितयः	५० । ६	अध्ययनम्	१४० । १
अचितिम्	५० । ६	अध्येषवा	१५५ । १४
अट्टवत	४२४ । १८	अभिमुः	६० । १५, १०, ६१ । १.
अग्निः	२०८ । २—८	अध्वरे	१८८ । १४
अग्निकर्म	२४४ । ०	अध्वर्युः	२१० । १४
अग्निकर्मैवा	४११ । १	अनवा	१२८ । १६, १४० । १
अग्निभक्तानि	२४४ । २	अनभैरानिः	१२८ । १५
अग्नी	२८४ । १५	अनवत्रवः	१६१ । १२
अपम्	११० । ८, १०२ । ५	अनवायम्	१८२ । ५
अपबीः	२०८ । २	अनादिष्टदेवता	२०६ । १८
अपिया	१०२ । २	अनार्थमिवासः	१०२ । १
अघम्	१८२ । १	अनित्यदर्शनम्	१८ । ५
अघर्मसम्	१८१ । १६	अनिर्वचनम्	४१८ । १५
अघायतः	११० । ४	अनु	१५५ । ८
अङ्गुष्ठाः	११४ । ०	अनुकचति	१६२ । ४
अङ्ग	८१ । ११	अनुदात्तप्रकृति	११० । १
अचेतनामि	११८ । १४	अनुयाजाः	४८० । २, ६, ०, १०, ११.
अच	११४ । ५	अनुसोपनम्	२०२ । ६

पदम्	पृ०पं०	पदम्	पृ०पं०
अनुष्टुप्	२६८।१५	अराधि	१६२।१
अनुपे	१८।११	अरिः	४०।११,१२
अकारिचक्षानः	२१०।११	अरुहः	१०।२
अन्धः	१।२	अरुषुपींशो... ..	१२२।१
अन्धः (सु)	१।१४	अर्कः	२१।१६, १६०.२२।१
अन्धम् (ः)	१।१	अर्कम्	२२।१
अपः (सु)	४१०।१४	अर्कः	१४०।४
अपरम्	४२०।१८,२०,२०	अर्थः... ..	१४५।१०
अपानः	४२०।२	अर्थम्	४८८।१०
अपारे	१२१।११	अर्थनवेधिनौ	१०६।३
अपिंशत्	४८०।६	अर्थः	५१ १०. ५२।१
अपुत्रविधाः	२२८।११	अर्थमा	२६०।१३
अप्रतिष्कृतः	१०२।१०	अरुक्षीः	१६२।११
अषा	१८५।८	अरुक्ष्यः	१२५।६
अषाः	०२।११, १२.	अवतः	११२।१
अषराः	०२।११	अवष्टया	२४।११
अभरत्	४१४।१०	अवमेत्	४०२।२
अभिधेतम्	१५१।१	अवयनम्	०२।१०
अभिनीः	२२२।१०	अवीराम्	१६८।१
अभूत्	१०२।२	अञ्जोति	१८।११
अभ्यर्चयन्वा	१५५।१८	अश्वत्थम्... ..	११२।२
अभ्यापाद्म्	४१५।८	अश्वानः	११२।६
अधे	२६।१	अश्वानोः	४४०।८
अमतिः	१८५।२	अश्वम्	१०८।१०
अमवः	१२२।११	अश्विमद्	१२२।१५
अमचम्	१।१५	अश्वीसम्	१२२।१५
अमवान्	१८४।१५	अश्विनोः (परिचयः)	१८१।१
अमा	१।१६	अश्वानाम्	१५५।११
अमिनः	१०२।१४	अश्वभ्राजान्	१०।१
अमिनात्	५२।६	अश्वन्तौ	२।१०
अमीवा	१८५।४	अश्वामि	१४०।४
अमुषा	२५।१४	अश्विन्यतौ	१४४।१४
अमूर	१०५।२	अश्वसनात्	१५५।१०.१०२।२
अम्यक्	१२८।१४	अश्वसनाम्	१४०।५
अरुषी	५५।१०	अश्वर्षे	१२८।१२
अराधसम्	२१।८	अश्वुधीकु... ..	१२८।१२

पदम्	प्र०पं०	पदम्	प्र०पं०
अक्षयः	११८।१२	आदुःखः	११०।१०
अक्षयस्तु	११८।१२	आधयः	१११।११
अक्षे	१११।१-०	आध्यात्मिकाः	१११।११
अक्षर्द्दशः	११८।११	आध्यात्मिकाः	११८।१८
अक्षस्तम्	१११।११	आध्वर्थवे	१११।१५
अक्षिण्यकम्	८०।११	आनट्	१०४।१५
अक्ष्यायः	८०।१०	आनुषक	१११।११
आ	१५।१८	आपाकमन्युः	११।११
आँ	११।१२	आप्यम्	१११।११
आकारचिन्तनम्	१११।१४	आप्रीदेवताः	४१४।८
आहवे	११५।१८	आप्रीच्छन्तानि	४१०।१४
आख्यानम्	१०१।१२	आम्नायवचनान्	४११।३
आख्यानसमयः	११८।१२	आरितः	८०।१८
आगधिता	८०।१२	आचरन्	११५।१२
आमन्	१०।१४	आर्यः (ईश्वरपुत्रः)	११८।१०
आग्निमाचते	४०२।१२	आयश्च	११८।१२
आग्नेयम्	११५।१२	आवापिकानि	४११।१४
आग्नेयाः ... ४१४।१० ४१०।१५,१२.		आविः	४१२।१२
आहृषिः	५०।१५	आविष्टाः	४१२।१२
आहूयः	११।१२	आशाः	१११।१६, ०.
आचारः	१००।१२	आशिरम्	१०१।१५. १०२।१२.
आचार्याः	११८।१४	आशीः	१०१।१४. १११।१२
आचिष्यासा	१११।८	आशीर्वादः	१११।१२
आजुक्तानः	४१८।३	आश्र	११८।८
आधिः	१०२।१८	आश्रयश्चरिः	११८।३
आधी	१०२।३	आश्रेकुः	४११।१०
आत्	१०४।१५	आश्वमेधिकः	११२।१२
आत्मजन्मानः	१११।११	आहावः	११८।१२
आत्मदेवताः	४१०।१०	इत् ५०।११४. ११८।११. १०८।१५.	
आत्मा ... १११।८-१२	४१०।११	१०२।१६. ११५।१२. १५१।८.	
आच्यम्	४१०।१५	इतरैतरजन्मानः	१११।१०
आदित्यम्	४११।१२	इतरैतरप्रकृतयः	१११।११
आदित्यकर्म	११०।१५	इत्वा	११२. १२. ११०।११
आदित्यकर्मणा	४११।११	इत्वरम्	१८।१०
आदित्यभक्तानि	११०।१२	इदंयः	११८।४

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
रक्षाः	४५६ । १०, ११	उभयवन्नि	४८० । १६
रक्षकर्म	४५६ । १८	उभयविधाः	४८८ । २१
रक्षकानम्	४४० । १०, ४४० । ४	उभयस्य	४९२ । १२
रक्षकभक्तौनि	४५६ । ५	उभयानि	४९६ । १२
रक्षकसिद्धिभिः	८० । १	उभे	४८२ । ३
रक्षेण	१८४ । १६	उरसः	१०२ । ४
रक्षाः	४६६ । १४	उराहाः	२१० । ८
रक्षा	४०८ । १८	उरामधिः	१०२ । ४
रक्षीविग्रह	१२२ । ८	उरव्या	११० । ४
रक्षितः	४६८ । १२, ४८० । ३	उरव्यतिः	११० । ४
रक्षिः	४६६ । १४	उरव्यी	३२ । १०
रक्ष्यः	४८४ । १२, ४६८ । ३	उर्विया	४०२ । १३
रक्ष्य	१२४ । ५	उरवस्य	२०८ । ८
रक्ष्ये	११५ । ८	उरगतः	१८६ । १४
रक्ष्ये	४४० । ४	उरगताः	८४ । ८
रक्ष्ये	४८२ । २	उरगिन्	१८२ । १२
उत	१०८ । १०	उरगानन्ता	४०४ । ५, ४०४ । १६
उक्त्यपाचाधि	५३ । १	उरगिक	४६८ । १२
उक्तावस्यैः	१८६ । १४	उरगीपम्	४६८ । १४
उत्तरे	४२४ । १४	कतिः	१८ । १
उदकेभ्यः	४०८ । ५	कथः	१२२ । २, ४.
उदात्तम्	१५५ । ८	करु	४०२ । २
उदारत्	४८३ । २	कर्जलान्ताः	४८० । २
उदीचिप्रथमसमाहते	४०८ । १६	कर्जलान्तम्	४८० । १
उद्गता	२२० । १४	कर्षा	१० । ५
उद्गृह	१२३ । ५	कर्षः	४८२ । २
उपशक	११५ । १२	कर्षिः	१०८ । १५
उपमानस्य	४२४ । ६	कर्षे	१६२ । ५
उपसृष्टप्रसिद्धी	१५४ । १४, १५५ । ११.	करकसंज्ञविक्री	२४४ । ८
उपसि	१५५ । १५	करभाजः	२०२ । १४
उपसोपाम	४६६ । ८	करमियस्य	४२५ । ६
उपस्ये ४२४ । १८, ४८२ । ३, ४८३ ।		करचीपमः	२२८ । १२
उपाके	४०४ । १६	करजीपम्	६६ । १३
उपेक्षितव्यम्	२२० । १८	करजीवी	६६ । १६, ६० । १

पदम्	शु०।पं०	पदम्	शु०।पं०
पञ्जः	११८ । १९	बौतमिकानि	४११ । १९
पञ्जनीती	११८ । १९	बौपमन्यवः ४७ । १८. १९३ । २. ५.	
पञ्जमितिः	११८ । १५	बौर्ववाभः	१८८ । १५
पञ्चे	११५ । ७	बौमिजः	१८९ । १९
पञ्चतवः	४८७ । ७	बौषधम्	१९४ । ८
पञ्चतस्य १२२ । ७. ४९४ । १२.	४८८ । १९	कंसम्	४०८ । १९
पञ्चतादृती	४८९ । ८	ककुप्	२९८ । १४
पञ्चतुया	४८९ । ७	ककीवान्	१८९ । १९
पञ्चतुदेवताः	४८७ । ७	कल्यावान्	१८९ । १९
पञ्चतुयाजेषु	४४० । ८	कटुकिञ्चा	२२ । ९
पञ्चतेषु	४८० । ५	कचः	१९३ । ५
पञ्चदूरः	१४४ । १०	कचमिः	१९३ । ४
पञ्चदूषे	१४४ । १२ १०९ । ५	कचाय	१५९ । ९
पञ्चदूष्या	१०९ । ९	कत्	१५९ । ९
पञ्चभन्	४९४ । १९	कत्यम्	१२७ । १९
पञ्चबीसम्	१०८ । ८	कपनाः	१४४ । १५
पञ्चबीसे	१०० । १५	कपूयम्	१९९ । १४
पञ्चपिपुष्या	१० । ९	कम्	४१२ । ९
पञ्चष्या	२२९ । ७	करञ्चो	१०८ । १८
रकम्	२८० । १०	करुणती	१९४।१. १९७।१०
रकया	५९ । १४	कर्मजन्मानः	२१२ । १९
रके	४८४ । १०	कर्मश्रयत्कात्	२१० । १४
रधमानद्विद्	१२२ । १९	कर्मोत्थानः	२२८ । ९
रमम्	१२४ । ९	कलाः	१५५ । १९
रमा	१२४ । ९	कवचम्	१२५ । १९
रयात्	१२४ । ८	कवयः	१५९ । ८
रेच्येयम्	४४९ । १९	कवाससः	१२२ । ९
शोचः	१०९ । १२. १४० । ५	कवितमस्य	१८० । ९
शोचसा	१०९ । १२	काकुदम्	११८ । ७
शोदनम्	१०७ । ८. २०२ । ९	काणः	१९३ । ३
शोमना	१४५ । ९	काणुका	५९ । १९
शोमासः	१०८ । ८	कात्यक्यः	४५८ । १९.
		४५४ । १५ ४०२ । ४. ४८५ । १९	
		कामदेवता	२०० । ९
		काचः	१५५ । ८

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
काक	४०९।१०	काला	२४८।१२
कालकर्षोपेतः	१९२।११	काम्यम्	१८२।४
कामिः	१२२।८	काम्यादे	१८२।१०
काष्ठः	४०१।१४	क्रिबिर्देती	१९२।१०
किः	२०८।२	क्रीतापतिम्	१०८।२
कितवः	१०९।१	क्रूरम्	२२०।१५
किमीदिने	१८२।९	क्रीष्टकिः	४४०।९
कियेधाः	१२५।९	कचिः	१२९।८
कीकटाः	२०२।९	कचयः	४८०।४
कीवतः	१२०।९	कचयन्तम्	४२।१८
कुटवेः	१९२।९	करतिनिममः	१८।१२
कुटस्थ	११२।१०	कियतिनिममः	१८।१२
कुषाचम्	१२२।१२	कोचस्थ	१४९।१
कुलितार्थीयम्	४०।१८	कुम्पम्	८०।१२
कुलः	२९८।१५	कवः	२८०।१०
कुल	१२०।१४	कव्यतिः	८०।१
कुलकः (राजा)	१२०।१४	कव्यम्	८०।१
कुलम्	१२०।१९	कममवेधिनौ	२०९।१०
कुलिशः	११५।११	कचत्तान्	२९०।१२
कुमिकाः	२८९।८	ककथम्	११५।९
क्रूरम्	१२०।१५	ककथया	१४४।११
क्रूरम्	१२२।१२	ककदा	१४४।१५
कबुहि	१८१।९	कायनी	२९०।४
कबुध्वम्	११८।१९	कार्त्तमदम्	४९०।१२
कमिः	१०५।११, १२	किरा	१४४।१४
कमिवासाः	१०५।१२	किर्याबाः	१९४।१
कधु	१२८।१	कीत्या	१४४।१४
कपा	१०५।९	कवः	२८०।१०
कमिः	१२५।५	कुवात्ता	२९०।१४
कचिप्रमंसा	१९९।१२	कीः	१२५।१०
केपयः	११२।१४, ११५।२	कीपयत्वम्	१।१२
कीकुवा	११९।८	कीपाः	२५०।४
कीकुयवेः	११९।९	कीमान्	१८।१२
कीमः	११९।५, ९.	कसिष्ठः	१०४।१५
कीपयति	२०८।५	कावकृतिः	२२८।१०, १२
कीरयाचः	८०।४		

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
घर्मम्	१०२।२	जबाह	११५।७
हृतम्	४१६।२	जमदग्नयः	४१८।७
हृतस्य	२८६।१२	जयाद्य	११८।१६
हृतेन	४१६।१	जकथम्	११५।८
घोरचक्षसे	१८२।४	जलदुर्गम्	२८४।१९
ग्रंथः	११९।१	जम्बवः	१४६।१८
ग्रंथम्	१४५।६. १८०।१४	जवति	१।८
चनः	१०२।८	जा	१०८।४
चरणे	१।१०	जातः	४८४।४
चरधौ	११५।५	जातवेदसम्	२८५।९
चरिष्यु	४२०।१६	जातवेदसाम्	२८५।२
चवः	१८९।१	जातवेदस्यी	२८५।५
चर्षणिः	११९।१०	जातवेदसे	२८५।५
चम्बन्द्	७२।१५	जातवेदाः	२८९।१-६
चाकन	११५।७	जामाता	१०८।४
चातमाममि	१६२।९	जारः	११९।८
चान्द्रमस्यः	५०।४	जारयाधि	१८८।९
चावः	४८२।२	जालम्	१५१।५
चिकित्साय	४५८।१०	जिगतिः	१०२।१०
चित्	२५।१५	जिघर्ते	४१६।२
चेतनावत्	२२१।६. २२८।१४	जिघ्रतिः	१२०।१०
चेतयन्ती	४०८।१८	जिघ्रसु	४८२।२
चोदयन्ता	४०६।१०	जिह्वा	११८।८
चोष्कयमावः	१२९।१०	जीवात्	१५१।१
चन्दांसि	२६०।२. ४८०।६.७	जुषुषावापः	१०२।२
चान्दामिकम्	४०६।८ ४१८।६	जुषिः	१४५।५
		ज्योतिषी	२८४।१५.
		२८०।१५. २८५।५. ८. ४२४।१४.	
		जोषवाकम्	१०९।८ १०५।७
जगती	२०१।११	ततः	१५५।१०
जउभतीः	१०२।१६	ततसुः	१५१।८
जममाने	१०१।८	ततमष्टिम्	१२९।१०
जमयः	४०९।१०	ततम्वत्	७८।१८
जमयियम्	१४४।८	ततुरिम्	१२०।१६
जमिषी	४८०।६	तम्	४५८।१२

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
तनूनपात्	४५८।११	तान्या	४८५।५
तनूनपात्त्विति	४८०।१०	विहृत्	२००।६
तनूशुभम्	१११।६	वेधाभावाय	४१८।५
तन्वः	४५८।१५	वञ्चतेः	४०८।४
तपः	१४०।१	वट्टा	४०८।२, ४८०।११
तपिष्ठैः	१८५।१	वट्टारम्	४८०।७
तपुः	१८२।१	विवेः	४०८।४
तपुषिम्	१२०।६	वधिषे	११५।१०
तमः	०८।१८	वमः	१६८।१
तवद्यतिः	८।१०	वञ्चयन्ति	६०।७
तस्यम्	११८।११	वञ्चतयीषु	२४४।८, २८५।२,
तस्यारोच्यम्	१५१।१०	वद्यतेः	४०१।११
तवसः	५२।२	वद्युः	४०१।११
तडा	१००।१	वद्या... ..	१४८।५
तद्विम	१५५।१२	दाक्षिणायाः	१०८।२
तान्नाशि	४१६।१४	दानकर्म	१४०।१
तासु	११८।१०	दाक्षिण्यिकम्	२४४।६
तितमिषुम्	१११।५	दाक्षिण्योः	४८०।१
तिष्ठाः	४८०।१	दाक्षिण्येषु	१२२।१
तिष्ठ	२१०।११, २४४।१	दाक्षः	२८०।१२
तिष्ठोदेवौ	४००।४, ४०८।१८	दाक्षना	४००।१
तुञ्जः	११५।१५	दाक्षा	४००।१
तुञ्जेतुञ्जे	११०।१	दोषिम	१०१।८
तुर्वशिः	१८४।१	दोषप्रयत्नम्	८।१२
तुविचम्	१०६।२	दुरितानि	१८५।७
तुत्तम्	११५।८	दुरोचे	४५८।६
तुत्तजानः	११५।१	दुर्मासा	१८५।७
तुयम्	१०।१, ४०८।१८	दुर्मिच्छे (नव हतयः)	१५४।१५
तुरीपम्	११८।११	दुष्कृतस्य कर्मणः } (१)... ..	१५१।११
तुर्वागम्	८०।११	पुनःपुनः सेवाम् }	
तुर्विः	४१०।१०	दुष्टरा	११५।१२
दृपलप्रभसौ	६६।११	दुष्यः	८।१४, १०८।१०
दृची	१८५।१	दुतः	१।८, १२०।१६
तद्विक्रिः	१११।५	दुरेडम्	११।१६
मोदः	४४।१	दृष्टा	१११।८
मोरयाचः	८०।५		

पदम्	पृ०पं०	पदम्	पृ०पं०
दृष्टव्यम्	११० । १	धनात्	४८० । १
देवः	१८२ । ४-५	धन्व (न्)	१८ । १० । २५ । १०
देवता	१८२ । ५	धन्वन्ति	२५ । ११
देवतावत्	१०० । ४	धममयः	२४४ । १५
देवतोपपत्तीक्षा ...	१८५ । ८ । २०६ । १८	धमन्तीः	१३५ । १०
देवता	४८० । १	धर्मणे	४२२ । २
देवदेवत्वम्	१०० । ३	धानाः	६० । २
देवयज्ञा	२२२ । ४	धामन्वद्	४१६ । ४
देवयज्ञः	४८६ । १८	धामभिः	८ । १८
देवहृतयः	११५ । ४	धियन्थाः	४६६ । १०
देवाद्या	१०५ । ५	धियवा	४५४ । ३
देवैतमन्दम्	४८० । १६	धिष्ण्या	४५४ । ३
देवतम्	१८५ । ६	धुनिः	६६ । १५
देव्याहोतारा	४२१ । १८ । ४०५ । ६ । ४०६ । १६	धूमकेतुः	१४५ । २
देव्येन सधना	४८० । २	धेतन	२५२ । १
द्युभिः	१२८ । ७	धेना	२१० । ३
द्युमान्	२२२ । १०	ध्यायेत्	४८० । १२
द्युम्	३६ । २	न	४२४ । ३
द्युस्थानः	२२० । १२	नक्ता	४०२ । ५, ६
द्युतनिन्दा	१८६ । १२	नक्षत्रमक्षम्	१०० । ५
द्रव्यः	७० । ४	नक्षत्राभम्	१२० । १५
द्रवति	१ । ८	नदः	१० । ३
द्रविषसः	४४० । १ । ४४० । १	नदस्य	१० । ४
द्रविषम्	४२८ । ५	नदीक्षुतिः	३२८ । १८
द्रविषोदाः	४२८ । ५ । ४४० । ५ । ४४६ । १०	नना	१५५ । १२
द्राविषोदसम्	४४० । ८ । ४४० । १	नपात्	४५८ । १२
द्राविषोदसः	४४० । ८ । ४४६ । ११	नरराष्ट्रम्	३२२ । २
द्रोणम्	११८ । १	नराः	१ । ७
द्रोणाहावम्	११८ । १	नराशंसः	४६४ । १४
द्वयोः	११० । ५	नक्ष्यम्	१०८ । ८
द्वादशकपालः ...	४०५ । ४ । ४१८ । १५	नसतिः	३८० । १
द्वारः	४०० । ११ । ४०२ । ३	नसन्त	३८६ । १०
द्विता	१८ । ६	नानाधियः	१५५ । ८
द्विर्वाः	११० । ५	नाभा	२२८ । १२

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
नाराग्रसवन्नि	४८० । १९	पतति	८ । १०
नाराग्रसाः... ..	९०० । १	पतन्नि	१८ । १०
नासत्यो	१८८ । १५	पत्नीवन्ताः	८४ । ८
नासिका	९१० । १९	पदा	८९ । ८
निगदस्याख्याता	४१४ । ९	पदिः	८४ । १४
निष्पुष्पः	८२ । १२. ८४ । १०, ११	पपुतिः	११९ । १०
निम्बा (निम्बाप्रभंषि)	९८९ । ११	पयस्वती	८ । १०
निपातभाजः	२०९ । १४	पराक्ते	५२ । ४
निपातम्	२८० । १५. २८५ । ८.	परावतः	४९४ । ९१
	४२४ । १४	पराशरः	२९२ । १२, १५
निषावम्	४१५ । १९	परि	१९४ । ५
निषुतः	१९४ । ४	परिगणिता	८० । २
निषुजान्	१९४ । ४	परिषिष्यम्	५० । १४
निरजे	१२५ । ८	परिदेवना	९८९ । १०
निर्भिजः	८९ । १४	परिद्वन्द्वः	९१० । ९
निवित्	४०५ । ९. ४१८ । २	परिद्वजादे	९५४ । १४
निश्टम्भाः	१२८ । २. १४४ । ९	परोक्षकताः	९८५ । ११. ९८९ । १
निषवपी	८० । ८	पर्व	९२५ । ४
नूतनैः	२८४ । १२	पविः	२५ । ८
नूतोद्यम्	९५१ । ११	पविचम्	४२ । १४—१८
नूपायम्	११८ । ०	पमवः	४८० । ३
नैदीयः	१९४ । ८	पसः	८० । १८—२०
नेङ्गात्	४५२ । १९	पाकस्थाना... ..	८० । ४
नेघण्टकम्	९० । ८	पाजः	१८४ । १०
नेषामाचम्	९०२ । ८	पाचम्	९ । १
नेदानाः	१०८ । ९. २९० । ४	पायः	१९९ । ०, ८, १०. ४८५ । ९
नेवन्ताः	४०८ । ४	पाहुः	८९ । १२
नोः	११० । १	पानीयम्	२०२ । ०
		पानम्	४२२ । १
पक्षम्	१८४. १२४।८. २००।०	पापः	८ । १९
पङ्क्तिः	२०० । ९. १८ । २	पापत्यवेः	८ । १०
पक्षत	२०२ । ०	पापायः	२४९ । १८
पक्षोपिषा	१०५ । ८	पिंजवेः	४०५ । ५
पक्षभिः	१८ । २	पिता	१८८ । १
पक्षीन्	९४८ । १९	पितृमतीम्	९८० । १२
पक्षकः	९०२ । ९	पिहृदेवत्यम्	२०० । ४

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
पिपत्ति	११२।१०	प्रबोद्धयन्ता	४०९।१०
पिपासते	१०३।०	प्रतद्वृत्	२२८।१८
पिपौलिकमथा	१०१।१४	प्रतिजोषयेते	४८२।५
पिपौलिका	१०१।१५	प्रतिधा	५९।१४
पिप्राजः	१८२।८	प्रतिमानामि	९०।९
पिपृतमया	४६०।१	प्रतिमिमते	९०।०
पुरन्धिः	१८६।१०	प्रतिस्वरे	४०६।१०
पुब	४०।११	प्रतीकम्	४२४।२
पुबबम्	४६०।२	प्रतीची	४८२।४
पुबबविधाः	१२१।५	प्रत्यक्षकृताः	२८१४.२६९।१
पुबकृतम्	१२५।१०	प्रत्यक्षकृतम्	२१२।०
पुरोगाः	४६४।४	प्रत्यङ्गानि	२१२।६
पुरोहितः	१८२।३	प्रत्यवरोहः	४०२।२.४१९।०
पुलकामः	१४४।१३	प्रदक्षिणित्	४८८।११
पुष्करम्	००।०	प्रदिवः	४८८।१३
पुष्यम्	००।८	प्रदिशा	४००।४
पुष्यकृती	१९२।१०	प्रभरा	२२५।२
पुखः	४०१।११	प्रसगन्धः	२०३।५
पूर्वे (याज्ञिकाः)	४०१।१५	प्रसदकः	२०३।५
पूर्वभिः	२८४।१२	प्रयती	१०८।१८
पुषा	२९०।१५	प्रयाजाः	४६९।५—११
पृथक्	११५।२	प्रयाजानुयाजाः	४६४।६
पृथिवीव्याजः	१२०।११. १०८।१	प्रवन्त	२८९।६
पृथिव्याम् (मनुष्याः पशवो देवाः)	१२०।१८	प्रवक्षितम्	२९०।४
पृथुक्षयाः	५३।९	प्रवादाः	४१२।२.४४०।१०
पृथ्यामथी	१००।२	प्रमंसा (निन्दाप्रमंसे)	२६९।११
पेक्षतेः	१०१।१५	प्रसितिः	१८४।१८
पेशः (स)	४०५।५	प्राचीनम्	४०९।१०
पौषविधिकैः	१२१।०—१२. १२८।१५—२०	प्राजापत्याः	२००।१
पौष्यानि	४११।१४	प्राग्देवताः	४६०।६
प्रकल्पितम्	१५५।१५	प्राधाः	४६०।६
प्रकलाः	१५५।१९	प्रातरिलः	६९।११
प्रकृतिभूमभिः	११३।६	प्रायम्	४२६।२
प्रकृतिसार्वभौम्याम्	११३।१०	प्रायोदेवता	२००।२
प्रचेताः	४५६।१०	प्रीचाः	१६।८
		प्रीपिकम्	४६०।१९

पदम्	पृ०पं०	पदम्	पृ०पं०
वक्रुरः	१४०।१	भन्वना	८।१८
वक्रुरेष	१४८।१०	भरा... ..	११५।१
वत	१५१।११	भर्षे	४१२।१
वतः	१५५।१	भसयः	१०५।८
वन्दाः	४६८।०	भाष्टजीकः... ..	१४५।१
वन्दाम्	६०।१	भागावि	४११।११
वभक्ति	६०।५	भारती	४०८।१८
वभूय	५०।१६	भारद्वाजः... ..	१६१।११
वसिः	११०।८	भावस्य	१८६।८
वर्षथा	११०।६	भावाव्	१८६।१०
वर्षिः (घ)	४६८।१५. ४०८।१८	भिन्दः	१०१।१०
वसकृतिः	१५१।८. ४४०।६	भिषक्	१५५।८
वज्रभक्तिवादीनि... ..	४१८।१	भुवः... ..	४१०।८
विठम्	१६३।८	भुवनानि	४८०।६
वीरिडम्	१११।५. ११२।१६. १११. ११४।१	भुवनाय	४१२।१
बुन्दः	१०१।१०	भुवे	४१८।१
बुसम्	८६।१४	भूतन	१११।८
बुबदुक्थाः... ..	१४४।८	भूरि	१११।११
बुवत्	८६।८	भूरिदावतरी	१०८।१०
बुवती	४००।१	भूरिधारे	८।१०
बुवत्यः	४०१।१. ४०५।६	भूर्षिम्	१४४।११
वेकनाडाः... ..	१४८।११	भूमिः	११५।८
ब्रह्मचर्यम्	१४०।१	भूषणत्याम् (ध)	१५१।१०
ब्रह्मचारिणः	१०।६	भ्रमन्दः	१०१।१
ब्रह्मवा	००।४	भघा... ..	८०।८
ब्रह्महिचे	१८१।१	भषिम्	४०८।१०
ब्रह्मम्	००।१	भक्त्याः	१५१।४
ब्रह्मचर्याम् (र)	१५१।१०	भक्त्यानाम्	१५१।१
ब्रह्मा... ..	११०।१४	भदाचनः	१०।११
ब्राह्मणः	४१४।८	भद्यम्	१।१५
भक्तिमाचम्	४८०।११	भधना	४८०।१
भक्तिवाचचर्यम्	१४४।१	भध्यमः	१८४।१६. १८८।१४
भगः	१६०।१६	भध्यमभर्म	४०८।४
भन्वतेः	८।१८	भना... ..	४५।१०
		भनामचे	१४६।१८

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
मनुष्यः	४५६।१६	मैथिलियम्	४६०।१६
मनुष्याय	४५८।१५	यजतस्य	४६६।६
मनुष्यत्	४०८।१८	यजते	४०४।१६
मन्त्रद्वयः	२६६।१४	यजथै	४०६।१०
मन्त्राः	३६०।३	यजमानस्य	३३६।१
मन्त्रजिह्वम्	२४०।१	यजीयान्	४६८।१२, ४८०।३
मन्त्र	२२९।१६	यजुः... ..	३६०।३
मन्त्रानि	४६४।११	यज्ञः	३३६।१
मर्यादाः (सप्त)	२५१।३	यज्ञान्योः	४२२।१६
मरिचिभ्यम्	१०५।२, ४०१।१०	यज्ञान्	३००।१
मरिचिषाः	४२४।१०	यज्ञियानाम्	४२०।१४
मरुद्दः	२०३।४	यम	२५५।१
मातरिख्या	४२५।६	यक्रः	४६८।११
मातुः	४८०।१	याचिषम्	२४४।१४
माध्यन्दिने	५०।१	याज्ञदेवतः	३००।४
माध्यमिकः	४८०।१०	याज्ञिकाः	३००।१
मायाम्	१६०।१, ४२०।१०	याज्ञे	२२९।३
मापकान्	१००।३	याज्ञेषु	२६६।६
माभिमामि	२०८।४	यातूनाम्	२६२।१६
माहाभाग्यान्	३२०।१२	याचि	१०।१
मिचमहः	४५६।६	यूपः	४८५।११
मिवावद्वययोः	३३।१५	रंष्टु	२१०।४
मिद्युनौ	४२१।४	रक्षः... ..	१३०।५
मिनातिः	४२१।४	रजिष्ठैः	४८८।१४
मिमाणा	४०६।१६	रक्षो... ..	२०६।३
मुचीजा	६६।१२	रत्नधातमम्	३८२।६
मुष्टिः	१२२।८	रथयुः	२६८।६
मराः	१०५।२	रथयेति	२५५।१०
मर्डा	४२०।११	रथ्यतिः	२०३।१०
मूलम्	१२०।३	रथ्या	२०३।६
मृगम्	१६।८	रसधारणम्... ..	३६०।४
मृगयन्ते	१६।८	रसादानम्... ..	३६०।३
मृधः... ..	२८६।६	रसानुप्रदानम्	२५२।५
मृधवापः	२६८।१	राः	३३।१४
मेदसाः (म्)	२०३।६		
मैवावद्वयः... ..	३३।३		

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
राधासः	१४६।१८	वयाः (घ)	१२०।१२
राखी	१२८।१४	वयुजम्	७०।८
रिगादसः	१२२।११	वयुजवत्	७२।१८
वजनेः	१२२।१२	वयुजानि	४२०।४
वजानाः	१४५।१	वरः	१७२।२
वधतः	१०।४	वराहः	२०।११-१५
वधन्	१२०।१५	वराहवः	२७।१०
वपैः	४८०।६	वरिष्ठम्	१।१२
वेतः	७३।११	वरीयः	४७०।८
रोदसिप्राम्	४२२।१	वर्षः	५२।४
रोदसी	१००।२.१३२।२	वर्षकर्मेष्वा	२२२।१४ ४१२।२
रोधः	१३२।१	वस्त्रः	१२५।६
रोधसी	१३२।२	ववचे	५०।१४
रोधवत्	८०।४	ववट्	४२०।१४
रोधः	४०२।१	वष्टि	१।१०
रुतनेः	११२।१२	वसिष्ठः	७०।२
रुता	११२।११	वसुना	२६।२
रुवच्छन्तम्	१२५।१६	वसुनि	१०१।८
रुम्भकर्मेष्वाः	११२।११	वसुयवः	१५५।१२
रुम्भलम्	१४८।८	वसुयुः	२६८।५
रुम्भूलम्	१४८।८	वस्त्रोः	४७०।४
रुम्भाः	१०२।६	वसुयः	४५२।१५
रुम्भुजा	१५५।२	वाः (र)	६०।१०
रुम्भनामकरणः	१२०।१४	वाशाश्वतीयम्	१२५।१६
रुम्भः	१२२।१२	वाशि	४२४।५
वंशः	१५।७	वाजमन्थम्	७२।१२
वन्धः (घ)	१५।१०	वाजपस्थम्	७२।१८
वन्धि	४८८।११	वाजिनम्	२२४।१५
वनस्पतिः	४८५।१, २, ११	वाशीः	१२५।१०
वना	८०।६	वाताप्यम्	१५५।५
वनस्पति	२।११	वाधुषम्	४२०।१५
वन्यः	४६८।७	वाजम्	१२२।११. २६०।१६
वपन्ना	१४८।५	वायः	१५५।८
वचकः	१२।१	वायव्यानि	४४०।५
		वारहः	१०२।४
		वार्यम्	१।११

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
बावशानः	१।१०	हकः... ..	८८।८.१००।७.
बाहजे	१२२।१६		१०१।३, ९. २४८।७
बाध्मति	१।१०	हजमम्	२२८।१२
बाधिष्ठम्	४८७।१५	हजवधः	२५९।८
बाधिष्ठः	१।६	हजवाशिनी	१०९।६
विकटः	२६२।६	हजवधम्	४०१।११
विजङ्गपः	१०५।१०	हम्दम्	२०७।८
विजामातुः... ..	१०८।९	हन्दारकः	२०७।१०
वितरम्	४००।७	हजभस्त्र	४०१।१०
वित्ये	१०५।९	वेदः (घ)	२०९।१६
विद्यानि	१५५।१४	वेकुण्डः	२८५।१६
विद्येषु	४०६।१०	वेद्युतः	४०८।२
विद्वान्	४८०।४	वेद्यदेवानि... ..	४११।१५
वित्ये	२२०।४	वेद्यानरः	२८८।१४. ४०८।९. ४१८।९
विभङ्गसुतिम्	२४४।१०	वेद्यानरीयाः	४११।१३
विरसौ	२२८।१२	वेद्यानरीयेषु	४०२।२
विराट्	२०१।१२	वेद्यावानि	४११।१५
विवस्वतः	४२५।४	वोचः	४८०।८
विवस्वान्	४२५।५	वोचन्	४२२।१८
विशः	२२९।१२. २६८।१	वोचम्	४०१।८, ८।२०
विशपती	१२२।१६	वोचे... ..	४०।११
विशाम्	१२२।१०	व्यचस्वती	४०९।१७
विश्वमिन्वाः	४०२।३	व्यञ्जनमात्रम्	२०२।५
विश्वान्	४८०।७	व्यमिमीत	४८४।४
विश्वानरः	२४८।१२	व्रजः	१२५।७
विश्वेदेवाः	७७।५	व्रततिः	२५५।४
विष्णुः	४७।१७	व्रन्दति	८०।१०
विषितः	२२५।८	व्रन्दौ	८०।१०
विषुवः	१२७।१२	व्राः	१८।८
वीतये	८४।८	व्रात्याः	१८।८
वीरधः	१२७।१४	व्रीहयतिः (व्रीहयतिः) ८७।७. २०३।८	
वीर्यस्य	४५२।१५		
वीर्ययतिः	८७।७	शकटम्	२२९।८
वीर्यिता	८७।६	शक्तिभिः	४२८।४
वृन्दः... ..	२०२।१०	शक्ति	६६।१६

पदम्	प्र०पं०	पदम्	प्र०पं०
शतपवित्राः... ..	४३।१०	शुद्धः	१०३।१९
शपथाभिशापौ	१८९।९	शुभवत्	८९।८
शब्दनेधिनौ	१०९।७	शुष्कगोमयम्	४०८।१०
शमयति	९९।१९	शुष्यस्य	८०।५
शमिता	४८५।७	शुर्पम्	१०८।७
शम्भः	११९।१९	शुष्पाति	१९।१४
शम्भरम्	४०१।१४	शुकुः	११५।१४२।१०
शम्भः	१८।७	शोषः	५०।१०
शरः... ..	३९।१९	शोतन्ति	९०।१८
शरणम्	१०५।१९. ४०८।३	श्लभा	९०।८
शराहः	९९८।३	श्लवस्थानि	११५।१
शरीरोपशमनः	४०८।५	शायम्भः	१०१।८
शशमान्	९९।१९	शुटी	१८५।११. १८८।१३
शशैः	३९।१९	शुटीवरीः	१३९।८
शशमानः	१०५।४	शस्त्री	१०५।१५
शस्त्रे	४०३।३	शसनस्य	८०।४
शक्रपणिः... ..	१८१५.०९।१३	शाचम्	१८।१५
१२४।५.३०८।९.४०८।१.४२८।९.		संयतने	४१०।१
४४९।११.४५८।११.१५.४९५।१.		संविज्ञानभूतम्	१०३।९
४०९।४.४८०।११.४८५।१९.४८०।५.		संसङ्गम्	४१०।९
शक्रस्यः	१५५।८	संख्यामैकलम्	३९०।१०
शक्राः	१०३।८	सञ्चारः	४३९।१०
शक्रदानः	१०४।१	सञ्चने	४०९।१९
श्रियः	५१।३	सञ्चा	३५।१४
श्रिपिविष्टः	४०।१०	सञ्चाभुवा	३५।१४
श्रिप्रे	१९०।१	सञ्चावचे	५३।५
श्रिमौ	९९।१५	सजात्यम्	१८३।११
श्रिरिग्निठः	१९९।८	सजोषाः	४९८।७
श्रिशीतिः	११०।३	सङ्घयः	११८।९
श्रु	१८१९. ९०।८. १९८।८	सजा... ..	१८।९
श्रुक्	१९८।८	सलभिः	९९९।८
श्रुक्पेशसम्... ..	४०५।४	सल्लैः	१९९।१०. १९
श्रुक्म्	४०५।४	सदताम्	४०४।१९
श्रुक्न्तम्	१८।४	सदनात्	४१५।१०
श्रुचिः	१२८।१९. १३	सदन्तु	४०८।१
श्रुक्षमानाः... ..	४०९।१०		

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
सदाञ्चे	२६२।१	साक्षम्	२०२।१०
सधमादम्	४२२।१०	साधुः	२०६।१०
सनये	२२२।४	साम (ञ्)	२६०।२
सनतः	१६२।४	सामि	२४०।४
सपः	८०।८	सारयति	२२।१२
सपतेः	८०।८	सावित्राणि	४११।१४
सप्रथाः	१६२।१२	सिंहम्	४८२।१०
समनम्	२८६।१२	सिमम्	२५।१२
समम्	१०६।२	सिनाति	२५।१२
समस्य	१०८।१५	सिन्धवः (सप्त)	१२२।२
समित् (ध)	४५८।११	सिन्धुः	१२२।२
समिधे	५१।५	सिन्धुम्	२८४।१२
समिधः	२८६।१०	सीम्	१२४।५
समिधा	१४५।२	सुक्रतवः	४६६।१०
समुद्रात्	२८०।४	सुगान्	१२५।८
सन्धिषक्	१२२।१२	सुगः	८६।८
सम्प्रति	२२०।१४	सुजिह्व	४६४।१०
सम्भागीकत्वम्	२२०।१०	सुतेषु	१०५।०
सरस्वती	४०८।१८	सुदत्रः	१८२।१२
सरांसि	५०।२	सुदानवः	२४०।५
सर्वगणम्	२८०।१०	सुदेवः	१२१।१८-१२२।२
सर्वाः	२८०।५	सुपर्णाः	४२४।०
सखलूकम्	१२०।८	सुप्रथा	१२२।१६
सवना	११५।८	सुप्रायश्च	४०२।१
सवने	५०।२	सुमत्	२२२।१५
सवितारम्	४२४।११	सुरापानम् (ध)	२५१।११
सवीममि	१६२।१२	सुबक्त्रो	४०५।२
समम्	१८।४	सुविद्वजः	१८२।१४
सज्जिम्	१।५	सुविद्वजम्	२५०।८
सहस्रसूत्रम्	१२०।०	सुविद्विष्येभ्यः	२५०।२
सहस्रः	११५।१०	सुशिप्रम्	२०८।१८
सहस्रस्युत्रम्	४४६।१६	सुष्टुतिम्	२२०।४
सहस्रःसूत्रम्	४४६।१६	सुष्यन्ती	४०४।१६
सहस्रायुधम्	४४६।१६	सूक्तभाजः	२०२।१२
सांशयिकः	२५०।५	सूनो	११५।१०
साकम्	५६।१४	सूमयम्	२०६।२

पदम्	प्र०पं०	पदम्	प्र०पं०
खर्तं	१८८ । १२	खपसः	४७८ । १८
खर्तिसू	१९९ । ४	खम्	१०५ । १५
खर्तम्	१०१ । १०	खयथाः	४८२ । ०
खर्षिः	१९४ । ०	खरषम्	१८१ । ८
खप्रः	१०८ । १९, १०	खर्विदि	४९९ । १
खोमपानेन	४४० । ११	खसराधि	२९ । ११
खोमानम्	१८१ । १०	खस्ये	१९९ । १०
खोर्दः	४१८ । १९	खस्रिवाचम्	११८ । ९८
खोर्ध्वेन्वानरम्	४०५ । ८, १०, ४१, ८१	खाद्या	४८० । ५
खोर्ध्वेन्वानरी	४०५ । ९, ४१, ८१	खाद्याकृतम्	४८४ । ५
खोर्ध्वि	४११ । १४	खाद्याकृतयः	४८० । ५
खन्धः	११५ । १२, १४	खद्यात्	१५१ । १
खन्धासि	११५ । १९	खन्	११० । ९
खवत्	१०५ । ०	खन्तीः	११५ । ८
खवे	१२८ । १२	खरयः	४१५ । १८
खिपाः	११५ । ५	खरयाषः	८० । ८
खियाः	११५ । ४	खर्यतिः	१८० । ९
खोयम् (१)	१५१ । १०	खवनमुतः	१५१ । ९
खोचियम्	४०२ । २, ९	खवानाम्	१ । ९
खोभति	२०० । ८	खविर्भाजः	२०९ । १२
ख्याः	१८ । १९	खविष्याम्	४९२ । २
ख्यूर	१२० । १९	खविष्याम्नोयम्	४०५ । १०, ४१८ । ८
खोखाठीविः	२०८ । ४	ख्या	४९९ । ११
खाताय	२०२ । ९	ख्याचुती	५५ । १५
खमः	८० । १८	खामाने	१८ । ९
खमतेः	८० । १८, १८	खिनाता	१२९ । ४
खुरत्	८९ । ८	खिमेज	१८० । १४
खम्	१०८ । ९	खिरणपर्व	४८८ । १०
ख्यालः	१०८ । ५	खेतिः	१२० । ११
खोमम्	४०० । ८, ४०८ । १८	खेतः	४८० । ०
खः (२)	२११, ११, ८९, १४	खीता	२९० । १४
खद्याः	४० । १९	खीतारम्	२८२ । ५
खदन्ति	४९९ । १०	खीतुः	४२४ । ४
खदन्तु	४८५ । ०	खीतजपः	४२४ । ८
खधया	४९२ । ९		
खपनम्	१८ । ५		

॥ मूल-पाठशुद्धिः ॥

च०	पा०	ब०	...	पं०	...	अशुद्धम्	...	शुद्धम्
५	२	४	...	६	...	पराक्रान्त	...	पराक्रान्ते
„	३	३	...	८	...	कौरयाणः	...	कौरयाणः
„	„	४	...	३	...	शेषयितुः	...	शेषयितुः
„	४	४	...	९	...	पुनराश्रित	...	पुनराश्रितं
„	„	८	...	१०	...	सङ्ग्राम	...	सङ्ग्राम
„	„	१०	...	४	...	वीरिट	...	वीरिट
६	१	१	...	९	...	मोषधीभ्यस्त्वं	...	मोषधीभ्यस्त्वं
„	„	„	...	८	...	शाचते०	...	शोचते०
„	„	४	...	१	...	मध्य	...	मर्थं
„	३	२	...	४	...	हन्तेनि०	...	हन्तेर्नि०
„	„	३	...	१६	...	शुष्टीति	...	शुष्टीति
„	„	७	...	१५	...	ऽप्रतिच्छतो	...	ऽप्रतिष्कृतो
„	४	१	...	५	...	०न्नासिका	...	०न्नासिका
„	„	८	...	४	...	कूर	...	कूर
„	५	१	...	९	...	वज्रचूषमः	...	वज्रचूषमः
„	„	„	...	३	...	वज्रचा	...	वज्रचा
७	१	३	...	२	...	अल्पश	...	अल्पश
„	„	„	...	१३	...	केवलादौ	...	केवलादौ

ब०	पा०	ब०	...	पं	...	अशुद्धम्	...	शुद्धम्
”	”	”	...	१५	...	मन्त्रदृष्टयो	...	मन्त्रदृष्टयो
”	२	१	...	३	...	दैकैकस्या	...	दैकैकस्या
”	”	२	...	४	...	बाह्य	...	बाह्य
”	६	८	...	१	...	मुञ्चैत्यव	...	मुञ्चैत्यव
”	७	५	...	३	...	यत्तूर्णिस्ररति	...	यत्तूर्णिस्ररति
”	”	७	...	७	...	वनिवा	...	वनिर्वा
८	३	६	...	६	...	किं देवताः	...	किन्देवताः

॥ मूल-पाठभेदपूर्तिः ॥

ब०	पा०	ब०	...	पं०	(मुद्रितातिरिक्ताः पाठाः)
५	४	५	...	३	“देषोऽंहति०”—इति ड-प्रभृतिषु।
६	५	५	...	३	“बलादतीतो”—इति ड-प्रभृतिषु।
७	३	१	...	८	“आग्नाविष्णवं हविर्न”—इति ड-प्रभृतिषु।

Narada Pancharatra, Fasc. IV	Rs. 0 6
Pariśiṣṭa-purvaṅ (Sams.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1 2
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sams.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1 2
Prithirāj Rāsaṅ, (Sams.) Fasc. I—VI @ /6/ each	.. 2 4
Ditto (English) Fasc. I	.. 0 12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0 12
Prākṛita Lakṣhaṅam, (Sams.) Fasc. I	.. 1 8
Parāsara Smṛiti (Sams.) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1 14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sams.) Fasc. I—XII @ /6/ each	.. 4 8
Ditto Kāvalāyana, (Sams.) Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4 2
Ditto Lātyāyana (Sams.) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3 6
Ditto Śāṅkhāyana (Sams.) Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0 12
Sāma Veda Saṃhitā, (Sams.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.	.. 18 14
Sāhitya Darpaṅ, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1 8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0 12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sams.) Fasc. II	.. 0 6
Sāṅkara Vijaya, (Sams.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0 12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	.. 0 6
Sāṅkhya Sāra, (Sams.) Fasc. I	.. 0 6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	.. 1 8
Taittirīya Āranya Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4 2
Ditto Brāhmaṅa (Sams.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	.. 9 0
Ditto Saṃhitā, (Sams.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	.. 12 6
Ditto Prātisākhya, (Sams.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1 2
Ditto and Aitaraya Upanishads, (Sams.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0 1
Tāṅdyā Brāhmaṅ, (Sams.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7 2
Tattva Chintāmaṅi, Fasc. I—IV (Sams.) @ /6/ each	.. 1 8
Uttara Naiṣhadha, (Sams.) Fasc. III—XII @ /6/ each	.. 3 12
Uvāśagadaśo, Fasc. I and II @ /12/	.. 1 8
Vāyu Purāṅ, (Sams.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	.. 4 8
Vishṅu Smṛiti, (Sams.) Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0 12
Vivādāratnākara, Fasc. I and II @ /6/	.. 0 12
Vrihannāradya Purāṅ, Fasc. I	.. 0 6
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sams. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	.. 4 6
The same, bound in cloth	.. 5 2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	.. 4 14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	.. 22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	.. 12 4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	.. 36 0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	.. 4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	.. 21 0
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	.. 14 0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3 0
Futūh-ul-Shām Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3 0
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1 6
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	.. 1 18
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	.. 4 2
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1 8
Ishāb, with Supplement, (Text) 40 Fasc. @ /12/ each	.. 30 2
Maghāzī of Waqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1 10
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	.. 5 14
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3 0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /6/ each	.. 7 2

(Turn over.)

Mu'ábir-i-'Alamgíri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ /1/ each ..	..	7 0
Ṭabaqát-i-Nápirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10 8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2 10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3 6
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Zafarnámah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2 4

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
N. B. <i>The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	..	1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	..	1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	..	3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	..	3 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	1 8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	..	3 0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	..	3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	..	2 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	..	3 8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	..	2 0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	..	1 8
11. Iştiláhát-uz-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger. 8vo. ..	..	1 0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	..	2 0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	..	2 0
14. Khisánat-ul-'ilm ..	..	4 0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	..	40 0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	..	12 0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	..	1 0
18. Sharaya-ool-Islám ..	..	4 0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	..	10 0
20. Ditto Grammar ..	..	8 0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	..	2 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XX @ 1/ each ..	..	20 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	..	5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

7426

1.2

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
☐
1996**

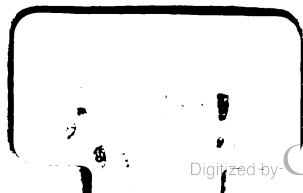

3 2044 036 441 0

Digitized by Google

